

**Bu kitab 44 günlük Vətən
müharibəsində Azərbaycan
uğrunda vuruşmuş
hərbiçilərimizə və
canlarından keçmiş
şəhidlərimizə həsr olunur**

SALİDƏ ŞƏRİFOVA

**MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN
ƏDƏBİYYATINDA QARABAĞ MÖVZUSUNU ƏKS
ETDİRƏN ƏSƏRLƏRİN JANR XÜSUSİYYƏTİ,
PROBLEMATİKASI, OBRAZLARI VƏ BƏDİİ DİLİ**

**“Elm və Təhsil”
Bakı – 2022**

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami Gəncəvi
adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Şurasının 28 oktyabr 2021-
ci il tarixli iclasının (07 sayılı protokol) qərarı ilə çapa tövsiyə
olunmuşdur.*

Elmi redaktoru, ön sözün müəllifi:

İsa Əkbər oğlu HƏBİBBƏYLİ
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü

Rəyçilər:

Qəzənfər Məhəmməd oğlu PAŞAYEV
Əməkdar Elm Xadimi, f.e.d., professor

Elçin Əli oğlu MEHRƏLİYEV
filologiya elmləri doktoru

ŞƏRİFOVA Salidə Şəmməd qızı.

**Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ
mövzusunun əks etdirən əsərlərin janr xüsusiyyəti, problema-
tikası, obrazları və bədii dili. – Bakı, “Elm və Təhsil”, 2022.
– 444 səh.**

Filologiya elmləri doktoru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının professoru, Rusiya Təbiət Elmləri Akademiyasının həqiqi üzvü Salidə Şərifovanın “Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən əsərlərin janr xüsusiyyəti, problematikası, obrazları və bədii dili” adlı monoqrafiyasında Birinci Qarabağ müharibəsi və Vətən müharibəsi zamanı yaranmış bədii nümunələrin janr xüsusiyyəti, problematikası, obrazlar qaləriyası, bədii dil baxımından fərqlənməsinə aydınlıq gətirilir. Salidə Şərifova XX əsrin sonunda Qarabağda etnik münəqişənin kəskinləşməsinin Azərbaycan ədəbiyyatında yer almasına toxunur, bu münəqişələri əks etdirən bədii nümunələri geniş təhlilə cəlb edir. Müəllif Birinci Qarabağ müharibəsinə və Vətən müharibəsinə həsr olunmuş bədii və publisistik əsərlərdə gələcəyə nikbin ümidin, qələbə əzminin və təntənəsinin əksini tapmasını qeyd edir.

ISBN 978-9952-8448-0-1

© Salidə ŞƏRİFOVA, 2022

M Ü N D Ə R İ C A T

Ədəbiyyatda Qarabağ mövzusunun elmi-nəzəri dərki.....8

Giriş.....25

I fəsil Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən publisistikanın janr xüsusiyyəti, problematikası, obrazları və bədii dili.....29

I. I Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən publisistikanın janr xüsusiyyəti.....32

I. II Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən publisistikanın problematikası.....61

I. III Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən publisistikada obrazlar.....76

I. IV Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən publisistikanın bədii dili.....88

II fəsil Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən nəzmin janr xüsusiyyəti, problematikası, obrazları və bədii dili

II. I Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən kiçik nəzm forması – şeir.....96

II. I. I Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən şeirlərin janr xüsusiyyəti.....97

II. I. II Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən şeirlərin problematikası.....124

II. I. III Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən şeirlərdə obrazlar.....134

II. I. IV Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən şeirlərin bədii dili.....160

II. II. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən epik-lirik əsərlər – poema.....168

II. II. I Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən poemaların janr xüsusiyyəti.....171

II. II. II Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən poemaların problematikası.....174

II. II. III Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən poemalarda obrazlar.....185

II. II. IV Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən poemaların bədii dili.....196

III fəsil Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən nəsrin janr xüsusiyyəti, problematikası, obrazları və bədii dili200

III. I Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən nəsrin kiçik janr forması – hekayə

III. I. I Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən hekayələrin janr xüsusiyyəti.....201

III. I. II Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən hekayələrin problematikası.....208

III. I. III Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən hekayələrdə obrazlar.....218

III. I. IV Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən hekayələrin bədii dili.....225

III. II Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən povest

III. II. I Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən povestlərin janr xüsusiyyəti.....228

III. II. II Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən povestlərin problematikası.....231

III. II. III Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən povestlərdə obrazlar.....237

III. II. IV Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən povestlərin bədii dili.....	240
---	-----

III. III Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən nəsrin böyük janr forması – roman

III. III. I Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən romanların janr xüsusiyyəti.....	242
III. III. II Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən romanların problematikası.....	269
III. III. III Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən romanlarda obrazlar.....	306
III. III. IV Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən romanların bədii dili.....	362

IV fəsil Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən dram əsərlərin, ssenarilərin və filmlərin janr xüsusiyyəti, problematikası və obrazları

IV. I Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən dram əsərlərin, ssenarilərin və filmlərin janr xüsusiyyəti.....	383
IV. II Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən dram əsərlərin, ssenarilərin və filmlərin problematikası.....	393
IV. III Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən dram əsərlərində, ssenarilərdə və filmlərdə obrazlar	406

Nəticə.....	425
-------------	-----

İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....	427
---------------------------------	-----

ƏDƏBİYYATDA QARABAĞ MÖVZUSUNUN ELMİ - NƏZƏRİ DƏRKİ

Filologiya elmləri doktoru Salidə Şərifovanın “Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən əsərlərin janr xüsusiyyəti, problematikası, obrazları və bədii dili” adlı monoqrafiyası ədəbiyyatşünaslıq elmi üçün yeni bir töhfədir.

Dörd fəsildən ibarət olan monoqrafik tədqiqat “Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən publisistikanın janr xüsusiyyəti, problematikası, obrazları və bədii dili”, “Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən nəzmin janr xüsusiyyəti, problematikası, obrazları və bədii dili”, “Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən nəsrin janr xüsusiyyəti, problematikası, obrazları və bədii dili”, “Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən dram əsərlərin, ssenarilərin və filmlərin janr xüsusiyyəti, problematikası və obrazları” başlıqları ilə təqdim edilir.

Salidə Şərifova XX əsrin 90-cı illərindən XXI əsrin bizim günlərə qədərki zaman axarında Qarabağ mübarizəsini əks etdirən bədii ədəbiyyatı Birinci Qarabağ müharibəsi və Vətən müharibəsi dövrlərinin ədəbiyyatı kimi iki qismə ayırması təqdirəlayiqdir. Müəllif 2016-cı il dördgünlük Qarabağ müharibəsini də nəzərdən qaçırmır, Aprel döyüşlərinin bu iki müharibə arasında keçid rolunu oynamasını xüsusi olaraq vurğulayır. Tədqiqatçımızın dövrün ədəbiyyatına və ədəbi prosesinə sistemli yanaşması mövzunun uğurlu elmi həlli baxımından əhəmiyyətlidir.

Janr xüsusiyyəti

Ədəbiyyatşünaslıqda aktuallıq kəsb edən məsələlərdən biri əsərlərin janr xüsusiyyətinin tədqiq edilməsidir. Salidə Şərifova bir nəzəriyyəçi alim kimi Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən əsərlərin janrlarına və xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirir.

Tədqiqatçı Qarabağ mövzusunı əks etdirən publisistikanın özündə müxtəlif janrları ehtiva etməsini göstərir. Müəllif tədqiqatda Qarabağ mövzusunı publisistikanın xəbər, hesabat, müsahibə, reportaj, korrespondensiya, məqalə, icmal, resenziya, məktub, mətbuat xülasəsi, zarisovka, очерк, pamflet, esse, gündəlik, səfərnəmə, xatirə və s. kimi janrlarında əksini tapmasını göstərir. Salidə Şərifova məzmun informativliyiylə fərqlənən publisistikanın məntiqi, konseptual vasitələrlə emosional - üslubi formada ictimai - siyasi faktlar və prosesləri əks etdirməsini açıqlayır.

Kitabda tədqiqatçılar tərəfindən publisistikanın üç qrupuna üstünlük verilməsinə toxunulmasının qeyd edilməsi maraq doğurur. Salidə Şərifova bunların informasiya, analitik və bədii publisistika olmasını göstərir. Onların hər birini geniş şəkildə tədqiq edir.

Analitik publisistikanın, yəni elmi publisistikanın induksiya (təhlil) və deduksiya (sintez) üsuluna əsaslanmasını vurğulayır. Müəllif analitik publisistikaya aid olan məqaləni, icmalı, resenziyanı, şərhini, hesabatı, diskussiyanı, korrespondensiyanı və s. bədii nümunələr əsasında təhlil edir. Tədqiqatçı bu növlər arasındakı fərqli xüsusiyyətləri də tədqiq edir. Məsələn, məqalənin, essenin və s. özünəməxsus xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirir. Salidə Şərifova qeyd edir ki, məqalə həcm baxımından sərbəst olmasına rəğmən, bədii təxəyyülə yol vermir. Nəzəriyyəçi alim məqaləni analitik publisistik növün janrı kimi faktların səbəb-nəticə əlaqəsində təqdim edilməsinə toxunur. Essayə münasibət bildirərkən vurğulayır ki, esse həcmcə kiçik olur, ancaq müəllif təxəyyülünə yer verilir. Salidə Şərifova Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzusunı əks etdirən icmalların həm daxili, həm beynəlxalq olmasını qeyd edir. Kompozisiya quruluşunu əsasən, tezis, argument, nəticə əhatə edən icmallarda 44 günlük Vətən müharibəsi haqqında aktual məsələlər işıqlandırılır.

Salidə Şərifova publisistikada informasiya xarakterli publisistik nümunələrin lakonik və neytral olmasına toxunur. Tədqiqatçı qeyd edir ki, informasiya xarakterli publisistikada müsahibə qısa olur və faktın şərhini isə genişləndirilmiş şəkildə təqdim

edir. İnformasiya xarakterli publisistikada müsahibənin, reportajın geniş yer tutmasına toxunur. Müəllif müsahibənin müəllif hüquqlarının müəyyən nüanslara malik olduğu janr olmasını qeyd edir. Salidə Şərifova Müstəqillik dövrü Qarabağ müharibəsini əks etdirən reportajlar haqqında bəhs edərkən, Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı, telereportyor Çingiz Mustafayevin reportajlarının əhəmiyyətini də vurğulayır.

Monoqrafiyada Qarabağ mövzusunun əhatə edən bədii publisistikanın bir sıra janrları ətrafında fikir mübadiləsinin aparılması da maraq doğurur. Salidə Şərifova bədii publisistikanın oçerk, felyeton, pamflet, parodiya və digər janrlarının həm publisistika janrı kimi, həm də bədii ədəbiyyatın janrı qismində təqdim edilməsini qeyd edir. Bədii və publisistikanın xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən bədii publisistikada Qarabağ mövzusunun əsasən, oçerk janrında geniş yer tapmasını vurğulamaqla yanaşı zarisovka kimi janrlarına da aydınlıq gətirir. Müəllif Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzusunun əks etdirən bədii publisistikada zarisovkaya rast gəlinməsinə onun konkret hadisənin və ya konkret insanın bədii təsvirini təqdim etməsi ilə əlaqələndirir.

Tədqiqatçı monoqrafik tədqiqatda Müstəqillik dövrü Qarabağ müharibəsini əks etdirən publisistikada ictimai xarakter daşıyan oçerk janrının faktlara söykənərək, müasirliyi əks etdirən janr olmasını vurğulayır. Oçerkin fərqləndirici xüsusiyyətlərinə toxunan müəllif əsas xüsusiyyət kimi onun reallığı əks etdirməsini göstərir. Salidə Şərifova oçerkdə bədiiliklə sənədliliyin vəhdətinin olmasına, tipləşdirmə, çoxfunksionalıq kimi xüsusiyyətləri də özündə əks etdirməsinə toxunur. Müəllif onu da xüsusi vurğulayır ki, oçerkin mərkəzində insan olur. Müstəqillik dövrü Qarabağ müharibəsini əks etdirən oçerklərdə insanların müxtəlif şəkildə təqdim edilməsini göstərir. Bu insanların döyüşən zabıt və ya əsgər, şəhid, əsir düşmüş insan və digər insanlar olmasını qeyd edir. Alim oçerkdə faktiki həyat materiallarının, sənədliliyin əksini tapmasını nümunələr əsasında tədqiq edir. Salidə Şərifova Qarabağ mövzusunun əks etdirən oçerkdə yol-oçerklərinin, yəni yol qeydlərinin xüsusi yer tutmasını vurğulayır.

Müəllif Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən kiçik nəzm forması olan şeirin janrı xüsusiyyətini həm poetik janrı daxilində, həm də ədəbi cərəyanlarda göstərməsinə aydınlıq gətirir. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən nəzm nümunələrinin yalnız müasir dövr poeziyasının şeir şəkillərində deyil, həm də klassik şeir şəkillərində də əksini tapmasını vurğulayır.

Bayatı, qəzəl, qoşma və s. janrlarda poetik nümunələrin qələmə alınmasını göstərir. Bədii nümunələr əsasında fikrini açıqlayır. Müəllif Azərbaycan ədəbiyyatında M.M. Nəvvabın, Həsəməli xan Qaradağının və d. şəxslərin qəzəl yaradıcılığının müasir dövrümüzdə davam etdirilməsinə toxunur. Qəzəl janrında da Qarabağ mövzusunun əks etdirilməsini vurğulayan müəllif Vəqif Bəhmənlinin, Teymur Kərimlinin və d. müəlliflərin poetik yaradıcılıqlarında yer almalarını açıqlayır. Müstəqillik dövrü Azərbaycan poeziyasında Qarabağ mövzusunda qələmə alınmış şeirlərin janrı qarışıqlığı postmodern cərəyanında yaranmış poetik nümunələrdə rast gəlinməsi, nəzm və musiqi janrlarının qarışıqlığı kimi formalaşan mars janrı, meyxana janrı, sərbəst şeir şəkli və s. tədqiqatın obyektinə çevrilir.

Müəllif Azərbaycan xalqının tarixinin üç dövründə marş janrının daha fəal inkişaf etməsini vurğulayır. Nəzəriyyəçi alimin marş janrını dövrələşdirməsi maraqlı kəsb edir. Müəllif marş janrını üç dövrə bölgüsünü xalqın milli oyanış dövrlərinə təsadüf etməsi ilə əlaqələndirir. Səlidə Şərifova birinci dövrü 1918-ci ilə aid edir. Bu dövrün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və inkişafı dövrünə təsadüf etməsini vurğulayır. Müəllif ikinci dövrü 1988-1991-ci illərə aid edir ki, bu dövr Azərbaycan Milli - Azadlıq Hərəkatı dövrüdür. Tədqiqatçı üçüncü dövrün 2016-cı il aprel döyüşlərindən başlanmasını və 2020-ci il Vətən müharibəsinədək davam edən dövr olmasını qeyd edir.

Tədqiqatçımız Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən böyük epik-lirik əsərlərə də diqqət yetirir. Xalq şairi Nəriman Həsənzadənin “Zəfər yolu”, Xalq şairi Vahid Əzizin “Heyrət səcdəsi”, Xalq şairi Sabir Rüstəm-

xanlının “Qarabağa dönüş”, Ramiz Duyğunun “Bir oğul istəyir Vətən”, Əlirza Həsərin “Barıt qoxulu çiçək”, Balayar Sadiqin “Şəhid ətri”, “Zəfər simfoniyası”, Elnur Uğur Abdiyevin “Had-rut fatehi”, Ay Bəniz Əliyarın “Zəfər yazanlar”, Sabir Arazlı Özgünün “Uğur, gözlə məni, qayıdacağam”, “Qarabağ – ruhumun beşiyi”, Nizami Muradoğlunun “Alp Ərdoğan, Sultan Ərdoğan”, Abuzər Turanın “Zəfər nəğməsi” və s. poemaları təhlilə cəlb edir.

Salidə Şərifova Qarabağ mövzusunı əks etdirən poemaların janr xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirir. Maraqlı məqam tədqiqatçının Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunı əks etdirən poemaların ilk növbədə, epik-lirik növdə olmasına münasibət bildirməsidir. Müəllif həmçinin bu poemalarda bioqrafik elementlərin özünü göstərməsini də qeyd edir.

Tədqiqatçı Qarabağ mövzusunı əks etdirən nəsr əsərlərinin həm kiçik janr formalarında, həm də böyük janr formalarında olmasına toxunur. Hekayə, pritça, povest, roman kimi nəsr janrlarını ətraflı şəkildə tədqiq edir.

Qarabağ mövzusunı əks etdirən hekayələrin janr xüsusiyyəti Salidə Şərifova tərəfindən incələnilir. Müəllif Qarabağ mövzusunda qələmə alınmış K. Abdullanın “Sarı Camış”, H. Mirələmovun “Məhəbbət hekayəti”, E. Hüseynbəylinin “Gözünə gün düşür”, K. Nəzirinin “Qoca uşaq”, Ş. Ağayarın “Şəkil”, M. Şərifovun “Yaddaşın dumanlı ləkələri”, A. Rəhimovun “Canavar balası”, Ü. Heydərovanın “Sükut”, V. Məhərrəmovun “Hərbi sirr”, İ. Rəsulun “Bizim evin pilləkəni”, Ə. Olun “Qəbulda”, P. Bayramqızının “İnsanlığın hekayəsi”, X. Rzanın “Kötük baba”, Z. Məhərrəmlinin “Sevgimi neylədin, Daşaltı dərəsi?” və s. hekayələri təhlil obyektinə çevirir.

Salidə Şərifovanın Qarabağ mövzusunı əks etdirən povestləri tədqiqata cəlb etməsi maraq doğurur. Povest janrı Azərbaycan ədəbiyyatında müəlliflərin tez-tez müraciət etdikləri bir janr olmaması baxımından povest janrı diqqəti cəlb edir. Qarabağ mövzusunı əks etdirən povestlərin janr xüsusiyyətinə toxunan tədqiqatçı Qarabağ müharibəsini özündə əks etdirən povestlərin

tarixi proyeksiyanı özündə ehtiva etməsinə toxunur və əsasən sənədli povest, radio-povest və s. olmasını qeyd edir. Qarabağ mövzusunı əks etdirən F. Fərəcovun “Zülmətdə işıq”, E. Hüseynbəylinin “Qurdun şərqisi”, H. Mirələmovun “Xəcalət”, M. Orucun “Son dayanacaqlardan biri”, S. Sərvinin “Alyoşa əfsanəsi”, Ə. Azayevin “Əsgər anası”, K. Dünyamalının “Qana boyanmış illər”, N. Rəhimovun “Qara qatar”, Z. Sultanovun “Göylərdən gələn gəlin”, A. Qaradərəlinin “Sevgilim Vətən” və digər müəlliflərin povestlərinə münasibət bildirir.

Tədqiqat əsərində Qarabağ mövzusunı əks etdirən romanların janr xüsusiyyətinin tədqiq edilməsi elmi yeniliyi ilə diqqəti cəlb edir. Müəllif Qarabağ mövzusunı əks etdirən roman nümunələrinin iki dövrü özündə ehtiva etməsini nəzərə çatdırır. Qarabağ müharibəsini və 44 günlük Vətən müharibəsini əks etdirən roman nümunələrinin özəl xüsusiyyətlərinə görə roman janrının yeni bir növünün – “Qarabağ romanı”nın yaranmasını elmi əsaslarla sübut edir. Ədəbiyyatşünasımızın “Qarabağ romanı” janrının formalaşmasına aydınlıq gətirməsi tədqiqatda diqqəti cəlb edir. Müəllif şərti olaraq “Qarabağ romanı” adlandırdığı bu janra elmi yanaşması ilə seçilir. Salidə Şərifova tarixə nəzər salır, müharibələr arasında paralel müqayisələr aparır. Müəllif 1941-1945-ci illər ərzində Sovet İttifaqı və Almaniya arasında gedən Böyük Vətən müharibəsi, onun ədəbiyyatda təsvir və tərənnüm edilməsi məqamına aydınlıq gətirir, onu Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzusunda qələmə alınmış əsərlərlə müqayisə edir.

Müəllif azərbaycanlıların Böyük Vətən müharibəsində faşistlərə qarşı İttifaqın qalib gəlməsi üçün vuruşmalarını vurğulayırsa, Qarabağ müharibəsində azərbaycanlıların ata-baba yurdlarının azadlığı üçün öz torpaqlarında mübarizə aparmalarını da təqdim edir.

Salidə Şərifova Birinci Qarabağ müharibəsini əhatə edən roman nümunələrində gələcəyə olan nikbin ruhun əks etdirilməsinin hakim kəsilməsinə, Vətən müharibəsini əks etdirən roman nümunələrinin isə qalibiyyəti əks etdirməsinə toxunur.

Tədqiqatçı Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı formalaşmış birinci tip “Qarabağ romanı” və Vətən müharibəsindən sonra yaranmış ikinci tip “Qarabağ romanı” arasındakı oxşar və fərqli cəhətlərin olması məqamına da aydınlıq gətirir. Birinci tip “Qarabağ romanı” nümunələrində tarixi keçmişə diqqət yetirilməsi, Ermənistanın Azərbaycana əvvəllər müşahidə edilən iddialarının təhlili, Qarabağın və ona yaxın rayonların işğalının, ermənilərin törətdiyi bəşəri cinayətlərin əks etdirilməsi, əsərin finalının gələcəyə yönəldilməsi, torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi uğrunda mübarizəyə çağırış və milli intibaha ümidin öz bədii əksini tapmasını vurğulayır. Salidə Şərifova ikinci tip “Qarabağ romanı”nda xalqın apardığı mübarizənin zəfərlə başa çatdırmasını, torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsini, Qarabağın azad edilməsini və s. əksini tapmasını qeyd edir. Müəllif birinci tip “Qarabağ romanı”nda torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi uğrunda mübarizəyə çağırış və milli intibaha ümidin bədii əksini tapmasını, ikinci tip “Qarabağ romanı”nda Azərbaycan millətinin olum və ya ölüm seçiminə çevirərək apardığı mübarizənin zəfərlə başa çatdırmasını qeyd edir. Güllü Məmmədovanın “Fatehlərin zəfəri” (Xüsusi təyinatlılar) əsərini ikinci tip “Qarabağ romanı” nümunəsi kimi təqdim edir.

Monoqrafiyada K. Əfsəroğlunun “Çadır” əsərinin janrı “roman içində roman”, A. Qaradərəlinin “Cəbrayıl əfsanəsi” radio-roman, Ş. Sadiqin “OdƏrlər” romanı postmodern roman nümunəsi kimi təqdim edilir. E. Mehrəliyevin “Doxsanıncı illər”, S. Əhmədlinin “Ömür urası”, A. Abbasın “Dolu”, N. Məmmədlinin “Zəngülə”, H. Mirələmovun “Dağlarda atılan güllə”, F. Güneyin “Qara qan” və digər romanlar “Qarabağ romanları” kimi geniş təhlil edilir.

AMEA-nın professoru Salidə Şərifova Qarabağ mövzusunun əks etdirən dram əsərlərinin, ssenarilərinin və filmlərinin janrı xüsusiyyətinə aydınlıq gətirərkən, Birinci Qarabağ müharibəsini əks etdirən bədii və sənədli filmlərdə, dram əsərlərində faciə və dramın özünü göstərməsinə toxunur. Qarabağ mövzusunun əks etdirən pyeslərin olmasını, pyesin mühüm komponentlərinin dia-

loqlar, monoloqlar və replikalar olmasına aydınlıq gətirir. Günel Anarqızının “Sərhədsiz səma” pyesinin radio-pyes növündə təqdim edilməsinə toxunur. Salidə Şərifova Hüseynbala Mirələmovun “Xəcalət”, Əli Əmirlinin “Ünvansız qatar”, Mehman Musabəylinin “Yük vaqonu”, Elçin Hüseynbəylinin “Qaçaq qocalar”, Vidadi Babanlının “Ana intiqamı” və s. pyeslərini Birinci Qarabağ müharibəsini əks etdirən nümunələr kimi təqdim edir.

Problematika

Salidə Şərifova Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzusunun əhatə edən əsərlərin problematikasına aydınlıq gətirir. Monoqrafiyada publisistikanın problematikasının ictimaiyyət üçün informativ xarakter daşıyan mövzular əhatə etməsinə toxunur. Tədqiqatçı publisistikanın problematikasının mövzu baxımından hərbi, ədəbi, siyasi, sosial, fəlsəfi, satirik və s. olmasını da qeyd edir. Həmin mövzuların özlərinə xas xüsusiyyətləri ilə fərqlənməsi amilini də açıqlayır.

Tədqiqatçımız elmi publisistik əsərlərdə siyasi və ictimai həyat məsələlərinin işıqlandırılmasına aydınlıq gətirir. Elmi (analitik) publisistik əsərlərdə müəllifin subyektiv yanaşması ilə bərabər dövrün aktual problemlərinə, təsvir edilən hadisə və insan surətlərinə münasibət bildirməsinin qaçılmaz olması da vurğulanır. Salidə Şərifova yalnız Müstəqillik dövrünü əhatə edən elmi publisistikanı deyil, onun əvvəlki dövrlərindəki nümunələrinə də nəzər salır. Mir Möhsün Nəvvabın, Yaşar Qarayevin və digər tarixi şəxsiyyətlərin yaradıcılıqlarında tarixilik baxımından əhəmiyyət kəsb edən erməni-Azərbaycan qarşıdurmalarına olan müəllif mövqelərini əks etdirir.

Salidə Şərifova şeirlərin problematikasını da geniş təhlil edir. Şeirin problematikasında yaxın, həmçinin uzaq tarixi keçmişimizin səhifələrinə nəzər salınmasına toxunur. Müəllif N. Həsənzadənin, F. Qocanın, F. Sadıqın, S. Rüstəmxanlının, V. Əzizin, H. Abbasın, A. Laçınlının, F. Fərəcovun, İ. Yusifoğlunun və digər müəlliflərin şeirlərində milli birliyə çağırışın, Qarabağ müharibəsinin ağrı-acılarının ictimai şüur elementlərinin inikası kimi əks etdirir.

Ədəbiyyatşünas alim Birinci Qarabağ müharibəsinə aid poetik nümunələrin problematikasında insanların ağrı-acılarının, torpaq itkisinin, qaçqınlıq problemlərinin, torpaqların azad olunmasına ümidlərin və s. lirik düşüncələrlə təqdim edilməsinə, Vətən müharibəsi dövrünə aid şeirlərin problematikasında zəfərin tərənnüm edilməsinə toxunur.

Salidə Şərifova Qarabağ mövzusunı əks etdirən poemaların problematikasına da aydınlıq gətirir. Poemaların problematikasında Qarabağ Müharibəsinin faciə və dəhşətlərinin, ermənilərə məxsus milli xəstəliyin olmasının əks etdirilməsi vurğulanır. Poemaların problematikasına toxunan Salidə Şərifova onu vurğulayır ki, Birinci Qarabağ müharibəsini və Vətən müharibəsini əks etdirən poemalar oxşar və fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Müəllif bu məqamı incələyərək qeyd edir ki, Birinci Qarabağ müharibəsindən fərqlənən Vətən müharibəsi qəhrəmanının hiss-həyəcanlarının ifadəsi və hadisələrin təsviri fonunda zəfər, qalibiyyət təntənəsini əks etdirir.

Monoqrafiyada Qarabağ mövzusunı əks etdirən hekayələrin problematikasında müharibənin ağrı-acısı, itkiləri, törətdiyi faciələrlə bərabər gələcəyə ümid, qələbə sevinci, zəfərin cəmiyyətdə doğurduğu əks-sədanın əksini tapması göstərilir.

Tədqiqatçı 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə qələmə alınmış hekayələrin problematikasında zəfərin, Milli Ordunun qalibiyyətinin əksini tapmasını bədii nümunələr əsasında açıqlayır. Müəllif istər Birinci Qarabağ müharibəsini, istərsə də Vətən müharibəsini əhatə edən hekayələrin problematikasının əsas məğzinin tarixi yaddaşa həkk olunmuş hadisələr təşkil etməsini vurğulaması reallığı əks etdirir.

Qarabağ mövzusunı əks etdirən povestlərin problematikasında torpaq acısı, müharibənin fəsadları, etnik, irqi, dini və ya milli qrupun düşünülmüş və sisteməlik şəkildə tam və ya qismən məhv edilməsini əks etdirən soyqırım məsələsi təşkil etməsi Salidə Şərifova tərəfindən qeyd edilir.

Qarabağ mövzusunı əks etdirən romanların problematikasında keçmiş tarixin xatırlanması, xalqdakı əzmkarlığın məhv

olmaması, siyasi məqamlara aydınlıq gətirilməsi, müharibənin faciələrinin əks etdirilməsi, dinin təbliği və s. məqamların üstünlük təşkil etməsi Salidə Şərifova tərəfindən vurğulanır.

Romanların problematikasında erməni əsirliyinə düşmüş azərbaycanlılara qarşı qeyri-insani münasibətlər və törədilən qəddar əməllər, əsirlərin bədən hissələrinin donor qismində satılması da əksinin tapır. Romanların problematikasında Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş soyqırımlar, qaçqınlıq problemi də yer alması Salidə Şərifova tərəfindən bədii nümunələrlə tədqiq edilir.

Tədqiqatçı Qarabağ mövzusunı əks etdirən dram əsərlərin, ssenarilərin, filmlərin problematikasında müharibənin xalq həyatına təsirinin açıqlanmasına yanaşmasını müharibə mövzusu fonunda həyat hadisələrinin bədii materialı kimi deyil, cəmiyyətin keçdiyi tarixi mərhələsinin bədii inikası kimi göstərir.

Bu zəmində Salidə Şərifova Qarabağ mövzusunun kinematografiyanı da düşündürməsinə və maraq dairəsini əhatə etməsinə toxunur, “Fəryad” (1993), “Haray” (1993), “Laçın dəhlizi” (1993), “Ağ atlı oğlan” (1995), “Vətən mənə oğul desə” (1996), “Canavar balası” (1997), “Hər şey yaxşılığa doğru” (1997), “Sarı gəlin” (1998), “Qırmızı qar” (1998), “Cavanşir” (2002), “Arxada qalmış gələcək” (2004), “Girov” (2005), “Yalan” (2005), “Biz qayıdacağıq” (2007), “Bir addım” (2009), “Yaddaş” (2010), “Dolu” (2012), “Xoca” (2012), “Nabat” (2014), “Yarımçıq xatirələr” (2015), “Onun atası” (2015), “Qara Bağ” (2015), “Xüsusi təyinatlı İbad” (2016), “Son nəfəsədək” (2018), “Dönüş” (2018) və s. filmləri Birinci Qarabağ müharibəsinin tarixi məqamlarını əks etdirən film nümunələri kimi tədqiq edir.

Bədii obrazlar

Salidə Şərifova Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzusunı özündə ehtiva edən əsərlərdəki obrazları da geniş şəkildə tədqiq edir. Müəllifin elmi və bədii publisistikada əksini tapmış obrazların müxtəlif olmasına toxunması diqqəti cəlb edir. Salidə Şərifova təhlilə cəlb etdiyi bədii nümunələrdə Müzəffər Ali Baş Komandan, 44 gün davam edən Vətən müharibəsinin döyüşçüsü,

Azərbaycan Ordusunun zabıt və əsgərləri, azad olunmuş torpaqlarımızın, Vətən uğrunda canını qurban vermiş şəhidlərimiz, sadə vətəndaş, günahsız qətlə yetirilmiş körpə və başqaları olmasını qeyd edir.

Maraqlı məqam müəllifin Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzunu əks etdirən publisistikanın obrazlarını əsasən iki yerə ayırmasıdır. Salidə Şərifova bu iki qrupu Azərbaycan xalqının xilaskarı olan obrazlar və Azərbaycan xalqının məhvinə can atmış obrazlar kimi qruplaşdırır.

Ədəbiyyatşünas alim Birinci Qarabağ müharibəsi və Vətən müharibəsi dövrlərini əks etdirən publisistik yazılardakı obrazların oxşar və fərqli xüsusiyyətlərə malik olmasına toxunur. Bu məqam maraq kəsb edir. Müəllif Vətən müharibəsini əks etdirən publisistik yazılarda Vətən müharibəsində qələbə qazanmış Azərbaycan Ordusunun, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin obrazlarının xüsusi yer almasını da vurğulayır. Qəzənfər Paşayevin “Oğluma məktub”, Bəxtiyar Sadiqovun “Xilaskar İlham Əliyev”, Mustafa Cəməninin “Cəbhə xatirələrim... İyirmi yeddi il sonra” publisistik yazılarındakı obrazları bu baxımdan geniş təhlil obyektinə çevirir.

Salidə Şərifova Qarabağ Müharibəsini əks etdirən poetik nümunələrin obrazlarını geniş şəkildə tədqiq edir. Tədqiqatçı obrazlar içərisində Ali Baş Komandan, döyüşçü, şəhid, günahsız yerə qətlə yetirilmiş uşaq, şəfqət bacısı, Şuşa obrazı və s. obrazların yer almasına toxunur. Salidə Şərifova Vətən müharibəsini əks etdirən şeir nümunələrində Şuşa obrazının qalibiyyət rəmzi kimi çıxış etməsini qeyd edir.

Tədqiqatçı Müstəqillik dövrü poeziyasında Ali Baş Komandan İlham Əliyevin obrazını istər Birinci Qarabağ müharibəsini, istərsə də Vətən müharibəsini əks etdirən poetik nümunələrin əsas obrazlarından birinə çevrilməsinə toxunur. Müəllif Vətən Müharibəsini əks etdirən poetik nümunələrdə Ali Baş Komandanın qalib sərkərdə obrazı kimi canlandırılmasını təhlilə cəlb etdiyi poetik nümunələrlə təsdiq edir. Salidə Şərifova poetik nümunələrdə İlham Əliyevin obrazının xalqla, millətlə bərabər, qələbə

əldə etmiş Ordumuzla ayrılmaz, bütöv şəkildə təqdim edilməsinə toxunur.

Müəllif obrazlar içərisində vətən uğrunda canından keçməyə hazır olan əsgərlərin, canından keçmiş şəhidlərin ümumiləşdirilmiş obrazlarının olmasını göstərir. Salidə Şərifova Azərbaycan poeziyasında Şəhid obrazının ölməzliyi ilə ədəbiyyatın yaddaşına çevrilməsini vurğulayır. Tədqiqatçı günahsız qətlə yetirilmiş uşaqların obrazının Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı poeziyasında yer almasını xüsusi qeyd edir. Müəllif bu obrazların özünəməxsus hüzn və kədər ovqatı ilə seçilməsinə toxunur.

Salidə Şərifova Azərbaycan poeziyasında qalibiyyət rəmzi olan Şuşa, xalqımızın soyqırımlarından biri olan Xocalı və s. kimi obrazlarla yanaşı, düşmən surətlərinin də yer almasına toxunur. Salidə Şərifova poetik nümunələrdə düşmən surətləri vasitəsilə xalqımıza qarşı törədilmiş mənfur əməllərə işıq salınmasını açıqlayır. Müəllif Azərbaycan poeziyasında erməni yaraqlılarının surətinin acı reallığı əks etdirən surət olmasını qeyd etməsi özünü doğruldur.

Nəzəriyyəçi alim Qarabağ mövzusunun əks etdirən poemalarda obrazları da geniş tədqiq edir. Obrazları tədqiq edən müəllifin obrazlara yanaşması maraq kəsb etdiyi kimi, əhəmiyyətə də malikdir. Poemalarda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin bədii obrazının yaranmasına toxunan müəllif haqlı olaraq vurğulayır ki, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin bədii obrazı yalnız Vətən müharibəsinin deyil, bütöv XXI əsr Azərbaycanın obrazı kimi tarixin və bədii ədəbiyyatın yaddaşına həkk olundu.

Poemalarda Azərbaycan xalqının təntənəsini təmin edən Milli Ordunun, Azərbaycan Xüsusi Təyinatlı Qüvvələrin döyüşçüləri - “Yaşma”ların, əsgərlərin, şəhidlərin ümumiləşdirilmiş obrazlarının yaradılması müəllif tərəfindən vurğulanır.

Qarabağ mövzusunun əks etdirən hekayələrdə obrazlar nəzm nümunələrində qələmə alınmış obrazlarla eyniyyət təşkil etməsi açıqlanır. Müəllif hekayələrdə obrazlar içərisində döyüşən əsgərlərlə və canını Vətən yolunda qurban vermiş şəhidlərlə yana-

şı, dinc əhali arasında müharibə qurbanı olmuş körpə uşaqların, sadə insanların obrazlarının olmasına da toxunur. Azad Qaradərəlinin “Bizə iki qəbir qazın”, Xəyal Rzanın “Kötük baba” hekayələrində müharibə qurbanı olmuş körpə obrazları Salidə Şərifova tərəfindən tədqiqatda təqdim edilir. Tədqiqatçı hekayələrdə Vətən uğrunda şəhid olmuş insanların obrazlarının yaradılmasını tədqiqatda xüsusi vurğulayır. Azad Qaradərəlinin “Sevgili Vətən” Vətən müharibəsi haqqında hekayələr kitabında əksini tapmış hekayələrdə Milli qəhrəman, şəhid Polad Həşimovun, Milli Qəhrəman, şəhid Mübariz İbrahimovun, Milli Qəhrəman Şükür Həmidovun, şəhid Xudayar Yusifzadənin, şəhid Həsən Rzazadənin, şəhid Cavid Həsənovun, şəhid Teymur Abbasovun, şəhid Məhəmmədli İbrahimlinin, şəhid Elçin İsmayılovun, şəhid Oktay Səfərovun, şəhid Əmrəh Rəcəbovun, şəhid Sənan Abdullayevin, şəhid Xaqani Məmmədovun, şəhid Rövşən İsmayılovun, şəhid Samir Səriyevin, qazi Orxan Məmmədzadənin, qazi Viddi Ağagülovun, qazi Sərvin Cavadzadənin, qazi Kamran Həməzyevin yadda qalan obrazlarının yer alması qeyd edilir.

Qarabağ mövzusunı əks etdirən povestlərdə obrazlar içərisində ümumiləşdirilmiş obrazların yer tutması monoqrafiyada vurğulanır.

Qarabağ mövzusunda qələmə alınmış romanlarda obrazlara diqqət yetirən müəllif birinci tip “Qarabağ romanı”nda əsas qəhrəmanın itki və məğlubiyyətlərinə baxmayaraq, əzəli torpaqlarında azad, asudə yaşamaq haqqına malik Azərbaycan xalqı olmasını göstərsə, ikinci tip “Qarabağ romanı”nda isə əsas qəhrəmanın əzəli torpaqlarını azad edən Azərbaycan Ordusu, Azərbaycan zabiti və əsgərləri olmasını göstərir. Salidə Şərifova “Qarabağ romanı” janrında qələmə alınmış roman nümunələrində mübarizə aparan, ana-bacılarının namuslarını qorumağa çalışan azərbaycanlıların, Azərbaycan Ordusunun zabit və əsgərlərin obrazlarının əksini tapmasını geniş təhlil obyektinə çevirir. Tədqiqatçı “Qarabağ romanı” janrında qələmə alınmış əsərlərin simvolik obrazlarla zəngin olması məqamına da aydınlıq gətirir.

Tədqiqatçımız hər iki tip “Qarabağ romanı” nümunələrində insanların daxili iztirablarının ifadəsinin üstünlük təşkil etməsinə toxunur.

Vüsal Nurunun “Qaraqaşlı” romanında İbad Hüseynovun, Azad Qaradərəlinin “Cəbrayıl əfsanəsi” romanında Cəbrayıl Dövlətzadənin, Güllü Məmmədovanın “Fatehlərin zəfəri” (Xüsusi təyinatlılar) sənədli romanında Anar Əliyevin, Tehran Mənsimovun və bu kimi adlarını xalqın tarixi yaddaşlarında həkk etdirmiş tarixi şəxslərin obrazları canlandırılır. Müəlliflərin təqdim etdikləri obrazların həm Birinci Qarabağ müharibəsinin, həm də Vətən müharibəsinin zabit və hərbiçiləri olması tədqiqatçı tərəfindən vurğulanır.

Salidə Şərifova “Qarabağ romanı” nümunələrində komandir obrazının iki aspektdə təqdim edilməsinə toxunur. Müəllif iki aspektdə təqdim edilən komandir obrazının mahiyyətini açıqlayır. Təsvir edilən komandirin əsgərlərini sevən, hərbi heyətin qayğısına qalan fədakar komandir olması və ya da əsgərlərini, hərbi heyəti satan komandir kimi təqdim olunmasına toxunur.

Ədəbiyyatşünas alim birinci tip “Qarabağ romanı”na aid etdiyi Vüsal Nurunun “Qaraqaşlı” romanında Azərbaycan Ordusunun satqın zabiti olmasına aydınlıq gətirir. Keçəl Komandirin surətini Azərbaycan Ordusunun satqın zabiti kimi təqdim edir. Salidə Şərifova Birinci Qarabağ müharibəsini əks etdirən romanlarda satqın obrazının təsvir edilməsini həyat reallığını əks etdirən acı həqiqət kimi təqdim etməsində haqlıdır.

Salidə Şərifova erməni surətlərinin “Qarabağ romanı”nda yer almasına nəzər salır. Müəllif erməni yaraqlılarının obrazlarını erməni terrorçusu (işğalçısı) kimi təqdim edir və ermənilərə xas səciyyəvi xüsusiyyətləri qruplaşdırmağa nail olur. Müəllif bunu aşağıdakı kimi qruplaşdırır: “erməni terrorçusunun (işğalçısının) Azərbaycan və azərbaycanlılarla əlaqəli olması; erməni terrorçusunun (işğalçısının) neofaşist ideoloji dəyərlərə riayət etməsi; erməni terrorçusunun (işğalçısının) daxili aləminin insanlıq və humanistlik böhranına məruz qalması; erməni terrorçusunun (işğalçısının) kəskin mənəvi-psixoloji sindroma məruz

qalması; erməni terrorçusunun (işğalçısının) məhv edilməsi.” Maraqlı məqam odur ki, nəzəriyyəçi alim təsvir edilən ermənilərin, yəni erməni terrorçularının (işğalçılarının) millətimiz arasında böyüməsinə toxunur.

Tədqiqatçı erməni terrorçusunun (işğalçısının) keçirdiyi insanlıq və humanistlik böhranını onun daxili aləmini tamamilə dəyişməsinə, həmçinin kəskin mənəvi-psixoloji sindroma səbəb olmasına da aydınlıq gətirir.

Salidə Şərifova Qarabağ mövzusunun əks etdirən dram əsərlərində, ssenarilərdə, filmlərdə obrazların xalqın qan yaddaşını əks etdirməyə xidmət etməsini vurğulayır. Müəllif obrazlar arasında tarixi şəxsiyyətlərin prototiplərinin yaradılması amilinə toxunur. Qəşəm Nəcəfzadənin “Ölüm qaldı o dünyada” pyesində Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Albert Aqarunovun, Leyla Bəyimmin və Yefim Abramovun “Xəyalpərəst oğlanlar” pyesi əsasında səhnələşdirilmiş “Yarımçıq qalmış...” tamaşasında “dördgünlük müharibənin”, yəni Aprel hadisələrinin qəhrəmanı Samir Kaçayevin, Vüsal Nurunun ssenarisi əsasında çəkilmiş “Xüsusi təyinatlı İbad” tammetrajlı bədii televiziya filmində İbad Hüseynovun, “Mübarizlik zirvəsi” sənədli filmində şəhid Mübariz İbrahimovun və digər Qarabağda vuruşmuş, canından keçmiş vətən oğullarının bədii obrazı olmasına aydınlıq gətirir.

Bədii dili

Salidə Şərifova monoqrafiyada elmi publisistikanın təsvir üslubları və bədii dilinin bədii publisistikanın təsvir üslubları və bədii dilindən fərqlənməsinə, ictimai həyatda etiraf edilə bilməyən, mövcud olan konflikt və problemləri obrazlı dillə özündə ehtiva etməsini vurğulayır.

Monoqrafiyada özündə ifadəlilik və standartlığı birləşdirən publisistikanın dil və üslub, bədii, obrazlı, təsvir vasitələri zənginliyi ilə seçilməsini vurğulanması diqqətdən yayınmır. Müəllif elmi publisistikanın və bədii publisistikanın təsvir üslubları və bədii dilinin bir-birilərindən fərqlənmələrinə də toxunur.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən şeirlərin bədii dilinin özünəməxsus şəkildə

əks etdirilməsi, ədəbi dilin daima inkişafda olmasının vurğulanması özünü doğrulda bilir. Salidə Şərifova nəzmdə yaranan neologizmlərə toxunur, Vətən müharibəsindən sonra qələmə alınmış poetik nümunələrdə “itqovan” neologizminə aydınlıq gətirir.

Qarabağ mövzusunı əks etdirən poemaların bədii dilinin zəngin olması vurğulanır. Tədqiqatçımız Qarabağ mövzusunı əks etdirən poemaların bədii dilinin zəngin olmasını Azərbaycan dilinin zənginliyinin nəticəsi kimi dəyərləndirir.

Qarabağ mövzusunı əks etdirən hekayələrin bədii dilinin zəngin olduğu qədər sadə olmasına toxunan ədəbiyyatşünas alim onu xüsusi vurğulayır ki, hekayələrin bədii dili obrazlaşdırılmış şəkildə təqdim edilməsi ilə maraq kəsb edir. Hekayələrdə ritorik suallara tez-tez müraciət edilir. Salidə Şərifova ritorik suallara tez-tez müraciət edilməsinin səbəblərinə aydınlıq gətirir. Bunu hekayə müəllifinin çatdırmaq istədiyi fikirlərin qüvvətli şəkildə təqdim edilməsi məqsədi güdməsi ilə əlaqələndirir. Salidə Şərifova hekayələrdə simvollardan istifadə edilməsini də vurğulayır.

Tədqiqatçımız Qarabağ mövzusunı əks etdirən povestlərin bədii dilini də tədqiqatın obyektinə çevirir. Müəllif Qarabağ problemlərini əks etdirən povestlərdə nəzm nümunələrinin yer almasına diqqət yönəldir. Bu nəzm nümunələrinin Qarabağla bağlı olması da açıqlanır.

Salidə Şərifova Qarabağ mövzusunı əks etdirən romanların bədii dilində dialektizmlər, arxaizmlər, neologizmlər, varvarizmlər, vulqarizmlər və s. kimi bədii dilin tərkibinə aid olan anlayışlara müraciət edilməsinə tez-tez rast gəlinməsinə toxunur. Müəllif bu amilin romanların bədii dilinə xələl gətirməməsinə, əksinə zənginləşdirməsinə aydınlıq gətirir. Romanların dilində dialektizmlərə, arxaik sözlərə tez-tez müraciət edilməsi tədqiqatçımız tərəfindən açıqlanır.

Romanlarda hadisələrin təqdimi zamanı rəmzlərdən, simvollarından istifadə edilmə məqamı Salidə Şərifova tərəfindən vurğulanır.

Nəticə

“Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən əsərlərin janrı xüsusiyyəti, problematikasi, obrazları və bədii dili” monoqrafiyası kompleks tədqiqat xarakteri daşıyır. Salidə Şərifova bir əsər çərçivəsində bütün bədii növ və janrlara, müxtəlif incəsənət sahələrinə müraciət edərək nümunələr verir. Bu nümunələr əsasında müxtəlif növ və janrların, müxtəlif sahələrin bir mövzunu necə əhatə etməsini göstərir.

Tədqiqatçının Qarabağ mövzusunun əks etdirən əsərlərin ədəbi növ və janrlarda, publisistikada, incəsənətin müxtəlif sahələrində tədqiq etməsi onun metodologiyasının tərkib hissəsi kimi də özünü əks etdirir.

Monoqrafiyada akademizm, müqayisəli analiz metodu əsərin elmiyini, ədəbiyyatşünaslıq baxımından əhəmiyyətini göstərir.

Filologiya elmləri doktoru Salidə Şərifovanın “Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən əsərlərin janrı xüsusiyyəti, problematikasi, obrazları və bədii dili” monoqrafiyasında ilk dəfə tətbiq edilən bölgü və istifadə edilən metodologiya gələcəkdə Qarabağ mövzusuyla əlaqədar tədqiqatlarda nəzərə alınmaqla mühüm elmi nəticələrə gəlinməsinə müsbət təsir göstərə bilər. Monoqrafiya Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun nəzəri baxımdan geniş tədqiq edən əhəmiyyətli tədqiqat nümunəsi kimi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında özünə yer tapacaqdır.

İsa Həbibbəyli
akademik, AMEA-nın vitse prezidenti,
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat
İstitutunun baş direktoru

Giriş

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzunu əks etdirən əsərlərin janr xüsusiyyətləri diqqəti cəlb edir. Qarabağ mövzusunun əks etdirən əsərlərin ədəbi növün nəzm, nəsr və dram kimi növlərində, bu ədəbi növlərin janrlarında, publisistikada, incəsənətin bütün sahələrində əksini tapması təqdirəlayiqdir. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əhatə edən əsərlərin janr xüsusiyyəti həm Birinci Qarabağ müharibəsini əhatə edən Azərbaycan ədəbiyyatında, həm də Vətən müharibəsini əhatə edən Azərbaycan ədəbiyyatında özünü göstərməkdədir. Qələm sahibləri çatdırmaq istədikləri fikirlərini, təbliğ etdikləri ideyaları qələmə aldıkları bədii nümunələrlə ictimaiyyətə təqdim edirlər.

Qarabağ mövzusunun əks etdirən Birinci Qarabağ müharibəsində və Vətən müharibəsində bədii nümunələrə tədqiqatçıları-mız tərəfindən birmənalı yanaşılmaması özünü göstərməkdədir. Bu da həm Birinci Qarabağ müharibəsi, həm də Vətən müharibəsini əks etdirən bədii nümunələrin problematikasi ilə əlaqəlidir. Birinci Qarabağ müharibəsinə aid bədii nümunələrdə gələcəyə nikbin ruhun əksini tapması, Vətən müharibəsinə aid bədii nümunələrdə qalibiyyətin təntənəsinin əks etdirilməsi və s. Məsələn, T. Əlişanoğlu Qarabağ mövzusunda qələmə alınan bədii nümunələrə münasibət bildirərkən vurğulayır ki, “otuz ildir ədəbiyyatımız dekadans, mənəvi ağır-böhran-çöküş ovqatından qurtula bilmirdi. Otuz ildir müstəqilliyimizdən, müstəqil dövlət-cəmiyyət - millət olmağımızdan güc alıb da, dadını - ləzzətini axıracan duya, başacan çıxara bilməmişik. Otuz ildən də çoxdur ki, ədəbiyyatımız Qarabağ dərini canında daşıyan bir xalqın ədəbiyyatı olaraq qalırdı...”

Otuz ildən bu yana Azərbaycan ədəbiyyatının bir mövzusu olubdur – Qarabağ müharibəsi. Və onu da axıracan yaza, mətlubini sonacan yoza bilməmişik. Çün məğlubiyyət qorxusu olubdu; bu ana gələndə qələm dayanıb, susubdur. Atəşkəs, I Qarabağ savaşının acıları ilə barışmamışdıq yox!, elə olsaydı, Ali Baş

Komandanımız bircə kərə: “Qarabağ Azərbaycandır!” hayqıran-da tüm millət bir olub ayağa duramaz, qafilən bu qədər güc, enerji, vulkan püskürəmməzdi. Barışmazlıq ruhu içəridən içimizi yaxıbdı, əlacsızlıq zənciri bayırdan tənimizi sarıbdı. Fəryad poeziyası, haray ədəbiyyatı, Xocalı... qələm dirənməz yerlərə di-rənibdi; nədən, niyə, necə yazmışıqsa, haralara çəkmişiksə də gəlib Qarabağda dayanmışıq. Bəzən iç senzurası qoymayıbdır. Acizlik durumu, yaşadığımız əskiklik kompleksi, yarımçıqlıq sindromu psixoloji baryerlər yaradıbdı. Poeziyanın səsi boğuş çıxıbdı. Roman qəhrəmanları içində boğulubdu, hekayə süjetləri çıxmaza düşüb də qurtula bilməyibdi. Çarəsizlikdən taq-taraq-tararaq, poema-dastan yaradıcılığı vərdişlərimizi alıbdı... Bəzən də çöl senzura; dərinlərə enməyin hədləri, cəmiyyət qadağaları. Ədəbiyyatın səbəb axtarışları dolanıb-dolaşib sosial qatlarda bi-tibdi, maarifçi aldanışlarda, didaktik təskinliklərdə təsəlli tapı-bdı, intizar düşüncələrindən uzağa getməyibdi. Atəşkəs marafonu, barış sevdası hətta hardasa uzaq humanist illüziyalara – pasifist Sülh çağırışlarına çəkib aparıbdı...

Uzun illərdir Azərbaycan ədəbiyyatına idrak, ədəbiyyatımız idraka gəlməyibdir”.¹

T. Əlişanoğlu Qarabağ mövzusunda qələmə alınmış bədii əsərlərin problematikasının müxtəlif olması amilini açıqlayır. Ancaq onu vurğulamaq lazımdır ki, dekadens anlayışı və onun Azərbaycan ədəbiyyatında təzahürü Azərbaycan ədəbiyyatı üçün yaddır. Çöküş, süqut, eniş mənalərini ifadə edən dekadens termi-ni nə ədəbiyyatımıza, nə də Qarabağ mövzusunda qələmə alın-mış bədii nümunələrə aid edilə bilər. Azərbaycan ədəbiyyatının heç bir dövründə mədəniyyətin cırlaşması, geriləməsi özünü göstərməmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatının heç bir dövrünə de-kadens hakim olmamışdır. Düşkünlük əhvali - ruhiyyəsi ilə meydana gəlmiş dekadentizm XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəl-lərində ədəbiyyatda ədəbi cəmiyyətlər və təşkilatların üzvləri ol-an sosialist və “qərb” meyilli yazarlar arasında qarşıdurmada

¹ Əlişanoğlu T. Qalibiyyət və Ədəbiyyatın dərsləri (Zəfər günü tezisləri). “Ədəbiyyat qəzeti”, 2020, 15 dekabr;

özünü göstərmişdir. Bu onların məfkurə maraqlarından irəli gəlirdi ki, yaradıcılıqlarına da təsirsiz ötürmüşdü. Bu yazarlar arasında fikir mübadiləsi və fikir ayrılığı əsasən, yeni dövrün ədəbiyyatının forma və məzmunca tərəqqisi problemlərini əhatə edirdi. Dekadentizm modernizmlə eyni deyildir, elə modernizmin tərkib hissəsidir. Modernizmin bir cərəyanıdır. Modernizmdən ayrı olaraq dekadentizmin mahiyyətini açıqlamaq ziddiyyət yaradır. Dekadentizm burjua və Birinci Dünya müharibəsindən sonra dünya ədəbiyyatında özünü göstərdiyini müşahidə edirik. Yazarlar yazmaq istədikləri ideyalardan uzaq olurlar. Müasir ədəbiyyatda dekadentizm bir cərəyan kimi yaşamır. Doğrudur, ayrı - ayrı əsərlərdə onun elementlərinə rast gəlirik. Xalqa zidd ədəbiyyat və incəsənət cərəyanı kimi dekadentlik ədəbiyyatın tənzülatını nəzərdə tutur. İctimai həyatdan uzaq, xalqa yabançı olan, xalq mənafeyinə xidmət etməyən sənətin təbliği, mövhumat və xurafata inam, sadə əmək adamlarına nifrət, ölümü, pozğunluğu, əxlaqsızlığı tərənnüm etmək, zahiri gözəlliyi, bədii formanın aləbəzəkliyini təbliğ etmək, dünyanı təbiət xaricindəki qüvvələrin idarə etməsi haqqında cəfəngiyyatlar və s. dekadentliyə xas xüsusiyyətlərdir. Bu xüsusiyyətlərin olmaması tədqiqatçının özü tərəfindən də vurğulanmışdır: “Atəşkəs, I Qarabağ savaşının acıları ilə barışmamışdıq yox!, elə olsaydı, Ali Baş Komandanımız bircə kərə: “Qarabağ Azərbaycandır!” hayqıranda tüm millət bir olub ayağa duramaz, qafilən bu qədər güc, enerji, vulkan püskürəmməzdi”.²

XX əsrin sonunda Qarabağda etnik münaqişənin kəskinləşməsi Azərbaycan ədəbiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilir. Azərbaycan xalqı kimi Azərbaycan ədəbiyyatının da Qarabağ savaşının acıları ilə barışmaması Birinci Qarabağ müharibəsini əks etdirən bədii nümunələrdə əksini tapmaqda idi. Ədəbi növün (nəzm, nəsr, dram) janrlarında qələmə alınmış əsərlər ictimaiyyətə təqdim edilir. Qarabağ mövzusu müasir Azərbaycan ədəbiyyatında əksini tapmış aktual mövzulardan birinə çevrilmə-

² Əlişanoğlu T. Qalibiyyət və Ədəbiyyatın dərsləri (Zəfər günü tezisləri). “Ədəbiyyat qəzeti”, 2020, 15 dekabr;

yi bacardı. İstər Birinci Qarabağ müharibəsini, istərsə də Vətən müharibəsini əhatə edən əsərlərin müxtəlif janrlarda yaradılmasına baxmayaraq, nəzmdə qələmə alınmış bədii əsərlərin üstünlük təşkil etməsi diqqətdən yayınmır. Bu təəssüf doğursa da, lirik janrlar vasitəsi ilə Qarabağ probleminin müxtəlif aspektlərinin qələmə alınması təqdirəlayiqdir. Ədiblərimiz bədii əsərlərində Qarabağ mövzusunun müxtəlif tərəflərinə toxunurlar.

Qarabağ mövzusunda qələmə alınmış bədii nümunələr nəzmə aid janrlarda qələmə alınmasının çoxluğu ilə diqqəti cəlb etsə də, nəsrə aid janrlarda da maraqlı və sanballı nəsr nümunələri yaradılmışdır. Sabir Əhmədlinin “Axirət sevdası”, Mövlud Süleymanlının “Erməni adındakı hərflər”, Elçin Mehrəliyevin “Doxsanıncı illər”, Aqil Abbasın “Dolu”, Mahirə Abdullanın “Əvvəl Axır”, Hüseynbala Mirələmovun “Yanan qar”, “Xəcalət”, Kamil Əfsəroğlunun “Çadır”, Mehdi Şərifovun “Yaddaşın dumanlı ləkələri”, İlham Əliyevin “Gecənin rəngi”, Azad Qaradərəlinin “Sevgilim Vətən” və s. nəsr nümunələri fikrimizə əyani sübutdur.

I FƏSİL

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən publisistikanın janr xüsusiyyəti, problematikası, obrazları və bədii dili

Xalqın keçdiyi tarixi yolu, tərəqqi və tənəzzülünün səbəblərini, düşüncə tərzini, ətraf mühitə baxışını və s. çatdırılmasında publisistikanın rolu əvəzsizdir. “Canlı tarix” adlandırılan publisistika millətin keçdiyi tarixi məqamlara, insanları düşündürən sualları ilk öncə cavablandırmağa cəhd edir. Müəyyən hadisələrə reaksiya bildirərək, cəmiyyətin qaranlıq qalan məqamlarla tanış olmasına şərait yaradır. Latın sözü olan “publicus” ictimai, siyasi ədəbiyyat, həmçinin ictimai-siyasi ədəbiyyat janrı, üslubi kimi qəbul edilir. Publisistika ictimai həyatda baş verən hadisələrə çevik cavab verə bilməsi ilə baş vermiş hadisələri ümumiləşdirir. E.P. Proxorovun vurğuladığı kimi “publisistikanın funksiyası onunla müəyyənləşir ki, ictimai rəyi əks etdirərək onun formalaşmasına davamlı, hərtərəfli və dərinlən təsir göstərə bilsin”.³ Publisistika ədəbiyyatla sıx birləşir: faktik olaraq, aktual bədii forma alması özünü dildə, ifadə vasitələrində əks etdirir. Müəllifin təəssüratı və onun faktı dərk etməsi publisistikada əhəmiyyət kəsb edir.

Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzusunun əks etdirən publisistika informasiya, bədii və analitik (elmi) publisistika olmaqla diqqəti cəlb edir. Bədii publisistikada həm bədii, həm də publisistik amillər özünü göstərir. Publisistikada təsvir vasitələrinin, obrazlarla təqdim olunan hadisələrin üzvü qovuşması diqqətdən yayınmır. Bədii publisistikanın oçerk, portret oçerk, esse, felyeton, pamflet, parodiya və s. janrları mövcuddur. Müstəqillik dövrü Qarabağ müharibəsini əks etdirən bədii publisistikanın ən çox oçerk, portret oçerk, yol qeydləri və esselərə müraciət edil-

³ Прохоров Е.П. Публицист и действительность, Москва, 1973. с.102

məsi özünü göstərməkdədir. Publisistika düşüncədə təhqiqat, təsvir və analitik təhlilə malik olması, sənədlilik və informativlik, gerçək fakta əsaslanması ilə diqqəti cəlb edir. “Publisistika – zamanın, mühitin tələblərinə müvafiq olaraq yaradıcılıq potensialını aktiv ictimai fəaliyyət üsuluna çevirmək vasitəsi, sənətkarın həyata nüfuzunun başlıca barometri, mövcud problemin həlli istiqamətində düşünməyə və hərəkətə sövq edən yeni fikir, ideya, enerji ötürücüsüdür”.⁴ Bədii publisistika ictimai nitq forması olan publisistik üslubun əsas xüsusiyyətlərinə, həmçinin müəyyən qədər obrazlılığa malikdir. Publisistik üslub digər funksional üslubların bəzi əlamətlərini də daşıdığından, bədii-publisistik, elmi-publisistik, rəsmi-publisistik kimi növləri özünü göstərməkdədir. Publisistikanın əsas funksiyası isə ifadəli (təsirləndirici) və məlumatlandırıcı olmasıdır. Publisistikada üstünlük verilən metod isə hərəkətə çağırışdır. Publisistikanın konsepsiyası da bir qədər fərqlidir. Bu özünü publisist – problem - publisistik əsər - auditoriya şəklində aktual sosial problemləri işıqlandırmaq yolu ilə ictimaiyyətə müraciəti əks etdirir.

Kəskin, mübariz ruhu, dəqiqlik, konkretliyi ilə seçilən elmi publisistikanın təsvir üslubları və bədii dili bədii publisistikanın təsvir üslubları və bədii dilindən fərqlənir. Elmi publisistikada ədəbi dildə işlənməyən sözlərə, xalqın həyat tərzindəki dəyişiklərlə bağlı yaranan yeni sözlərə, başqa dilə aid olub dilimizdə işlənməyən sözlərə, ayrı-ayrı elm sahələrinə aid olan sözlərə rast gəlinir. Elmi publisistika ictimai həyatda etiraf edilə bilməyən, mövcud olan konflikt və problemləri obrazlı dillə özündə ehtiva edir.

Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzusunun, milli mənlilik, vətəndaşlıq, obyektivlik keyfiyyətlərini əks etdirən yaradıcı təfəkkürün dinamik sahələrindən birinə çevrilmiş publisistika aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Qarabağ mövzusu publisistikanın geniş obyektinə çevrilir. Bir çox müəlliflərin bu sahədəki fikirləri daim maraq dairəsindədir. Yaşar Qarayevin “Müharibə və yaddaş ədə-

⁴ Mehraliyev E. Publisistika: meyillər, problemlər, axtarışlar // *ədəbiyyatqazeti.az/news/diger/1891-elcin-mehreliyev*;

biyyatı”, Hamlet Qocanın “Suyu kimlər bulandırır?”, Nizami Məhərrəmovun “Tehran 47: “Daşnaksütün” və Azərbaycan taleyi”, Nəriman Həsənlinin “Tayqulaq “Xalq qəhrəmanı” və ya quldur Andranik...”, Vahid Məhərrəmovun “Tapqaraqoyunlu alınmaz bir qalaya bənzəyirdi..”, Yalçın Abbasovun “Müharibənin hər üzü”, Əbülfət Qasimovun “Genosid” və s. Qarabağ mövzusunda yazılmış publisistik yazılar ermənilərin torpaq iddialarının tarixi kökünə nəzər salır, müharibə və onun faciələri fonunda həqiqətləri ictimaiyyətə təqdim edir.

I.I Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzunu əks etdirən publisistikanın janr xüsusiyyəti

Publisistika özündə müxtəlif janrları ehtiva edir. Publisistikanın janrlarının tipologiyası zəngindir: xəbər, hesabat, müsahibə, reportaj, korrespondensiya, məqalə, icmal, resenziya, məktub, mətbuat xülasəsi, zarisovka, очерк, felyeton, pamflet, esse, gündəlik, səfərnəmə, xatirə və s. Bu janrlarda qələmə alınmış nümunələr (esse, очерк və s.) sosial həyatın ayrı-ayrı faktlarının və sosial əhəmiyyətli hadisələrinin təsviri haqqında düşüncələrin orijinal təqdimidir. Bu təqdimat mücərrəd şəkildə deyil, ümumiləşdirilmiş şəkildə təqdim edilməlidir.

Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzunu əks etdirən publisistikada publisistikanın bütün ənənəvi formalarına müraciət özünü göstərməkdədir. Publisistika özündə zamanın, günün real mənzərəsini əks etdirən informasiya daşıyıcısıdır. Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzunu əks etdirən publisistika əsasən, məzmun informativliyi ilə fərqlənilir. Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzusunu əks etdirən publisistika insanların demək istədiklərini, hətta etiraf etməyə çətinlik çəkdikləri məqamları, qan yaddaşına və tarixə çevrilmiş məsələləri faktiki, analitik və vizual-məzəci şəkildə təqdim edir. Publisistik nümunələrdəki faktoqrafiya qoyulmuş problemin xarici və aşkar xüsusiyyətlərini təyin etməyə yardım edir. Bundan əlavə mövzu haqqında məlumatların harada və nə vaxt baş verməsi kimi suallarına cavab axtarılaraq məlumat verilməsinə diqqət yönəldilir. Publisistikada analitik münasibət hadisələrin mahiyyətinə nüfuz edir. Təqdim edilən problemin gizli məqamlarına aydınlıq gətirilir. Vizual-məcəzi problemin xarici xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirərək, mövzunun mahiyyətinə rəşional yanaşmaqla yanaşı, məlum olan faktın emosional və bədii ümumiləşdirilməsini təqdim edir. Publisistika müəllifin vətəndaş mövqeyini təcəssüm etdirən mövzunun tanışlıq və ya müzakirə üçün açıq olan, aktual problemləri əks etdirən operativ mətnləri özündə cəmləşdirir. Publisistikanın yaradıcı

fəaliyyəti yaranan nümunələrdə məntiqi, konseptual vasitələrlə emosional - üslubi formada ictimai-siyasi faktlar və prosesləri əks etdirir. Publisistikanın məqsədi ictimai fikrin formalaşmasını, problemdə işıqlandırılan ideya ətrafında ictimai rəyin formalaşdırılmasını və s. nəzərdə tutur.

Geniş imkanlara malik olan publisistika cəmiyyətdə baş verən aktual hadisə və problemlərin obyektiv, qərəzsiz şəkildə məntiqi və analitik təhlilini verir. Publisistikanın bu xüsusiyyətlərini diqqətə alan A.S. Eleonskaya publisistikanı yaradıcılıq növü kimi təqdim edir: “Publisistika - zamanın əsas ideyalarını mümkün qədər ətraflı və açıq ifadə edən yaradıcılıq növüdür”.⁵ Azərbaycan publisistikasında publisistikanın yaradıcılıq növü olmasının tərəfdarları da olmuşdur. Famil Mehdi A.S. Eleonskayanın publisistikanın yaradıcılıq növü olması fikri ilə razı olaraq, publisistikanı yaradıcılıq növü kimi təqdim edir: “Publisistika ictimai - siyasi, əxlaqi, iqtisadi və s. aktual problemləri məntiqi dəlil və sübutlar, obrazlı-ehitirəslı mühakimələr, lirik düşüncələr, konkret xarakterlər, tiplər vasitəsilə əks etdirən, ictimai rəyin formalaşmasına fəal təsir göstərən yaradıcılıq növüdür.”⁶

Tədqiqatçılar publisistikanın üç qrupuna üstünlük verməkdədirlər. Bunlardan birincisi informasiya, ikincisi analitik, üçüncüsü isə bədii publisistikadır. Müxtəlif baxışları, prinsipləri əks etdirən publisistika fərdin yaradıcı təfəkkürünü ictimai şüura təkan verən amil kimi təqdim edir.

Analitik publisistikanı biz elmi publisistika da adlandırırıq. Bu publisistika induksiya (təhlil) və deduksiya (sintez) üsuluna əsaslanır. İnduksiya və ya təhlil, hər hansı bir problemi ümumidən xüsusiyyə, hissələrə bölərək nəzərdən keçirməsidir. Deduksiya və ya sintez – bu problemin hissələrinin əvvəlcə ayrı-ayrılıqda, sonra isə ümumi şəkildə nəzərdən keçirilməsidir.⁷ Həyat hadisələrinin öyrənilməsində düşüncə baxımından daha böyük faktiki material verən analitik publisistikaya məqalə, icmal, resenzi-

⁵ Елеонская А.С. Русская публицистика второй половины XVII века, Москва: 1978, с. 265;

⁶ Mehdi F. Bədii publisistika. Bakı: Maarif, 1982, 294 s. s. 13;

⁷ Кожбахтеев В. Оазис. Аналитическая журналистика в России. № 27, 2002. с.34- 56. с. 3;

ya, şərh, hesabat, diskussiya, korrespondensiya və s. aiddir. Bu növlər arasında fərqli xüsusiyyətlər də nəzərdən qaçmır. Məsələn, argument axtarışını özündə əks etdirən məqalə həcm baxımından sərbəstdir. Məqalədə bədii təxəyyülə yol verilmir. Amma essədə həcm kiçik olur, müəllif təxəyyülünə yer verilir. Məqalədə müəllif elm üçün əhəmiyyət kəsb edən elmi nəticəsini açıqlamalıdır.

Publisistikada informasiya xarakterli publisistik nümunələrin lakonik və neytral olması diqqəti cəlb edir. Dilin leksik tərkibini ifadəli şəkildə bəzədilməsinə imkan vermir. Təqdim edilən publisistik nümunələrdə qoyulmuş problemin vaciblik amili, faktın təfərrüatlı izahı həcminə təsir edir. Bu zaman təqdim edilən publisistik nümunədə müsahibə qısa ola bilər, amma faktın şərhı genişləndirilmiş şəkildə təqdim edilə bilər. Burada ilk növbədə, hadisəlilik, sənədlilik, operativlik əlamətləri birləşir. Obyekt sadəcə fakt, birbaşa hadisə deyil, fakt-xəbərdir. Əsas xüsusiyyətləri isə hadisələrin və ya ifadə edilən fikirlərin müasirlik baxımından təqdimi, mürəkkəbliliyi, hadisələrin miqyası və s. şəkildə özünü göstərir.

Müsahibə ilk növbədə, kütləvi kommunikasiya janrı kimi diqqəti cəlb edir. Son dövr publisistikasında fəal şəkildə inkişaf etdirilməkdədir. Müsahibə janrının özəlliklərindən biri, müsahibə alan şəxsin şahidi olduğu və ya görüb eşitdiklərini kütləvi auditoriyaya çatdırmağa imkan yaratmasıdır. Məsələn, yazıçı Yunus Oğuzun müsahibələrindən birinə diqqət yetirək. Yazıçının 2019-cu ildə Azərbaycanı Qarabağ məsələsində “əymək” istəyirlər problemini qabardaraq, “Dağlıq Qarabağ məsələsində dönüşün baş verəcəyini gözləyirəm” ⁸ mövzusunda müsahibə verməsi diqqəti cəlb edir. Birinci Qarabağ müharibəsi dövrünə aid olan müsahibədə xalqın müharibəni qələbə ilə başa çatdıracağına inam əksini tapır. Qələbənin hərbi müdaxilə ilə əldə etməyin mümkün olmasını, Azərbaycan xalqının müharibə tərəfdarı olması deyil, qarşı tərəfin sülh məfhumunu anlamaması uc-

⁸ Oğuz Y. Dağlıq Qarabağ məsələsində dönüşün baş verəcəyini gözləyirəm (müsahibə) // www.anl.az/down/meqale/az_azerbaycan/2019/yanvar/627624.htm;

batından zərurət doğurmasını əks etdirir: “Eyni zamanda həmin fikrimdə qalıram ki, Qarabağın azad edilməsinin bir yolu var; hərbi müdaxilə.” B.V. Strelçovun qeyd etdiyi kimi, “müsahibə-konkret müəyyən edilmiş nümayəndə ilə hər hansı hadisə və ya problem haqqında söhbət, hər hansı bir hadisənin şahidi və ya iştirakçısının rəyidir”.⁹

Müsahibə müəllif hüquqlarının müəyyən nüanslara malik olduğu janr kimi də diqqəti cəlb edir. Müsahibədə həmmüəllifliyin aşkar əlamətləri özünü göstərir. Əsas amil odur ki, müsahibə verən şəxs təqdim edilən məsələ və ya problemə orijinal, yaradıcı münasibətini əks etdirməlidir.

“Olaylar” qəzetinin, eyniadlı agentliyin rəhbəri, yazıçı - publisist Yunus Oğuzun müsahibəsindən bir məqama diqqət yetirək. Ona ünvanlanan “2019-cu ilin Dağlıq Qarabağ probleminin həlli istiqamətində ümidverici il olacağı bildirilir. Siz bu barədə nə düşünürsünüz?” sualına Qarabağ problemi haqqında düşüncələri əksini tapır: “Dağlıq Qarabağ məsələsində dönüşün baş verəcəyini gözləyirəm. Eyni zamanda həmin fikrimdə qalıram ki, istər Paşinyan deyil, bir başqası olsun, hətta mümkün belə görünməsə də Azərbaycanı sevən bir erməni hakimiyyətə gəlib desə ki, Dağlıq Qarabağ sizindir, mən ona inanmaram. Dağlıq Qarabağın azad edilməsinin bir yolu var - hərbi müdaxilə. Əgər hərbi müdaxilə olmasa, ermənilər yenə oyun oynayacaqlar. Paşinyanın hakimiyyətə gəlməsi təsadüfi baş vermədi. Bundan əvvəl artıq Serj Sərkisyanı masanın arxasına otuzdurmuşdular, işğal olunmuş ərazilərin 5+2 formatında azad edilməsinə qol çəksin. Sərkisyan bunu baş nazir olandan sonra prezidentin üstünə atmaq istəyirdi ki, məsuliyyətdən kənar olsun. Ancaq Sərkisyandan asılı olmayaraq Amerika oyuna girərək Paşinyanı hakimiyyətə gətirdi. Bir sözlə danışıqlar bu yolla davam edəcəksə, heç bir nəticə olmayacaq. Yenə də tərəflər razılaşmaya hazır olan ərəfədə

⁹ Стрельцов Б.В. Аналитические жанры. Минск, 1974. с. 45;

Paşınıyanı devirib yerinə bir başqasını gətirəcəklər. Bunun yeganə yolu hərbi müdaxilədir”.¹⁰

A.A. Qrabelnikov müsahibənin mahiyyətini hər hansı bir hadisə haqqında rəy alınmasını vurğulayır: “Müsahibənin mahiyyəti - hansısa aktual hadisə ilə bağlı rəy almaqdır. Müsahibənin məqsədi ümumilikdə baxış bucağını və rəyi öyrənməkdir. Müsahibənin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, oxucu geniş ictimaiyyəti maraqlandıran konkret məsələ ilə bağlı mötəbər rəy, mühakimə öyrənə bilsin”.¹¹ Müsahibə zamanı əldə edilən hər hansı bir məlumat kütləvi auditoriyanın marağını təmin etməlidir. Müsahibə həm şəxsi məqsədləri, həm də peşəkar insanların marağını əhatə edə bilməlidir. Yuxarıdakı müsahibədə bunu aydın şəkildə görürük.

Müsahibə janrı qəzet və jurnalların, həmçinin internet resurslarının istifadə etdiyi aktual janrlardan biridir. Müsahibə, həmçinin, müsahibənin qəhrəmanları haqqında material əldə etməyə şərait yaradır. Müsahibə müsahibə götürənin və ya jurnalistin suallarından və suallara cavab verən həmsöhbətdən ibarət olması ilə digər publisistik janrlardan fərqlənir. Həmsöhbətə ünvanlanmış suallar lakonik, məntiqli və üslubi cəhətdən cilalanmış şəkildə təqdim edilməklə, məlumat mübadiləsini həyata keçirir.

Müsahibənin qarşıya qoyduğu məqsədə görə müxtəlif olması tədqiqatçılar tərəfindən vurğulanır. M.M. Lukina müsahibənin üç növünün olmasını qeyd edir: 1. İnformasiya müsahibəsi, 2. Müsahibə - araşdırma. 3. Portret müsahibə.¹² M.M. Lukina müsahibənin xüsusiyyətlərinə də aydınlıq gətirir. İnformasiya müsahibəsini xəbərlər üçün material əldə etmək məqsədi daşmasını vurğulayır. Hadisələr və faktlar haqqında məlumatlandırma informasiyada məlumat xarakteri daşıyır. Müsahibə - araşdırma isə hər hansı hadisənin və ya problemin dərinədən öyrənil-

¹⁰ Süleyman. 2019-cu ildə Azərbaycanı Qarabağ məsələsində “əymək” istəyirlər. Azad Azərbaycan. 11 yanvar. 2019.- s. 3 // www.anl.az/down/meqale/az_azerbaycan/2019/yanvar/627624.htm;

¹¹ Грабелников А.А. Работа журналиста в прессе. М.: РИП-Холдинг, 2007. с. 208;

¹² Лукина М.М. Технология интервью. СПб.: Искусство, 2003. с. 146-147;

məsi məqsədi güdür. Burada suallar ən vacib keçiddir ki, şəxsiyyəti, vəziyyəti “aşkar edir” və həmsöhbəti “ifşa edər” bilir. Portret müsahibə isə konkret bir qəhrəmana yönəldilir. Belə qəhrəman ictimaiyyətdə özünə diqqət cəlb etmiş və marağa səbəb ola bilmiş şəxs olsun.

A.A. Qrabelnikov isə müsahibənin dörd növlü olmasına diqqət yönəldir: 1. Müsahibə - dialoq, 2. Müsahibə - monoloq, 3. Müsahibə - zarisovka, 4. Müsahibə - anket.¹³ A.A. Qrabelnikov bu növlərin xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirir. Müsahibə - dialoqun bir-birini əvəz edən sual və cavablar silsiləsi ilə ifadə olunduğunu vurğulayır. Müsahibə - monoloqda müsahibənin əvvəlində söhbətin mövzusunu müəyyən edən jurnalist sualı verilir, daha sonra müsahibin ətraflı monoloqu təqdim edilir. Müsahibə - zarisovkanı isə müsahibə verənə təkcə suallar verməklə yanaşı, öz fikrini bildirir. Müsahibədə müzakirə olunan faktları şərh edir, söhbətin getdiyi mühit haqqında qısa təsvirini verir, bir sözlə portretini yaradır. Müsahibə-anket “özünəməxsus qiyməti söhbətdir”, cəmiyyətin hər hansı məsələyə münasibətini ifadə edən bir növ sosioloji sorğudur.

“Ulduz” jurnalı ilə “525-ci qəzet”in layihəsi olan “9-luq” müsahibə - monoloq kimi diqqəti cəlb edir. “1. Mühəribə – Ədəbiyyat – Mühəribə ədəbiyyatı. Bu üçbucağın “tərəfləri” öz aralarında necə yola getməlidir? 2. Böyük Vətən müharibəsi və Qarabağ savaşının ədəbi fikirdə inikası: oxşar və fərqli cəhətlər... 3. Sözü bitdiyi yer haradadır?” kimi suallara AYB-nin katibi İlqar Fəhmi, şair Elçin Mirzəbəyli, nasir Cavid Zeynallı cavab verir. İlqar Fəhmi birinci sualı belə əsaslandırır ki, “məncə, ümumilikdə ədəbiyyatın hər iki tərəfi müharibədi... ..mühəribə də ədəbiyyatın əvvəlində və sonunda duran məfhumdur, çünki davası olmayan mətn ədəbiyyat ola bilməz. Bu dava saflıq, təmizlik, mənəvi yüksəliş davası da ola bilər, ictimai mübarizə də, xeyir - şər davası da, fərqi yoxdu... Ədəbiyyatda konflikt dediyimiz məfhum, əslində, elə həmin müharibə, davadır... Sadəcə,

¹³ Грабельников А.А. Работа журналиста в прессе. М.: РИП-Холдинг, 2007. с. 219;

söz davasıdır. Bu baxımdan, dediyiniz üçbucaq olmayan yerdə və yaxud onun bucaqları yola getməyən yerdə ədəbiyyat da yoxdur... – Böyük Vətən müharibəsinin ədəbiyyatda inikasında biz çoxşaxəli işıqlandırmanı görürdük.

Orda məğlubiyyət də var, xəyanət də, geri çəkilmə də, müdafiə də, itkilər də, hücum da, qələbə də... Amma son aylara qədər bizim Qarabağ müharibəsiylə bağlı ədəbiyyatda bu dediklərimin bir hissəsi çatmırdı... birtərəfli idi..."¹⁴

İkinci suala şair Elçin Mirzəbəylinin cavabına diqqət yetirək: "İkinci dünya müharibəsi ilə Qarabağ savaşı arasındakı oxşar cəhətlər hər ikisinin ultra millətçilik, faşizm ideologiyası üzərində qurulan qəsbkarlıq siyasətinə qarşı mübarizəsi ilə bağlı olmasındadır. Fərqli cəhətlər isə çoxdur. Məsələn, SSRİ bu müharibədə işğala məruz qalan dövlət olsa da, yaranışı qəsbkarlıq üzərində qurulan bir imperiya idi. SSRİ-nin ideoloji platformasının əsas məqsədi xalqları assimilyasiya etməklə mədəniyyətlərin süni qarışığından "sovet mədəniyyəti" və "sovet adamı" formalaşdırmaq idi.

Əslində, "Sovet adamı" ideyasına Hitler ariizminin-faşizmin təmiz qanlı ali irq, ali insan, "super insan" ideyasına qohum bir ideya kimi də yanaşmaq mümkündür. Amma "sovet adamı" ideyasının faşizmin "super ali irq-super insan" ideyasından daha humanist olduğunu qeyd etməyi də vacib sayıram. Çünki sovet ideologiyası qarşısına faşizm kimi başqalarını tamamilə məhv etmək, Yer üzündən silmək kimi bir hədəf qoymamışdı..."¹⁵

Üçüncü suala cavabı isə nasir Cavid Zeynallının cavab ilə diqqət yetirək: "Öz başına gələn müsibəti yaza bilməmək".¹⁶

Hər üç suala müsahibə verənlər cavab verir. Onların cavabları, müsahibənin əvvəlində ümumi şəkildə təqdim edilir. Müsahibəyə cavab verən İlqar Fəhminin, Elçin Mirzəbəylinin, Cavid Zeynallının cavabları dialoq şəklində deyil, monoloq şəklində təqdim edilir. Emprik üsul müsahibənin həm informasiyanı, həm

¹⁴ "Ulduz" jurnalı ilə "525-ci qəzet"-in layihəsi olan "9-luq". "Ulduz" jurnalı. № 2, 2021;

¹⁵ "Ulduz" jurnalı ilə "525-ci qəzet"-in layihəsi olan "9-luq". "Ulduz" jurnalı. № 2, 2021;

¹⁶ "Ulduz" jurnalı ilə "525-ci qəzet"-in layihəsi olan "9-luq". "Ulduz" jurnalı. № 2, 2021;

analitik xüsusiyyətləri özündə əks etdirməsinə imkan verir. Müsahibənin əhəmiyyət kəsb etməsi, həmsöhbətlərin münasibət bildirdikləri hadisələrlə razılaşması və ya təkzib etməsinə imkan yaradır. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Abşeron” yatağının dəniz əməliyyatlarının təmələqoyma mərasimindən sonra Azərbaycan Televiziyasına, İctimai Televiziyaya və Real Televiziyasına müsahibəsindən ¹⁷ Qarabağ müharibəsi haqqında informasiya əldə edirik: “1990-cı illərin əvvəllərində, o vaxt Azərbaycanda hakimiyyətdə olmuş insanların xəyanəti, satqınlığı nəticəsində biz Dağlıq Qarabağı müvəqqəti olaraq itirdik. Mən bugünkü müsahibədə müstəqilliyə qədər bəzi məqamları dilə gətirdim ki, Azərbaycan ictimaiyyəti bu hadisələri unutmasın, gənc nəsil də bunu bilsin. Dağlıq Qarabağ bizim qədim, tarixi torpağımızdır və biz mütləq o torpaqlara qayıdacağıq. Dağıdılmış bütün tarixi abidələri, evləri bərpa edəcəyik. Küçələrə Azərbaycan adlarını verəcəyik, adları dəyişdirilmiş kəndlərə öz əsl adlarını qaytaracağıq. Biz mütləq bunu edəcəyik. Çünki haqq-ədalət bizim tərəfimizdədir. Bizim başqa ölkələrin torpağında gözümlər yoxdur, öz torpağımızı da heç kimə verən deyilik. Bu gün mövcud olan Ermənistan tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaradılıbdır. Bu haqda kifayət qədər tarixi sənədlər var. İkinci erməni dövlətinin yaradılmasına biz heç vaxt imkan verməyəcəyik. Qarabağ bizimdir, Qarabağ Azərbaycandır!” ¹⁸

Publisistikada reportaj janrı da maraqlı dairəsinə aiddir. L.E. Kroyçikin reportaj janrının əsas məqamlarına aydınlıq gətirməsinə diqqət yetirək: “Reportaj janrı iki mühüm məqam olmadan reallaşa bilməz: •görünmə effekti (mövcudluq); •şərikliyin təsiri (emosionallıq). Reportaj janrının əsasını hər hansı bir hadisə və hər hansısa bir fakt təşkil edir. Reportajın realizə edilməsi operativlik olmadan mümkün deyil. Reportaj jurnalistin əvvəldən axıra kimi hər hansı bir hadisənin şahidi və ya iştirakçısı olduğu mühüm hadisə haqqında canlı hekayədir. Reportaj -

¹⁷ Qarabağ bizimdir, Qarabağ Azərbaycandır! // <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=12860>

¹⁸ Qarabağ bizimdir, Qarabağ Azərbaycandır! // <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=12860>

həmişə vacib mövzudur. Günümüzdə bu janr getdikcə daha çox publisistika formasına çevrilir. Reportajda müəllifin nöqteyi-nəzəri önəmlidir. Reportaj müəllifi oxucuya hadisənin əvvəldən axıra kimi inkişafının bütün mərhələlərinin mənzərəsini göstərməyə çalışır”.¹⁹ Reportajın əsasını həmişə hadisənin yeniliyi təşkil edir.

Müstəqillik dövrü Qarabağ müharibəsini əks etdirən reportajlar haqqında bəhs edərkən, ilk növbədə ağıla gələn Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı, telereportyor Çingiz Mustafayev olur. Dünya Ermənistanın Azərbaycana qarşı Qarabağ təcavüzü, Xocalı faciəsi haqqında məlumatı onun reportajı ilə daha yaxından tanış ola bildi. “Çingiz Mustafayev Ermənistan-Azərbaycan müharibəsinin 1992-ci ilə qədər olan dövrünün əsil salnaməsini yaratdı. Ölkənin döyüş gedən bütün bölgələrindən operativ xəbərlər, ayrı-ayrı əsgərlər haqda xüsusi reportajlar və bütün bunlarla yanaşı Azərbaycanda gedən siyasi proseslər barədə ətraflı informasiyalar onun müəllifliyi ilə pərvəriş tapırdı”.²⁰

Müşahidə etdiyimiz kimi, reportaj yalnız məlumat xarakteri daşımır, “varlıq effekti” yaradan informasiya janrıdır. Reportaj hadisə yerində olan müəllifin bilavasitə qavrayışı vasitəsilə portretini yaradır. Məsələn, çıxışı və ya müsahibəsi zamanı davranışı onun obrazını canlandırır. Hadisənin mənzərəsini etibarlı, ifadəli və dinamik şəkildə çəkən Milli qəhrəman Çingiz Mustafayevin obrazı kimi... Hadisə şahidi kimi Çingiz Mustafayevin həyəcanlandıran hadisəyə bir anlıq cavab kimi görünən dinamik mənzərə - reportajı hamının yaddaşında tarixi səhnəni yazmağa qadir oldu. Çingiz Mustafayev yalnız Azərbaycan xalqını deyil, bütün dünyanı erməni vəhşiliyi və qəddarlığı ilə tanış olmağa vizual şəraitdə imkan yaratdı. O, sadəcə çəkiliş etmədi, həm də çəkdiyi reportajlarla baş vermiş faciələrin mahiyyətini ictimaiyyətə çatdırdı. Aydın Kazımladəninin vurğuladığı kimi “Bu ağılasığmaz

¹⁹ Кройчик Л.Е. Система журналистских жанров // Основы творческой деятельности журналиста. СПб.: 2000. с. 142;

²⁰ Milli Qəhrəman Çingiz Mustafayev – 54 //

<https://oxu.az/society/39941?sa=X&ved=2ahUKEwjryKnxlvPmAhXrw8QBHbF7ARQQFjADeQICBAB>;

faciə gecəyarısı törədildiyinə görə hadisəni əks etdirən hər hansı bir fotosəklin, videomaterialın mövcudluğundan söhbət belə gedə bilməz. Yalnız sonradan həlak olan xocalılıların cəsədlərinin çöllərdən yığışdırılarkən teleoperator Çingiz Mustafayev tərəfindən çəkilən yeganə videomateriallar Xocalı qırğını qurbanlarını əks etdirən kadrlar hüquqi dəlillər, tarixi sənədlərdir”.²¹

44 günlük Vətən müharibəsi zamanı televiziya vasitəsilə təqdim edilən reportajlar onu göstərdi ki, sadəcə faktı bildirmək kifayət etmir, onu göstərmək, hadisənin ab-havasını çatdırmaq lazımdır. Bu onu da göstərdi ki, vizuallaşdırma aktiv qavrayışa yardım edir. Reportaj müəyyən dərəcədə, qəhrəmanı həyatın özü olan sənədli əsərləri də yada salır. Vətən müharibəsi zamanı təqdim edilən reportajlar onu təsdiq etdi ki, o hərəkətdə olan, hamının gözlədiyi xəbərdir. Reportajda hadisə ilə bağlı məlumatın verilməsinin məhdudlaşmaması, hadisənin mahiyyətinin anlaşılması, digər fakt və hadisələrlə məntiqi əlaqələndirilməsi də özünü göstərir. Reportajda müəllifin gördükləri və eşitdiklərini öz şərh, hadisələrə analitik qiymət verməsi ilə tamamlaması vacib amil kimi yer almaqdadır. Reportaj yalnız faktlar silsiləsi deyil, həm də düşüncələr silsiləsi kimi özünü göstərir.

Korrespondensiya da publisistika janrı kimi diqqət cəlb edir. Həyatın konkret sahəsində baş verən hadisələri faktlar əsasında təsvir etməyin ədəbi formalarından olan korrespondensiyanı iki əsas növü olan məlumat və analitik növləri maraq doğurur. Korrespondensiyada deduksiya – sintez üsuluna müraciət özünü göstərir. Müəllif təqdim etdiyi məsələ və ya problemi xüsusidən ümumiyyə doğru şəkildə həll edir. Korrespondensiyada faktların təsviri, onların təhlili və müvafiq nəticələrlə həyata keçirilməsi müxtəlif şəkildə təqdim edilir. Bu məlumat xarakterli, analitik, səhnələşdirilmiş, düşüncələr və s. şəkildə olması özünü göstərməkdədir.

Publisistikanın analitik növünün janrı kimi təsnif edilən korrespondensiyanın əsas məqsədi hadisənin baş vermə səbəblərini

²¹ Kazımzadə A. Kino və zaman. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2016, 784 səh. s. 541;

şərh etmək, aydınlaşdırmaq, onun əhəmiyyətini, dəyərini müəyyən etmək, inkişafını proqnozlaşdırmaqdır. Məsələn, Azərtacın “Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə xalqımızın çoxəsrlik tarixinin ən şanlı səhifəsi yazıldı” publisistik nümunə korrespondensiya nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir: “2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistan silahlı qüvvələrinin cəbhəboyu genişmiqyaslı təxribat törətməsinə cavab olaraq Azərbaycan Ordusu sonradan “Dəmir yumruq” adlandırılan əks-hücum əməliyyatına başladı. 44 gün davam edən Vətən müharibəsi təxminən otuzillik işğala son qoyulması və ərazi bütövlüyümüzün bərpası ilə nəticələndi. Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə qazanılmış möhtəşəm zəfər tariximizə qızıl hərflərlə yazıldı”.²² Bu publisistik nümunədə baş vermiş hadisənin əhəmiyyəti, dəyəri əksini tapır. Baş vermiş hadisədə vəziyyətə, prosesə aydınlıq gətirilir.

Korrespondensiyada dərin məzmun, materialın canlı təqdimatı, aydın nəticələri özünü göstərir. Korrespondensiyada düşüncə real faktlardan çıxış edir, onların təhlilini əks etdirir. Məsələn, “Qarabağ Azərbaycandır! Zəfər Azərbaycandır!” publisistik nümunədə bunun şahidi oluruq: “Azərbaycan Respublikasının II Qarabağ savaşında zəfər çalması tarixi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycana qarşı qərəzli mövqe tutan bəzi dünya dövlətləri Azərbaycanın hansı gücə malik olmasını bir daha görmüş oldu. Qüdrətli Azərbaycan Ordusu cənab Ali Baş Komandanın rəhbərliyi ilə əzəli torpaqlarımızı - Qarabağı mənfur erməni işğalından azad etdi. Vətən yolunda şəhidlik zirvəsinə ucalanlar da oldu, qazi adını alanlar da. Allah şəhid olanlara rəhmət eləsin, yaralılara şəfa versin”.²³

Korrespondensiya aid nümunələrdən görünür ki, mövzunun əsasını mühüm faktlar tutur. Təqdim edilən fakt digər təfərrüatlar, mülahizələr vasitəsilə hərtərəfli işıqlandırılması üçün kö-

²² Azərbaycanın tarixi Zəfəri: Vətən müharibəsinin başlanmasından bir il ötür // https://azertag.az/xeber/Azərbaycanın_tarixi_Zəferi_Vətən_muharibesinin_başlanmasından_bir_il_otur_VIDEO-1886019

²³ Qarabağ Azərbaycandır! Zəfər Azərbaycandır! // www.neftchala-ih.gov.az/az/news/604.html;

məkçi rolunda çıxış edir. İlk növbədə, lokal xarakterli, yəni təhlil edilən hadisə faktdan kənara çıxmayan nəticələr və ümumiləşdirmələr əsasında təqdim edilir. Daha sonra korrespondensiyada faktlar yalnız prioritet problemləri əks etdirir, müəllif isə mövcud vəziyyəti təhlil və izah edir.

Korrespondensiya konkret məsələ və ya problemi əks etdirən, aktual mövzunu analitik şəkildə tədqiq edən, müəyyən problemin həll olunduğu “həyat parçası”nın əks etdirilməsidir.

Publisistikanın analitik növünə münasibət mübahisə predmetinə də çevrilmişdir. Publisistikanın bu növünə aydınlıq gətirməyə cəhd edən tədqiqatçılardan olan E.P. Proxorovun münasibəti maraqlıdır. O, publisistikanın analitik növünü incələyərək qeyd edir ki, “Publisistikanın analitik növündə ictimai - siyasi həyat hadisələri, əsasən məntiqi mühakimələr, elmi nəticə və başqa sübutedici vasitələrlə çatdırılır. Bu növ publisistikada əsas məsələ fikrin doğru, yaxud səhv olmasını sübuta yetirməkdir. Analitik növdə fikirlərin inkişaf etdirilməsində və sübuta yetirilməsində faktlar müəyyən rol oynayır. Burada məqsəd hadisələrin başvermə prosesini müəyyənləşdirmək və gələcək inkişaf xəttini göstərməkdir. Analitik janrlar publisistikanın başlıca janrlarıdır”.²⁴ Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzusunun əhatə edən publisistikanın analitik növündə Qarabağ müharibəsinə aid olan ictimai - siyasi problemlər, hadisə və proseslər operativ, faktların doğruluğu, dəqiqliyi ön plana çəkilərək hətta perifrazlar və s. şəkildə təqdim olunur. Qarabağ mövzusunda perifrazın (perifraza) işlənilməsi özünü həm birbaşa adı əvəz edən təsviri ifadələrdə, yəni birbaşa adı çəkilməmiş predmetin əlamətlərini özündə saxlayaraq əks etdirir. Adi sözün, daha doğrusu bəzi predmetlərin bir sözlə sadə işarələnməsinin təsviri ifadə ilə dəyişilməsindən ibarətdir.

Məqalə analitik publisistik növün janrı kimi faktların səbəb - nəticə əlaqəsində təqdim edilir. Məqalədə təqdim edilən faktlar müfəssəl şərh edilir. Məqalə geniş zaman çərçivəsində faktiki

²⁴ Прохоров Е.П. Публицист и действительность. М., 1973, с. 293;

materialı ümumiləşdirməyə qadirdir. Məqalənin əhəmiyyət və tələbat baxımından müxtəlif formaları olması tədqiqatçılar tərəfindən təqdim edilməkdədir. Bu formalar ümumi tədqiqat məqaləsi, praktiki - analitik məqalə, mübahisəli məqalə, aparıcı məqalə şəklində təqdim edilir.

Ümumi tədqiqat məqaləsində ümumi əhəmiyyətli, geniş məsələlər təhlil edilir, siyasi, iqtisadi və ya mədəni məsələlər ümumiləşdirilir. Praktiki - analitik məqalə aktual praktiki məsələləri tədqiq edir, ictimai münasibətlərin bu və ya digər sferasında yaranmış vəziyyətin səbəblərini və inkişaf meyillərini müəyyən edir. Bu məsələ ilə bağlı ictimaiyyətə konstruktiv təkliflər təqdim edilir. Mübahisəli məqalə konkret problemli situasiyanın həlli ilə bağlı iki və ya daha çox nöqteyi - nəzərlərin toqquşması zamanı yaranır. Müəllif mübahisəli məsələ ilə bağlı öz mövqeyini əsaslandırır, eyni zamanda, rəqibinin mövqeyini təkzib edir. Aparıcı məqalədə mövzunun aktuallığı, qarşıya qoyulan vəzifələrin siyasi dərk edilməsi, ümumiləşdirmə və nəticələrin konkretliyi özünü əks etdirir.

Rahid Uluselin “Vətən müharibəsi və ədəbiyyatda milli özünüdərk problemi” məqaləsində Qarabağ probleminin yaranması, həlli yolları, ədəbiyyatda təzahürü və s. kimi məsələlərə aydınlıq gətirməsinə cəhdləri görürük. Müəllif ədəbiyyatın Qarabağ müharibəsində oynadığı rola diqqət yetirir, ədəbi-bədii salnamə yaratmasına toxunur: “Qarabağ problemi bizim ədəbi-humanitar düşüncəmizdə o qədər aktuallıq kəsb edir ki, “Qarabağ müharibəsinin ədəbiyyatda inikası” bizim milli ədəbiyyatşünaslıqda ayrıca olaraq, başlıca istiqamətləri ilə öyrənilməyə başlayır. Beləliklə, Qarabağın işğalının təqribən 30 illik dövründə Azərbaycan ədəbiyyatının bu problemi ən müxtəlif janrlarda əks etdirən ədəbi - bədii salnaməsi yaranır”.²⁵

Publisistikanın analitik növündə icmal baş verən hadisələrlə tanış olmaq imkanı yaradır. İcmal müxtəlif şəkildə təqdim edilə bilər. Bu daxili, yəni ölkə daxilində baş verən həyat hadisələri

²⁵ Ulusel R. Vətən müharibəsi və ədəbiyyatda milli özünüdərk problemi. “Azərbaycan” jurnalı, № 11, 2021. s. 193;

haqqında, beynəlxalq, yəni beynəlxalq həyatda baş verən, ölkədə baş verən hadisələrin beynəlxalq münasibətlər fəvqündə təqdimidir. İcmallar mövzu baxımından da əhatəlidir: siyasi, iqtisadi, idman, kənd təsərrüfatı, mədəni və s. Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzusunun əks etdirən icmallar özünü həm daxili, həm beynəlxalq, mövzu baxımından siyasi məqamı əhatə edir. Mövzu ilə bağlı icmallarda prosesin, situasiyanın mahiyyətinə dərindən nüfuz edilən sosial hadisələrin təqdimatı ilə icmal qələmə alanın fikrinin vəhdəti özünü göstərir. İcmal nəslrlə təqdim edilir, müəllif mühakiməsi özünü göstərir. Bu və ya digər hadisə, problem haqqında müəllifin öz düşüncəsini əks etdirir. İcmalda hər hansı bir ədəbi - bədii əsər və ya da problemli məsələ əksini tapa bilər. İcmalın kompozisiya quruluşu əsasən, tezisi, arqumenti, nəticəni əhatə etməlidir.

İcmalda ən aktual sosial, siyasi hadisələr, tarixi, fəlsəfi ədəbi və s. mövzuların işlənməsi, materialların ədəbi məziyyətlərinin təhlili özünü əks etdirir. İcmalda müəyyən bir mövzunun işıqlandırılmasının təhlili də olur. Bu zaman icmalda tədqiq edilən mövzu əhəmiyyət kəsb edən mühüm dövlət sənədlərinin qəbulu, fəvqəladə hallar, sensasiyalar və s. kimi aktual məsələlər də ola bilər. İcmal sosial həyatda baş verən hadisələr və proseslərin mahiyyətinin eyni vaxtda müşahidəsi, təhlili və müəyyənləşdirilməsidir. İcmalda faktların, hadisələrin, proseslərin daxili əlaqələri konkret material əsasında üzə çıxarılır. İcmalda məlum olan faktlar təhlil və sintez edilir. İcmalda materiala əsaslanılaraq, elmi deyil, publisistik araşdırma formalaşır. İcmalda faktlar müasir nöqteyi - nəzərindən şərh edilir. Məsələn, Vəfa Zahidqızının “İkinci Qarabağ müharibəsi: Qərb və Rusiya mediasının yanaşması”²⁶ icmalında 44 günlük Vətən müharibəsi haqqında aktual məsələlərə aydınlıq gətirilir: “Müasir silahlı konfliktlərdə informasiya sahəsində qarşıdurma döyüş bölgəsindəki qədər vacibdir.

²⁶ Rüstəm K. Ali Baş Komandan, müqəddəs savaşımız və simvollarımız // <https://edebyyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/7274-ali-bas-komandan-muqeddes-savasimiz-ve-simvollarimiz> <https://edebyyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/7274-ali-bas-komandan-muqeddes-savasimiz-ve-simvollarimiz>;

2020-ci il sentyabrın 27-dən başlayaraq, Ermənistan silahlı qüvvələrinin hücumu nəticəsində tərəflər arasında irimiqyaslı hərbi əməliyyatlar yenidən alovlandı. Beləliklə, 28 il müddətdə ATƏT-in Minsk Qrupu çərçivəsində həllini tapmayan Dağlıq Qarabağ konfliktı XXI əsrdə ikinci fazasına qədəm qoydu. Münaqişə başlayan gündən dünyanın bütün kütləvi informasiya vasitələri konfliktlə bağlı çoxlu sayda yazılar verdi. Hətta dünyanın ən böyük transmilli media orqanları, Rusiyanın rəsmi informasiya agentlikləri və qeyri-rəsmi kanalları 44 gün ərzində demək olar ki, hər gün münaqişə ilə bağlı xəbərlərə yer ayırdı. Ancaq media orqanlarının bəziləri jurnalistikanın norma və prinsiplərindən kənara çıxaraq qərəzli və birtərəfli məqalələr yayımladı, bəziləri isə xüsusən də, Türkiyə və bir sıra Şərq ölkələrinin kommunikasiya vasitələri hadisələri olduğu kimi təqdim etdi, Azərbaycanın haqq səsinə dünyaya çatdırdı”.²⁷

Elçin Əhmədovun “Azərbaycanın Vətən müharibəsindəki hərbi - diplomatik uğurları və ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyətsizliyi”²⁸ adlı publisistik nümunəsi də icmal kimi diqqəti cəlb edir. Müəllif Vətən müharibəsindəki hərbi-diplomatik uğurları, Beynəlxalq hüququn fundamental prinsiplərinin ciddi şəkildə pozulması, ATƏT-in Minsk qrupunun vasitəçilik missiyası və uğursuz ermənipərəst fəaliyyəti haqqında aydın təsəvvür formalaşdırır. İcmalda müəllifin baş vermiş hadisələrə analitik yanaşması özünü göstərməkdədir: “Azərbaycan Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Müzəffər Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Ordusu sentyabrın 27-dən Ermənistanın hərbi təcavüzünə cavab olaraq işğal altında olan torpaqlarımızı azad etmək üçün genişmiqyaslı əks-hücum əməliyyatları həyata keçirməklə yanaşı, xalqımız bütünlüklə dövlətimizin başçısının

²⁷ Vahidqızı V. İkinci Qarabağ müharibəsi: Qərb və Rusiya mediasının yanaşması // <https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/52/2875/ikinci-qarabag-muharibesi-qerb-ve-rusiya-mediasinin-yanasmasi-tehlil.html>;

²⁸ Əhmədov E. Azərbaycanın Vətən müharibəsindəki hərbi-diplomatik uğurları və ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyətsizliyi // <https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/52/2881/azerbaycanin-veten-muharibesindeki-herbi-diplomatik-ugurlari-ve-atet-in-minsk-grupunun-fealiyyetsizliyi.html>;

ətrafında səfərbər oldu. Azərbaycan torpaqlarının hər qarışının azad edilməsi uğrunda gedən döyüşlər, qüdrətli ordumuzun şanlı tarix yazaraq düşmənin üzərindəki sarsıdıcı zərbələri, eləcə də işğal altında olan şəhərlərimizin, yaşayış məntəqələrimizin, həmçinin müxtəlif istiqamətlərdə strateji yüksəkliklərin işğalçılardan azad edilməsi xalqımızda böyük inam və ruh yüksəkliyi yaratdı”.²⁹

İcmalın həcmi bir qayda olaraq, üç yüz sətirdən az olmur. Müəllif icmalda təqdim etdiyi vəziyyət haqqında aydın təsəvvür formalaşdırmalıdır. Müəllif icmalda düşüncəni istisna etməyərək, məlumat və təhlilin birləşməsinə yaradır. Bu zaman ciddi analitik yanaşmaya ehtiyac özünü göstərir.

Resenziya hər hansı bir əsər, bir tədqiqat haqqında əsərin mahiyyətinin dərk edilməsinə, yazıçı və ya alimin təqdim etdiyi problem və ya mövzunun mahiyyətinin dərk edilməsinə yardım edən mühakimədir. Resenziya müəllifi bədii əsər və ya elmi əsərin dərk edilməsini, ona xas tipik cəhətləri və ya qanunauyğunluqları üzə çıxarılmasını, faktların düzgün şərh edilməsini təhlil edir. Resenziya hər hansı bir əsəri həm təhlil edir, həm də dəyərləndirir, qiymət verir. Resenziyada təhlil edilən əsərin məzmunu nəql edilməməlidir. Bu qüsurla hesab edilir. Resenziyada idrakın obyektiv və subyektiv amilləri birləşdirilərək təhlil süzgəcindən keçirilir. Resenziya oxucuya təhlil edilən əsərə öz yanaşmasını müəyyən etməyə, müxtəlif qiymətləndirmə və mülahizələri müqayisə etməyə də yardım edir. Resenziyada təsvirilik və illüstrativlik özünü göstərmir. Resenziyada faktların, hadisələrin, reallıq situasiyalarının düzgün əks etdirilməsi əsas amildir. Resenziyada nəzəri metodların tədqiq olunan problemə müdaxilə etməsi özünü göstərir. Resenziyada ilk növbədə, reallığın nəzəri biliklər vasitəsilə əks olunmasıdır. Resenziyada yeni ideyaların, sosial modellərin, texniki yeniliklərin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti

²⁹ Əhmədov E. Azərbaycanın Vətən müharibəsindəki hərbi-diplomatik uğurları və ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyətsizliyi // <https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/52/2881/azerbaycanin-veten-muharibesindeki-herbi-diplomatik-ugurlari-ve-atet-in-minsk-grupunun-fealiyyetsizliyi.html>;

açıqlanır. Burada müəllifin konsepsiyalarının orijinallığı, müəhəkimələrinin düzgünlüyü əksini tapmalıdır. Resenziyada məntiqi arqumentlər, şərhlər, statistik məlumatlar, sitatlar, epizodların təsviri, publisistik ekskursiyalar və illüstrasiyalar, ümumiləşdirmələr və nəticələr özünü əks etdirməlidir.

Təbii ki, resenziyada təqdim edilən elmi və ya bədii əsərin, məqalənin əsas süjet xətti və ya məzmunu təkrarlanmır, onların ayrı-ayrı məqamlarına diqqət yetirilmir, rəyin məlumat və illüstrativ hissəsi minimuma endirilir. Resenziyada həyatın dərk edilməsində hansı yeniliklərin olmasına aydınlıq gətirilməli, tədqiq olunan müəllifin yaradıcılığında hansı obraz və problemlərin ortaya çıxmasını açıqlayır. Təhlil edilən elmi və ya bədii əsərin janr xüsusiyyəti, obrazlar aləmi, bədii dili, problematikasi, müəllif niyyətinin təcəssüm formaları, forma və məzmun vəhdətinə nail olunması göstərilir. Resenziyada ümumi müəllif konsepsiyasının dərk edilməsi vacibdir.

Oxucuda konkret zaman dövrü və müəyyən fəaliyyət sahəsində işlərin vəziyyəti haqqında aydın təsəvvür formalaşdırır. Fakt düşüncəni istisna etmədikdə, məlumat və təhlilin birləşməsini yaradır. Çünki düşüncə faktı istisna etmir. Reallıq panoramasının yaradılması jurnalistdən ciddi analitik yanaşma tələb edir və bu da öz növbəsində qəzet səhifəsində materialın həcmi ni diktə edir.

Bədii publisistikanın bir sıra janrları ətrafında mübahisələr bu gün də davam etməkdədir. Bədii publisistikanın очерк, фельетон, памфлет, пародия və digər janrlar həm publisistika janrı kimi, həm də bədii ədəbiyyatın janrı kimi təqdim edilir. C. Məmmədli bədii ədəbiyyat və publisistikada özünü göstərən bu janrları belə dəyərləndirir: "...bədii ədəbiyyat da, publisistika da yaradıcılıq məhsuludur, eyni ədəbi materialdan - sözdən yığılır. Lakin bədii ədəbiyyat ideyanı, fikri, estetik ideali obrazlar vasitəsilə, yazıçı təxəyyülünün köməyi ilə ifadə edirsə, publisistika sözü birbaşa deyir, dəqiq ünvana ötürür, real həyat faktlarına

söykənir. Bədii söz oxucunun hisslərinə ünvanlanırsa, publisistika şüura, ağıla yönəldilir”.³⁰

Bədii publisistikanın bədiilikdən əvvəl publisistikanın funksiyasını yerinə yetirməsi tədqiqatçılar tərəfindən vurğulanır: “Bədii publisistikanı digər növlərlə bağlayan cəhət, hər şeydən əvvəl, ondan ibarətdir ki, o, ümumiyyətlə, publisistikanın funksiyasını yerinə yetirir. Digər tərəfdən, onları, əsasən, predmet eyniliyi birləşdirir”.³¹

Bədii publisistik janrlar ilk növbədə, bədii və publisistikanın xüsusiyyətlərini özündə birləşdirməsi ilə digərlərindən fərqlənir. Bədii ədəbiyyat reallığın obrazlı təsvirinə, situasiyanın simulyasiyasına və ya faktiki baş vermiş və ya uydurulmuş hadisələrə həsr olunmuş əsər növüdür. Publisistika cəmiyyətin aktual problem və hadisələrinə həsr olunmuş əsərdir. Bədii ədəbiyyatla publisistikanın xüsusiyyətlərinin vəhdəti prosesində onlar arasında ümumiliyin yaranması, həm publisistik, həm də bədii mətnlərdə, bədii və publisistik janrlarda ifadə və vizual potensialın güclənməsini meydana çıxardır.

Bədii publisistikada zarisovka özünü göstərməkdədir. Tədqiqatçılar zarisovkanı həm bədii publisistik janrın geniş yayılmış bir forması kimi, həm də oçerkin “kiçik” forması kimi təqdim edirlər. Bu ikili yanaşma zarisovkanın oçerkə bənzəməsindən irəli gəlir. Lakin bədii xüsusiyyətləri, süjet və kompozisiya, ədəbi - bədii dil və obrazlılığı özündə əks etdirən zarisovka kiçik həcmli bədii - publisistik janrdır.

Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzusunı əks etdirən bədii publisistikada zarisovkaya rast gəlinir. Zarisovka konkret hadisənin və ya konkret insanın bədii təsvirini təqdim edir. Özündə bədii lövhələr, obrazlı ifadələr, bədii təsvir vasitələri əks etdirən zarisovka həcm etibarı ilə kiçik olur. Mətnin 150 sətirdən çox olmamasına riayət olunur. Mahiyyət etibarilə konkret və operativ xarakterli hadisələri əhatə edir. Məsələn, Şahanə Müşfiqin

³⁰ Məmmədli C. Çağdaş Azərbaycan nəsrinin inkişaf meylləri. B., 1998. s. 263;

³¹ Мамедов М.Н. Поэтическое творчество Алиага Вахида. Автор.дис. канд. филол. наук. Баку, 1981, с. 38;

“Qəhrəmanlıqla qazanılan ölümsüzlük” publisistik yazısını zarisovka, daha dəqiqi zarisovkanın geniş yayılmış portret zarisovka nümunəsi kimi qəbul edə bilərik. 44 günlük Vətən müharibəsində şəhid olmuş Zabil Ağayevin 28-ci doğum gününə həsr etdiyi portret zarisovkasında Şahanə Müşfiq Qarabağ müharibəsində fədakarlıqla vuruşan və şəhadətə qovuşan şəhid Zabil Ağayevin canlı obrazını yaradır: “Zabilin Məmmədabaddan başlanan yolu Füzuliyə, Qubadlıya, Şuşaya qədər gedib çıxdı. Kiçik çavuş Zabil Ağayev müharibənin ilk günlərindən son günlərinə qədər məşəqqətli, əzablı, şanlı döyüş yolu keçdi, düşmənin onlarla canlı qüvvəsini, döyüş texnikasını sıradan çıxartdı, Xocalının qisasını öz əlləriylə aldı xain yağıdan. ...Vətən üçün cavan canını qurban vermiş Zabil Ağayevin bu qəhrəmanlığı dövlətimiz tərəfindən də yüksək qiymətləndirildi və o, şəhadətindən sonra “Vətən uğrunda”, “Qubadlının azad olunmasına görə”, “Şuşanın azad olunmasına görə”, “Füzulinin azad olunmasına görə” və “İgidliyə görə” medalları ilə təltif edildi”.³² Təqdim edilən portret zarisovkada Qarabağ müharibəsində fədakarlıqla vuruşmuş Zabil Ağayevin döyüşdüyü, şəhid olduğu məqamlar bədii boyalarla təqdim edilir.

Mahiyyəti etibarilə konkret və operativ xarakterli hadisələrə həsr olunan kiçik həcmli bədii publisistik janr olan zarisovkanın portret zarisovkadan əlavə digər reportaj - zarisovka, müsahibə - zarisovka, xatirə - zarisovka və s. kimi formaları da mövcuddur. Məsələn, Salman Alioğlunun “Komandir”i³³ bədii publisistikanın reportaj - zarisovka növüdür. 28 ildən sonra həm Ağdamı, həm də Milli Qəhrəman Allahverdi Bağirovun məzarını ziyarət edən müəllif mahiyyət etibarilə konkret hadisəni təqdim edir. Təqdim etdiyi hadisə əyanilik, bədii lövhələr vasitəsilə həyata keçirilir: “Azərbaycanın hər b tarixinə qızıl hərflərlə həkk olunan bu qələbəmiz Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin sərkərdəlik şücaəti və müzəffər ordumuzun qəhrəmanlığı

³² Müşfiq Ş. Qəhrəmanlıqla qazanılan ölümsüzlük // <https://525.az/news/187683-qehremanliqla-qazanilan-olumsuzluk-sahane-musfiq-yazir>;

³³ Alioğlu S. Komandir // <https://525.az/news/167050-komandir-reportaj>;

sayəsində qazanılıb. Torpaqlarımıza qayıtmağa hazırlaşırıq. Bu günlərdə mən, jurnalist həmkarlarım Çingiz İsmayılov, Asif Mərzili, Elşən Əliyev, Nicat Novruzov və başqaları Ağdama getdik, Milli Qəhrəman Allahverdi Bağırovun məzarını ziyarət etdik.

Ruhun qarşısında baş əyirik, Komandır! Bu gün Ağdama gələnləri birinci sən qarşılayırsan, məzarın ziyarətgaha çevrilib. Adın qəlbimizdə və tariximizin səhifələrində əbədi yaşayır, şərəfini qoruduğun Ağdam azad edilib.

Ruhun şad olsun!”³⁴

“Komandır” publisistik nümunəsində müəllifin emosionallığı tədqiqatın vəhdətinə əsaslanır. Salman Alioğlu konkret həyat lövhəsini, təsvir etdiyi obrazı özünün duyğu və hisslərinin kontekstində təqdim edir.

Publisistika və bədiiiliyin qovşağında yaranan janrlardan biri də lakonikliyə, gizli eyhamlara malik olan felyeton janrıdır. Felyetonda həyatı faktlar xüsusi metodla bədiiləşdirilir, gerçəklik təəssüratı yaradılır. Felyetonda tənqidi ruh özünü tez-tez büruzə verir. “Фельетон / fel’yeton” sözü edebî terim olaraq on doku-zuncu əsrdə istifadəyə başlanmışdır. Fransa’da Journal Des Deba gazetesi çıxardığı eki “feuilleton” diye isimlendirmişdir. On doku-zuncu əsrin birinci yarısında bu eklerde çoxlukla toplumu eleştiren yazılar yer almışdır. “Feuilleton / фельетон” sonar-ki yıllarda önce Almancaya, ardından da Rusçaya geçmiştir. Hem Alman hem de Rus gazete ve dergilerinde “Feuilleton / фельетон” başlığı altında bölümler oluşturulmuştur. Bu bölümlerde siyasi ve içtimai makaleler, tenkit yazıları, edebî değeren-dirmeler yayımlanmıştır”.³⁵

Bədii publisistik janra daxil olan felyeton əsasən, satirik şə-kildə olmaqla tənqidi, bəzən isə komik xarakterli olması ilə diq-qəti cəlb edir. Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzusunı əks etdi-rən bədii publisistikaya daxil olan felyetonların qələmə alınması

³⁴ Alioğlu S. Komandır // <https://525.az/news/167050-komandır-reportaj>;

³⁵ Özdemir A. Yeni Kazak nesrinde tahkiyevi türler üzerine. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 5/1 2016. 108 – 127 s., TÜRKİYE. s. 112;

nəzərə çarpmır. Son dövrlər felyeton invariantında müxtəlif versiyalar formalaşmışdır. Bu əsasən, texniki tərəqqi ilə əlaqəlidir. Həmçinin, felyetonun formaca uğradığı dəyişiklik onu başqa cür adlandırılmasına səbəb olmuşdur. Cəmiyyətdə ictimai siyasi həyatda, yaxud da ki, insanların yaşadıkları sosial həyatda baş verən hadisə və problemlərə tənqidi münasibətlər özlərini müxtəlif şəkildə əks etdirir və etdirməkdədir. Bu bəzən nəzm, bəzən isə nəsr, bəzən də dram kimi ədəbi növlərdə qələmə alınır, amma felyeton adı ilə təqdim edilmir. Məsələn, Baba Pünhanın nəzm ilə qələmə aldığı “Ötdü cavanlıq, Qarabağ” bədii nümunədə cəmiyyətdə baş verən hadisələrə tənqidi münasibət satirik şəkildə təqdim edilir:

İrəvan xanlığını zəbt eləməkdənsə qaçıb,
Bakıda qurmağa gəldik təzə xanlıq Qarabağ.

Bu ona, o biri buna, bu biri ona, o birinə bu,
Belə zəncirlə gedir hökmi-rəvanlıq Qarabağ.

Çəkməsək gərçi Tumanyanın əyindən tumanın,
Fatiya olmayacaq yoxsa tumanlıq Qarabağ.

Baba Pünhanın bu bədii nümunəsi Birinci Qarabağ müharibəsi dövründə qələmə alınmışdır. Ümumiyyətlə, felyeton bir janr kimi yalnız Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzusunə aid əsərlərin qələmə alınmasında deyil, həmçinin dünya ədəbiyyatında olduğu kimi Azərbaycan ədəbiyyatında da passiv vəziyyətdədir. Bu passivliyi “felyetonun ölümü”³⁶ ilə əlaqələndirirlər.

“Felyetonun ölümü”nü qəbul etməyən tədqiqatçılar tərəfindən felyeton geniş tədqiq edilir. Felyetonda ictimaiyyətə təqdim edilən faktların E. Jurbina tərəfindən iki şəkildə həyata keçirildiyi vurğulanır. Birincisi “konkret faktlı və ya signal faktlı felyetonlar”, ikincisi isə “ümumi faktlı ya da problem faktlı felyetonlar” kimi təqdim edilir.³⁷ Felyetonun bu kimi şəkildə təqdiminin

³⁶ Фельетон умер! Да здравствует фельетон? - Европейская ... // <https://ru.ejo.ch> › nashi-novie-statyi › da-zdravstvuet-felyeton 28 apr. 2016 г.;

³⁷ Журбина Е. Искусство фельетона. М., 1965, с. 96;

ədəbiyyatımızda formalaşmış felyetonlarda əksini tapdığını müşahidə edirik. Günün aktual problem və məsələləri, cəmiyyətdə baş verən sosial - siyasi, ədəbi - mədəni və s. aktual əhəmiyyət kəsb edən məsələ və problemlərin əksini tapması özünü göstərir.

Felyeton satirik publisistikanın bir janrı kimi də təqdim edilməsi özünü göstərir ki, bu da istər-istəməz mübahisələrə səbəb olmuşdur. Felyetonu publisistik janr kimi meyarlarının tədqiqatçılar tərəfindən geniş təbliğ edilməməsi, bu janrın düzgün anlaşılmasına da səbəb olmuşdur. Məsələn, yumoristik, satirik hekayələri, miniatürləri “Felyeton” başlığı altında təqdim edilməsi ilə üzləşirik. Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzusunı əks etdirən felyetonlara az da olsa rast gəlinir.

Satirik publisistika tədqiqatçılar tərəfindən az tədqiq edilmişdir. Özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərə malik olan satirik publisistikanın konkretliyə can atması özünü büruzə verir. Y.R. Simkin³⁸ felyetonun konkret faktlara söykənməsini vurğulamışdır.

B.V. Strelçov felyetonu bədii-publisistik janr hesab edir: “Felyeton bədii-publisistik janrdır ki, burada neqativ hal və situasiyaların komik mahiyyəti əslində mövzunun inversiya, assosiativ inkişafı, təşbeh üsullarından istifadə etməklə açılır”.³⁹ L.E. Kroyçik isə felyetonu satirik bədii publisistik janr hesab edir: “Felyeton mənfi faktların və reallıq hadisələrinin komik mahiyyətini açan satirik bədii-publisistik janrdır”.⁴⁰

Müstəqillik dövrü Qarabağ müharibəsini əks etdirən publisistikada ictimai xarakter daşıyan oçerk janrının faktlara söykənərək, müasirliyi əks etdirməsi bu janra diqqəti yönəldir. Oçerklərdə təqdim edilən obrazlar tənqiddə məruz qalmır, epik təsvir aparıcı mövqeyə malik olur. Oçerkin publisistikadan məntiqi - rəşional başlanğıc, bədii ədəbiyyatdan isə obrazlılıq götürməsi onun janr kimi formalaşmasına təsir edir. Oçerkdə bədii və pub-

³⁸ Симкин Я.Р. Сатирическая публицистика. Ростов-на-Дону, 1976. с. 36;

³⁹ Стрельцов Б.В. Фельетон: Теория и практика жанра. Минск: Издательство БГУ им. В. И. Ленина, 1983. 64 с.;

⁴⁰ Кройчик Л. Е. Современный газетный фельетон. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1975. – 230 с.;

lisistik mətn publisistik və obrazlı komponentlərin bir-birini tamamlayan bir vahiddir. Uydurmadan uzaq olan oçerk reallığın sənədli-elmi dərk edilməsidir. Oçerklər faktlar, sənədlər, şəxsi təəssüratlar əsasında qələmə alınır.

T.V. Lebedeva oçerkin özünəməxsus xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirməsi oçerkin janr xüsusiyyətlərini diqqətə çatdırır: "...oçerk məhz ona görə maraqlıdır ki, o, hadisələrin daxildən inkişaf prosesini göstərir: qəhrəmanların konfliktlərini, onların davranış motivlərini, qarşılıqlı yardımını, daxili aləmini".⁴¹ Ümumiyyətlə, oçerkə bir janr kimi müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Tədqiqatçıların oçerkə ədəbi janr olması, sənədliyə meyl etməsi, müstəqil ədəbi-bədii janr olması, kiçik ədəbi əsər olması və s. kimi yanaşmaları mövcuddur. Məsələn, S.İ. Ojeqov oçerki kiçik ədəbi əsər, həyat faktlarının qısa təsviri kimi təqdim edir".⁴² M.N. Kim oçerki kiçik ədəbi janr hesab edərək, alimlər tərəfindən sənədli əsasları olmasının vurğulanmasını qeyd edir.⁴³

Oçerkin fərqləndirici xüsusiyyətləri tədqiqatçıların diqqətini cəlb edir. Əsas xüsusiyyəti onun reallığı əks etdirməsidir. Oçerkdə uydurmanın digər janrlara nisbətən cüzi rol oynaması da ona xas xüsusiyyətlərdəndir. Hadisələrin tipikliyinə müəllif tərəfindən qavranılaraq təqdim edilməsini oçerkin xüsusiyyətinə aid edə bilərik. Oçerk özündə bədiiiliklə sənədliyin vəhdəti, tipləşdirmə, çoxfunksiyalıqlıq kimi xüsusiyyətləri də özündə əks etdirir. Oçerkin mərkəzində isə İnsan olur. Müstəqillik dövrü Qarabağ müharibəsini əks etdirən oçerklərdə İnsan müxtəlif şəkildə təqdim edilir: döyüşən zabıt və ya əsgər, şəhid, əsir düşmüş insan...

Oçerkin də öz daxilində bölünməsi tədqiqatçılar tərəfindən göstərilir. Məsələn, M.N. Kim oçerkin üç qrupa ayrılmasını qeyd edir: bədii-təsviri oçerk (yol qeydləri, esse, zarisovka), bə-

⁴¹ Лебедева Т.В. Жанры радиожурналистики. М.: Аспект Пресс, 2012. с. 164;

⁴² Ожегов С.И. Словарь русского языка. М.: Оникс, 2005. с. 625;

⁴³ Ким М.Н. Жанры современной журналистики. СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2004. с. 201;

dii publisistik oçerk (portret oçerk), araşdırma oçerki (problemli, tədqiqat, publisistik oçerk). M.N. Kim oçerkin bu bölgüsünə aydınlıq gətirərək, aralarındakı fərqləri diqqətə çatdırır. Məsələn, bədii-təsvir oçerkinin əsasını müəllifin təəssüratı və ya həyəcanları, duyğu və hissləri təşkil edir. Bədii-publisistik oçerkdə isə insan, onun taleyi, şəxsiyyəti, xidmətləri mərkəz təşkil edir. Araşdırma oçerkində mühüm sosial problemin təhlili yer tutmaqla yanaşı, müəllif nöqteyi-nəzəri də təqdim edilir.⁴⁴ Q.V. Kolosov oçerki qruplara ayırarkən, onun publisistik (düşüncə oçerki), süjet, portret, zarisovka (etüd), yol kimi qruplara ayırır.⁴⁵ A.A. Tertıçnyı isə oçerkin üç növünə aydınlıq gətirir: portret, problem və yol.⁴⁶

Oçerkin belə bölgüsü ətrafında bir çox fikir mübadilələri və bölgülər özünü göstərməkdədir. Bütün bunları nəzərə alaraq, qeyd etməliyik ki, hər bir oçerk özündə əsas olaraq, təlim, təhsil, koqnitiv funksiyaları əks etdirir. Oçerkdə faktiki həyat materialları, sənədlilik özünü qabarıq şəkildə göstərir. Məsələn, Xanım Aydının “Evə özüm yox, cənazəm qayıdacaq...”⁴⁷ oçerkində tipikləşdirmə və ümumiləşdirmə aparması, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə etməsi, amma yazıçı fantaziyasına, təxəyyülünə geniş yol verməməsinin şahidi oluruq. Oçerk şəhidlik zirvəsinə ucalmış əsgər Cabarzadə Cavid Qorxmaz oğlu haqqındadır. Oçerklə tanış olan oxucu söhbətin konkret olaraq, şəhid Cabarzadə Cavid Qorxmaz oğlundan bəhs etməsinin şahidi olur. Oçerkdə real həyatda yaşayıb fəaliyyət göstərən insanın həyatı bədii elementləri ilə təqdim edilir. Bədii elementləri təqdim edən oçerk bir janr kimi bədii publisistikaya aid edilir. Müəllif oçerkdə Cavid haqqında geniş məlumat verir, atası Qorxmaz kişinin, anası Almaz xanımın xatirələrinə də əsaslanır. Cavid Cabarzadənin şəhid olmasını müəllif qısa şəkildə belə təqdim edir: “Cavid Zəngilan, Cəbrayıl, Füzuli, həmçinin də Laçın uğrunda

⁴⁴ Ким М.Н. Жанры современной журналистики. СПб.: Издательство Михайлова В.А., 2004. с. 207;

⁴⁵ Колосов Г.В. Поэтика очерка. М.: Изд.-во Моск. Ун-та, 1977. с. 61;

⁴⁶ Тертычный А.А. Жанры периодической печати. М.: Аспект Пресс, 2000;

⁴⁷ Aydın X. Evə özüm yox, cənazəm qayıdacaq... “Ulduz” jurnalı, № 2, 2021;

gedən döyüşlərdə ön cəbhədə olub, oktyabrın 24-də Laçın dəhli-zi yaxınlığında qızgın döyüşlərdə düşmən tərəfindən açılan intensiv atəş nəticəsində ayağından ağır yaralanıb, yerindəcə böyük qan itkisindən dünyasını dəyişərək müqəddəs şəhidlik zirvəsinə ucalıb.

İkinci Fəxri xiyabanda dəfn olunub. Şəhadətə yüksəldikdən sonra Ali Baş Komandanımız tərəfindən “Vətən uğrunda” və “Füzulinin azad olunmasına görə” medalları ilə təltif olunub.”

Müəllif qələmə aldığı oçerkində bədiilik elementlərinə tez-tez müraciət edir. Məsələn, oçerkin sonunda şəhid Cavid Cabar-zadənin anasının dili ilə təqdim edilən nəzm parçası bədiilik elementini əks etdirir:

“Nə vaxtdır ki, yoxsan...

Yoxluğuna “yox” deyirəm, inanmıram”.⁴⁸

Tədqiqatçı E.P. Proxorovun qeyd etdiyi kimi, şəxsiyyət və ya sosial həyat anlayışının müəyyən tərəflərini həll etmək üçün reallığı əks etdirən oçerk “...personajların ümumi tipikləşdirmə-də müraciət həyatın panoramını əks etdirir”.⁴⁹

Aynur Babayevanın “Nadir komandır, nadir şəxsiyyət - general Polad Həşimov” portret oçerki diqqəti cəlb edir. Müəllif şəhid generalımız Polad Həşimov haqqında geniş məlumat verir: “Polad İsrayıl oğlu Həşimov 2 yanvar 1975-ci ildə Qəbələ rayonunun Vəndam kəndində doğulmuşdur. Sonradan ailəsi ilə birlikdə Sumqayıt şəhərinə köçmüşlər. 1992-ci ildə Sumqayıt şəhər 34 nömrəli orta məktəbi bitirmişdir. Həmin il Heydər Əliyev adına Ali Hərbi Məktəbə daxil olmuş, 1995-ci ildə buranı motoatıcı ixtisası üzrə bitirmişdir. 1992-ci ilin dekabr ayında Ağdam rayonunun Mərzili və Novruzlu kəndlərinin müdafiəsində, Füzuli rayonunun kəndlərinin azad edilməsi ilə nəticələnən uğurlu əməliyyatlar keçirmiş, 702-ci motoatıcı briqadanın hazırlığında iştirak etmişdir. Həmçinin 1994-cü ildə Türkiyənin İstanbul şəhərində yerləşən “Tuzla Piyada Okulu”nda üç aylıq kurs keçmiş, hərbi təhsilini təkmilləşdirmişdir. Həmin ilin fevral ayında Mu-

⁴⁸ Aydın X. Evə özüm yox, cənazəm qayıdacaq... “Ulduz” jurnalı № 02, 2021. s. 39;

⁴⁹ <https://publisist.az/mezmun/bedii-publisistika/48>;

rovdağı silsiləsində Güzgü, Koroğlu dağı və Ömər yüksəkliklərinin alınması uğrunda vuruşmuşdur. 1995-2017-ci illər ərzində motoatıcı təqım komandiri vəzifəsindən hərbi hissənin komandiri vəzifəsinədək yüksəlmişdir. 2014-cü ilin iyul ayında Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyasına daxil olmuş, hərbi idarəetmə ixtisaslaşması üzrə magistr elmi-ixtisas dərəcəsi almışdır. 2017-ci ilin aprel ayından şəhid olduğu günədək hərbi birlik komandirinin birinci müavini – qərargah rəisi vəzifəsində xidmət etmişdir”.⁵⁰ Portret oçerkdə təqdim edilən qəhrəmanın xarici görünüşü, daxili aləmi, onun hərəkətlərinin sosial-psixoloji motivasiyası, xarakterinə görə fərdi və tipik xüsusiyyətləri açıqlanır. Müəllif Polad Həşimovun real həyatda sosial mühitin əsas tipik xüsusiyyətlərini təcəssüm etdirir, eyni zamanda xarakter xüsusiyyətlərinin orijinallığı ilə fərdi obrazın bədii və publisistik nümunəsini yaradır.

Reallığın analitik əsaslandırılmış obrazlı təsviri olan oçerkdə yol - oçerkləri, daha dəqiqi yol qeydləri diqqəti cəlb edir. Vüsal Nurunun “Qarabağ günəşi” “Azərbaycan” jurnalında esse başlığı ilə təqdim edilir. “Qarabağ günəşi” müəllifin yol qeydləri kimi qəbul edilməlidir. Müəllif elə publisistik nümunənin ilk abzasında bu məqamı açıqlayır: “Səhər saatlarında Bakı bizi Şuşaya yola salırdı. Hisslərim qarışıb düşünmüşdü, bilmirdim bir yerdə dayanıb gözləməliyəm, ya gedib avtobusda yerimi tutmalıyam. Yola düşmək vaxtımızdan keçirdi, hər keçən dəqiqə məni bir az da sıxırdı. İçimə qara tüstü kimi bir nigaranlıq yayılmışdı; qorxurdum ki, kimsə bu səfəri hansısa bəd xəbərlə təxirə sala. Ya da kimsə məni bu şirin yuxudan oyada. O qədər buna bənzər günlərin xəyalını qurmuşdum ki... Bütün bunlara baxmayaraq, içimdə ruhum sevincindən bağırırdı; Şuşaya gedirəm! Şuşaya! İstəyirdim Bakı bu səsə oyansın, pəncərələrə, eyvanlara çıxıb görsün ki, biz Qarabağa gedirik. Nə gözəl səslənir bu söz:

⁵⁰ Babayeva A. Nadir komandır, nadir şəxsiyyət – general Polad Həşimov // <https://science.gov.az/en/news/open/16989>;

“Qarabağa gedirik!” Yolumuz Şuşayadı! Axı, bu, adi səfər deyildi”.⁵¹

Vüsal Nurunun “Qarabağ günəşi” publisistik nümunəsi yol qeydləri şəklində qələmə alınmışdır. Yol qeydlərində səyahət zamanı insanlara, situasiyalara nəzər salır, fakt və hadisələri fərdi müşahidələr prizmasından təqdim edir. Yol qeydlərində insanın gözü qarşısında məişət formaları, adət-ənənələr, sosial təzadlar şəxsi təəssüratlar fonunda təqdim edilir. Yol qeydlərinin spesifikasiyi hadisələrin səyahət zamanı baş verən hadisələrin təqdimindədir. Yol qeydləri özündə portret oçekləri, problemləri əks etdirən oçeklərin elementlərini birləşdirir. Yol qeydləri insanların adət-ənənələrini, davranışlarını, təqdim edilən məkanların peyzajlarını əks etdirir. Məsələn, Vaqif Bəhmənlinin “Bu qala bizim qala...” publisistik nümunəsi yol qeydləridir. Təqdim edilən yol qeydlərində otuz illik ayrılıqdan sonra dədə-baba yurdu-na, Şuşaya səfər zamanı müəllifin yol qeydləri, Qarabağ müharibəsi haqqında düşüncələri və s. qələmə alınaraq təqdim edilir. Müəllif yol qeydləri fonunda xatirələrinə də işıq salır. Baş vermiş tarixi olaylara dəyər verir: “Zəfər yolu bizi ora aparır – Azərbaycan tarixinin ali məqamına. O yerə ki, bizim igid, cəsur əsgərlərimiz Şah Qacarın, onun ordu sərkərdələrinin 80-100 minlik qoşunla ala bilmədikləri o sərt ucalığı sıldırımlardan keçərək, qayalardan dişlə-dırnaqla yapışaraq, ayrı bir sursatla yox, qeyrət, namus, şərəf silahıyla almışdılar”.⁵² Vaqif Bəhmənli “Bu qala bizim qala...” yol qeydlərində özü ilə oxucular arasında birgə səyahət illüzyası yaratmağı bacarır. Müəllif bir çox fikirlərini yığcam formada söyləyir. Vaqif Bəhmənlinin çoxşaxəli mənzərə yaratmaq bacarığı da diqqətdən yayınmır.

Nümunələrə diqqət yetirdikdə, oçerkin sosioloji (elmi), publisistik və bədii kimi üç prinsipin sinkretik birləşməsinin xarakterik xüsusiyyətini özündə əks etdirməsini müşahidə edirik. Sosioloji başlanğıcı onun sosial münasibətlərin və problemlərin öyrənilməsində, fərdin fəaliyyətinin sosial aspektlərinin nəzərdən

⁵¹ Nuru V. Qarabağ günəşi. “Azərbaycan” jurnalı. № 10, 2021. s. 91;

⁵² Bəhmənli V. Bu qala bizim qala... “Azərbaycan” jurnalı. № 1, 2022. s. 27;

keçirilməsində, publisistik başlanğıcı fakta əsaslanmaqda və s. özünü göstərir.

Kiçik həcmə malik olan publisistik əsər olan essenin ən çox ədəbiyyatda istifadə olunması məlum faktdır. Həcmcə kiçik və ya orta olan esse müəyyən bir problemi sərbəst surətdə izah etməsi ilə də diqqətdən yayınmır. Yəni, esse problemin sərbəst şəkildə qoyuluşunu özündə ehtiva edir. Esse həmçinin təqdim edilən nümunədə çatdırmaq istədiyi ideyanı açmaq üçün fəlsəfi ifadələrdən, yanaşma və təhlildən də istifadə edir. Problemin sərbəst şəkildə qoyuluşu ilə diqqəti cəlb edən essədə əsas reallıqdır. E. Akimovanın “Ermənilərin öldürdüyü uşaqlar”⁵³ essəsində konkret bir problemin qoyuluşu və onun təhlil və izahı esseyə diqqəti yönəldir: “Yəqin ki, Gəncə hadisələri tarixin yaddaşında uşaq qətliaamlarının portreti kimi qalacaq. Dünyanın ən rəzil mənzərəsidir: sən döyüş meydanında uduz, mübarizə aparmağı bacarma, əvəzini uşaqları, dinc əhalini raket atıb öldürməklə çıx. Mən dünyanın deyirəm və bu anda dünyanın əyani bu fakta münasibətdə nə qədər kor, kar və lal olmasını düşünüb susuram.” Essədə təfəkkürün orijinallığı, fikirlərin həsr olunduğu sahədə müəyyən təcrübə tələb edən dərin fərdiləşdirilmiş olması diqqəti cəlb edir.

Müəllif essədə öz gördüklərini, yaşadıklarını qələmə alır. Və əsas diqqəti günahsız qətlə yetirilən uşaqlara yönəldir. Azərbaycan xalqını deyil, bütün bəşəriyyəti bu problemə diqqət yönəltməyə səsləyir. Esse mənəvi-etik, tarixi-siyasi, estetik problemləri konkret bir şəxsiyyətdən, şəxsiyyətləşdirmədən doğan fikirləri təfəkkür süzgəcindən nəzərdən keçirir. Esse müəllif fikrini dolğun ifadə etməyə və əsaslandırmağa, həmçinin şəxsi hisslərini və emosiyalarını təcəssüm etdirməyə imkan verir. Esse əşya və ya hadisəyə fəlsəfi-analitik baxışını, obrazın bədii tipləşdirilməsini əks etdirir. Pərvinin “Qarabağı vərəqləmək” publisistik nümunəsi də esse kimi təqdim edilir. Müəllif bir problemin açıqlanmasına həsr etdiyi essəsində buna nail olur: “Bütün bu hisslə-

⁵³ Akimova E. Ermənilərin öldürdüyü uşaqlar // <https://edebiyyatqazeti.az/news/proza/6401-ermenilerin-oldurduyu-usaqlar>

rimizi tərbiyə etməyə, düşüncələri arıtlamağa, savadımızı artırmağa yardımçı olan əsərlər, onlarda əksini tapan həqiqətlər Qarabağın və bizim gələcəyimizi ayıq görməyimiz üçündü. Bu gün xalq və hakimiyyət birliyi, bərabərliyi, ordunun qüdrəti sayəsində, şəhidlərimizin qanı bahasına qaytardığımız torpaqların yenidən qurulması, yaradılması, dirçəlməsi həm də təzə əsərlərin yazılması ilə tezləşməlidir. Yazmalıyıq... Bu günün öz küllərindən doğulan Qarabağını yazmalıyıq!”⁵⁴ Müşahidə etdiyimiz kimi esse hər hansı bir mövzu və ya hər hansı bir münasibətlə bağlı ümumi və ya ilkin mülahizələri təqdim edən tədqiqatdır.

Ədəbi-tənqidi esselər heç bir halda əsəri və ya yazıcının yaradıcılıq yolunu təhlil etmək iddiasında deyil. Esse hər hansı bir müəllifin hər hansı mövzuya münasibətinin vurğulanmış subyektivliyi ilə onlar haqqında ümumi müzakirələri məhdudlaşdırır. Fəlsəfi məsələləri əks etdirən esselər isə varlığın mənasını, cəmiyyətin inkişafını, həyat və ölüm haqqında həqiqəti bilməyi, xeyir və şər haqqında düşüncələri çatdırır. Fəlsəfi esselər cəmiyyət və dünyaya keçmiş baxışlar sisteminə tənqidi və yaradıcı münasibəti əks etdirir.

⁵⁴ Pərvin. Qarabağı vərəqləmək. “Azərbaycan” jurnalı. № 10, 2021. s. 189;

I. II Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzunu əks etdirən publisistikanın problematikası

Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzunu əks etdirən publisistikanın problematikası ictimaiyyət üçün informativ xarakter daşıyan mövzuları əhatə edir. İstər Birinci Qarabağ müharibəsini, istərsə də Vətən müharibəsini əks etdirən publisistik yazıların problematikasında bir tərəfdən tarixi hadisələrin unudulmamasına, millətin tarixi yaddaşından silinməməsinə çağırış, o biri tərəfdən isə tarixi şəxsiyyətlərin portretləri əks etdirilir. Publisistik yazılar cəmiyyət üçün aktual bir problemi və bu problemə öz münasibətini təqdim edir. Publisistikanın ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmiş Qarabağ mövzusu yalnız müasir dövrümüzün deyil, bütün zamanələrdə əksini tapır.

Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzunu əks etdirən publisistik nümunələrdə müəlliflərin estetik görüşlərinin aktual mövzular kontekstində vətəndaşlıq mövqelərinin açıqlanması həm bədii, həm də elmi publisistikada özünü əks etdirir. İctimai - siyasi ədəbiyyatda, dövrü mətbuatda, radio və televiziya verilişlərində və s. istifadə olunan publisistik nümunəylə oxucu arasında mübahisə yaranır. Bu publisistik əsərlərin cəmiyyətdə baş verən hadisələrə müəyyən münasibətin yaranmasından və problemlərin həllinə olan cəhdlərdən irəli gəlir. Bədii və elmi publisistika informativ mətnləri əks etdirən informasiya mənbəyi kimi qəbul edilir. Publisistik əsərin müəllifi bədii publisistikada oxucusuna təqdim etdiyi hadisənin məzmununu şüurlu şəkildə bu və ya digər ideyaya tabe edərək bədii şəkildə təqdim edir. Kommunikativ funksiya daşıyan elmi və bədii publisistik nümunələr qələmə alan zaman müəllif daha çox obrazlı sözlər və frazeoloji ifadələrə, ritorik suallara, daha doğrusu bədii təsvir və bədii ifadə vasitələrinə və s. tez-tez müraciət edir.

Publisistikanın problematikası mövzu baxımından rəngarəngdir: hərbi, ədəbi, siyasi, sosial, fəlsəfi, satirik və s. Mövzular da özlərinə xas xüsusiyyətləriylə fərqlənirlər.

Məsələn, ədəbi problematikanı əhatə edən publisistikada konkret bir əsər deyil, həm də müəllifin müasir sosial vəziyyətinə təsir edən rəy və ya rəyin genişləndirilmiş təqdimi özünü göstərir. Publisistika, əsasən, məsələnin konkret təqdimatını və real həll yollarının təqdim olunmasını tələb edən birölcülük, düzxəttlidir. Publisistikada problemlərin düzgün həllinin təqdimi, effektivliyi və səmərəliliyi həlledici şərtədir.

Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzusunı əks etdirən bədii publisistikanın mövzu və problemləri sosial-siyasi və ictimai məsələlərlə sıx bağlı olaraq, tarixin keçmiş səhifəsindən tutmuş çağdaş dövrümüzə qədər olan Birinci Qarabağ müharibəsi və Vətən müharibəsinə xas problemlərlə, aktual məsələlərlə səsleşir. Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzusunı əks etdirən bədii publisistikada erməni cəlladlarının amansız əməlləriylə üzləşmiş insanların taleyini, düşmənlə mübarizə meydanında cəsarətiylə seçilmiş cəsur döyüşçülərin əməlləri, Vətənin, milli məənəviyyətin qorunması üçün insanlarda tərbiyə edilən məənəvi-əxlaqi dəyərlərin təsvirinə geniş yer ayrılır. Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzusunda bədii publisistikada tanınmış hərbiçilərin, şəhid olmuş döyüşçülərin mübarizələrinə subyektivlik mövqeyə xas xüsusiyyətlər hakim kəsilir.

Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzusunı əks etdirən elmi publisistika mübariz ruhu, konkretliyi ilə diqqəti cəlb edir. Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzusunı əks etdirən publisistikada həm bədii, həm də elmi publisistika bir-birini üstələmədən çıxış edir. Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzusunı əks etdirən elmi publisistika Qarabağ müharibəsini, işğal altında olan torpaqlarımız haqqında düşüncələri, “erməni xislətin”nin təsviri, Azərbaycanın geosiyasi maraqları, şəhidliyin ən ali zirvə olması, vətənsəvərlik, vətənin azadlığı, müstəqillik yolunda mübarizə, milli varlıq, xalqın keçmiş tarixinə nəzər, milli mədəniyyətə ekskurs və s. əhatə edir. Məsələn, Sabir Rüstəmxanlı “Zaman məndən keçir” kitabında şəhidliyi Vətən uğrunda atılan şərəfli addım kimi dəyərləndirir: “tarix boyu yurdun sərhədlərinə, sınır boylarına düzülən sadə şəhid məzarları rahat yataqda ölməkdən üstün tutulub. Öv-

ladı Vətən uğrunda şəərəflə qurban gedən analara başsağlığı yerinə gözəydınlığı veriblər!”

Elmi publisistik əsərlərdə siyasi və ictimai həyat məsələləri işıqlandırılır. Aktual, müasir ictimai-siyasi mövzunu əhatə edən publisistikanın ictimaiyyət, dövlət və cəmiyyət məsələlərinə həsr olunması, kəskin, mübariz ruhuyla seçilməsi məlumdur. İctimai-siyasi və elmi ədəbiyyat olan publisistik əsərlər dövrün aktual problemlərini əhatə edir, təsvir edilən hadisələrə, xarakterlərə münasibət bildirir. Elmi (analitik) publisistik əsərlərdə müəllifin subyektiv yanaşmasıyla bərabər dövrün aktual problemlərinə, təsvir edilən hadisə və insan surətlərinə münasibət bildirilməsi qaçılmazdır. Publisistik əsərlərdə xalqa qarşı edilmiş mənfur əməllər əsas olaraq göstərilir, tənqid edilir.

Qarabağ mövzusu və onun problemlərini əks etdirən analitik (elmi) publisistik yazılar yalnız Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında əksini tapmış elmi publisistik yazılarda deyil, əvvəlki dövr Azərbaycan ədəbiyyatının publisistik yazılarında da əksini tapması təqdirəlayiqdir. Ədəbi məsələləri Qarabağla əlaqələndirməyə nail olan Yaşar Qarayev publisistik yazılarında bir ziyalı kimi bu amili qabardaraq qeyd edir ki, “ədəbi Qarabağın” tarixi az qala Qarabağın özünün tarixi qədər qədimdir”.⁵⁵

Mir Möhsün Nəvvabın yaradıcılığında tarixilik baxımından əhəmiyyət kəsb edən “1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası” adlı əsər 1905-1906-cı illərdə baş vermiş qanlı-qadalı tarixi hadisələri öz bədii təfəkkür süzgəcindən keçirərək müəllif mövqeyini əks etdirir. Orijinal üslubda qələmə alınmış “1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası” adlı əsərdə ədib həm şahidi olduğu hadisələri təsvir etmiş, həm də şahidi olmadığı hadisələri qələmə almışdır. Müəllif “1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası” adlı əsərində ermənilərin kütləvi şəkildə köçürülməsinin əsasının qoyulması faktını qabardır.

Qarabağ mövzusunun maraq dairəsində olması tədqiqatçılar tərəfindən vurğulanmaqdadır. Yaşar Qarayevin “Tarixin Qara-

⁵⁵ Qarayev Y. Tarixin Qarabağ yaddaşı – dünən və bu gün // Tarix yaxından və uzaqdan. Bakı, Sabah, 1996, 712 səh. s. 547;

bağ yaddaşı – dünən və bu gün” başlıqlı elmi publisistik yazısında diqqəti cəlb edən amil Qarabağın daim xəyanətə tuş gəlməsinin vurğulanmasıdır: “ümumiyyətlə son iki yüz qırx beş ildə hər nəslin taleyinə bir dağılmış, yanmış Şuşa düşüb, bir viran olmuş Qarabağ daxil olub. Hər dəfə də xəyanətin, cinayətin izi çara və ermənilərə aparıb çıxarır”.

Yaşar Qarayev tarixi yaddaşa hər şeyə qalib gələ bilməyi publisistik yazısında qabartmaqla yanaşı onun yalnız müasir dövrümüzün deyil, əvvəlki dövrlərin də aktual problemi olmasına toxunmuşdur: “Məhz yaddaş özülü ilə - tarixlə və keçmişlə birlikdə hətta ən amansız eksponizmin - çağdaş erməni irqçiliyinin də hücumuna duruş gətirmək olardı”.⁵⁶ Yaşar Qarayevin fikirlərində haqlı olması təqribən otuz ildən sonra təsdiqini tapa bildi. Vətən müharibəsinin zəfəri təsdiq etdi ki, tarixi yaddaş hər şeyə qadirdir.

Yaşar Qarayev “Tarixin Qarabağ yaddaşı – dünən və bu gün” publisistik yazısında Qarabağda baş verən hadisələri ürək ağrısıyla göstərir: “Bəli, Vətən bağı (və bağı) yenə də “al-əlvandır”: Xocalı qızartısı ilə, şəhid anasının ahından qızaran göy və yer fəcri ilə. Gəlinlərin və cənazələrin büründüyü örtüklərin, toy libasının və xonçasının bəzəndiyi haşiyələrin qarası ilə. Laçın səmasından əsir düşən mavisini və Cıdır düzünün şəhid olan yaşılı ilə! Ölümün zamına aldığı və taleyin girov saxladığı bütün rənglərin qisas və qəzəb, ağrı və acı, xəcalət və həya qarışığı ilə!”⁵⁷

Zemfira Məhərrəmlinin “Qarabağ müharibəsi: zərif talelər” (2018) kitabında əksini tapmış bədii publisistik nümunələr həm portret yazıları, həm bioqrafik öçerkləri əhatə edir. “Ələsgərin qız qardaşı”, “Şəfalı əllərin möcüzəsi”, “İyirminci payızın ilğımları” və s. kimi öçerklərdə tarixin yaddaşına dönmüş milli tarixi yaddaşın əksini tapmasıyla yanaşı, xalqımızı düşündürən suallara cavab axtarılır. Qarabağ cəbhəsində baş vermiş hadisələri bə-

⁵⁶ Qarayev Y. Tarixin Qarabağ yaddaşı – dünən və bu gün // Tarix yaxından və uzaqdan. Bakı, Sabah, 1996, 712 səh. s. 532;

⁵⁷ Qarayev Y. Tarixin Qarabağ yaddaşı – dünən və bu gün // Tarix yaxından və uzaqdan. Bakı, Sabah, 1996, 712 səh. s. 535;

dii dillə əks etdirməyə qadir olan Zemfira Məhərrəmli qanlı dö-yüşlərin milli yaddaşlardan silinməməsini oçerklərlə isbat edir. Müəllif bir qadın olaraq, həmcinslərinin vəziyyətini dərinədən duyaraq əks etdirir. Qadınların müharibə şəraitində üzləşdiyi çə-tinliklərlə yanaşı, onların mənəvi aləmləri açılır. Müəllif təs-vir etdiyi Səma Kərimova, Rəhilə Orucova, Mərziyə Piriyeva, Nurcahan Hüseynova və digər bu kimi xanımların simasında Azərbaycan qadınının keçdiyi yola işıq salır. Zemfira Məhər-rəmli Birinci Qarabağ müharibəsinin iştirakçısı və şahidi olmuş Azərbaycan qadınlarının rəşadət və şücaətini, nakam sevgilərinə sadıq qalmalarını, bütün ruhlarıyla Vətəni sevmələri və s. xüsusiyyətləri təsvir edir.

Zemfira Məhərrəmli övladını ömrünün son anında görməyə cəhd edən ananı təsvir edən epizodda müharibənin ağrı -acılarını göz önündə canlandırmağa qadir olur. Müəllifin “Ələsgərin qız qardaşı” adlı oçerkdə ananın övladı üçün keçirdiyi sarsıntılar müharibənin törətmiş olduğu faciələr fonunda təqdim edilir: “Təzəcə yeriməyə başlayan körpə ağlaya-ağlaya cəsədlərin ara-sında anasını gəzirdi. O, birdən inilti səsinə döndü və özünü gənc qadının üstünə atdı. Körpə balaca əllərini anasının sinəsin-də gəzdirir, nə isə axtarırdı. Görünür, zavallı yamanca acmışdı... Uşaq birdən dəlicəsinə çıxır bə hönkürdü. Qan içində çabalayan ananın sinəsi dağ lələsinə bənzəyirdi. Ağrılardan zərriyan, can verən, balasını sonuncu dəfə görmək üçün boylanan ana ölmək istəmirdi...” Oçerkdə Birinci Qarabağ müharibəsinin acılarını oxucusunun gözü önündə canlandıran müəllif, gələcəyə olan nikbin görüşü də əks etdirir.

Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzusunun əks etdirən publisis-tikanın problematikasında başqa ədiblərin əsərlərinə və yaxud fi-kirlərinə aydınlıq gətirilməsi də əksini tapmaqdadır. Məsələn, Fərəc Fərəcovun “Zəngəzur soyqırımı” “Zəngəzur” romanında” başlıqlı publisistik yazısında Əyyub Abbasovun “Zəngəzur” di-logiyası və əsərdə əksini tapmış soyqırım probleminə aydınlıq gətirilir. Fərəc Fərəcov erməni şovinizmi, onun apardığı məkrli siyasəti açıqlayır. Onların məkrli siyasətlərindən biri kimi milli

ədəbi nümunələrin məhv edilməsinə yönəldilmiş siyasətləri aydınlaşdırılır. Müəllif “Zəngəzur” dilogiyasının Ermənistan kitabxanalarından yığışdırılması faktına toxunur. Müəllif həmçinin romanda “Erməni Azərbaycan xalqlarının dostluğu “Zəngəzur”dakı qədər geniş epik lövhələrlə təsvir edilməmişdir” fikrini irəli sürərək, kitabın bəzi qaranlıq məqamlarını da işıqlandırır: “Zəngəzur qırğınları “Zəngəzur” romanında son dərəcə ətraflı və geniş şəkildə təsvir edilmişdir. Yazıçı Əyyub Abbasov təkcə baş vermiş qırğınların bədii təsvirini verməklə kifayətlənməmiş, bəzən açıq, bəzən də üstüörtülü şəkildə daşnakların məkrli siyasətinin haradan qaynaqlandığını ustalıqla qələmə almışdır.”

“Yaycı soyqırımı” kitabında Fərəc Fərəcov həm də həmkarı yazıçı Güllü Məmmədovanın “Qarabəkir əfsanəsi” əsərində Yaycı faciəsinin əks etdirilməsi faktını nəzərə alaraq, əsərdən verdiyi parçayla həm Yaycı soyqırımına nəzər salır, həmçinin də məkrli, mənfur Andranikin əməllərini göstərir: “Qarabəkir əfsanəsi” kitabında Yaycı faciəsi ilə bağlı yazılmış səhifələr də olduqca təsirlidir.”

Elmi publisistik əsərlərin problematikasında ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırım əksini tapır. Fərəc Fərəcovun “Məkrli köçürmələr”, “Ən böyük qətləyam – Yaycı soyqırımı”, “O müdhiş faciədən zaman keçsə də” adlanan üç bölümdən ibarət olan “Yaycı soyqırımı” əsəri diqqəti cəlb edir. Kitabda xalqımızın tarixinə yazılmış soyqırım problemi işıqlandırılır. Soyqırım etnik, irqi, dini və ya milli qruplara qarşı düşünülmüş, sisteməlik şəkildə tam və ya qismən məhv edilmə prosesidir. Bütün tarixi dövrlərdə müxtəlif xalq və millətlər soyqırımla qarşılaşmış, bu da özlüyündə bəşəriyyətin, insanlığın amansız itkisidir.

Fərəc Fərəcovun qələmə aldığı “Yaycı soyqırımı” kitabının problematikasında yalnız Yaycı soyqırımına deyil, Azərbaycan xalqının tarix boyu üzləşdiyi soyqırımlara nəzər salınır. Azərbaycan xalqına qarşı zaman-zaman törədilmiş soyqırımlara münasibətini bildirilməklə yanaşı, onların mahiyyətinə varılır. 1918-ci illərdə Şamaxıda, Qubada, Bakıda törədilmiş soyqırım-

lara aydınlıq gətirilir. Müəllif xalqın çox da uzaq olmayan tarixinə çevrilmiş Xocalı qətlyamına da xalqın başına gətirilmiş faciələrdən biri kimi nəzər salır. Müəllif 30 mart və 3 aprel tarixləri arasında Bakı, Bakı quberniyasının bölgələrində, həmçinin Şamaxı, Quba, Naxçıvan, Zəngəzur, Qarabağ və digər ərazilərdə Daşnaksütundan olan erməni silahlı dəstələrinin və S. Şaumyanın rəhbərliyi ilə Bakı Soveti tərəfindən azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırım detallarını incələyir.

Publisistik əsərlərin problematikasında millətin özünün baş verən hadisələrdə günahkar olması kimi məsələlərə də yer ayrılması diqqətdən yayınmır. Məsələn, Cahid Kərimovun “Şeytan əlinin sığalı” publisistik nümunəsində ermənilərin məkrli siyasətinin tarixinə nəzər salınır, bu tarixin köklərinin daha dərinlərə getməsinə toxunulur, 1917-1920-ci illərdə 400 mindən çox azərbaycanlıların öldürülməsi faktına aydınlıq gətirilir. Qarabağda baş verən hadisələrin, azərbaycanlıların doğma el-obalarından zorən köçürülmələrinin günahkarı kimi xalqın vəzifədə olanlarını, ziyalılarını görməsi oxucunu düşündürməyə vadar edir: “Xalqımızın ixtiyar sahibi olan oğullar vaxtında başısoyuqluq, laqeydlik göstərməsəydilər, hadisələr açıq gözlə, iti ağılla baxıb qiymət versəydilər, indiki hadisələr də olmazdı”.

Hər hansı bir mövzunu daha çox subyektiv fikirlərlə ifadə edən publisistikaya (bədi və elmi publisistika) yazarlarımızın tez-tez müraciət etməsi bu problemə biganə qalmamalarından irəli gəlir. Müəlliflər istər bədi, istərsə də elmi publisistikayla cəmiyyəti düşündürən aktual mövzuları izahlı şərh edərək oxucuya təqdim edirlər. Müəllif cəmiyyətdə baş vermiş hadisəyə və yaxud da aktual mövzuya subyektiv münasibətini əxz etdirir. Elçin Mehrəliyevin vurğuladığı kimi “1988-ci ildən başlayaraq yaranan gərgin siyasi vəziyyətin təsiri nəticəsində publisistika ədəbi prosesdə ön xəttə keçdi və publisistik əsərlərdə Qarabağ mövzusu aparıcı rol oynadı. Çünki “Qarabağ hadisələrinə müraciətdə əsas fəal janr öncə publisistika olmuşdur - baş verənləri təhlil,

gözlənilən təhlükəni proqnozlaşdırma və qarşısını alma yollarını axtarış onun əsas xüsusiyyətlərini təşkil edir”.⁵⁸

Müəlliflər cəmiyyətdə baş verən tələyüklü milli hadisəyə və ya hər hansı bir aktual problemə subyektiv münasibətini ya bədii ya da elmi şəkildə bildirir. Akademik İsa Həbibbəylinin qeyd etdiyi kimi “Qarabağ mövzusu Azərbaycan ədəbiyyatında həmişə geniş mənada Vətən mövzusunun atributlarından biri kimi qəbul edilmişdir. Ona görə də Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında və yazılı ədəbiyyatda Qarabağ uzun əsrlər boyu əsasən tərənnüm edilən, vəsf olunan Vətən torpağı kimi canlandırılmışdır. Folkloradakı “yaddan çıxmaZ Qarabağ” motivi Azərbaycanın bu dilbər guşəsinin tarixini, fərqli təbiət gözəlliklərini diqqət mərkəzinə çəkmişdir”.⁵⁹

Yaşar Qarayev “Ədəbi Qarabağın” qədim və zəngin olması amilinə toxunaraq qeyd etmişdir ki, “ümumiyyətlə Qarabağ regionundan toplanmış yazılı və şifahi bədii nümunələrin koloriti, mövzu və janr rəngarəngliyi, Azərbaycanın bir çox yerlərində artıq unudulub dövriyyədən çıxmış olan örnəklərin burada hələ də mövcud olması bu regionun beynəlmilləlik, qədimlik və zənginliyi ilə fərqlənən bədii fikir sərvətinə dəlalət edir”.⁶⁰

Ermənilərin yalnız torpaqlarımıza deyil, milli-mənəvi abidələrimizə əl uzatmaları tarix boyu özünü göstərməkdədir. Ermənilərin bu cür mənfur əməlləri cavabsız qalmamışdır. Elmi yaradıcılığını Azərbaycan folklorunun yaranmasına, formalaşmasına, inkişaf problemlərinə həsr etmiş Azad Nəbiyev Azərbaycan xalq nağıllarını “özünküləşdirmək” istəyən ermənilərə etiraz səsinə yüksəlir. “Azərbaycan nağılları” (1933) nəşrindən götürülmüş “Dadi-bidad” və “Vəzirin bir şahısı” nağıllarını Aranı Qanalanıyan tərəfindən tərtib edilmiş “Армянские народные сказки” (1984) kitabında verilməsini milli sərvətlərimizin “özünküləşdirilməsi”nin bir nümunəsi kimi göstərir. Azad Nəbiyev Azərbaycan

⁵⁸ Mehrləyev E. Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusu. Bakı: Nurlan, 2008, s. 307;

⁵⁹ Həbibbəyli İ. Böyük zəfərin poetik dastanı // <https://edebyyatqazeti.az/news/edeby-tenqid/7217-boyuk-zeferin-poetik-dastani>;

⁶⁰ Qarayev Y. Tarixin Qarabağ yaddaşı – dünən və bu gün // Tarix yaxından və uzaqdan. Bakı, Sabah, 1996, 712 səh. s. 551;

can nağıllarının yalnız bu nümunələrinin deyil, digər nağıllarımızın da saxtalaşdırılması faktlarına toxunur: “Ermənilər axırın-cı nağıl nəşrində sehirlı nağıllarımızın bir çox başqa nümunələrini də öz adlarına çıxmışlar. “Həzəran bülbülü” əsasında “Azaran blbul” nağılını yaradan saxtalaşdırıcılar “Sehirlı qızılgül”, “Danışan balıq”, “Balıqçı oğlu”, “Şah qızı və kəndlinin yuxası”, “Qızıl balıq” və onlarla digər nağıllarımızda yer və şəxs adlarını dəyişərək özünüküləşdirmişlər”.⁶¹ A. Nəbiyev nağıllarımızın “özünüküləşdirilməsi”nin yalnız bu nağıllarla kifayətlənmədiyini də vurğulayır. Məsələn, Ermənistan Elmlər Akademiyası tərəfindən nəşr edilmiş səkkiz cildlik erməni nağıllarının altı cildi “özünüküləşdirilmiş” Azərbaycan nağılları olması faktına da aydınlıq gətirir.

Azad Nəbiyevin xalqımızın mahnı repertuarında özünəməxsus yeri olan “Sarı gəlin” mahnısını təhlil etməsi bu mahnıya iddialı olanlara da dəyərli cavabdır. Ermənilər bu mahnının onlara aid olması kimi boş fərziyyə irəli sürməkdədilər. Folklorşünas alim “Sarı gəlin” mahnısını incəliyərk milli koloritləri üzə çıxarıır, faktlarla isbat edir: “Sarı gəlin”dəki məişət sırf milli elat həyatıdır, onu heç bir başqa xalqın məişəti, əxlaq qaydaları ilə eyniləşdirmək olmaz”.⁶²

Aşıq sənətini tədqiq etmiş Azad Nəbiyev aşıq sənətimizə ortaq çıxmaq istəyən mənfur xalqlara münasibətini bildirməsi həm bir ziyalı, həm də tədqiqatçı kimi həyata keçirməsinin əksidir. Folklorşünas alim ermənilərin aşıq havalarımıza, dastanlarımıza, xalq şeir şəkillərinə, nağıllarımıza, xalq mahnılarımıza şərik çıxmalarına toxunaraq, onların bunu sistemli şəkildə həyata keçirmələrini açıqlayır. Xalqımızın milli dəyərlərindən hesab edilən ozan sənətini “özünüküləşdirməyə” cəhd etmələri, ozan sənəti atributları əsasında “qusan” sənətini yaratmaları faktı A. Nəbiyev tərəfindən açıqlanır. A. Nəbiyev “qusan” sənətinin yaradıcı-

⁶¹ Nəbiyev A. Milli təəssübkeşlik, yoxsa erməni saxtakarlığı. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2003, 50 səh. s. 35-36;

⁶² Nəbiyev A. Milli təəssübkeşlik, yoxsa erməni saxtakarlığı. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2003, 50 səh. s. 44;

larının uğursuz nəticələrini də göstərir: “Azərbaycanda aşiq sənətinin çiçəkləndiyi bir mərhələdə ermənilər nə qədər gülünc görünsə də ozan sənəti ənənələri ilə bağlılıqlarını iddia edərək yeni tarixi şəraitdə aşiq sənətini təqlid etməyə meyil göstərdilər. Azərbaycan dilini iyrənc şəkildə təhrif edən bu üzdənirəq “ifaçılıq” yanlışlıqdan, təlxəkçilikdən o tərəfə getməsələr də yeri gəldikcə özlərini “şöhrətli aşiq”, “dastançı” kimi təqdim etməkdən çəkinmədi, Azərbaycan xalqının bir çox nağıl, dastan, əfsanə və rəvayətini ermənilərin xeyrinə təhrif etməyə başladılar”.

Azad Nəbiyev yalnız dastanlarımızı tədqiq etmir, həm də onu “özünküləşdirməyə” qalxmış mənfur qüvvələrə qarşı da mübarizə aparır. “Əsli Kərəm” dastanını “erkən orta əsrlər dövrünə” aid etmiş Azad Nəbiyev dastanın özündə alban mədəniyyətinə aid elementləri əxz etdirməsi faktlarına aydınlıq gətirir. Dastanı “özünküləşdirməyə” cəhd etmiş mənfur qüvvələrə elmi faktlarla cavab verə bilmiş Azad Nəbiyev alban qızı Əslini erməni qızı, alban keşişinin erməni keşişi kimi təqdim edilməsini milli mədəni irsimizə qarşı aparılan saxtakarlıq kimi dəyərləndirir: “Əsli-Kərəm” dastan yaradıcılığımıza məxsus şifahi abidələrindən biridir. Onun əldə olan bütün variantlarında alban mədəniyyəti elementlərinin özünü güclü şəkildə qoruyub saxlamasına baxmayaraq erməni “yanşaqları”nın böyük ciddi-cəhdi ilə Əsli albanlıqdan çıxarılıb erməniləşdirilmiş, alban keşişi erməni kimi təqdim edilməklə ermənilər erkən orta əsr tarixində öz yerlərini möhkəmlətməyə cəhd etmişlər”.⁶³ Ermənilərin yalnız “Əsli Kərəm” dastanımızı deyil, həm də “Koroğlu” dastanını “özünküləşdirməyə” cəhdləri Azad Nəbiyev tərəfindən açıqlanır: “20-ci illərin sonlarında erməni qusanları A. Xodzkonun mətni əsasında “Koroğlu” dastanının yenidən işlənmiş erməni variantını “yaratdılar”.

Azad Nəbiyevin “Milli təəssübkeşlik, yoxsa erməni saxtakarlığı” (2003) kitabı elmi publisistik nümunə kimi maraq doğurur. Kitabın problematikasında Azərbaycan folklorunun saxta-

⁶³ Nəbiyev A. Milli təəssübkeşlik, yoxsa erməni saxtakarlığı. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2003, 50 səh. s. 26;

laşdırılması tarixinə müxtəsər şəkildə nəzər yetirilməsi, mənəvi mədəniyyətimizi öz adlarına çıxmış bədnam qonşularımıza elmi faktlara əsaslanmış cavablar əksini tapır.

Azad Nəbiyevin “Milli təəssübkeşlik, yoxsa erməni saxtakarlığı” kitabının problematikası xalqın estetik düşüncəsində formalaşmış milli-mənəvi dəyərlərə sahib çıxmağa səsləyişi əks etdirməkdədir. Azərbaycan xalqına məxsus olan, özündə etnik, mifoloji dünyagörüşü, qədim dini, mənəvi-əxlaqi təsəvvürləri əks etdirmiş çoxvariantlı folklor ədəbiyyatına uzanan əllərə etiraz səsinə ucalda bilmiş Azad Nəbiyev xalqımızın milli dəyərlərinə əl uzatmağa cəhd etmiş həmin “varlıq”lara tutarlı elmi faktlarla cavab verir. Azad Nəbiyev milli təəssübkeşliyin göstəricisi olan milli dəyərin mahiyyətini dərinlən anlaya bilmiş ziyalılardan olmuşdur. Özü milli-mənəvi dəyərlərin yaddaşlarda qorunub saxlanılmasını əks etdirən milli dəyər məfhumuna belə aydınlıq gətirir: “Milli dəyər hər bir millətin yalnız özünməxsus göstəricisidir, o soy kökünün formalaşma prosesinin, etik və estetik düşüncəsinin mayası, başlıca tərkib hissəsidir. Hər bir millətin özünə məxsus milli dəyəri, həmin dəyər əsasında formalaşan adət-ənənəsi və əxlaq qaydaları vardır”. Azad Nəbiyev milli dəyəri aydınlaşdırdığı kimi milli təəssübkeşlik məfhumuna da ziyalı kimi aydınlıq gətirir: “Milli təəssübkeşlik millətçiliyin tərkib hissəsi və onun bir elementidir. Onun yüksəliş və ya eniş səviyyəsi millətçiliyin durumu ilə şərtlənir. Millətçiliyin sürətli yüksəlişi milləti irəli aparan, elmi və mədəniyyəti inkişaf etdirən amillərdəndir”.⁶⁴

Azad Nəbiyev etnik yaddaşın unudulmasının ağır fəsadlar törətməsi amilini publisistik yazılarında qabardır. Etnik unutulmuşluq ürək ağrısı ilə vurğulayan Azad Nəbiyev onun fəsadlarını incələməyi bacarır. Məsələn, XIX əsrdə xalqın etnik yaddaşının unudulması amilinə toxunaraq, bu günümüzdə mövcud olan, yaranmış problemlərin əsil kökü olmasını açıqlayır: “...XIX əsrdə xalqımız yenidən etnik yaddaşını unudaraq dəfələrlə Qafqazda

⁶⁴ Nəbiyev A. Milli təəssübkeşlik, yoxsa erməni saxtakarlığı. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2003, 50 səh. s. 9;

alban çarlıqları ilə döyüşlərdə, Azərbaycan torpaqlarında qanı su yerinə axıdan, dünyanın bir çox torpaqlarından sıxışdırılıb qovulan ermənilərə xoş üz göstərib özünün ən məhsuldar torpaqlarını verəndə elə güman edirdilər ki, ermənilər artıq bu yaxşılığı unutmayacaq, onlara əvəzsiz bir qonşu olacaqlar. Tarix isə bunun tamam əksini göstərdi. Azərbaycanlılardan bu dəfə də xoş üz görən ermənilər onlara sığınacaq kimi verilmiş torpaqlara dünyanın müxtəlif guşələrindən - İrandan, Rusiyadan, Livandan, Kanadadan, Amerikadan tanıyıb-bildiylə erməniləri yığdı, bu torpaqlarda öz “erməni icmalarını” yaratdılar. Bununla kifayətlənməyərək, 1905 və 1918-ci illərdə Azərbaycanda qanlı qətləmlər həyata keçirildilər, xalqımızı dəfələrlə qanına qəltan etdilər. Azərbaycan torpaqları - İrəvan xanlığı, Göycə, Zəngəzur və neçə-neçə əski türk torpaqları əsasında “bolşevik” himayəsi ilə nəhayət ki, erməni dövlətini yarada bildilər”.⁶⁵ Azad Nəbiyev etnik yad-daşın unutqanlılığımızın nəticəsi kimi süni şəkildə erməni dövlətinin yaradılması amilinə də toxunur. Unutqanlıq probleminə Nəriman Həsənəli də “Tayqulaq “Xalq qəhrəmanı” və ya quldur Andranik” yazısında münasibət bildirir: “Bəs deyilmi unutqanlı-ğımız? Bu yazıda bir cəhəti də xatırlatmaq istəyirəm, görün biz onda necə döyüşkən millət idik, yaba, balta, qazma ilə nələr edirdik! İndi isə...” Bu məqam onu göstərir ki, publisistikada unutqanlıq bir problem kimi qabardılır.

Azad Nəbiyev milli dəyərlərimizə etinadsız yanaşmağımızın bədəlinin ağır olmasını ürək ağrısı ilə vurğulayır: “Tarixə nəzər salsaq aydın görürük ki, hələ qədimdən biz azərbaycanlılar yaşadığımız ərazilərdə erkən türk etnoslarının iştirakı ilə yaradılmış qədim mədəniyyətimizə sahib dura bilməməyimiz üzündən tarixən zəngin mədəniyyətə malik Qarabağ ərazisini ermənilər öz dədə - baba yurdları kimi təqdim etməyə, həmin ərazidə onlara məxsus Arsak mədəniyyətinin mövcud olduğunu dünyaya car

⁶⁵ Nəbiyev A. Milli təəssübkeşlik, yoxsa erməni saxtakarlığı. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2003, 50 səh. s. 11-12;

etməyə başlamışlar”.⁶⁶ Folklorşünas alim bütün bunları göstərməklə, xalqını milli dəyərlərini qorumağa, etnik yaddaşa əsaslanaraq, milli təəssübkeşliyi insanların ruhlarına hopdurulmasına çağırış edir.

Azad Nəbiyev xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinə qarşı aparılmış saxtakarlıqları faktlarla açıqlayır. A. Nəbiyev A. Xaçaturyan, X. Ayvazyan və b. ermənilərin və erməni xislətlilərin Azərbaycan xalqının milli dəyərlərini bilərəkdən özünküləşdirilməsi faktlarına aydınlıq gətirir: “Son vaxtlarda erməni saxtalaşdıranları Naxçıvan ərazisində yayılmış qədim mədəniyyət abidələrimizə əl uzatmağa, onları da yavaş-yavaş öz adlarına çıxmağa başlamışlar. A. Xaçaturyan “Mömünə xatun” kompleksinin memarlıq üslubunda, sütun, tavan ornamentlərində erməni “milli” üslub və elementlərinin mövcud olduğunu, (“İzvestiya”, Moskva, 17 fevral 2001), X. Ayvazyan isə Naxçıvan gəmiqaya rəsmlərinin dünyanın ən qədim rəsmləri kimi yalnız “ermənilərə məxsus ola biləcək” ehtimalını irəli sürür (“Nezavisimaya gazeta”, 15 may 2002)”. Onların canlı insanların şəxsiyyətinə və yaradıcılığına qarşı saxtakarlıq etmələri faktı da Azad Nəbiyev tərəfindən vurğulanır. Məsələn, Şirvan aşığı məktəbinin XV yüzillik aşığı məktəbinin el arasında “Vanlı Göyçək”, “Vanlı Köçər” təxəllüsləri ilə tanınmış, Yunus Əmrə və Molla Qasım ənənələrinin davamçısı olmuş Aşığı Köçərin (1420-1480) yaradıcılığının da mənfur insanlar tərəfindən saxtalaşdırılması, XVII əsrdə yaşamış erməni şairi Nahapet Kuçakla eyniləşdirilməsinə cəhdləri göstərir: “Vanlı Göyçək” və onun yaradıcısı XIV-XV əsr sənətkarı Vanlı Köçər də araşdırıcıların belə saxtakarlığına məruz qalmışlar. Vanlı Köçərin şəxsiyyəti XVII əsr erməni şairi Nahapet Kuçakın adına çıxılmış, onun şeirləri başdan-başa təhrif edilərək öz ünvanını dəyişdirmişdir”.⁶⁷

⁶⁶ Nəbiyev A. Milli təəssübkeşlik, yoxsa erməni saxtakarlığı. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2003, 50 səh. s. 13;

⁶⁷ Nəbiyev A. Milli təəssübkeşlik, yoxsa erməni saxtakarlığı. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2003, 50 səh. s. 29;

Azad Nəbiyev konkret olaraq, ermənilər tərəfindən milli maddi - mənəvi dəyərlərimizin, abidələrimizin bilərəkdən saxtalaşdırılmasını üç mərhələdə həyata keçirilməsinə toxunur. Birinci mərhələni erməni akademik Y.A. Manandyanın vurğuladığı “Balkan yarımadasında yaşayıb Qafqaz Albaniyası ərazisinə iddiaları və həmin ərazilərə tarixi axınından” başlamasını, ikinci mərhələsini təxminən 1830-ci illərdən başlayıb 1920-ci ilə qədər davam etməsini, üçüncü mərhələsini 1920-1990-cı illəri əhatə etməsini qələmə alır.

Ermənilərin İran və Türkiyədən köçürülüb Azərbaycan ərazisində yerləşdirilməsi kimi tarixi faktlar da Azad Nəbiyev tərəfindən vurğulanır. Azad Nəbiyev “köçürülmüş ermənilər”in bir-birilərlə yola gedə bilməmələri faktlarını da kitabın problematikasında əks etdirir: “Gəlmə ermənilər özlərini İrandan və Türkiyədən gələn qruplara bölür, bir-biri ilə daim ədavət aparır, qanlı vuruşlara çıxırdılar”.⁶⁸

Azad Nəbiyev ermənilərin xalqımızın milli maddi-mənəvi dəyərlərinə, abidələrinə qarşı etdikləri saxtakarlıqlarla yanaşı, millətimizin nümayəndələrinə olmazın əzab vermələri faktlarını da əks etdirir. Bir azərbaycanlı, bir vətəndaş kimi bu amilləri ürək ağrısı ilə təsvir edən Azad Nəbiyev bunun xalqımızın söz xiridarlarına qarşı edilən vəhşiliklər kimi açıqlayır: “XX yüzilliyin əvvəllərində Aşıq Nəcəfin kürəyinə qaynar samavarı bağlayıb “Çal azərbaycanlıların aşıq havalarını” deyib onu əzabla qətlə yetirmişlər”.⁶⁹

Qarabağ problemi yalnız azərbaycanlı müəlliflərin deyil, həm də qeyri-azərbaycanlı müəlliflərin əsərlərində də əks etdirilir. Məsələn, Nəriman Nərimanovun Qarabağın Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi qalması uğrunda apardığı mübarizə R.N. İvanovun “Ölüm-dirim savaşı. Açılmış arxivlər Nəriman Nərimanovun Azərbaycanda bolşevizm təhriflərinə qarşı mübarizəsinin

⁶⁸ Короглы Х.Г., Набиев А.М. Азербайджанский героический эпос. Баку, Язычы, 1996, 308 с. с. 176-177;

⁶⁹ Nəbiyev A. Milli təəssübkeşlik, yoxsa erməni saxtakarlığı. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2003, 50 səh. s. 29;

sirlərini üzə çıxarır” kitabında əksini tapır. Kitabda Nəriman Nərimanovun Qarabağ məsələsində Stalin, Orconikidze, Maxaradze, Myasnikov, Kirov, Nazaretyan və digər mənfur qüvvələrə qalib gəlməsi, Qarabağı Azərbaycanın tərkibində saxlada bilməsi əksini tapa bilmişdi.⁷⁰ N. Nərimanovun siyasi fəaliyyəti nəticəsində Naxçıvanın Ermənistana birləşdirilməsinə olan cəhdlərin qarşısı da alınmışdır: “N. Nərimanov və onun yaxın silahdaşlarının prinsiplilliyi və cəsarətli tələbləri sayəsində, ermənilərin Q.K. Orconikidze və onun əlaltılarının “xeyir-duası” ilə Naxçıvanı Ermənistana birləşdirmək cəhdi baş tutmadı”.⁷¹ N. Nərimanovun ermənilərin türklərə qarşı apardıqları soyqırım məsələlərinə göz yummaması, etiraz səsinə yüksəltməyi bacarması da bəlli faktdır: “Türkiye-Sovyetler Birliyi ilişkilerinde, her zemin ve şartta Türkiye’nin yanında olmuş, ermeni meselesinde Lenin’e “ermənilərin yanında yer alırsanız, bütün doğuyu və Azərbaycan’ı kaybedebilirsiniz” demə cəsarətini göstərmişdir”.⁷²

⁷⁰ Иванов Р.Н. Смертельная схватка. Москва. 2015. 520 с. с. 89;

⁷¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə. II cild. Bakı. “Lider nəşriyyat”. 2005, 472 səh. s. 256;

⁷² Adıgüzel H. Atatürk, Nerimanov ve Kurtuluş Savaşımız. İstanbul, İleri yayınları, 2004. 159 səh. s. 52;

I. III Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən publisistikada obrazlar

Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzusunun əks etdirən analitik (elmi) və bədii publisistikada obrazlar rəngarəngliyi ilə fərqlənir. Bu obrazlar həm Ali Baş Komandan, həm döyüşçü, həm şəhid, həm də sadə vətəndaş və başqalarıdır. Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzusunun əks etdirən publisistikanın obrazlar qaleriyasının əsasən iki yerə ayrıldığını görmək mümkündür. Azərbaycan xalqının xilaskarı olan obrazlar və Azərbaycan xalqının məhvinə can atmış obrazlar.

Müəlliflərin publisistik əsərlərdə əksini tapmış obrazlara münasibətləri birmənalı deyildir. Obraz anlayışının müasir dövrümüzdə birmənalı qarşılanmaması bəlli bir faktdır. Obraz özündə estetik dəyər təmsil edərək, insan həyatının real lövhələrinin təsviridir. Publisistik əsərlərdə də obrazlar müəllif ideyalarının və bədii təfəkkürünün təzahür formaları kimi özlərini büruzə verir. Publisistik əsərlərdə obraz varlığının mahiyyətini ifadə edir, əsərin ünsürü kimi başa düşülür: insan obrazı, təbiət obrazı, əşya obrazı, hiss obrazı, obraz-təfərrüat və s. Publisistik əsərlərdə obraz yaradılması üçün müəyyən qrup insanlara, əşyalara və proseslərə xas xüsusiyyətlərin ümumiləşdirilmiş şəkildə əks etdirilməsinə cəhdlər diqqətdən yayınmır. Publisistikada geniş və məhdud mənada istifadə edilmiş obrazlar fərdi cizgiləri ilə digər obrazlardan fərqli cəhət və fərdi xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Bəlli faktdır ki, obraz anlayışı məhdud və geniş mənada işlənir. Obraz məhdud mənada konkret və eyni zamanda ümumiləşdirilmiş şəxs bildirir, yalnız konkret personajları və ya ədəbi qəhrəmanları əks etdirir. Bizim fikrimizcə, “bəddii obraz”ın belə anlaşılması bu terminin daralmasıdır. Obrazın geniş mənada işlənməsini isə mənfi və müsbət obrazlarda, insan obrazında, əşya obrazında və s. rast gəlirik.

Publisistik nümunələrdə obrazların həm məhdud, həm də geniş mənada istifadə edilməsinin şahidi olsaq da, müəlliflərin obrazları məhdud mənada istifadə etmələri diqqətdən yayınmır.

Publisistik yazılardakı obrazlar içərisində döyüşlərdə iştirak etmiş cəsur döyüşçülərin, əsgərlərin, sadə əhalinin, günahsız qətlə yetirilmiş körpələrin, qadınların, 44 gün davam edən Vətən müharibəsinin qəhrəman döyüşçülərinin, Müzəffər Ali Baş Komandanın və digər insanların obrazları fərqlənir. Birinci Qarabağ müharibəsi və Vətən müharibəsi dövrlərini əks etdirən publisistik yazılardakı obrazlar oxşar və fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, Vətən müharibəsini əks etdirən publisistik yazılara diqqət yetirdikdə, Vətən müharibəsində qələbə qazanmış Azərbaycan Ordusunun, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin obrazları ilə tez-tez rastlaşırıq. Əməkdar jurnalist Bəxtiyar Sadiqovun “Xilaskar İlham Əliyev” adlı kitabında 2020-ci il sentyabrın 27-də başlayan və 44 gün davam edən Vətən müharibəsində Azərbaycan Ordusunun qazandığı şanlı Qələbədən, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinin erməni yaraqlılarından azad edilməsi və tarixi - siyasi əhəmiyyəti əksini tapır. Prezident İlham Əliyevin obrazı onun həyata keçirdiyi uğurlu daxili və xarici siyasətin şərhində əksini tapır. Kitabda yalnız iki əsrlik tarixi ədalətsizliyə son qoyan Vətən müharibəsi deyil, 2016-cı ildə baş vermiş Aprel döyüşləri haqqında məlumat verilir. Azərbaycan Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin liderlik keyfiyyətlərinin ölkəmizin inkişafında müstəsna rol oynaması, sərkərdəliyi ilə düşməninə sarsıdıcı zərbələr endirməsi amili də açıqlanır. Müəllif Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə əldə edilmiş Qələbə fonunda Ali Baş Komandanın obrazını bütöv şəkildə təqdim edir: siyasi, sosial - iqtisadi, diplomatik və s. xüsusiyyətlərə malik olan siyasətçi, sərkərdə obrazı.

Mustafa Çəmənli “Cəbhə xatirələrim... İyirmi yeddi il sonra” publisistik yazısında insanların qələbə sevincinin bölgüsü zamanı Ali Baş Komandanın obrazını təqdim edir: “Oktyabrın 4-də, axşam saatlarında Cəbrayıl rayonunun və onun 9 kəndinin işğal-

dan azad edilməsi xəbərini eşidəndə minlərlə soydaşımız kimi, mən də sevincimdən özümə yer tapa bilmirdim. Gözaydınlıq vermək üçün cəbrayılı dostlarımdan kimə telefon açdımsa, sevinc dolu qəhərli səsini eşitdim: “Var olsun Ali Baş Komandan İlham Əliyev! Var olsun şanlı Ordumuz!”⁷³

Mustafa Çəmənlinin “Cəbhə xatirələrim... İyirmi yeddi il sonra” publisistik yazısı Vətən müharibəsinin təntənəsini əks etdirən publisistik nümunədir.

Qəzənfər Paşayev “Oğluma məktub” publisistik yazısında Vətən müharibəsini tariximizin qızıl səhifəsi adlandırmaqda haqlıdır. Bu qələbənin Ali Baş Komandan İlham Əliyevin adı ilə bağlı olması inkaredilməz bir reallıqdır. Müəllif bu amilləri bir ziyalı kimi duyaraq, qələmə aldığı publisistik nümunədə təqdim edir: “Beləliklə, tariximizin qızıl hərflərlə yazılan səhifəsi başlayır. Bu səhifə Ali Baş Komandan və yenilməz ordumuzun adı ilə bağlı olacaq.” Müəllif Ali Baş Komandanın qalib obrazını canlandırır: “Oğlum, Qarabağ müharibəsi Prezidentimizin müdrik sərkərdə olduğunu göstərdiyi kimi, dünya miqyaslı müdrik siyasətçi olduğunu da bir daha sübut etdi. Ağdam, Kəlbəcər və Ləçin rayonlarının qan tökülmədən, şəhid vermədən azad edilməsi Ali Baş Komandanımızın müdrikliyinin yeni qatını üzə çıxardı.

Prezidentimiz ümumxalq məhəbbəti qazanıb. Bu, hər dövlət başçısına qismət olmur. Milli Məclisin sədrinə teleqram vuracam, əgər münasib bilinse, qoy Milli Məclis qərar çıxarsın, Bakının ən baxımlı, yüksək yerində Ali Baş Komandanımızın heykəli ucaldılsın. O, buna layıqdır. Qələbəmizin memarıdır.”

Qəzənfər Paşayev “Oğluma məktub”⁷⁴ publisistik nümunəsində azad olmuş torpaqlarımızda milli qürur rəmzi olan bayrağı asmış əsgərin ümumiləşdirilmiş qalib obrazını yaradır: “Kəndlərimiz, qəsəbə və şəhərlərimiz düşmən tapdağından azad edildikcə anan fəxrlə deyir: “Oğluma qurban olum, bayrağı o sancdı”.

...Ay oğul, müharibə başlayandan, özgə vaxtı mətbəxdən çıxmayan ananla televizorun qabağından çəkilmirik. Əvvəllər

⁷³ Çəmənli M. Cəbhə xatirəlim...iyirmi yeddi il sonra. “Ulduz” jurnalı, №11 (618), 2020. s. 64;

⁷⁴ Paşayev Q. Oğluma məktub // <https://525.az/news/156452-ogluma-mektub-qezenfer-pasayev>;

bir kənd azad ediləndə sevincimizin həddi-hüdudu olmurdu. Sonralar beş-on kəndi azad edəndə, daha çox torpaqlarımızın, yurd - yuvamızın azad olunması arzusu ilə yaşayırdıq. Sizə güvənirdik. Bilirdik ki, işğal olunmuş bütün torpaqlarımızı azad edəcəksiniz. Ananın gözü həmişə ekranda göstərilən əsgərlərin arasında səni axtarır”. Müəllif bir ziyalı kimi cəmiyyətdə baş verən dəyişiklikləri, insanların düşüncə tərzinin dəyişmələrini qələmə aldığı qısa məktub nümunəsi ilə təqdim edir.

Zemfira Məhərrəmliyin “Qarabağ müharibəsi: zərif talelər” kitabında qələmə aldığı “Şəfali əllərin möcüzəsi” adlı publisistik yazısında yaralı döyüş yoldaşının sağ qalması üçün kömək etməyə cəhd edən döyüşçü obrazı canlandırılır: “Döyüşlərin birində yaralıları sarıyarkən əli avtomatlı gənc əsgər yaralı dostunu göstərib silahı mənə tuşlayaraq hiss-həyəcanla:

- Dostumu həyata qaytarmasan, səni vuracağam, - dedi.

Bu qəfil əmrdən az qala çaşqınlıq keçirəcəkdim. Lakin özümü itirmədən:

- Öldürsən, ölülərdən biri də mən olaram. Onda yaralıları da ölmüş hesab elə. Onların yarasını sarıyıb qan itirməkdən, ölümə kim qurtaracaq? Sənin kədərini, ürəyindəki ağrı-acını mən də anlayıram, qardaşım, - dedim.

Gənc döyüşçü bu sözlərdən sonra avtomatını yerə atıb, silah, səngər dostunun güllələrdən parça-parça olmuş bədənini bağrına basdı”. Z. Məhərrəmli müharibənin acı-ağrılarını təsvir etməklə yanaşı, insanlarda məhv olmayan dostluq, sədaqət, insanlıq məfhumlarının müharibənin dəhşətləri içərisində məhv olmamasını, əksinə daha da təkamül etməsini açıqlayır.

Fərəc Fərəcovun “Yaycı soyqırımı” kitabında Abbasqulu bəy Şadlinskiyin obrazını təqdim etməsi tarixin qan yaddaşında yaşamasını əks etdirir. Müəllif azərbaycanlıların ağır məqamında kömək edən Abbasqulu bəy Şadlinskiyin xilaskar obrazını yaradır. Bununla da xalqa yardımın öz igid oğulları, konkret olaraq, Vədi soyqırımı zamanı azərbaycanlılara Vədili Abbasqulu bəy Şadlinski tərəfindən həyata keçirilməsini xüsusilə qabardır. Vədililərin köməyinə ağır, dar zamanlarda yardıma gəlmiş Ab-

basqulu bəy Şadlinski Vedidə erməni - daşnak quldur dəstələrinə qarşı könüllü xalq birləşməsi olan “Qırmızı tabor”u təşkil etmişdi. 1918-1921-ci illərdə onun komandiri olmuşdur.

Şəhid obrazı Qarabağ mövzusunda qələmə alınmış publisistik yazıların özəyini təşkil edir. Təqdim olunan bu tip publisistik yazılarda şəhid obrazı əbədiyaşar obraz kimi təqdim edilir. Məsələn, İbrahim Yusifoğlunun “Yarımçıq ömrün son akkordu: Milli qəhrəman”, “Şəhidlik zirvədi, zirvədi, Sədi!”, “Ölümü Tanrı göndərəndə”, “Ölməli oğul deyildi Asəf”, “Hər ulduzun öz yeri var kəhkəşanlar içində...”, “Şəhidlik zirvəsinə yüksələn igid”, “Bu həyat kiminlə yola gedib ki...”, “Düşmənlərə nifrət şahə qalxsın içində...”, “Yarımçıq qalmış ömürdən sətirlər...” və s. publisistik yazılarında şəhidlərin əbədiyaşar olmaları təqdim edilir.

İbrahim Yusifoğlu “Ölümü Tanrı göndərəndə” publisistik yazısında şəhidin ölməz olmasını maraqlı ədəbi priyomla açıqlayır. Müəllif bu məqamı şəhid Əhəd Seyidovun öz dili ilə təqdim edir: “...Mən şəhidəm! Şəhidlər ölmür! Onlar həmişə yaşayırlar... biz heç də məzarda deyilik. Bizim ruhumuz daim Vətən göylərindədir! Biz həmişə Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü qoruyuruq və qoruyacağıq! Biz şəhidik! Biz ölmürük! Biz şəhidik!!!”⁷⁵ Müəllif həmçinin şəhidin öz sözləri ilə onun obrazını oxucusunun gözündə canlandırır.

İbrahim Yusifoğlu Azərbaycanın Milli qəhrəmanı Kərim Kərimovu, Sədi Əsgərovu, Nüsrət İsmayılovu, Asəf Fərəcovu, Kamal Əsədullayevi, Rövşən Abdullayevi, Oqtay Məmmədovu və digər şəhidlərimizi Vətənin azadlığı və bütövlüyü uğrunda şəhid düşmələrini məqam və hadisələrlə əlaqələndirir. İbrahim Yusifoğlu şəhidliyin bir ənənəyə çevrilməsi amilinə də toxunur. Şəhidliyin ailə içində davam etdirilməsini vətənə xidmət missiyası kimi dəyərləndirən müəllif, bunu həm də millətin milli ruhu kimi təqdim edir. Qardaşı Sədi Əsgərovun şəhid olmasından sonra “qardaş yolunun davamçısı” olan Hidayət Əsgərovu şəhid-

⁷⁵ Yusifoğlu İ. Ölüm Tanrı göndərəndə. Seçilmiş əsərləri. IV cild. Bakı. “Şirvanəşr”, 2020. 364 səh. s. 269-270;

lik ənənəsini davam etdirən şəhid obrazı kimi təqdim edir. Hidayət Əsgərovun da qardaşı Sədi Əsgərov kimi Vətən uğrunda döyüşməsi, ağır yaralanaraq şəhid olması məqamı milli kökə bağlılıq və ənənənin davam etdirilməsi kimi təqdim edilir: "...canı qədər sevdiyi Sədi qardaşının dünyasına qovuşur!..."⁷⁶

Seyid Namiq Aslanovun "Qarabağ Azərbaycandır!" elmi-publisistik tarixi etnoqrafik risaləsində "Qafqaz İslam Ordusu" publisistik yazısı adından görüldüyü kimi Azərbaycan xalqının xilaskarlıq simvoluna çevrilmiş obraz Qafqaz İslam Ordusudur. Publisistik yazının adına çıxarılmış Qafqaz İslam Ordusunun obraz kimi təqdimi xalqın yaddaşından silinməməsini əks etdirir.

Müəllifin "Qafqaz İslam Ordusu" publisistik yazısında daşnak - bolşevik ordusunun törətdikləri qətləmlərin qarşısını almaq üçün yardıma gəlmiş Qafqaz İslam Ordusu türk əsgərlərinin ümumiləşdirilmiş obrazı kimi təqdim edilir. Bu ad altında Azərbaycan xalqını soyqırımlardan xilas edən türk əsgərləri nəzərdə tutulur. Müəllif onların fəaliyyətini qısa da olsa açıqlayır: "Qafqaz İslam Ordusunun qəhrəman əsgərləri bütün Qafqaz boyunca daşnak-bolşevik hərbi birləşmələrini darmadağın edə-edə Göyçay yaxınlığında "Qara Məryəm" deyilən bir ərəziyə yaxınlaşdı. ...qəhrəman türk əsgərləri üç gün ərzində bolşevik ordusunu darmadağın etdilər və Bakıya tərəf irəlilədilər".⁷⁷ Publisistik yazıda Qafqaz İslam Ordusunun Şərqi korpusunun rəhbəri Nuri Paşa, Qərbi korpusunun komandiri Qara Bəkir Paşa, Qafqaz alayı komandirləri olan Osman bəy, Ordu Ərkani-hərb rəisi Nazim bəy və digər Qafqaz İslam Ordusunun təcrübəli və cəsur üzvləri haqqında məlumat verilir.

Müəllif "Qafqaz İslam Ordusu" publisistik yazısında Bakı qoçularının başçısı olmuş Nəcəfqulu bəyin də obrazını yaradır: "...Bakıda başlayan mart qırğınından sonra Bakı qoçularının başçısı Nəcəfqulu başına igidlərdən ibarət dəstələr toplayaraq al-

⁷⁶ Yusifov İ. Şəhidlik zirvəsi, zirvəsi, Sədi! Seçilmiş əsərləri. IV cild. Bakı. "Şirvanneşr", 2020. 364 səh. s. 241;

⁷⁷ Aslanov N. Qafqaz İslam Ordusu // Qarabağ Azərbaycandır! (elmi-publisistik tarixi etnoqrafik risalə). Bakı, 2020. 208 s. s. 96;

tı ay daşnak - bolşevik neofaşist hərbi birləşmələri ilə savaşıdı və sayca az olmalarına baxmayaraq, quduz köpəklərə Bakı şəhərini tamamilə işğal etməyə qoymadı”.⁷⁸

İstər Birinci Qarabağ müharibəsi, istərsə də Vətən müharibəsi dövrələrini əks etdirən publisistik yazılarda türk xalqının məkr-siz, qisas eşqi ilə alışıb yanmaması, xeyirxah əməllər daşıyıcısı və s. keyfiyyətlərə məxsus olması əksini tapmış və tapmaqdadır. Hacı Zeynalabdin Tağıyevin erməni qadınlarını qoruması epizodu fikirlərimizi təsdiq edir. “Yaycı soyqırımı” kitabında Fərəc Fərəcov xeyriyyəçi messenat və milyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin obrazını yaratmaqla yanaşı, xeyirxah, qisas eşqi ilə yaşamayan azərbaycanlı obrazını yaradır. Epizodik hadisəni nəql edən Fərəc Fərəcov Azərbaycan xalqının tarixinə adını qızıl hərfərlə yazdırmış, milli kadrların hazırlanmasında, incəsənət, jurnalistika və təhsilin qurulmasında əməyi keçmiş H.Z. Tağıyevin yadda qalan obrazını yaddaşlara həkk edir. Müəllif onu erməni cəlladlarından fərqləndirən insani xüsusiyyətlərini açıqlayır. Millətin atası adlandırılan Tağıyevin 1905-ci il hadisələri zamanı ona pənah gətirmiş 40 nəfər erməni arvad - uşağını xilas etməsini kitabda əks etdirir. Müəllif bu missiyanı yerinə yetirən Hacıның yalan danışmasını qəbahət hesab etmir. Hətta erməniləri qorumaq üçün müqəddəs kitabımız Qurana yalandan and içməsi məqamına millət atasının öz dili ilə aydınlıq gətirir: “Hacı Qurana gətirib and içir ki, mənə evimdə erməni arvadları yoxdur.

Qoçular bu sözlərə inanıb oradan uzaqlaşanda Hacıның ya-nındakı adam həyəcanla dillənir:

- Ay Hacı, sən neylədin, neylədin!

Hacı deyir:

- Mən neylədim?

- Sən Allahın yanında günahkar oldun. Qurana yalandan and içdin!

- Mən Allahın 40 günahsız bəndəsini xilas etdim, bir özümü günaha batırdım. Əgər Allah Allahdırsa, mənə bağışlar...” Bu

⁷⁸ Aslanov N. Qafqaz İslam Ordusu // Qarabağ Azərbaycandır! (elmi-publisistik tarixi etnoqrafik risalə). Bakı, 2020. 208 s. səh. 104-105;

epizod vasitəsilə ilə azərbaycanlıların nəhaq qan tökülməsinin, milliyyətindən asılı olmayaraq körpələrin, qadınların məhv edilməsinin tərəfdarı olmaması qabardılır.

Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzusunun əks etdirən publisistik nümunələrdə tarixi şəxsiyyətlərin tarixi olaylara münasibətlərini əks etdirən obrazlar yer tutmaqdadır. Həmçinin publisistik yazılarda ermənilərin məkrli surətləri açıqlanır. Fərəc Fərəcov publisistik yazılarında türkoloq və yazıçı Əhməd bəy Ağaoğlunun da xalqın soyqırımına qarşı biganə qalmadığına toxunmaqla yanaşı, ermənilərin məkrli simalarını açıqlayır. Əhməd bəy Ağaoğlu 1905-ci ildə daşnak ermənilərinə qarşı mübarizə aparmaq üçün Difai təşkilatını yaratması ilə tarixə adını yazdırmışdır. Əhməd bəy Ağaoğlu 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin köməyinə gəlmiş Qafqaz İslam Ordusu komandanının siyasi müşaviri olması ilə də törədilən soyqırıma qarşı mübarizə aparmışdır. F. Fərəcovun belə tarixi şəxsiyyəti kitabında anması tarixi şəxsiyyətlərə verilən qiymət kimi dəyərləndirilməlidir: “Əhməd bəy Ağayev 1906-cı ildə Gəncədə erməni soyqırımları ilə bağlı çıxış edərkən demişdir: “Yer üzündə Allahın yaratdığı nə qədər vəhşi və yırtıcı heyvan varsa, onlar başqa heyvanları parçalayırlar, amma öz həmcinslərinə əsla toxunmazlar. Nə acıdır ki, vəhşi heyvanların yapmadıqlarını ermənilər yapırırlar. Tarixdə bu naxoş hadisəyə bənzər heç bir hadisəyə rast gəlməmişik.”

Fərəc Fərəcovun “Məkrli köcürmələr” adlı yazısında ermənilərin kim olması sualına cavab axtarılır. Müəllif erməni surətinin xüsusiyyətlərini milli əlamət kimi təqdim edir: “Yer üzərində yüzlərlə, minlərlə millət, xalq və etnik qruplar yaşayır. Onlardan birinin də adı “erməni”dir. “Erməni” sözü indi onları yaxından tanıyan, onların iç dünyalarına bələd olan insanların qulaqlarında hiyləgərlik, xainlik simvolu kimi səslənib”.

Seyid Namiq Aslanovun “Quduz köpəklər”, “Goreşənlər” və s. publisistik yazılarında Azərbaycan xalqına qarşı terror və soyqırımı törətmiş erməni obrazları ilə rastlaşmaq mümkündür. Məsələn, müəllif Andranik Ozanyanın, Stepan Şaumyanın və digər mənfur erməni surətlərini yaradır. Seyid Namiq Aslanov “Eser-

lər” publisistik yazısında eserlərin kim olmasına aydınlıq gətirir: “Rusiyada daşnaklarla həmrəy olan və Azərbaycan xalqına qarşı bütün qətlialamlarda iştirak edən ermənilərdən ibarət eserlərin dərnəyi Bakıda “sosialist partiyası” adı ilə 1903-cü ildə fəaliyyətə başlamışdı”.⁷⁹ Müəllif eserlərin sosial bazasını kimlərdən təşkil olunmasına aydınlıq gətirir, onların erməni fəhlələri, Xəzər ticarət gəmiçiliyi donanmasının erməni dənizçiləri və erməni tələbə - gəncləri olmasını açıqlayır. Müəllif 1917-ci ildə yaranmış sol eserlərin bir qisminin satqın azərbaycanlıların olmasını, onlara Ruhulla Axundovun başçılıq etməsi faktlarını da qeyd etməsi diqqətdən yayınmır. Publisistik yazıda Andranik Ozanyan “Anadoluda 600 köyü, Naxçıvan və Zəngəzur ərazisində 50 kəndi yandırır viran etdi və Naxçıvan, Zəngəzur ərazisində 35 min insanımızı vəhşicəsinə, insanlığa sığmayan üsullarla qətlə yetirdi” kimi fikirlərində erməni quldurlarının tarixən törətdikləri faciələr xatırlanır.

Fərəc Fərəcovun tarixi yaddaşın dirçəlməsini, tarixin unudulmamasını əks etdirən “Yaycı soyqırımı” kitabında qələmə aldığı insan surətlərindən biri də fərdiləşdirmə yolu ilə yarada bildiyi azərbaycanlılara və türk xalqına qarşı soyqırım törətmiş Andranik Ozanyanın surətidir. Təbii ki, mənfi surətini... Kitabın “Ən böyük qətlialam – Yaycı soyqırımı” adlı ikinci bölümündə “Andranik kimdir?” başlıqlı yazı yer alır. Müəllif “Andranik kimdir?” yazısında Andranikin surətini tam şəkildə təqdim edir. Kitabın “Məkrli köçürmələr” adlı birinci bölümündə Andranikin təsvir edilməsinin şahidi olmuşduq.

Fərəc Fərəcov “Andranik kimdir?” sualına cavab verir: “Andranik Ozanyan 1865-ci ildə Türkiyədə anadan olmuşdur. Türk Ordusuna xidmət etmiş, böyük zabit rütbəsinə yüksəlmişdir. O da digər ermənilər kimi “böyük Ermənistan” yaratmaq “xəstəliyinə tutulmuş”, ordudan qaçaraq özü kimi millətçi soydaşlarını başına toplamış, iğtişaşlar törətmiş, terrorçuluqla məşğul olmuşdur.” Ermənilərin “Böyük Ermənistan” dövlətinin yaradılması

⁷⁹ Aslanov N. Eserlər // Qarabağ Azərbaycandır! (elmi-publisistik tarixi etnoqrafik risalə). Bakı, 2020. 208 s. s. 83;

istəklərinə Nizami Məhərrəmov da “Tehran 47: “Daşnaksütün” və Azərbaycanın taleyi” publisistik nümunəsində aydınlıq gətirir. Müəllif həmkarı Fərəc Fərəcov kimi ermənilərin Qarabağla bağlı iddialarının köklərinin tarixi keçmişə bağlı olması məqamına toxunur: “Məqsədyönlü və qarşısı-alınmaz “Böyük Ermənistan” dövlətinin yaradılması təbliğatı keçmiş Sovetlər Birliyində erməni kommunistlərinin sırası ermənilərin və onların tərəfdarlarının xaricdə isə bütün ermənilərin və yenə də onların tərəfdarlarının beynini dumanlandırmış, onları bu xülyavi məqsədə nail olmaq üçün əməli işə keçməyə sövq etmişdir”.

Fərəc Fərəcovun “Yaycı soyqırımı” kitabında maraqlı məqamlardan biri də “Andranik kimdir?” başlıqlı yazıda Andranikin təqdimidir. Andranikin bir məxluq kimi dönə - dönə Türkiyə hökumətinə qarşı dönüklük etməsi əsərdə əksini tapır. 1890-cı illərin əvvəllərində Türkiyədə yaşayan erməniləri ətrafına topla-yıb Şərqi Türkiyənin Muş, Van, Ərzurum, Qars və s. vilayətlərində qırğınlar törətməsi, komissar Hüsni bəyin tapşırığı ilə 1894-cü il fevralın 21-də həbs edilməsi, bu zaman Qurana and içib azadlıq əldə etdikdən sonra Unanda yenə erməniləri ətrafına toplaması, Türkiyəyə qayıdıb Ənvər paşanın ona “paşa” titulu ver-məsi və şərq cəbhəsində yaranacaq erməni hərbi dəstələrinə baş komandan təyin edilməsi, Andranikin “paşa” titulu aldığ-dan sonra yenidən Şərqi Türkiyədə iğtişaşlar törətməsi və s. ha-disələr kitabda əksini tapır. Fərəc Fərəcov Andranikin dəfələrlə bağışlanmasını xalqın faciəsinə yol açması kimi göstərir: “...Türkiyə dövləti öz ölkəsində qiyamlar, iğtişaşlar, qanlı terror hadisələri törədən ermənilərlə heç də sərt rəftar etməmişdir. Ək-sinə onlara nə qədər güzəştlər etmiş, silahlarını yerə qoyub düz yola qayıtmalarını istəmişdir. Hətta erməni terrorçularının başın-da duran Andraniki belə bağışlayıb azad etmiş, həmçinin ona sə-lahiyyətli vəzifələr tapşırılmışlar”.⁸⁰

Fərəc Fərəcov “Yaycı soyqırımı” əsərində Andranikin elçilə-ri qətlə yetirməsi epizodunu təqdim etməklə onun mənfur əməl-

⁸⁰ Fərəcov F. Yaycı soyqırımı. Naxçıvan, “Əcəmi”, 2002. 120 s.;

lərinə işıq salır: "...nə Andranikdə, nə də onun əsgərlərində insanlıq deyilən heç nə yox idi. Gör necə qaniçən, alçaq adamlardı ki, kənddən elçi sifətində onlarla danışmaq aparmağa gedən üç nəfər ağsaqqalı da öldürməkdən çəkinməmişdir." Mühəribənin yazılmamış qanundur ki, göndərilmiş elçiyə zaval yoxdur. Şərqdə zaval ifadəsi işlədilmişdir. Qalib hökmdarlar məğlub olan tərəfi əsarətdə saxlamaq üçün onların övladlarını və ya doğma insanların zaval olaraq saraylarında yaşadırdılar. Bir növ girov saxlayırdılar. Elçi sifəti ilə hərbi barışığa və ya hərbi danışığa gedən şəxslərin zaval, yəni girov saxlanması yolverilməz idi. Lakin Andranik Yaycı kəndindən elçi sifəti ilə onun yanına gəlmiş üç ağsaqqalı öldürməsi onun məkrli siyasətinin göstəricisidir.

Seyid Namiq Aslanov "Goreşənlər" publisistik yazısında da Andranik Ozanyanın insanlığa sığmayan mənfur əməllərinə işıq salır: "Andranik Ozanyan iyirmi minlik təpədən dırnağadək silahlanmış daşnak ordusu ilə 35 min günahsız müsəlmanı vəhşicəsinə, insanlığa sığmayan üsullarla qətlə yetirərkən guya belə bir şey olmayıbmiş kimi susuldu".⁸¹

Seyid Namiq Aslanovun "Quduz köpəklər" publisistik yazısında ermənilərin Qafqaza gəlmə olmaları və başqalarının torpaqlarına iddialı olmaları faktlarına aydınlıq gətirilir: "Məlum olduğu kimi, ermənilər Qafqazın yerli sakinləri deyildi və onlar Cənubi Qafqaza, daha doğrusu, Cənubi Qafqazın böyük bir ərazisinin əhatə etmiş Azərbaycan ərazisinə XV əsrin əvvəllərində indiki Suriyadan, XIX əsrin əvvəllərində isə Anadoludan və İrandan köçürülmüşdülər. Lakin ermənilər zəif xalqın dili ilə desək, cığal bir tayfa olduqları üçün zaman keçəndən sonra torpaq iddiasına düşdülər".⁸² Müəllif ermənilərin 1890-cı ildə Tiflisdə "daşnaksütyun" adlı terror təşkilatını yaratmalarını, 1905-ci ildə Bakıda ermənilərin siyasətinin qarşısını almaq məqsədilə yaradılmış "Bakı sülh və nifəq komitəsi", 1905-ci ildə erməni

⁸¹ Aslanov N. Goreşənlər // Qarabağ Azərbaycandır! (elmi-publisistik tarixi etnoqrafik risalə). Bakı, 2020. 208 s. s. 88;

⁸² Aslanov N. Quduz köpəklər // Qarabağ Azərbaycandır! (elmi-publisistik tarixi etnoqrafik risalə). Bakı, 2020. 208 s. s. 79;

daşnaklarının təhdidlərinə cavab olaraq “Difai” özünümüdafiə təşkilatının yaranması faktlarına da aydınlıq gətirir. Türk xalqının ictimai - siyasi xadimi Əhməd bəy Ağaoğlu ermənilərin terror dəstələrinin fəaliyyətini nəzərə alaraq qeyd etmişdir ki, “Biz müsəlmanlar bu barədə davam etməyəcəyik və aşkar deyirik ki, hərgah işlər belə gedərsə, nə qədər Qafqazda erməni terror dəstələri hökm edərsə, Qafqazda asayiş bərpa olunmayacaqdır”.⁸³

“Ulduz” jurnalının 2020-ci il tarixli 11 nömrəli sayında Qarabağ mövzusunda publisistik yazılara rast gəlinməsi qürurvericidir. Anarın “Erməni mifinin süqutu”⁸⁴ publisistik yazısında ermənilərin illərlə özlərindən uydurduqları mifin süquta uğramasının keçdiyi yol incələnilir. Anar erməni mifinin özləri üçün bir məşğuliyyət, digər xalq üçün isə təhlükə mənbəyi olması faktına toxunur: “Dənizdən dənizə Böyük Ermənistan” mifi əhalinin daha aşağı təbəqəsinin təsəllisi üçün zişansız məşğuliyyətdirsə, ərəzi hərisliyi ilə bağlı miflər nəinki qonşu ölkələr, hətta erməni xalqının özü üçün də təhlükəlidir”.⁸⁵

Anarın baş vermiş tarixi olayları unutmadan, mehriban qonşu kimi yaşamağa səsləyişini də görmək mümkündür: “...ermənilər nə vaxt anlayacaqlar ki, başqalarının torpaqlarına göz dikməkdənsə qonşularla mehriban münasibətdə olub, öz torpaqlarını abadlaşdırmaq məsləhətdir. Ən yaxşısı başqalarının həqiqi və ya təxmini günahlarına görə qisas almaq deyil, alınmamış ambisiyaları ilə, bəhrəsiz ümidlərinlə, acı peşmanlığınla dolu tarixini soyuq ağılla qiymətləndirməkdir”.⁸⁶ Anar bu fikirləri ilə bizə dahi mütəfəkkir Mirzə Fətəli Axundzadənin ən yaxın dostu Mirzə Melkum xana yazdığı “gərək düşmənlərimizlə sülh və barışıq yolu ilə rəftar edək”⁸⁷ fikrini yada salır.

⁸³ Yaddan çıxmas Qarabağ... // <https://www.clb.az/dosyalar/977.pdf>;

⁸⁴ Anar. Erməni mifinin süqutu. “Ulduz” jurnalı. № 11 (618), 2020;

⁸⁵ Anar. Erməni mifinin süqutu // “Ulduz” №11 (618), 2020 aylıq ədəbiyyat dərgisi. səh.3;

⁸⁶ Anar. Erməni mifinin süqutu. “Ulduz” jurnalı. № 11 (618), 2020. s. 7;

⁸⁷ Axundov M.F. Əsərləri, III cild, Bakı, 1955. s. 177;

I. IV Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən publisistikanın bədii dili

Publisistikanın dili özündə ifadəlilik və standartlığı birləşdirir. Həm publisistik üslubun, həm də bədii üslubun ifadələri özünü göstərir. Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzusunun əks etdirən publisistikanın dil və üslubu, bədii, oblazlı, təsvir vasitələrinin zənginliyi ilə seçilir. Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzusunun əks etdirən elmi publisistikanın təsvir üslubları və bədii dili bədii publisistikanın təsvir üslubları və bədii dilindən fərqlənməsi özünü göstərir. İstər elmi, istərsə də bədii publisistika bədii dil baxımından zəngin olduqları kimi, ədəbi dildə işlənməyən arxaik və vulqar sözlərlə, xalqın həyat tərzindəki dəyişiklərlə bağlı yaranan neologizmlərlə, başqa dilə aid olub dilimizdə işlənməyən varvarizmlərlə də zəngindir. Leksik xüsusiyyətlər özünü ictimai - siyasi ifadələrin danışq və hətta xalq dili ilə birləşməsində də əks etdirir. Publisistikada müəlliflər tərəfindən yaradılmış yeni sözlərin (neologizmlər), sözlərin məcazi mənada işlənilməsi, sitatların, aforizmlərin və s. işlədilməsi ilə də üzləşilir. Bu özünü ən çox yenilikçi, yəni novatorluğu əks etdirən publisistik nümunələrdə göstərir. Publisistik əsərlərdə bu sözlərdən istifadə edilərkən obrazın səviyyəsini və təsvir etdiyi hadisənin mahiyyətini açması, təqdim etdiyi obrazın mənəvi aləmini göstərmək üçün ədəbi dilə daxil olmayan sözlərə daha çox müraciət edilməsi nəzərdən qaçmır. Publisistikada bu məqama həm baş vermiş hadisələrin mahiyyətini, həm də günahsız körpələrin, insanların qanına bəis olmuş mənfur düşmənlərin mənəvi aləmini açmaq üçün müraciət edilir.

Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzusunun əks etdirən publisistika oxucunun bədii - estetik zövqünün formalaşmasına xidmət göstərir. Publisistikanın dili alliterasiya, assonans, təkrar, intonasıya, epitet, təşbeh, istiarə, mübaligə, kinayə, frazeoloji birləşmələr, omonimlər, sinonimlər, antonimlər və s. kimi bədii təsvir və bədii ifadə üsullarının rəngarəngliyinə malikdir. Bədii üslu-

bun qrammatik səviyyədə göstəricilərinə riayət etməsi diqqətdən yayınmır. Publisistik nümunələrdə söz sırasının qəsdən pozulması, yəni inversiya, qeyri-normativ quruluşlu cümlələr, ellipsisin, yəni sözlərin və ya şəkilçilərin ixtisarına rast gəlinməsi əsərlərə xələl gətirmir, əksinə əsərlərə diqqət yönəldir.

Nurəddin Qənbərin Xocalı soyqırımının səbəbkarlarının kim olmasına aydınlıq gətirməyə cəhd etdiyi “Gözün aydın Bakı, Xocalı Bakıya gəlir” publisistik yazısında metonimiyadan istifadə edilir: “Böyük qardaşımız”ın verdiyi vertolyot Xocalıya enə bilmədi. Bakı Xocalıya gedə bilmədi, Xocalı Bakıya gəlir, gözün aydın Bakı! Ona görə ki, aşağıda “Böyük qardaşımız”ın 366-cı alayı fəsad qurubmuş, ona görə ki, Gəncədəki rus polkovniki ilə 366-nın polkovniki öz aralarında razılaşmış. Ona görə ki, Ağdamdakı bir-biriylə didişən, dartışan bölük-bölük dəstələrin özbaşınalıq edən nadan başçılarınin sözləri bir-birinə düz gəlmirdi.” Xalqımızın qan yaddaşına çevrilmiş Xocalı hadisələrinin baskarlarını şəxsi mənafeələrini güdən və insanlıq hisslərindən məhrum olmuş məxluqlarda axtaran publisistik yazıda Xocalı, Bakı metonimiya kimi çıxış edir.

Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzusunı əks etdirən publisistikada mətnaltı məna daşıyan söz və ifadələrə müraciət özünü göstərməkdədir. Mətnaltı sözlərə müraciət edilərkən, müəllifin çatdırmaq istədiyi fikri təsirli ifadə etmək məqsədi güdməsi diqqətdən yayınmır. Məsələn, Fərəc Fərəcov mətnaltı sözlərlə oxucusuna çatdırmaq istədiyi fikirləri təlqin edir. “Utanmasan oynamağa nə var ki!” atalar sözünü işlədən müəllif, oxucusunu, ilk növbədə sözün oynamaqla əlaqəsi olması haqqında düşüncülərə vadar edir. “Xocalı qətləmini” ilə utanmadan oynamağın əlaqəsi nə qədər məntiqlidir? Şübhəsiz ki, müəllif “Utanmasan oynamağa nə var ki!” atalar sözünü işlətməklə sırf rəqs etmək mənasını nəzərdə tutmur. Müəllif ermənilərin etdikləri əməlləri qabardaraq, vurğulayır ki, yersiz bir hərəkət üçün üz lazımdır. Bununla da, ermənilərin mənəvi aləmlərini oxucusuna açıqlayır.

Qəzənfər Paşayevin “Oğluma məktub”unda atalar sözündən istifadə etmə məqamı maraqlı doğurur. Müəllif ermənilərin daxili

aləmlərini açmaq üçün atalar sözünə müraciət edir: “Ay oğul, illər, qərinələr, əsrlər dəyişir, bu ermənilər dəyişmir ki, dəyişmir. Atalar yaxşı deyib: “Əyri ağac düz olmur, rəndə vursan yüz yerdən”. Və ya müəllifin yazının başqa bir məqamında istifadə etdiyi “azərbaycanlıların sonrakı ağı bizdə olaydı” atalar sözü ilə onların düzgün siyasi kursa malik olmadıqları qabardılır: “ermənilərin atalar sözü var: “Azərbaycanlıların sonrakı ağı bizdə olaydı”. Aydın olur ki, onların ağılları heç əvvəldən yoxmuş. Ağılları olsaydı, “Böyük Ermənistan” xülyası ilə torpaqlarımızı zəbt etməzdilər. Dinc qonşuluq şəraitində yaşayardılar. Ağılları olsaydı, Azərbaycanın qaz və neft kəməri, Avropa və Asiyayı birləşdirən dəmir yol xətti Ermənistan ərazisindən keçərdi. Bu, xalqın güzəranına hədsiz kömək edərdi. Nə edəsən ki, sonrakı peşmançılıq fayda vermir. İndi necə deyərlər, Əli aşından da, Vəli aşından da oldular”. Müəllifin “Əli aşından da oldu, Vəli aşından da” məsəlini işlətməsi əli hər şeydən çıxmaq, avara, sərgərdan qalmaq mənasını ifadə edir.

Fərəc Fərəcovun “Yaycı soyqırımı” kitabının “Məkrli köçürmələr” adlı birinci bölümündə zərbi-məsəllərə müraciət etməsi maraq doğurur. Müəllifin “Özümə yer eylərəm, gör sənə neylərəm” zərbi-məsəli sadə cümlə strukturunda olaraq, mübtədasi buraxılmış müəyyən şəxslə cümlə quruluşunda olması ilə diqqəti cəlb edir. “Özümə yer eylərəm, gör sənə neylərəm” epigrafi birinci şəxsin təkində təqdim edilir. Müəllif isə təqdim etdiyi zərbi - məsəllə bizə Azərbaycan ərazilərində özlərinə yer etmiş ermənilərin yerli əhaliyə qarşı apardıqları siyasətini əks etdirir. İdeya yönümü kimi çıxış edən zərbi-məsəllə siyasi-ictimai durum əksini tapır. Fərəc Fərəcovun “Yersiz gəldi, yerli qaç” kimi frazeoloji birləşmənin mənası kiminsə özünə aid olmayan bir əşyaya zorakılıq yolu ilə, haqsızlıqla sahib çıxmaq istəyərkən işlədilən ifadədir. Müəllifin istifadə etdiyi frazeoloji birləşmələrlə əsərin məğzinə aydınlıq gətirilir.

Yaşar Qarayevin “Tarixin Qarabağ yaddaşı – dünən və bu gün” publisistik yazısında xalqın tarixi yaddaşında yer almış bəyatlara müraciət edilir, onlar “milli şeirimizin anasıdır” kimi də-

yərləndirilir. Müəllif “beş ildə minlərlə yeni bayatının yaranmasına” toxunur, Qarabağ problemlərini əks etdirən nümunələr təqdim edir:

Qarabağa qan düşdü
Baxtıma hicran düşdü
Dağlara güllə dəydi
Başından duman düşdü.

Qarabağdan yol gələr
Bölünər qol-qol gələr
Sevincim kasad olub
Qanlı xəbər bol gələr.

Aşığam Qarqara mən,
Tərtərə, Qarqara mən
Yarım toy üstə getdi,
Boyanmışam qara mən.⁸⁸

Yaşar Qarayev bayatıları təhlil edərək münasibətini də bildirir: “Qarabağın dərdi, bəlası, faciəsi gör nə qədər müdhişdir ki, güllə dəymiş, yaralı dağların başından duman düşür. “Yarım toy üstə getdi, boyanmışam qara mən” – deyən məğrur gözəl ona görə sarsılmazdır ki, o, Qarqarın, Tərtərin, yəni Vətənin aşığıdır. Toy günü sevgili itirən nakam gözəl” qara geyinmişəm” demir – “qara boyanmışam” deyir, lakin dünyadan əlini üzür”.⁸⁹

İbrahim Yusifoğlu da publisistik yazılarında milli varlığın qorunmasına köklənmiş bayatılara müraciət edir. İbrahim Yusifoğlu bayatılarla ana-bacıların ağrı-acısında şəhidlərimizə xalqın sevgi və ehtiramını bildirir. Xalqın milli ruhuna hopmuş bayatılara müraciət etmiş müəllif bununla keçmişdən gələcəyə ünvanladığı folklor nümunəsilə fikrini geniş izah edir, sözün poetik təsir gücünü qat-qat artırır:

⁸⁸ Qarayev Y. Mühəribə və yaddaş ədəbiyyat. Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı, Sabah, 1995, 712 səh. s. 584;

⁸⁹ Qarayev Y. Mühəribə və yaddaş ədəbiyyat. Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı, Sabah, 1995, 712 səh. s. 585;

“Qardaşlar, hey qardaşlar,
Yağış yağar, qar başlar.
Ölsə bacılar ölsün,
Heç ölməsin qardaşlar.

Kim idi bu ağını deyən, hansı şəhidin bacısı idi...? Bütün bacıların dedikləri ağı idi, bu ağı... AXI, şəhidlər bütün bacıların qardaşlarıdır...” Bayatıların şəhidlərə aid edilməsi müəllif tərəfindən açıqlanır: “Biz heç vaxt kəndimizin, elimizin - obamızın müdafiəçilərini unutmayacağıq. Allah şəhidlərə rəhmət eləsin, qəbirləri nurla dolsun...

Ay nədən güldü getdi,
Gecəni böldü getdi.
Düşməni aman vermədi,
Cavanlar öldü getdi...

İbrahim Yusifoğlu bayatıdan istifadə etməklə şəhidlərlə bağlı əsas fikrini üçüncü və dördüncü misralardakı fikirlərlə ifadə edir.

Gülü biçənə qurban,
Suyu içənə qurban.
Dünyada igid çoxdu,
Candan keçənə qurban”

bayatısında canını vətən uğrunda qurban vermiş şəhidlər yada salınır.

Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzusunda qələmə alınmış publisistik yazılarda müəyyən məsələlərə aydınlıq gətirmək üçün müəllif bəzən sadə suallara, bəzən də ritorik suallara müraciət edir. Məsələn, İbrahim Yusifoğlu Vətən oğullarının şəhadət səbəblərinə aydınlıq gətirmək üçün oxucusuna ünvanladığı sualla qabartdığı problemə diqqət yönəldir: “Dağ vüqarlı, el qeyrətli, torpaqcanlı igidlərimiz sinələrini düşməni gülləsinə sipər ediblər, Vətən yolunda şəhid olublar?!”⁹⁰ Müəllif oxucuya ünvanladığı suala özü cavab verir. Müəllifin cavabında şəhidlərin ölməzliyi, əbədi yaşarlığının xalqın yaddaşına həkk olunması açıqlanır:

⁹⁰ Yusifoğlu İ. Azadlığa gedən yolun zirvəsi yaxud, 20 yanvar ağrısından, 20 yanvar qeyrətindən doğulan azadlıq. Seçilmiş əsərləri. IV cild. Bakı. “Şirvanəşr”, 2020. 364 səh. s. 128;

“Onlar bu gün heykəlləşib canını qurban verdikləri torpağın üzərində yaşayırlar. Ömürləri nəğməyə, şeirə dönüb böyüyən nəslin dodaqlarında yaşayır şəhidlər....”⁹¹

Müstəqillik dövrü Qarabağ müharibəsini əks etdirən publisistik yazıların dilində nəzm nümunələri də yer alır. Məsələn, şəhidlərin məkan və zamanından asılı olmayaraq şəhidliyin şərəfli olduğu qədər də, insanlar üçün ağır itki olmasını açıqlayan İbrahim Yusifoğlu publisistik yazılarında bu məqamla bağlı fikirlərini nəzm nümunələri ilə təqdim edir. Müəllifin şəhid Asəf Fərəcova həsr etdiyi “Ölməli oğul deyildi Asəf” adlı publisistik yazısında şəhidliyin şərəfli olduğu kimi, ağır itki olması məqamına toxunur. Şəhid ömrünün son anını müəllif təxəyyülü əsasında şeirlə təsvir edir:

Həyat məni sınaq etdi,
Yüz bələdan sovuşdum.
Vətən üçün şəhid olub,
Torpağına qovuşdum.

İbrahim Yusifoğlu “Bu həyat kiminlə yola gedib ki...” publisistik yazısında şəhid Rövşən Abdullayevin atasının düşüncələrini poetik dillə təqdim edir. Müəllif şəhid atasının övladı üçün keçirdiyi hissləri ümumxalq hisslərə çevirir: “Şəhid gətirilib! ...Bu xəbər ildırım sürəti ilə Şərura yayıldı. Şəhərdəki beşmərtəbəli binanın həyətindən ana fəryadı, bacı naləsi aləmə kədər-qəm yağdırırdı. Binanın tininə söykənib qəhərini siqaret tüstüləri ilə boğan, saçlarına zamanın dənləri ələnən şair qəlbli Rəhim kişi ilk baxışdan sakit görünürdü. Bəlkə də gözünün ağı - qarası olan oğlunun Vətənin torpaqları uğrunda şəhid olması qəlbinə qürur, dodaqlarına şeir misraları gətirir:

İlham atım yəhərlənib,
Şahə qalxır, kəhərlənib,
Hərdən-birdən qəhərlənib
Qəmdən ocaq çatasıyam,
Çünki, şəhid atasıyam...”

⁹¹ Yusifoğlu İ. Azadlığa gedən yolun zirvəsi yaxud, 20 yanvar ağrısından, 20 yanvar qeyrətindən doğulan azadlıq. Seçilmiş əsərləri. IV cild. Bakı. “Şirvanəşr”, 2020. 364 səh. s. 129;

İbrahim Yusifoğlunun publisistik yazılarında təsvir etdiyi həyat hadisələrini əlaqələndirməsi, müəyyən bir sistem şəklində təqdim etməsi diqqətdən yayınmır. Müəllif təsvir etdiyi hadisələri ədəbiyyatın daxili qaydalarına uyğun olaraq əlaqələndirir. Təhkiyə və lirikanın vəhdətilə, əhval-ruhiyyənin qarşılıqlığı ilə həmin əsərlərin kompozisiyasına spesifikasiylik qatır. “Yarımçıq qalmış ömürdən sətirlər...” adlı publisistik yazısında isə müəllifin şəhidlərin şəhadət olduğu məkanlarında güllərin bitməsinə toxunması rəmzi mənə daşıyır. Müəllif gülləri rəmziləşdirməyə, şəhid qanları ilə suvarıldığına diqqəti nəzm nümunəsi ilə yönəldir: “Hər il bahar gələndə Fikrətin və polis dostu İmamverdinin şəhid olduqları yerdə qırmızı lalələr, kövrək bənövşələr, nərgizlər bitir. Bu gülləri dərmək, şəhidlərimizin məzarı üstə qoymaq da mümkün deyil. O gülləri mən Fikrətin və İmamverdinin xatirələrinə yazdığım şeir çələngimə hörür, yadigar verirəm:

Nərgizim, necə də ətirlənibsən,
Dərib yaxasına taxanın hamı?
Mənim lalə gülüm, çətirlənibsən,
Rənginə rəng verir şəhidlər qanı!”

Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzusunun əhatə edən nümunələrdə müəlliflərin öz şeirlərinə tez-tez müraciət etmələri maraqlı ədəbi priyom kimi diqqəti cəlb edir. Məsələn, Fərəc Fərəcovun “Yaycı soyqırımı” kitabındakı nəzm nümunələrindən biri də müəllifin qələminə məxsus “Balta çalır, bil!” şeiridir. Müəllif publisistik əsərini bu nəzm nümunəsi ilə tamamlayır. Müəllif “Balta çalır, bil!” şeiriylə kitab boyu qaldırdığı məsələləri poetik nümunə ilə yekunlaşdırır:

Gözlədik, səbr etdik, dözdük nazına,
Qulaqlara neştər cır avazına,
Çatdırdın türkləri səbrin azına
Saxta soyqırımıdır “on beşinci il”
Niyyətin köksünə balta çalır bil!

Müəllif “Balta çalır, bil!” şeirindən verdiyi nümunədə ermənilərin məkrli əməllərinin üstünü açmağa nail olduğu kimi, “on beşinci il” soyqırımının uydurma olması faktını qabardır.

Fərəc Fərəcov “Xocalı qətliamı” yazısında özünün qələmə aldığı səkkiz bənddən ibarət olan “O, Xocalıdır!” adlı şeirini təqdim etməsi də maraq doğurur. “Xocalı qətliamı” başlıqlı yazının məzmun və ideyasına uyğun gələn, müəllifin nəsr dili ilə dediklərini, nəzm şəklində əks etdirir. Müəllif poetik nümunədə bu ağır dərdi qələmə alır:

Dərdlər yarışında ən uca dağdır,
Dərdini ellərə bəyan eyləyin.
Talanmış ocaqdır, qurumuş bağdır,
Naləsin ulduza, aya söyləyin.

Fərəc Fərəcov “O, Xocalıdır!” şeirində erməni xislətinə, mənfur əməllərinə də işıq salır, bəşəriyyəti onlardan qorumağa çağırır edir:

İblis xislətlilər “göz yaşı” tökür,
Məkrini dünyaya sıırıyır müdam.
Əl atıb çürümüş palanlar sökür,
Qovrulur içində, mat qalır adam.

F. Fərəcov Azərbaycan xalqının tarixi səhifəsinə qara hərflərlə yazılmış Xocalının başına gətirilmiş faciələri həm şeirlərində, həm də publisistik yazılarında əks etdirir: “bir gecədə şəhər-də dəhşətli qətliam törəndi, ağlasığmaz vəhşiliklər həyata keçirildi. Beləliklə, daşürəkli ermənilərin zaman-zaman başımıza gətirdikləri soyqırımlara biri də əlavə olundu: Xocalı qətliamı!”

İbrahim Yusifoğlu “Sağalmaz bala dağı” başlıqlı publisistik yazısının epiloquunu özünün qələmə aldığı poetik nümunəsi ilə təqdim edir.

Dörd yanı boldu, dağlar,
Üstünüz koldu, dağlar,
Sizi ürəkdən sevən
Körpələr öldü, dağlar.

Müəllif epiloqda təqdim etdiyi poetik nümunəsi ilə publisistik yazıda qaldırılmış problemlərə yekun vurur.

II FƏSİL

**Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ
mövzusunu əks etdirən nəzmin janr xüsusiyyəti,
problematikası, obrazları və bədii dili**

**II. I Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ
mövzusunu əks etdirən kiçik nəzm forması - ŞEİR**

II. I. I Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən şeirlərin janrı xüsusiyyəti

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən şeirin janrı xüsusiyyəti özünü həm poetik janrı daxilində, həm də ədəbi cərəyanlarda göstərir.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunda bayatılar diqqəti cəlb edir. Məsələn, Fikrət Qocanın bu mövzuda qələmə aldığı poetik nümunələr bayatı janrında olması ilə maraqlıdır:

Qarabağ - böyük bağdı,
Dağı da - böyük dağıdı.
Qarabağ bizim olub,
Bizim də olacaqdı.⁹²

Müəllifin bayatı janrındakı nümunəsinin birinci və ikinci misraları hazırlıq məqsədi daşımış, əsas fikri isə üçüncü və dördüncü misrada ifadə olunmuşdur: “Qarabağ bizim olub, Bizim də olacaqdı.” Qafiyə quruluşu aaba şəklindədir.

İlham Qəhrəmanın “Müharibə bayatıları” adlı silsiləsində bayatı janrında qələmə alınmış poetik nümunələr diqqəti cəlb edir. Müəllif müharibə acılarını, şəhid dərdsini, Azərbaycanın ağır vaxtında arxasında dayanan dost dövlətləri vəsf etməsini və s. aktual məsələləri bayatılarında poetik dillə təqdim edir. Məsələn, İlham Qəhrəmanın 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı Türkiyə və Pakistanın qardaş köməyini bayatıda işıqlandırır:

Havada türk, yerdə türk,
Özgür də türk, hür də türk.
Döyüş günü biz tərəf,
Bir Pakistan, bir də Türk!⁹³

Azərbaycan xalqının Qarabağ acısı müasir dövr poeziyasının və bu dövrdə formalaşmış şeir şəkillərində deyil, həm də klassik

⁹² Qoca F. Qarabağ bayatıları // *edebiyatqazeti.az/news/gundem/721-qarabag-bayatilari*;

⁹³ Qəhrəman İ. Müharibə bayatıları... Zəfər duyğuları (Poeziya antologiyası 2022 – Şuşa ilinə həsr olunur). Bakı, “Elm və təhsil”, 2022. 220 səh. s. 78;

şeir şəkillərində də əksini tapır. Mir Möhsün Nəvvab kimi tarixi şəxsiyyətin zəngin yaradıcılığında Qarabağ probleminə münasibəti gördükdə Qarabağ probleminin köklərinin tarixi köklərə malik olduğunun bir daha şahidi olursan. M.N. Nəvvab dövrünün siyasi-ictimai hadisələrinə biganə qalmamış, ictimai-siyasi məzmunlu şeirlərində fikirlərini poetik şəkildə ictimaiyyətə çatdırmışdır. M.M. Nəvvabın lirikasında Azərbaycan xalqının bağışlaya bilməyindən sui-istifadə edilməsi, ermənilərin törətdikləri əməllərin unutulmazlığı əksini tapır:

Aqibətin olmayıb bir-birini yağladı,
Bu bimövqe barışmaq aləmləri dağladı,
Şad olmayan şəxslər qeyzə gəlib ağladı,
Qeyrətü namusdan az qaldı odlaşmağa.

M.M. Nəvvabın mürəbbə janrında qələmə alınmış “Şuşa qalasında baş vermiş erməni-müsəlman münaqişəsi münasibətilə” şeirində erməni-müsəlman qarşıdurmasının yaranma şəraiti, inkişaf məcrası poetik dillə təqdim edilir:

Müsəlmana ermənilər durdu sataşmağa,
Qarınca tək Qalada qatışib qaynaşmağa,
Qırallığın yolların üzlərinə aşmağa,
Başlarına böyüklük ciqqəsini saşmağa.

M.M. Nəvvabın mürəbbə janrında olan “Şuşa qalasında baş vermiş erməni - müsəlman münaqişəsi münasibətilə” adlı şeirində erməni yaraqlılarının Köçərli, Xəlifəli, Kərkicahan, Daşaltı, Şahinli kimi kəndlərdə törətdikləri faciələrə də münasibət bildirilir:

Görən vaxtı bu zülmü ermənidən müsəlman,
Difayə hazər olub cümləsi pirü cəvan.
Nərə çəkib hər biri manəndi-şiri-jiyan,
Əllərində tufənglər başladı atışmağa.⁹⁴

Klassik ədəbiyyat nümunələrində Qarabağ faciəsinə münasibət özünü göstərmişdir ki, bu haqda geniş fikir mübadiləsi aparmaq olar. Məsələn, Həsənəli xan Qaradağının erməni yaraqlıla-

⁹⁴ Nəvvab M.M. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı, 1993, s. 89;

rının azərbaycanlılara qarşı apardıqları soyqırırma münasibətini göstərmək olar:

Axırı ki, nə deyim, firqeyi-daşnak qəflətən,
İki yol bizə hücum etdi haman ermənilər.
Min doqquz yüz beşdə biri, birisi də altıdadır,
Nə qədər vuruşdular bir məqsədə yetmədilər,
Çox hissə ermənidən, müsəlmanın bir məhləsi
Yandı, evlər əbəsdən, kor-parça çıxdı bu şəhər.⁹⁵

Klassik şeir şakillərində qələmə alınmış poetik nümunələr aktuallığını bu gün də saxlayır. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında klassik şeir janrlarında, aşıq yaradıcılığının janrlarında Qarabağ mövzusunun təqdim edilməsi diqqəti cəlb edir.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında mədəniyyətimizin beşiyi hesab edilən Şuşanın klassik Azərbaycan şeirinin ən geniş yayılmış janrlarından biri olan qəzəl janrında vəsf edilməsi bu janra olan marağı əks etdirir. Kütləvilik xarakteri daşıyan qəzəl janrında Vətən müharibəsi zəfərindən sonra Şuşanın tərənnüm edilməsi Teymur Kərimlinin “Şuşamız” qəzəlində əksini tapır. T. Kərimlinin 7 beytdən ibarət olan “Şuşamız”⁹⁶ qəzəlində strateji əhəmiyyətə malik olan Şuşamızın gözəlliyi və ona olan məhəbbət yer alır. “Şuşamız” qəzəlində 1-ci beyt həm qafiyədir. Qalan beytlərdə 1-ci misra sərbəst buraxılmış, 2-ci misra qəzəlin 1-ci beyti ilə həm qafiyədir:

Canımın parçası, canımda canımdır Şuşamız, /a/
Damarımda dolaşan isti qanımdır Şuşamız! /a/

Mən onun gül üzünə baxmaq ilə handa doyam? /b/
Gül gülüstanda olar, gülsitanımdır Şuşamız. /a/

Vətən övladına açmış qucağın yaz günütək, /v/
Yağıya buz kimi sərt, qar-boranımdır Şuşamız. /a/

⁹⁵ Qaradağı H. Əsərləri. Bakı, “Şuşa” Nəşriyyatı. 2001, 180 s. s. 106;

⁹⁶ Kərimli T. Şuşamız // <https://525.az/news/186013-susaname-teymur-kerimlinin-seirleri>;

“Şuşamız” qəzəlinin ilk beyti mətlə beyti adlanır:

Canımın parçası, canımda canımdır Şuşamız,

Damarımda dolaşan isti qanımdır Şuşamız!

Qəzəlin son beyti məqtə beytidir. Teymur Kərimli bir müəllif kimi qəzəlin bu son beytində müəllifliyini göstərir. Yəni qəzəlin son beytində şairlər öz təxəllüsünü verirlər:

Teymurun könlün açıb doğma Cıdır meydanımız,

Dar günümdə köməyimdər, həyanımdır Şuşamız.

Vaqif Bəhmənlinin 7 beytli “Şuşa” qəzəli Birinci Qarabağ müharibəsi dövründə qələmə alınmışdır. Qəzəldə Vətənin alınmazlıq qalası olan Şuşa tərənnüm edilməklə yanaşı, tarixi məqamlarına da işıq salınır. Qəzəlin birinci beyti həm qafiyədir, qalan beytlərdə 1-ci misra sərbəst buraxılmış, 2-ci misra qəzəlin 1-ci misrası ilə həm qafiyə yaratmışdır.

Dağı dağ üstdə duran dağlı səməndərdir Şuşa, /a/

Necə bəs dil-dil ötür gül-gül açan dərdi Şuşa? /a/

Qol açıb hər yetənə; pis nəzərə gəldi yəqin – /b/

Partlamışlar uladı: gör nə qəşəng yerdi Şuşa!.. /a/

Qəzəlin son beytində, yəni məqtə beytində Vaqif Bəhmənlili müəllifliyini bildirmək üçün adını təqdim edir:

Əhdi Vaqiflə idi, peymanımız qəbrə qədər...

Bəs hanı? Gərdəyini düşməməmi verdi Şuşa? ⁹⁷

Aşıq yaradıcılığında, xüsusilə Xəstə Qasımın “Aşnalığı”, “Deyərlər” qoşmalarında, Aşıq Alının “Dolandırır” qoşmasında rast gəlinən “Ay ağalar, gəlin sizə söyləyim” kimi xitaba müraciət müasir ədəbiyyatımızda rast gəlinir. Teymur Kərimli də Şuşaya həsr etdiyi “Əziz Şuşa! Biz qayıtdıq!” qoşmasını “Ay ağalar, gəlin sizə söyləyim” kimi xitabı ilə başlayır:

Ay ağalar, gəlin sizə söyləyim:

Baş tacıdır bizim zəfər Şuşanın!

Başımıza min il qaxınc olardı,

Yolu bağlı qalsa əgər Şuşanın. ⁹⁸

⁹⁷ Bəhmənlili V. Şuşa // <https://manera.az/edebiyat/9493-can-ona-sadaga-bash-ona-peshkesh-vaqif-behmenlinin-sheirleri.html>;

Məlumdur ki, 3, 5 və ya 7 bənddən ibarət olan qoşma hər bəndi 4 misradan, hər misrası 11 hecadan ibarətdir. Qafiyyə şəkli gəraylıda olduğu kimi özünü əks etdirir: abcb, cççb, dddb və s. “Əziz Şuşa! Biz qayıtdıq!” qoşması 7 bənddən ibarətdir:

Ay ağalar, gəlin sizə söyləyim: /a/
Baş tacıdır bizim zəfər Şuşanın! /b/
Başımıza min il qaxınc olardı, /c/
Yolu bağlı qalsa əgər Şuşanın. /b/

“Şuşanı al!” komandası gələndə, /ç/
“Yarasalar” qarğaları dələndə, /ç/
Fəğan etməz “Xarıbülbül” çəməndə; /ç/
Bağlarında gülləri tər Şuşanın! /b/

Bizim dağlar igid doğan, nər doğan, /d/
Bu nərlərə tay olarmı hər doğan? /d/
Qəşəh demiş Rəcəb Tayyib Ərdoğan: /d/
“Dumanı da gülümsəyər Şuşanın!” /d/

Müstəqillik dövrü Azərbaycan poeziyasında Qarabağ mövzusunda qələmə alınmış şeirlərin janr qarışıqlığı postmodern cərəyanında yaranmış poetik nümunələrdə rast gəlinir. Postmodern poeziyanın konkret mövzulara təsiri də diqqətdən yayınmır. Fraqmentarlıq, hibridləşmə, kinayə, karnavalçılıq və s. prinsipləri özündə birləşdirən postmodern poeziyada ritm və qafiyyəyə diqqət ayrılmayır. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında faciə kimi qələmə alınan Birinci Qarabağ müharibəsini əhatə edən şeirlərin mövzusuna münasibət birmənalı olmamışdır. Postmodern ruhunda yazılmış poetik nümunələrdə ironik şəkildə acı istehza və pessimist əhval - ruhiyyə özünü göstərir. Vətəndən Vətənə didərgin düşmüş Şərif Ağayarı şeirinə diqqət edək:

Gəlin erməniyə verək torpaqları
müzakirəsiz filansız
cıdır düzündə məzə partlatsın

⁹⁸Kərimli K. Əziz Şuşa! Biz qayıtdıq! // <https://525.az/news/186013-susaname-teymur-kerimlinin-seirleri>;

baldırıaçıq haxçılar
əsir düşmüş gəlinlərimizlə
rahatca əylənsin qoyungöz dığalar
babalarımızın qəbrini şumlayıb
yerində andranik bağı salsınlar
məscidlərimizi meyxanəyə döndərsinlər... ⁹⁹

Azərbaycan poeziyasında Qarabağ müharibəsini əhatə edən poetik nümunələr janr qarışıqlığı baxımından maraq doğurur. Məsələn, marş nəzm və musiqi janrlarının qarışıqlığı kimi formalaşan janr kimi diqqəti cəlb edir.

Qərb mənşəli marş janrı XX əsrin əvvəlləri ədəbiyyatımıza daxil ola bilir. Marş janrından sinkretik janr kimi danışdıqda, marş janrı diqqətimizi iki yöndən cəlb edir: nəzm və musiqi janrı kimi. Ədəbiyyatda bir janr kimi yer tuta bilmiş marşın cəmiyyətdə daha çox musiqi janrı kimi təqdim edilməsi özünü göstərir. Marşın 4/4 (nadir hallarda 2/4 və ya 6/8) ölçülü xanədə dəqiq ritmə malik olan musiqi janrı kimi təqdim edilməsi inkar edilməyən bir faktdır. Marşa musiqi janrı kimi diqqət yetirdikdə insanların hərəkətlərini, kollektiv yürüşlərini sinxronlaşdırmağa xidmət etməsini, bu da əsasən, döyüş meydanlarında döyüşən insanların hərəkətlərini sinxronlaşdırmaq üçün marşların yaradılmasına ehtiyac və istəyin olmasını göstərir. Xalqın döyüş əzmini əks etdirən marş istər musiqi janrı kimi, istərsə də ədəbi janr kimi eyni məqsədə xidmət edir.

Marşın musiqi janrı olması bu tip əsərlərdə təkrirə geniş müraicət olunmasına gətirib çıxarır. Bədii ifadə vasitələrindən olan təkrirə üstünlük verilməsi marşın özəl xüsusiyyətlərindən biridir. Təkrir eyni və qafiyə təşkil edən sözlərin şəirdə məntiqi vurğunu, fikri gücləndirmək, emosional təsiri, ahəngdarlığı artırmaq məqsədilə söz və ifadələrin təkrar olunmasıdır. Marşlarda təkririn anafora və epifora kimi təkrir növlərindən istifadə edilməsinin şahidi oluruq. Marşlarda təkrirlərdən istifadə edilmə təntənəli ovqatın yaradılmasına xidmət edir. Məsələn, sözləri və musi-

⁹⁹ Şərif A. Səhra məsnəvisi. Bakı: Vektor nəşrlər evi, 2003. s. 38;

qisi Üzeyir Hacıbəyova məxsus olan “Milli marş” və ya “Azərbaycan milli marşı”nda (1917) təkririn epofora növündən istifadə edilmişdir:

Giriniz meydana sanki şir,
Əlinizdə şəmşir ilə tir,
Dilinizdə olsun bu zikr,
Ya allah, Ya allah, Ya allah.

“Ya allah, Ya allah, Ya allah” sözlərinin yanbayan işlənilməsi epifora kimi diqqəti cəlb edir. Üzeyir Hacıbəyovun “Milli marş” və ya “Azərbaycan milli marşı”nın 1920-ci il aprel hadisələrindən sonra səslənməsi qadağan olunmuşdur. Marşın sözləri milləti birliyə, tarixi unutmada mubarizəyə səsləyiş ilə diqqəti cəlb edir. “Marşlar döyüşən ordunun şəxsi heyətinin ruhunun formalaşmasına və əsgərin psixologiyasına emosional, duyğusal təsir göstərməklə öz möhtəşəmliyini, ecazkar gücünü saxlamaqdadı”.¹⁰⁰

Marş poeziya nümunəsi və musiqi janrı olmaqla yanaşı, ifadə etdiyi sözlərlə, onu müşayiət edən musiqi ilə insanda özünə inam hissini artırmağa, Qələbəyə inamını əxz etdirməyə qadir olmaqla, milli birliyə, vətəni qorumağa səsləyiş edir. Marş poetik nümunə kimi yalnız qələbəyə, insanın özündə inamı, nikbinliyi yarada bilən poetik sözlər çağırışla, səsləyişlə ifadə edilir. Bu xüsusiyyət marş poeziyanın ayrılmaz bir hissəsinə çevrilməsi ilə bərabər, nəzm janrı kimi fərqli xüsusiyyətə malik olmasını göstərir. Akademik İsa Həbibbəyli marşın xüsusiyyətlərinə toxunarkən, marşın həm də təntənəli üslubda yazılmasını qeyd edir: “təntənəli üslubda yazılan, ictimai həyatın ayrı-ayrı sahələrinə aid olan, həyəcan və səfərbərlik ifadə edən şeir, yaxud mahnıya marş deyilir”.¹⁰¹

Şahin Musaoğlu marş “çağırış” kimi qəbul edərək, marşın sözlərini və onu müşayiət edən musiqinin bir-birilə əlaqəli olma-

¹⁰⁰ “Salam, Qələbə!” deyəcəyimiz günə az qalıb. Söhbətləşdi: Rəşid HÜSEYNOV, əməkdar jurnalist. Azərbaycan ordusu. 27 may, 2017-ci il. s. 6 // http://anl.az/download/meqale/az_ordusu/2017/may/545567.htm

¹⁰¹ Həbibbəyli İ. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, “Nurlan”, 2007. 696 səh. s. 495;

sını ona ünvanlanmış “marşı şeir olaraq yazırsınız, yoxsa yazılmış şeirin ideyasına görə janr seçirsiniz?” sualına verdiyi cavabla aydınlıq gətirir: “Şeirin ideyası hansı janrda daha möhtəşəm səslənərsə, həmin janrı seçirəm.” Bu fikirlərlə, Şahin Musaoğlu ilk əvvəl, poetik nümunə qələmə alınmasına, daha sonra isə ona uyğun musiqi bəstələnməsinə toxunur.

Azərbaycan xalqının tarixinin üç dövründə marşın daha fəal inkişafının şahidi oluruq. Birinci dövr 1918-ci ilə təsadüf edir ki, bu 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və inkişafı dövrünü əhatə edir. Marş XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının ruhunda yer tapmış milli mücadiləni əks etdirir. Təsadüfi deyil ki, xüsusilə ordu marşları silsilə təşkil etməkdə idi. Məsələn, 1919-cu ildə nəşr edilmiş “Ordu marşları” kitabında Əli Kami, İsmayıl Həqqi, Əhməd Kamal, Namiq Kamal, Zülfüqar bəy və digər müəlliflərin ordu marşları toplanılmışdır. Ordu marşı dedikdə, biz onları hərbi marşlar kimi qəbul etməliyik. Alxan Məmmədov Ordu marşlarının cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməsi ilə bərabər dərinədən qavranılması amilinə toxunur: “Ordu marşlarının yaranması və onların toplanaraq kitabçalar şəklində nəşr edilməsi vətən üçün ordunun, ordu üçün marş və döyüş nəğmələrinin əhəmiyyətinin layiqincə dərk edildiyini göstərir”.¹⁰²

Əhməd Kamalın çağırış ruhunun, səfərbərlik ovqatının özünü göstərdiyi, Vətəni xilas etməyə səsləyiş “Təraneyi-Vətən” marş nümunəsində diqqəti cəlb edir. Müəllif “Yürü, fəryadına gəl! Vətən imdadına gəl!” deyərək, vətənə yardım etməyə, düşdüyü dardan qurtarmağa çağırış edir:

Vətən əldən gediyor,
Bizə fəryad ediyor.
Yetiş imdadə diyor,
Yürü, fəryadına gəl!
Vətən imdadına gəl!¹⁰³

¹⁰² Məmmədov A. Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ədəbiyyat. Bakı, “Elm”, 2003. 276 səh. s. 57-58;

¹⁰³ Kamal Ə. Təraneyi-Vətən. Füyuzat. № 26, 1907. s. 4;

“Əhməd Kamalın “Təraneyi-Vətən” şeiri axıcılığı, çağırış ruhu, səfərbərlik ovqatı, coşqunluğu, emosionallığı ilə əsl marş olmaqla ideya - bədii mükəmməlliyə malikdir. Oxucuları acınacaqlı hala düşmüş Vətənin köməyinə yetişməyə səsləyən şairin çağırışları poetik manifest təsiri bağışlayır”.¹⁰⁴

1919-cu ildə Əbdül Rəhman Dainin (Əbdülov Rəhman Əbdül Rəhman oğlu) “Əsgəri nəğmələr” adı ilə nəşr etdirdiyi toplu ordu marş nümunələrini özündə əxz etdirməsi ilə diqqəti cəlb edir. Topluda əksini tapmış müəlliflərin və tərtibçinin qələminə məxsus olan ordu marşları millətin istiqlal məfkurəsinin təkamülündə özünəməxsus yer tutur. Bu da Cümhuriyyət dövründə ordu marşı, yəni hərbi marşı kimi ədəbi janra olan tələbatın xalqın milli təfəkkürünün oyanışı ilə əlaqəli olmasını təsdiq edir. Bu dövrdə cəmiyyətə təqdim edilmiş “Ordu marşları”, “Əsgər nəğmələri” və s. marş topluları fikrimizə əyani sübutdur.

İkinci dövr, 1988-1991-ci illəri əhatə edən Azərbaycan Milli - Azadlıq Hərəkatı zamanı meydana çıxmış marş nümunələri zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu dövrdə qələmə alınmış marşlar Azərbaycan xalqının azadlığa çağırışları ilə əlaqəli idi. Azərbaycan xalqının bu tarixi dövründə baş vermiş ictimai - siyasi hadisələrilə sıx bağlı idi. Məsələn, 1988-ci ildəki Topxana hadisələri, 1988-1989-cu illərdə Qərbi Azərbaycandan (Ermənistan) azərbaycanlıların deportasiyası, 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-ə keçən gecədə törədilmiş 20 Yanvar faciəsi və s. Azərbaycan xalqının başına gətirilən bu müsibətlərə boyun əyməmələri, mübarizəyə, dövlətçiliyin qorunmasına səsləyişi bu dövr meydana çıxan marşların mövzusunə çevrilir. Məsələn, sözləri Vahid Əzizlin, bəstəsi Eldar Mənsurova aid olan “Azərbaycan ordusu” marşı bu dövrdə yaranmış marş kimi maraqlıdır. Marşda xalqın keçmişinə rəğbət, gələcəyinə ümid ilə yanaşı, Azərbaycan Ordusunun qələbələrə səsləyişi əksini tapır:

Səsimizdə xalqımızın var səsi,
Hərbimizdə yurdumuzun nəfəsi.

¹⁰⁴ Həşimli H. “Yeni Füyuzat” jurnalı və poeziyanın yaradıcılıq axtarışları. AMEA Naxçıvan bölməsinin Xəbərləri (İctimai və humanitar elmlər seriyası), № 1. 2011. s. 200;

Yer titrətsin, yer oynatsın zərbəsi
Azərbaycan Ordusunun zərbəsi,
Azərbaycan torpağının nəbəsi. ¹⁰⁵

Sözləri Bəxtiyar Vahabzadəyə, musiqisi Emin Sabitoğluna məxsus “Azərbaycan əsgəriyik” marşında tarixi keçmişlə qürur duyan xalqın dövlətçilik ənənələrini qoruması üçün aparacağı mübarizəyə səsləyişi özünü göstərir:

Azərbaycan torpağında boy atmışığı biz,
Tarixlərin o tayından gəlir səsimiz.
Bir düşməyə baş əymədi Oğuz nəslimiz,
Babaların qanı axır damarımızdan,
Azərbaycan əsgəriyik, bu ada qurban!

Nəqarət:

Bu ada qurban, hey! Bu ada qurban!
Azərbaycan əsgəriyik, Bu ada qurban! ¹⁰⁶

Tarixi yaddaşlardan Vətən və millət məfhumunun silinməsi üçün millətin əzmkarlığının, istiqlalı uğrunda mübarizəsinin bədii ədəbiyyatda inikası böyük əhəmiyyət kəsb edən amillərdəndir. Poeziyada milli ideologiyanın əks etdirilməsi milli mənafeyin, yəni istər millətin, istərsə də dövlətin, ümumiyyətlə bütövlükdə mövcud cəmiyyətin tərəqqisinə təsir göstərmək iqtidarına malik olması baxımından, onun təbliğ edilməsi önəmli məqsəd daşıyır. Milli mədəni irsimizdə bədii və elmi yaradıcılığı ilə iz qoymuş Əflatun (Saraclı) Məmmədovun poetikası milli azadlıq və vətənin ərazi bütövlüyünü, toxunulmamazlığı uğrunda mübarizəyə çağırışları əks etdirir.

Vətən və onun müqəddəratı, milli istiqlal uğrunda aparılan mübarizə, onun ağrı-acıları, sevinc və qalibiyyətləri kimi aktual problemlər Ə. Saraclını millətinə üz tutmasına və poetik dillə müraciət etməsinə sövq edir. Şair Vətənə və millətə etinadsızlığı və bunun nəticələrini şeirlərində ürək ağrısı ilə əks etdirir. Əflatun Saraclının şeirlərində yurdumuzun ağrı-acılarını duymağa

¹⁰⁵ Əziz V. Azərbaycan ordusu // <http://mp3.elsen.pro/veten-sah-olsun/eldar-mansurov-azerbaycan-ordusu-mars-ifa-elxan-ehedzade-ve-nefesli-aletler-orkestri-1990-dhVd3tnfllg.html>;

¹⁰⁶ Vahabzadə B. Azərbaycan əsgəriyik // <https://www.youtube.com/watch?v=0stlZrZpyJA>;

səsləyişlə yanaşı, torpağı qoyub qaçanlara etiraz özəllik təşkil edir. Şeirlərində millətimizin keşməkeşli və şərəfli keçmişini ya da salaraq, tarixdən ibrət dərsinin götürülməsi və bir daha səhvlərin təkrar edilməməsi tələbi səsləndirilir.

Vətənin vahidliyini təmin etmək naminə birliyə çağırış ədibin lirikasının əsas leytmotividir. Ə. Səraclının poeziyasında Vətən uğrunda, onun vahidliyi və istiqlaliyyəti uğrunda mübarizənin daimi aparılmasına dair mülahizələr geniş əksini tapmışdır. “Marş” adlı şeir milli mübarizənin zəruriliyini özündə əks etdirən, millətə ünvanlanmış müraciət kimi qəbul oluna bilər. Şeir marş formasında qələmə alınmış, döyüş və mübarizə əhval-ruhiyyəsini ifadə edir. Şairin bu şeirində Azərbaycan xalqının mərdliyi və gələcəyə ümidi tərənnüm edilir.

Yurdumuz olsun azad,
Göz tikməsin bizə yad;
Öz əlinlə bir həyat
Qur, mənim türk əsgərim!

Üçüncü dövr isə 2016-cı il aprel döyüşlərindən başlayaraq (Azərbaycan Ordusunun lokal döyüşlərdə qələbələri) 2020-ci il Vətən müharibəsinədək (erməni ordusunun məhv edilməsi) davam edir. Bu dövr ərzində bir sıra yeni marşlar yaradılır. Sözləri və musiqisi Hacı Mehtaba aid olan “Zəfər marşı” son zamanlarda yaranan marş nümunəsi olaraq, dövlətçilik ənənəçiliyinin davam etdirilməsi və qorunmasına çağırış kimi maraq doğurur. Bu cür marşların yaranması bu janrın hələ də ictimaiyyətin maraq dairəsində olmasını təsdiq edir. “Zəfər marşı”nın sözlərinə diqqət yetirdikdə marşa aid çağırış, təntənə və ruh yüksəkliyinin şahidinə çevrilir. “Zəfər marşı”nda “haydı qoç igidlər haydı irəli” çağırışı insanlarda döyüş əzmkarlığını qabartmağa, mübarizə aparmağa səsləyir. Marşın sözlərinə diqqət yetirdikdə son nəqarətdə “haydı” nidası bir yerə getmək, yaxud bir işə başlamaq üçün çağırış və ya əmr mənasında işlənilməsi kimi diqqəti cəlb edir. “Haydı” nidası marşlarda çox işlənilmiş, “Zəfər marşı”nda da çağırış mənasında işlədilmişdir. Marşda milli oyanış və səfərbərlik ruhu ifadə olunur:

Vətəndən pay olmaz şüarımız var.
Bizim Qarabağ tək diyarımız var,
Tarixlər boyunca yenilmədik biz,
Düşmənin önündə cökməmişik diz.
Düşmənin önündə əyilmədik biz.

Nəqarət

Qeyrətinə qurban ey vətən oğlu,
Haydı qoç igidlər haydı irəli.
Qələbə əzmlə döyüşə doğru
Haydı qoç igidlər haydı irəli. ¹⁰⁷

Marş janrında qələmə alınmış nümunələrin son nəqarətlərində “hey”, “haydı” və s. nidaların, “yol ver”, “irəli” və s. sözlərin işlənilməsi diqqəti cəlb edir.

Abdulla Şaiqin milli birliyə çağırışı, səsləyişi əks etdirən “Marş”nda ¹⁰⁸ milli birliyə çağırış müəllifin “irəli, haydı” kimi xitablarında özünü göstərir:

Birləşəlim, türk oğlu, bu yol millət yoludur,
Ünlə, zəfərlə, şanla tariximiz doludur.
Yürüyəlim irəli, haydı, millət əsgəri,
Keçmişimiz şan, zəfər, durmayalım biz geri.

Abdulla Şaiq millətinin şanlı tarixə malik olmasına toxunmuş, keçmişi unutmayaraq irəliyə addımlayaraq, mübarizə aparmağa səsləmişdir. Müəllif öz həmvətənlərinə çağırış etməsini qabarıq şəkildə göstərir:

Haydı, yola çıxalım, haqsızlığı yıxalım,
Turanda gün doğunca zülmətlə çarpışalım!

Sözləri Cəlal Qurbanova, musiqisi Yaşar Baxışa aid olan “Əsgər marşı”nda dövlətin qüdrəti və millətin birliyi təntənəli şəkildə canlandırılır. “Əsgər marşı”nda millətin ona aid olan müstəqillik və azadlığı, xalqın və vətənin bütövlüyü uğrunda mübarizəyə, milli birliyə səsləyiş, çağırış səslənir:

Ali Baş komandanın, əmrin gözlərik
Qəhrəman əsgərik, Alp ərənlərik.

¹⁰⁷ Hacı Mehtab. Zəfər marşı // <https://www.youtube.com/watch?v=OKnRvTIouzk>;

¹⁰⁸ <https://cetinbayramoglubaku.wordpress.com/2017/04/16/abdulla-saiq-mars/>;

Yurdları düşməndən azad edərik,
Vətənin uğrunda candan keçərik

Nəqarət

Üçrəngli bayraqla gedək irəli.
Ey Ana yurdumun, igid əsgəri
Halal olsun sənə südü ananın
Yaşasın hər zaman Azərbaycanım!

Son dövrlərdə yaranmış marşlarda musiqi janrlarının qarışıqlığı özünü göstərməkdədir. Marş və rok, marş və rep, marş və meyxana və s. kimi marşla musiqi janrlarının qarışıqlığı formalaşmaqdadır. Məsələn, sözləri və musiqisi Talib Taleyə aid olan və milli mücadiləni əks etdirən “Azərbaycan Əsgəri” marşı marş və rep qarışığı kimi diqqəti cəlb edir. Bu qarışıq təbii ki, marşın musiqi janrı kimi təqdimində özünü göstərir:

Həm sizə rəhbərimizə çox inamımız
Qarşıdadı alınası intiqamımız
Azərbaycanımız güclü yumruğa dönmüş
Baxın nəhayət ki, indi birik, birik hamımız.

Yerlər titrətdi həmlələri
Düşmənin bax çökdü dizləri
Yurdumuza gətir zəfəri
Haydı Azərbaycan Əsgəri.¹⁰⁹

Talib Tale “Azərbaycan Əsgəri” marşında vətənpərvərlik, mübarizlik, əzmlilik ruhunu ehtiva edə bilmişdir.

Marş janrının musiqisində rok elementlərinin istifadə edilməsi məqamı da diqqətdən yayınmır. Son dövrlərdə meydana çıxmış, Nur qrupu, Nərimin Kərimbəyova, Ceyhun Zeynalov (Cin) tərəfindən ifadə edilən “Atəş” marşında marş və rok elementlərinin sintezi ilə yanaşı istiqlal uğrunda mübarizəyə səsliyiş nəzərdən qaçmır:

Qarabağım düşüb dara,
İntiqama çağırır bizi.

¹⁰⁹ Talib Tale. Azərbaycan Əsgəri // <https://www.youtube.com/watch?v=0x5higvqfjk>;

Sıx sarılın silahlara,
Qoy məhv olsun düşmənin izi.
Atəş, atəş hədəfə,
Zəfər, zəfər hər dəfə
Nifrət, nifrət, nifrət düşməne,
Təzim, təzim, təzim Vətənə. ¹¹⁰

Mahnıların ictimaiyyət tərəfindən marşa çevrilməsi və ya marş kimi qəbul edilməsi prosesi ilə üzləşmək mümkündür. Məsələn, sözləri Bəxtiyar Vahabzadənin, musiqisi Emin Sabitoğlunun “Yaşa, yaşa Azərbaycan” mahnısı Cənubi Azərbaycanda müstəqillik uğrunda mübarizə aparan insanların marşına çevrilmişdir. Cənubi Azərbaycanda “Yaşa, yaşa Azərbaycan” mahnısı “Güney Azərbaycanın Milli marşı” kimi qəbul edilir:

Biz tarixə sığınmadıq,
Dünən vardıq, bugün varıq.
Biz dostluğa güvənərək,
Gələcəyə addımladıq.
Azərbaycan, Azərbaycan.
Yaşa, yaşa, Azərbaycan. ¹¹¹

Bu proses digər bir mahnının marşa çevrilməsində də özünü göstərmişdir. Məsələn, Əhməd Cavadın 1914-cü ildə qələmə aldığı “Çırpınırdı Qara dəniz” şeirinə Üzeyir Hacıbəyov 1918-ci ildə musiqi bəstələmişdir. Azərbaycanda hamı tərəfindən sevilə-sevilə dinlənən bu musiqi nümunəsini ümumtürk ideyaları tərəfdarları marş kimi qəbul edirlər:

Dost elindən əsən yellər,
Bana şeir, salam söylər.
Olsun Turan bütün ellər
Qurban Türkün bayrağına!
Yol ver Türkün bayrağına!!!

Türkiyədə və ya Azərbaycanda poetik nümunələrin marşa çevrilməsi, Azərbaycan marşları ilə türk marşlarının bir-birilərilə sıx əlaqəli şəkildə tərəqqi etməsində özünü göstərməkdədir.

¹¹⁰ Atəş // <https://www.youtube.com/watch?v=slnTQTZRRpw;>

¹¹¹ Vahabzadə B. Yaşa, yaşa Azərbaycan! // https://www.youtube.com/watch?v=-_FzCTsjCRw;

Məsələn, Nuri Paşaya, Qafqaz İslam Ordusunun Bakını düşmən işgalından qurtarması şərəfinə həsr edilmiş “Kafkas İslam Ordusu marşı” diqqəti cəlb edir. Sözləri Nəriman Həsənzadəyə aid, musiqisi Əli Behbudzadə tərəfindən bəstələnmiş “Kafkas İslam Ordusu Marşı” həm də qardaş xalqın hərbi yardım etməsini canlandırır:

Türkün döyüş bayrağında
Doğan aya, hilala bax.
Bu yürüşə, bu zəfərə,
Bu şanlıca cəlalə bax.
Dalgalanan Türk Bayrağı
İstiklaldan xəbər verir.
Türkün şanlı tarixinə
Zaman ər oğlu ər verir.¹¹²

Azərbaycan marşlarının türk marşları ilə sıx əlaqəli şəkildə inkişaf etdirilməsi özünü hər zaman göstərməkdədir. Musiqisi Cavanşir Quliyevə, sözləri Əli Kamiyə aid edilən “Əsgər marşı” bu ənənənin davam etdirməsini əks etdirir. “Əsgər marşı”nın Rüfət bəyin (1820-1888) bəstəsi olan “Alay marşı” ilə eyni olması danılmaz faktdır. Bu amil Azərbaycan marşları ilə türk milli marşlarının əlaqəli, qarşılıqlı şəkildə inkişaf etməsinin göstəricisidir. Yəmənin savaşı (1871-1872) dönməndə bəstələnmiş “Alay marşı”nın 1919-cu ildə dərc olunması faktı mövcuddur.

Azərbaycan xalqının milli şüuruna təsirsiz ötüşməyən “Əsgər marşı”nın müəllifliyi ətrafında mübahisələrin yaranması, müəllifliyinə aydınlıq gətirilməsi, yanlış məlumatların verilməsi ilə üzləşməkdəyik. Elmi və ədəbi cəmiətdə “Əsgər marşı”nın Osmanlı Ordusunda ifa edilmiş “Alay marşı” ilə eyni olması faktı təsdiqini tapmışdır. Buna baxmayaraq, “Ölməzliyə Abidə” (2010) kitabında “Əsgər marşı”nın müəllifinin başqa müəllifə

¹¹² Həsənzadə N. Kafkas İslam Ordusu Marşı // <https://www.youtube.com/watch?v=u3CbCnncE5s;>

aid edilməsi, yəni marş müəllifi kimi Əhliyyət Süleymanovun ¹¹³ olması kimi yanlış məlumatın yer alması ilə üzləşirik.

“Azərbaycan əsgəri” marşının sözlərinin ona bir əsgər tərəfindən verilməsini, əsgərin isə marşın sözlərini əsgərin öz babasından eşitməsini səsləndirmiş ¹¹⁴ Cavanşir Quliyevin fikirlərinə münasibət bildirmiş Aydın Ögüt bunu əsasən, Azərbaycan və Türkiyədə yaşayan türk kökənli xalqlar arasındakı mədəniyyət, tarix, hətta hərbi musiqilərinə də oxşarlığın olmasını nəzərə alaraq, bu oxşarlığı təbii hal kimi qəbul edir: “Cəvanşir QULİYEV anlatıyor; 1990 yılında Karabağ da cephedeyken bir asker yanıma gelip “Biz milli kurtuluş savaşımızda bile Rus askeri marşlarını söylemekten bıktık, ne olur bize kendi marşlarımızı besteleyin” dedi ve bana bu marşın sözlerini verdi. Ona nereden bulduğunu sorduğumda asker, bana “eskiden bunu dedem hep bize söylerdi” dedi. Bu sözleri çok beğenen besteci bir marş bestelemiş ve Azeri dostlarımin bana söylediğine göre bu marş hit parçalardan daha popüler hale gelmiş, dillerden düşmeyip düğünlerde bile söylenmiş. Bu marşın adı “Asker Marşı”dır. Aynı marş ülkemizde de Rifat Bey (1820-1888) tarafından Alay Marşı ismiyle Yemen Savaşı sırasında bestelenmiştir (1871-1872). ...Sonuç olarak söylemek isterim ki; kültürü, tarihi ve özü aynı olan iki kardeş ülkenin her konuda olduğu gibi, askeri müzikte de bir çok ortak noktası ve benzerliği vardır, olacaktır da. Böyle olması çok normaldir”. ¹¹⁵ Aydın Ögütün musiqi bənzərliyinin olması faktını qeyd etməsi ilə kifayətlənir. Onu vurğulamaq istərdim ki, “Əsgər marşı”nın marş tempində olması bəstəkarın musiqini improvizə etməsinin göstəricisidir. Bu da musiqi əsərlərində tez-tez rast gəlinən hadisədir. Bəstəkar Cavanşir Quliyevin improvizəsi maraqlı alınıb. “Əsgər marşı”nın marş janrına uyğun olması

¹¹³ “Azərbaycan əsgəri” marşı // Ölməzliyə Abidə. Tərtibçi-müəllif Rəhilə OrXan – Cəbrayıllova. Bakı “Ziya”, 2010. 444 səh.;

¹¹⁴ Cavanşir Quliyevin “Əsgər marşı” plagiatdır // <https://nezermedia.az/medeniyyetvemaqazin/31377-cavanshir-quliyevin-esger-marshi-plagiatdir-vdeo.html>;

¹¹⁵ Ögüt A. Azərbaycan hərbi orkestri // <http://www.musigi-dunya.az/new/added.asp?action=print&txt=133>;

onu başqa cür ifa edilməsinə imkan yarada bilmir. Yəni biz bu marşı oynaq ritmdə, yaxud da muğam avazında oxuya bilmərik. Poeziya nümunəsi kimi də marş şeir formasında qələmə alınır. Marşa xas olan çağırış, səsləyiş özünü göstərir:

Vətən məni yetişdirib, bu ellərə yolladı,
Bu torpağa qurban deyib, Allaha ismarladı.
Boş oturma, çalış dedi, xidmət etlə Vətənə,
Südümlə sənə halal olmaz, sən baş əysən düşməyə

Nəqarət:

Marş, irəli ! Marş irəli,
Azərbaycan əsgəri!
Dönməz geri, dönməz geri,
Azərbaycan əsgəri! ¹¹⁶

“Azərbaycan əsgəri” marşı dərin məzmunu və poetik xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Marş dogma torpaqların azad edilməsinə səsləyişi, Vətənin, dövlətin, milli kimliyin müdafiəsinə, birlik kimi birləşməsinə çağırışı əks etdirir.

Azərbaycan marşlarının türk marşları ilə sıx əlaqəli şəkildə tərəqqi etməsinin əsas amillərindən biri də ortaq bir dildə yazılması amilinin olması tədqiqatçılar tərəfindən vurğulanır. Məsələn, Alxan Məmmədov Yavuz Akpınar tərəfindən Əli bəy Hüseynzadənin Türkiyədəki arxivindən tapılmış, Məhəmməd Hadiyə aid olan “Qəhrəman türk əsgərinə” marşına toxunaraq qeyd edir ki, “Məhəmməd Hadi “Qəhrəman türk əsgərinə” şeirində məhz Azərbaycan və Anadolu türkcəsinin ortaqlığından yararlanmışdır. Nəticədə şeir həm yazıldığı marş janrına, həm də Azərbaycan və Anadolu türkcəsinə uyğun olaraq bədii-estetik baxımdan təntənəli, ləngərli, anlaşıqlı, vətənpərvərlik ruhlu, döyüşkənlik və qələbə əzmlili bir əsər kimi meydana çıxmışdır”. ¹¹⁷

Türk oğluyuz, Osmanlıyız,
Namusluyuz, vicdanlıyız.

¹¹⁶ Azərbaycan əsgəri // <https://www.youtube.com/watch?v=7GB06noZLbY>;

¹¹⁷ Məmmədov A. Milli istiqlalın carçısı və tərənnümçüsü - Məhəmməd Hadi. Bakı, Ləman Poliqrafiya Nəşriyyatı MMC, 2019. 112 səh. s. 51;

Tariximiz meydandadır;

Dünya bilir ki, sanlıyız.

Yavuz Akpınar M. Hadinin marşının çağırış ruhunda olması amilinə toxunaraq yazır ki, "...bu da bizə əsgəri marşların xalq yığınları üzərində olduğu kadar, aydınlar arasında da coşkunluk yaratdığını, Azərbaycan toplumunun o dövəndə yaşadığı sevinc və bahtıyarlığı, kəndinə güvən duyğusunu peşikdirdiyini göstərməkdədir”.

Azərbaycan dövlət himninin əvvəlcə marş olması, sonra himnə çevrilməsi ictimai-tarixi proseslər zamanı meydana çıxan marşın milli istiqlal düşüncəsini, dövlətçilik ənənələrini əks etdirməsindən doğur. Himn, marş, hərbi nəğmə və mahnılar məzmununa görə hərbi, inqilabi, dini xarakterli, dövlət əhəmiyyətli olması onları məzmun və mövzu baxımından müxtəlifliyinə səbəb olur. Himn, marş, hərbi mahnı və nəğmələr insanlarda qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik hisslərinin formalaşmasına təkan verən xüsusiyyətlərə malik olmalarına, ictimai quruluşa, beynəlxalq məsələlərə münasibət ifadə etmələrinə rəğmən, bir-birilərdən fərqlənən xüsusiyyətlərə malikdirlər. Poetik nümunələr bütün ədəbi nümunələr kimi insanın mənəvi ruhunun tərbiyə edilməsinə yönəlməsi ilə yanaşı, Vətənə, insana, ətraf mühitə xidmət, onların mənafeyini qorumağa səsləyiş, canlı və cansız mühitə sevgi və qayğı hisslərinin formalaşmasına xidmət edir.

Marşların dövlətçilik atributlarından olan himnə çevrilməsi maraqlı ədəbi proses kimi diqqətdən yayınmır. Ədəbiyyatda marş və himnə eyni yanaşmanın yanlış olması faktı tədqiqatçılar tərəfindən vurğulanır: “marş və himnə eyni mənalı sinonim sözlər kimi yanaşmaq yanlış meyildir”.¹¹⁸ Bu amili nəzərə alaraq, qeyd etməliyik ki, “himnlər daha çox ümumi xarakter daşıyır, marşlar isə konkret sahəni əhatə edir”.¹¹⁹ 1919-cu ildə Üzeyir Hacıbəyov və Əhməd Cavad tərəfindən tərtib edilmiş “Azərbaycan marşı” 1992-ci il mayın 27-də qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni haqqında” qanuna əsasən, Azər-

¹¹⁸ Həbibbəyli İ. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, “Nurlan”, 2007. 696 səh. s. 495;

¹¹⁹ Həbibbəyli İ. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, “Nurlan”, 2007. 696 səh. s. 495;

baycan Respublikasının Dövlət himni kimi təsdiq edilmişdir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət himninin layihəsi 1919-1920-ci illərdə hazırlanmasına baxmayaraq, ictimai-siyasi hadisələr, yəni 1920-ci ilin 27 aprel tarixində bolşeviklərin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini süquta uğratması və Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirmələri bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun və şair Əhməd Cavadın hazırladıqları “Azərbaycan marşı”nın qanunvericilik səviyyəsində qəbul edilməsinə imkan vermədi. “Azərbaycan marşı” “Vətən marşı” adı ilə “Milli nəğmələr” kitabında 1919-cu ildə nəşr edilmişdir. Musiqi isə sonradan Üzeyir Hacıbəyov tərəfindən bəstələnir:

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadیرiz!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!
Minlərlə can qurban oldu!
Sinən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hər bə bir qəhrəman oldu!

Əvvəl marş kimi yaranmış “Azərbaycan marşı” özündə milli müstəqillik və milli birlik rəmzi olaraq, millətin dövlət rəmzlərindən birinə çevrilir.

Son dövrlərdə, internet resursları marş janrının inkişaf etməsində və geniş yayılmasında əhəmiyyət kəsb edir. 2016-cı il Aprel döyüşlərindən sonra yaranmış marşlar, həmçinin hərbi nəğmə və mahnılar internet resursları vasitəsilə yayılmaqdadır. Məsələn, “Zəfər marşı”, “Atəş”, “Azərbaycan əsgəri” və s. marşların internet resurslarında yayımlanması marşın inkişaf xüsusiyyəti kimi dəyərləndirilir. İnternet səhifələrində Sabir Rüstəm-xanlının şeirinə bəstələnmiş hərbi-vətənpərvərlik duyğularını çoxduran “Millətim” adlı mahnı izləyicilər tərəfindən maraqla qarşılanır. Musiqisi Elçin Cəfərova aid olan “Millətim” poetik nümunə həm musiqi janrı baxımından, həm də mətn baxımında marşa çevrilir:

Babaların igid ruhu dirildi,
Ömür bizə Vətən üçün verildi.
Qisas deyir türk yaddaşı - şanımız,
Qurban getsək halal olsun qanımız! ¹²⁰

Vaqif Arzumanlı “Millətim” şeirini özündə əks etdirdiyi problematikaya görə himnə bənzədir: “Marş”, “Allah bu millətdən nə əsirgəyib?”, “Millətim”, “Bu millət ölməyi bacarır hələ”, “Türk xalqı “Olmaz!” deyir”, “Meydan həsrəti”ni müəllifin millətinə, xalqına inamını vəsf edən, doğma Vətənin və Millətin heç vaxt heç kimin qarşısında baş əyməyəcəyini, qüdrətini tərənnüm edən himnlərə bənzəyir”. ¹²¹

“Vur, komandir, vur!” şüarının son dövrdə qələmə alınan poetik nümunələrdə yer tapması, bununla da döyüş meydanında döyüşçüləri mübarizəyə səsləməsi özünü göstərir. Məsələn, sözləri və musiqisi Elçin Məhərrəmovaya aid olan “Vur komandir”, sözləri Kəmalə Hacıyevaya, musiqisi Ənvər Sadıqova məxsus “Vur komandir” kimi musiqi nümunələrində “vur, komandir, vur!” şüarı səsləndirilir. “Vur komandir” marşında “Vur komandir, vur komandir!” kimi çağırış özünü göstərir:

İndi birlik zamanıdır!
İndi zəfər zamanıdır!
Vur komandir, vur komandir!
Düşməni can evindən.
Vur komandir, güc sənindir! ¹²²

Sözləri Kəmalə Hacıyevaya, musiqisi Ənvər Sadıqova məxsus “Vur komandir” qələbə mahnısı isə marş xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir:

Düşməndən almağa qanımız qalıb
Doğma torpaqlarda canımız qalıb
Ücrəngli bayrağa bürünsün hər kəs
Şəhidlər ölməzdir, vətən bölünməz!

Nəqarət

¹²⁰ Rüstəmxanlı S. Millətim // <https://publikxeber.com/117384.html>;

¹²¹ Arzumanlı V. Vətən və millət sevgisi // <https://tele-inform.com/?p=15303>;

¹²² Məhərrəmov E. Vur komandir // <https://www.youtube.com/watch?v=OzJnb-SJbJA>;

Vur komandır, vur qisas almağa
Əmr et Şuşada bayraq sancmağa
Vur, bizi gözləyir doğma Qarabağ
İrəli, əsgər! Zəfər çalmağa! ¹²³

marşlarını nəzm nümunəsi kimi oxuduqda və ya musiqi janrı kimi dinlədikdə, xalqın dövlətçiliyini qorumaq uğrunda mübarizəyə çağırışını əks etdirməsinin şahidi oluruq.

Marş janrı yarandığı dövrün bir sıra xüsusiyyət və cəhətlərini, mühüm ideoloji, ictimai-siyasi dəyişikliklərini özündə əks etdirir. Xalqı müstəqillik və azadlıq uğrunda mübarizəsinə, səfərbərlik duyğularına, vətənpərvərlik yüksəlişinə çağırış edir. 2016-cı ildən başlayan hərbi uğurlar və 2020-ci il Vətən müharibəsi milli ədəbiyyatımızda marş janrının inkişafı üçün yeni bir təkan verir. Çoxsaylı yeni marşlar yaradılır, bəzi hallarda isə şeir və mahnılar marşlara transformasiya edilir. Azərbaycan marşının inkişafı bir sıra özəlliklərlə səciyyələnir: ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə daha fəal inkişaf etməsi, klassik musiqiylə yanaşı müasir musiqi janrlarına müraciət etməsi, şeir və mahnıların marşlara çevrilməsi, türk marşları ilə sıx əlaqəli olması, internetin təsiri vasitəsilə geniş yayılması və s. Xüsusilə qeyd etməliyik ki, bütün bu özəlliklərə malik Azərbaycan marşları zorakılığa çağırışdan, nifrət və qəddarlığı təbliğdən uzaqdır.

Ədəbiyyatşünaslığın diqqətindən kənarda qalmış, lakin xalqın ədəbi yaddaşında yaşayan meyxana janrı da Qarabağ problemə biganə qalmamışdır. Meyxana janrı digər ədəbi janrlardan fərqli olaraq, ciddi ədəbiyyat nümunəsi kimi qəbul edilməmiş, qadağalarla da üzləşmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, zəngin və qədim ənənələrə malik olan meyxana xalqın məişətinin ayrılmaz tərkibinə çevrilmişdir.

Daha çox improvizasiyanı özündə əks etdirən meyxana janrı onu inkar edilməsinə və qəbul edilməməsinə rəğmən belə özünü yaşatmağı bacardı. Meyxana janrı peşəkar meyxanaçıların yaradıcılıqlarında təkmilləşərək, yazılı ədəbiyyatın janrı kimi cilala-

¹²³ Ağayeva K. Vur komandır // <https://www.youtube.com/watch?v=BCp-AGeXDOW>;

na bilmiş, folklorun deyil, yazılı ədəbiyyat nümunəsinə çevrilmişdir. Xalqın içərisindən gələn meyxana bir janr kimi Qarabağ problemlərinə də biganə qala bilməmişdir. Məsələn, Nizami Rəmzi “Biz bir olub qovanda düşmənimizi” meyxana nümunəsində dünyada özünü bürüzə verən hər hansı siyasi, ideoloji, sosial hadisələr, Azərbaycan - Ermənistan müharibəsi və ondan sonra baş verən hadisələr əksini tapmışdır. Azərbaycana qarşı aparılan mənfur siyasətlərə etiraz səsinə ucaldan Nizami Rəmzi bu amili “Təhlükədə qoymarıq Vətənimizi” adlı meyxanasında belə qeyd etmişdir:

Qarşısına çıxıb təcavüzkarın
Sipər etməliyik öz bədənimizi.
Biz bir olub qovanda düşmənimizi
Təhlükədə qoymarıq Vətənimizi.

“Lay-lay Azərbaycan” adlı meyxanasında ürəkağrısı ilə doğma vətəninin vəziyyətini görməmək üçün yatmasını təbliğ edir:

Lay-lay Azərbaycan lay-lay,
Ayılma yuxudan lay-lay.

Nizami Rəmzi “Lay-lay Azərbaycan” meyxanasında şifahi xalq ədəbiyyatına daxil olan nəğmə janrının mərasim nəğmələrinin məzmunca müxtəlif növlərindən biri olan yas mərasim nəğməsi olan ağını (edi) və məişət nəğmələrindən olan laylanı özündə sintez edərək yeni şeir formasını, layla - elegiya nümunəsi yaratmışdır. Nizami Məmmədov müasir poeziyada layla - elegiyaların yaranması prosesini Qarabağ savaşı ilə əlaqələndirmişdir: “Müasir poeziyamızda layla - elegiyalar layla, ağı janrının yeni bir forması olub layla və ağı elementlərini özündə ehtiva edən, lakin quruluşuna, vəzninə, qafiyələnmə sisteminə görə dəyişən bir şeir şəkli. Bu şeir şəklinin yaranması Azərbaycan xalqının arzuolunmaz Qarabağ savaşına cəlb olunmasından sonra şəhidlərin anımı ilə əlaqələndirilir. Layla-elegiyalarda ağı kimi kədər, dərd-ələm, layla kimi əzizləmə, oxşama kombinasiyaları qarışaraq hüznli bir şəkildə təzahür edir”.¹²⁴

¹²⁴ Qasımlı M. Ozan-aşıq sənəti. Bakı: Uğur, 2007. s. 35;

Nizami Rəminin “Lay-lay Azərbaycan” layla-elegiyasında layladan çox ağının yer tutması diqqəti cəlb edir. Müəllif ölkəsinin kədər, iztirab əhval-ruhiyyəsini kəskin, üsyankarcasına təqdim edir. Nizami Rəminin “Lay-lay Azərbaycan” adlı nəzm nümunəsinə laylalarda olduğu kimi iki misradan ibarət nəqarət də əlavə olunmuş, iki misrası “lay-lay” sözləri ilə başlamışdır. Laylaların iki misrasının əvvəllində və yaxud da iki misrasının sonunda da “lay-lay” sözləri təkrarlanır: “Layla formasına görə də bayatıdan seçilir. Bunlar bəzən “lay-lay” sözləri ilə başlayır, bəzən də “lay-lay” sözləri şeirin sonunda iki misrada məqsəduyğun şəkildə təkrar olunur”.¹²⁵

Nizami Rəminin “Sən nə qoymusan nəyi axtarırsan” adlı meyxanasında Qarabağda düşmənin cinayət törətmələrinə açıq-aşkar işarə edilir:

Qarabağda düşmən edir cinayət,
Doğma ocağından qaçır camaət,
Əməldə yox, dildə qopur qiyamət
Sən nə qoymusan, nəyi axtarırsan.

Təqdim edilmiş bənddə müəllif Qarabağ ağrısını, elinin – obasının didərgin düşməsi faktını meyxana janrında aldığı poetik nümunə ilə açır.

Qarabağ problemini əks etdirən şeir nümunələrinin dördlük-lərdə də əksini tapması ilə rastlaşırıq. Məsələn, Hüseyn Kürdoğlunun bir bənddən ibarət olan dördlüklərində qayalar başında yerləşən əfsanələşmiş Şuşanın tərənnümü əksini tapır:

Mən şairəm, gözümdə min diləyim,
Gözəl Şuşa dustaq olmuş mələyim.
Xəyalımdır o dağların qartalı,
Düşmənlərə ölüm yazır lələyim.¹²⁶

¹²⁵ Babayev İ., Əfəndiyev P., Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı: Maarif, 1970, 268 s. s. 155;

¹²⁶ Kürdoğlu H. Dördlüklər /// Qarabağ dastanı. Otuz ilin həsrəti – 44 günün zəfəri. Bakı, “Təhsil”, 2021. 528 səh. s. 380;

Bir bənddən ibarət olan dördlülər bayatı, tuyuq, rübai və s. şəklində olur. Hüseyn Kürdoğlunun dördlüləri hikmətamiz məzmun daşması ilə tuyuğu yada salır.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzunu əks etdirən poetik nümunələrin bir qismi standart vəzn, bölgü, qafiyyə, bənd və s. tələblərindən müəyyən qədər kənara çıxmışdır. Bu cür poetik nümunələrdə standart tələblərdən kənara çıxılsa da, ahəngdarlığın gözlənilməsinə riayət edilir. Şairə müəyyən sərbəstlik verən sərbəst şeir şəkli çoxluğu ilə diqqəti cəlb edir. Sərbəst şeir vəzni Azərbaycan poeziyasında şairlərimizin tez-tez müraciət etdikləri vəzlərdən biridir. Müəlliflərin sərbəst şeir şəklində qələmə aldıkları şeirlərdə hisslərin tərənnümü, poetik fikrin emosional təsviri özünü əks etdirir. Qulu Ağsəs “Xoş gördük, Şuşam”¹²⁷ şeirində nəzmin ölçü, bölgü, qafiyyə sistemindən sərbəst şəkildə istifadə edir. Şairin sərbəst şeirində hisslərin tərənnümü, poetik fikrin emosional tərənnüm edilməsi özünü göstərir. Qulu Ağsəs konkret ideyanı müxtəlif fonetik kombinasiyalarla, bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə təqdim edir:

Xoş gördük,
əyl qulağına söz deyim, Şuşam:
nə vaxtdı,
yad səslərdən yağır qulağına...
mən pambıq götürüm,
sənsə çöp götür,
enək İsa bulağına –
təmizləyək nisgilin,
28 bəlaya gəlmiş ilin!
...Bir də xoş gördük,
əyl qulağına söz deyim, Şuşam:
da-rıx-mı-şam!..

Şahin Fazilin “Qarabağa yürüş marşı”¹²⁸ adlı şeirinin də vəzni sərbəst şeir şəklindədir. Müəllifin şeirin hecalarının sayın-

¹²⁷ Ağsəs Q. Xoş gördük, Şuşam // <https://edebiyatqazeti.az/news/diger/7288-xos-gorduk-susam>;

¹²⁸ Fazil Ş. Qarabağa yürüş marşı // <http://tarixinstitutu.az/news/view/306>;

da, misraların qafiyələnməsində sərbəstliyə yol verməsi diqqətdən yayınmır. Müəllifin sərbəst şeirində maraqlı məqamlardan biri Ali Baş Komandan İlham Əliyevin “Qarabağ Azərbaycandır və nida işarəsi” fikrinin şeirin əsas leytmotivinə çevirməsidir. Şahin Fazil Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “nida” sözünün özündə inam, əzəməti əks etdirməyə nail olmasını açıqlayır:

Bizimdir Qarabağ,
nida!
Bizim həm olacaq,
nida!

Qəşəm Nəcəfzadənin “Xocalı mövsümü fevral” ¹²⁹ şeiri sərbəst şeir nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir. Müəllif qələmə aldığı nümunədə xalqın milli faciəsinə çevrilmiş Xocalı faciəsinin dəyişilməz olaraq qalması amilini qabardır:

Xocalını göstərirlər...
Həmin kişidir yenə,
Heç qocalmayıb,
Saqqalı ağarmayıb.

Qəşəm Nəcəfzadə Xocalı faciəsinin illərin yaddaşına hopmasına toxunur. Şair bu amili xalqın yaddaşına çevrilməsini poetik dillə əks etdirir:

Oğlum mənə deyir ki, keçən ilki lentdi...
Həmin uşaqdı yanında potu...
Mən ondan kiçik idim,
Böyüyüb keçdim onu – deyir oğlum.

Qəşəm Nəcəfzadənin “Şəhid anası” şeiri də sərbəst şeir şəklində qələmə alınmış poetik nümunə kimi diqqəti cəlb edir. Müəllif şəhid anasının dərdlər içərisində qıvrıldığı zamanı onu əhatə edən cəmiyyətdən gördüyü təpkiləri sərbəst şeir şəklində poetik dillə təqdim edir:

Biri dedi, bax belə danış,
O biri dedi yox, belə danış.

¹²⁹ Nəcəfzadə Q. Xocalı mövsümü fevral // Barış. Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, 256 səh. s. 69;

O, elə dedi,
Bu belə dedi,
O qədər dedilər,
Axırda arvadı güldürdülər.

Qəşəm Nəcəfzadə insanların faciəsindən şou düzəldənləri də tənqid edir.

Gülxani Pənahın “Əbədiyyət yolçuları” şeiri sərbəst şeir nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir.

Başdaşlarından boylanan
nər oğullar, əbədiyyət yolçuları,
qəbriniz nurla dolsun.
İçimə axıtdım göz yaşımı...
Başımızın tacısız,
qəlbimizin acısı.¹³⁰

Müəllif sərbəst şeir şəklində qələmə aldığı nümunədə Azərbaycanın torpaqlarının bütövlüyü uğrunda canlarını qurban vermiş vətən övladlarını tərənnüm edir.

“Qırx dörd günün gerçək nağılı” şeirində də Orxan Paşa (Məhərrəm Qasımlı) Vətən uğrunda canlarını qurban vermiş Şəhidlərimizi anır:

bir az sonra
şəhid qanı,
qazi qanı
qarışıb
can verəcəkdi torpağa.
44 günlük alov içində
ürəklənib
təzədən Vətən olacaqdı
çayır torpaq,
yovşan torpaq.¹³¹

¹³⁰ Pənah G. Əbədiyyət yolçuları... // <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/8141-ebediyyet-yolculari>;

¹³¹ Paşa O. Qırx dörd günün gerçək nağılı // <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/7872-qirxdord-gunun-gercek-nagili>;

Standart vəzn, bölgü, qafiyə, bənd və s. tələblərdən müəyyən qədər kənara çıxmasına rəğmən sərbəst şeir şəkillərində qələmə alınmış poetik nümunələrdə Qarabağ mövzusu ilə bağlı məqamlara aydınlıq gətirilir. Ahəngdarlığın gözlənilməsi vacib olan sərbəst şeir şəkillərində qələmə alınmış poetik nümunələr janr tələbləri baxımından, müəlliflərə müəyyən sərbəstlik versə də, mövzunun, problematikanın açıqlanması baxımından müəlliflərin böyük təcrübəyə malik olmalarını da tələb edir.

II. I. II Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzunu əks etdirən şeirlərin problematikası

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzunu əks etdirən şeirlərin problematikası zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Şeirlərin problematikasında yaxın, həmçinin uzaq tarixi keçmişimizin səhifələrinə nəzər salınır. Dilin məna, səs və ritm elementlərini müəyyən nizam içində təqdim edən şeir nümunələrində xalqın keçdiyi tarixi yol işıqlandırılır. Şeirdə qan yaddaşına həkk olunmuş hadisələr poetik şəkildə təqdim edilir. İstər Birinci Qarabağ müharibəsini, istərsə Vətən müharibəsini əhatə edən məqamların nəzm dili ilə təqdimi xalqın idraki qüvvətini, hiss-emosional zərifliyini əks etdirir.

Hiss və həyəcanların harmonik ifadəsi olan poeziya ilə müəlliflər Qarabağ hadisələrini müfəssəl şəkildə təqdim edirlər. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzunu əks etdirən şeirlərin fərqli bir məzmun kəsb etməsi onun vətənpərvərlik, millilik və milli kimlik ideyalarının təbliğ etməsi ilə əlaqəlidir. N. Həsənzadənin, F. Qocanın, S. Rüstəmخانlının, V. Əzizin, F. Fərəcovun, İ. Yusifoğlunun və başqalarının şeirlərində ictimai - sosial həyatın motivlərinin bədii ifadəsi ilə yanaşı, milli birliyə çağırış, Qarabağ müharibəsinin ağrı - acıları ictimai şüur elementlərinin inikası kimi əks etdirilir.

Birinci Qarabağ müharibəsinə aid poetik nümunələrdə insanların ağrı - acıları, torpaq itkisi, qaçqınlıq problemləri, torpaqların azad olunmasına ümidlər və s. lirik düşüncələrlə təqdim edilir. Bu şeir nümunələri həm də yüksək ictimai şüur və milli təfəkkür tərzində ictimaiyyətə çatdırılır. Vətən müharibəsi isə dövrün tərcümanı olaraq, zəfərin əldə edilməsini tərənnüm etməsi ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, Vahid Əziz poeziyasında zəfər və qələbənin əldə edilmə müddətini poetik dillə təqdim edir:

Qırx dörd günlük savaşda
uşaqdan böyüyədək
hamı zireh geyindi,

“Otuz ilin” zülməti
“Ay yarımda” yenildi!

Birinci Qarabağ müharibəsi və Vətən müharibəsi dövrlərini əhatə edən poeziya nümunələrinin ictimai lirikada yaranması da diqqətdən yayınmır. Qarabağ müharibəsi müxtəlif poetik janrların problematikasına da təsirsiz ötüşmür. Aşıq yaradıcılığında da Qarabağ müharibəsini əhatə edən mövzunun əksini tapması bu problemin poetik düşüncəyə geniş təsirini əks etdirir. Məsələn, Birinci Qarabağ müharibəsi dövründə Aşıq Xaspoladın xalqın el - obalarından zorla qaçqın düşmələrini nəzmlə dilə gətirir:

Xəyanət eylədi xalqa iqtidar
Düşmənlər əlinə keçdi ixtiyar
Qarabağı eylədilər tarı mar
El-oba qalıbdır viranə dağlar.

Qələmə alınmış şeirlərdə müəlliflərin keçirdikləri hiss-həyəcanlarla yanaşı, təbliğ etdikləri ideyalar, təlqin etdikləri fikirlər də əksini tapır. Fikrət Qocanın “Vətən müharibəsi”¹³² şeirində şairin keçirdiyi hisslər poetik dillə təqdim edilir. Şairin Vətən uğrunda döyüşmək istəyi əksini tapır:

Ömrümün ən gözəl vaxtıdı.
Qisas almağa,
Qəhrəman olmağa,
Ölməyə,
Yenidən doğulmağa.

Poetik nümunələr vasitəsilə ictimaiyyətin diqqətini Qarabağ probleminə yönəldilməsi aktualıq kəsb edir. Həmid Abbas “Beləmi sevrələr Azərbaycanı?!” şeirində ictimaiyyətin diqqətini Qarabağ probleminə yönəltməsinə cəhd etməsi diqqəti cəlb edir:

Dolur, bulud kimi dolur Qarabağ,
Atəşlərə hədəf olur Qarabağ.
Dörd ildir saçını yolur Qarabağ,
Soruşur: dərdimin varmı dərmanı?
Beləmi sevrələr Azərbaycanı?!

¹³² Qoca F. Vətən müharibəsi//<https://525.az/news/158681-veten-muharibesi-fikret-qocanın-seiri>;

Hərbi döyüşlərin gedişatı vətənpərvəlik mövzusunda tərtib edilən lirik əsərlərin problematikasına önəmli təsir göstərmişdir. 90-cı illərin əvvəllərində çoxsaylı marşlar və qəhrəmanlığı mədh edən lirik əsərlərin yaradılmasına üstünlük verilmişdir. XX əsrin əvvəllərində milli ədəbiyyatımızda intensiv inkişaf dövrünü yaşamış marş 90-cı illərdə yenidən dirçəlmişdir. Azərbacyan əsgəri Əhliyyət Süleymanovun “Əsgər marşı”nın sədaları altında düşmənlə vuruşmuş və həmin əsərdən ruhlanmışdır:

Yastığımız Vətən daşı, yorğanımız qar olsun,
Biz bu yoldan dönər olsaq, namus bizə ar olsun.
Nə gözəldir ölmək bizə sevimli Vətən üçün,
Yanar ürək yurd eşqinə daima için-için.
Marş irəli! Marş irəli!
Azərbaycan əsgəri!
Dönməz geri, dönməz geri!
Azərbaycan əsgəri!

Birinci Qarabağ münaqişəsinin təsiri altında yaradılmış hərbi marşların problematikasında da Qarabağ problemi və onun həlli yollarına münasibət özünü göstərir. Bu zərurilik həmin əsərlərdə müşahidə edilən ideoloji potensialın genişliyi ilə əlaqəlidir.

Birinci Qarabağ müharibəsi dövründə Qarabağın zəbt olunması ədəbiyyatımızda qəmli notlarla seçilən lirik əsərlərin yaradılmasına təkan vermişdir. Şairlərimiz lirika vasitəsi ilə azərbaycanlıların Qarabağ həsrətini ifadə edirlər. Ayrılıq hissləri, həmin doğma torpaqla mənəvi əlaqələr şairlər tərəfindən qələmə alınır.

Qarabağda qalam var,
Talan düşən talan var!
Qarabağ bir anadı,
Bəs deməzmi balam var!

Ağa Laçınlının “Qarabağda qalam var” şeirindən olan bu sətirələrdə şairin doğma torpaqlarına məhəbbət hissləri dolğunluqla ifadə edilmişdir. Şairlərimiz ermənilərin haqsız, qəddar və amansız cinayətlərini öz əsərlərində qeyd etməyə bilməzdilər. “Vahid Ermənistan” ideyası altında vəhşilənmiş millətin mənəvi durumu ədiblərimiz tərəfindən əsərlərində qeydə alınmışdır:

Kim deyir Azərbaycanda Kərbala mövcud deyil,
Yol boyu qız-gəlinlər yoxsa ki, qol-bud deyil,
Qan içənlər, baş kəsənlər, bəs nədir Namrud deyil,
Göz çıxardıb, ev yıxanlar haqq bilir məsud deyil,
Məsud olmaz, inşallah, olsa sultan erməni!

Müzəffər Şükür Məchulun “Müsibətnamə”sindəki bu bəndlə ermənilərin əməlləri yığcam və aydın şəkildə əks etdirilmişdir.

Azərbaycan lirikası Qarabağ itkisi kimi millətimizin ürək dağlayan mövzusundan yan keçə bilməzdi. Bu səpkidə olan əsərlər millətə ünvanlanmış çağırış formasında tərtib edilmişdir. Əflatun Saraclının ana torpağa bağlılığı, Vətənin vahidliyini təmin etmək naminə birliyə çağırışı ədibin lirikasının əsas leytmotividir. Ə. Saraclı şeirlərində Vətənin istiqlalıyyəti uğrunda mübarizəni, onun bütövlüyü və toxunulmazlıq zəruriliyini həmişə nəzərdə saxlamış və bütün bunları poeziya dili ilə şeirlərində təqdim edir. Hamının ağırlı yeri olan Qarabağ münaqişəsinə bir azərbaycanlı balası kimi mövqeyi də bədii yaradıcılığında özünü qabarıq göstərir. Xalqın həyatında baş vermiş bu ciddi dəyişikliklərin milli hisslə şeirlərində təsvir etməsi onun bir vətən oğlu kimi bu olaylara münasibətini göstərir. Şairin qəmli notlarla ifadə olunan Qarabağ uğrunda müharibə mövzusunda lirik nümunələr baş verən olayların qavranılmasının ilkinliyi və səciyyəvi özəllikləri ilə seçilir. Müəllif yaradıcılığının pafosunu təşkil etmiş milli azadlıq, mübarizəyə çağırış ideyası Qarabağ mövzusunda özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir. Vətənin çətin imtahan qarşısında qaldığını, insanların torpaq itkisiylə bağlı keçirdiyi hiss və həyəcanları, mənəvi əzab və əziyyətlərini vətəndaş kimi duyan şair bütün bunların çıxışını erməni düşməni üzərində qələbədə görür. Ədib “Ya Qarabağ, ya ölüm!” şeirində millətinin şərəfsiz sülhə imza atmayacağına ümidini əks etdirir:

Bu millət qol qoymaz şərəfsiz sülhə,
Bu qədər alçalmaz vətənim, elim;
Ya Allah, ayağa qalxsın qoy ölkə:
Ya doğma Qarabağ, ya da ki, ölüm!....

Əflatun Saraclının bu çağırışı Azərbaycan millətinin daxili durumunu, Qarabağ münaqişəsinin həllinə dair ümidlərini ifadə edir. Fikrimizcə, şairlərimiz Azərbaycanın ümummilli dərdi olan Qarabağımıza dair lirik əsərlərinin yaratmasını davam etdirərək, Qarabağı milli təfəkkürdən silinməməsi istiqamətində öz borclarını yerinə yetirmişdilər.

Qarabağa həsr olunmuş şeirlərdə keçmiş zamanların xalqın yaddaşına hopması, milli kimlik bağlarının qırılmamasını özündə əks etdirir. Ağa Savalanın “Qarabağa gedirəm”¹³³ şeirində milli kimliyə bağlılıq özünü göstərir:

Şuşadan at sallayıb düz Ağdama gələrdim,
Cıdırından baxanda Laçınımı görərdim,
Hər yan vətən torpağı, mən hər yana gedərdim,
O dövrəyə qayıdıb, mən o çağa gedirəm,

Qarabağa gedirəm!

Fikrət Sadığın “Vətən marşı” adlı nəzm parçasında keşmə-keşli tarixin unudulmamasına cəhd oxucunu gələcək haqqında ciddi düşünməyə vadar edir. Tarixi unutmamaq, ona bağlanmaq çağırışı poetik biçimdə ifadə olunur.

Bunu bilmək çağıdı.
Dünya eşitsin, bilsin
Qarabağ türk torpağı,
Xankəndi türk torpağı
Şuşa türk torpağıdı.

Əcdadlarımızdan tarixi süzgəcdən axıb gələn milli keyfiyyətlərin yaşadılmamasının acı nəticəsi kimi vətən bütövlüyünün parçalanmağa düşər olması qabarıq şəkildə qələmə alınması da maraq kəsb edir. Soykökə qayıdırsa şair tərəfindən milli şüur prizmasından baxılması diqqətdən yayınmır.

Bunu bilmək çağıdı.
Zəngilan türk torpağı,
Kəlbəcər türk torpağı
Laçın türk torpağıdı.

¹³³ Ağa Savalan. Qarabağa gedirəm // https://525.az/?name=xeber&news_id=86875;

Ərazi bütövlüyünün millət və dövlət tarixi kontekstində zəruriliyini dərk edən Fikrət Sadıq fikirlərini poetik dillə nəzmə çəkir. Qan yaddaşımıza əsaslanan və bugünkü nəslimizi silkələyib oyadan şair çağırışı oxucunu öz soykökünə nəzər salmağa vadar edir:

Bunu bilmək çağıdı,
İrəvan türk torpağı,
Zəngəzur türk torpağı

Göycə türk torpağıdı – deyib, vətəndaşlarına hayqıran şairin qəlb çırıntılarını millətə müraciət kimi qəbul etməliyik. Türk ellərinə əbədi sevgi və məhəbbət aşılayan şairin vurğuladığı məqam diqqəti cəlb edir. Lazım gəldikdə vətən uğrunda şəhid olmaq, onun hər qarışı üçün ölümə səsləyiş şairin müdrikliyinin təzahürüdür:

Bunu bilmək çağıdı
O doğma torpaqlara
Həsrət yaşamaqdansa,
Ellik ölmək çağıdı.

Vətən torpağının yadların tapdağı altında qalması məqamı da şair tərəfindən obrazlı deyim tərzində ifadə olunaraq oxucuya çatdırılır:

O uzanan güllü-çiçəkli dərə də,
O ucalan qarlı dağ da mənimdir.
Şimal, Cənub, Şərq, Qərb
Sol da, sağ da mənimdir.
Qonşumun yaşadığı
O torpaq da mənimdir.

Fikrət Sadığın poeziyasında Qarabağ ağrısı duyulur. Qarabağ probleminin şairi etinadsız buraxmadığı, Vətən ağrılarını təcəssüm etdirən “Qalar əl-ayaq altda” şeirində müşahidə edilir:

Müstəqildir Vətənim üçrəngli bayraq altda
Azadlıqda yüksələn bu ad, bu növrəq altda.

Dərbənd ayrı düşübdür, Təbrizə həsrətlik biz.
Zəngəzur, Dərələyəz, Qarabağ tapdaq altda.

Şair Qarabağın tapdaq altında olduğu kimi bu problemə, dər-də etinadsız qalanlara da bir millət oğlu kimi cavab verir. Fikrət Sadığın “Ay ev yiyəsi” şeirində vətən dərdi çəkməyən, onu qo-rumayan nankor övladlara müraciətinə nəzər salaq:

Dörd yanın qaçqın ikən,
Bu növrağı neynirsən?

Yaxşı bağça-bağın var,
Qarabağı neynirsən?

Ümumiyyətlə, millətin döyüşkənlik əhval - ruhiyyəsinin yüksəldilməsi, düşməyə qarşı mübarizə duyğularını alovlandırmaq üçün onların bir yumruq altında birləşməsi zəruriliyini nə-zərə alan şairin taledən şikayət etmə məqamları şeirlərində özü-nəməxsus şəkildə əksini tapmışdır.

Mübarizəyə çağırış Ə. Səraclının “Qalx, Azərbaycan!...” ad-lı şeirinin də əsas məzmunudur. Sözü gedən şeirdə ədib milləti şərəfli keçmişə, qəhrəmanlıqlarla dolu tarixə arxalanmaqla yeni yüksəlişə və oyanişə çağırır:

Bir dön tarixinə bax,
Qalx, Azərbaycan!...
Yerdə sən, göydə Allah-
Bax, Azərbaycan!
Qalx, Azərbaycan!...

Şairin millətinə ehtiram və hörməti, özünəqayıdışın, soykö-künün dərinədən dərk olunması və ona əsaslanmasını poetik dillə oxucuya çatdırdığını görürük.

Millətin azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizəsi qarşısın-da milli vətəndaşlıq borcunu yaradıcılıq mərhələsinin poetik xis-lətinə çevirən ədib qalib gələcəyimizə, azad bir dövlət quracağı-mıza nikbinliyini “Ümid”, “Azərbaycan öz gücü ilə boy atdı” və s. şeirlərində ifadə edir. Torpaqlarımıza təcavüz edənlərə qarşı vətən övladlarının müqəddəs amal uğrunda birləşib mübarizə aparacaqlarını vurğulayır, üçrəngli bayrağımızın böyüklüyünü, mütləq qələbənin inamını ifadə edir. Bu inam hisslərində millə-

tin tarixi keçmişinə bağlılığı və milli talenin nikbin sonluğu
“Ümid” şeirində təsirli göstərilir:

Heç kəs göz tikməsin torpağımıza,
Arzumuz həqiqət, yolumuz haqdır.
Bir gün də üçrəngli bayrağımıza
Əsil türk adımız yazılacaqdır.

“Ümid” şeirindəki təkrarsız bədii boyalar vəhdəti duymaq və əks etdirmək baxımından qiymətlidir. Millətin başına gətirilən faciələrin, təhlükələrin ağırlığı poetik şəkildə təsvir edilir.

Şair “Əhməd Cavad ola bilməz”, “Allahım, bir yol aç sən bu millətə” və bir sıra digər şeirlərində Vətənə və tarixi yaddaşa biganəliyin ağır nəticələrini hayqıraraq anlatmağa çalışır, biganə insanlara hiddətini poetik dillə çatdırır. Millətin dərдинə qalmayan, vətəni yaddan çıxaran xain və nankor vətən övladlarına ünvanlanmış “Allahım, bir yol aç sən bu millətə” şeiri fərqlənir:

Hamı satmaqdadı, alan hardadı,
Vətəni yadına salan hardadı;
Millətin dərдинə qalan hardadı,
Allahım, bir yol aç sən bu millətə.

Bəzən problem, bəzən düyn, bəzən də münəqişə adlanan Qarabağ uğrunda müharibə mövzusunda qələmə alınmış bədii nümunələr öz səciyyəvi özəllikləri ilə seçilir. Yaradıcılığının pafosunu təşkil edən milli azadlıq, mübarizəyə çağırış ideyası Qarabağ mövzusunda özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir. Vətənin çətin imtahan qarşısında qaldığını, insanların torpaq itkisiylə bağlı keçirdiyi hiss və həyəcanları, mənəvi əzab və əziyyətlərini bir vətəndaş kimi duyan şair bütün bunların çıxışını erməni düşməni üzərində zəfərdə görür. Milləti ilə fəxr edən şairin düşməne nifrəti ilə yanaşı, ermənilərə cinayətkar əməllərindən əl çəkməsi xəbərdarlığı “Qarabağ davası döyənələrə” adlı şeirdə təsvir olunur:

Yer ala bilməzsən qara yaxmaqla,
Mənim də rəğbətim və nifrətim var.
Bunu da deyim ki, yadında saxla,
Düz otuz milyonluq bir millətim var.

Qarabağ faciəsi Ə. Saracılı yaradıcılığında qəmli notlarla ifadə olunur. Şeirlərdə döyüş hadisələrinin ağırlıqları ilə yanaşı, əzab - əziyyətlərə düçar olmuş məcburi köçkünlərimizin yaşam tərzləri gözümüz önündə canlanır. Ə. Saracılının “Ağla, qara örpəkli qız, sən ağla!” şeirində Qarabağ reallıqları poetik dillə təsvir edilir. Bu şeirində şair suallar, dilemmalar qarşısında qalır. Şairin “Allah, sən saxla!..” şeirində torpağında günahsız insanların nahaq qanlarının axıldığını, günahkarların hələ də cəzalandırılmadıqlarının təsvir olunduğunu görürük.

Qarabağda aran qaldı,
Göyçə köçdü, viran qaldı,
Haqlı öldü, qıran qaldı,
Allah, sən saxla, sən saxla!

Milli qürur rəmzinə çevrilmiş şəhidliyin Ə. Saracılının poetikasında təsviri geniş şəkildə təqdim edilir. Ə. Saracılı “Şəhidlərin səsi” şeirində özünüdərkini yüksək nöqtəsi hesab edilən şəhidlərin axan qanının yerdə qalmayacağına əminliyini ifadə edir:

Dərd görməyən dərdə qalmaz,
Dəyən güllə tirdə qalmaz;
İllər keçər yerdə qalmaz
Bu qan dünyada, dünyada.

Məhərrəm Qasımlının “Laçınım” adlı şeirində hər addımı igid şəhid - əsgərlərimizin qanı ilə suvarılmış Laçının taleyi şairin daxili aləmində həsrət hissləri doğurur. Müəllif Laçının dərqli obrazını yaradır:

Yollarını otlar basan,
Yaylağını yadlar gəzən,
Ellərini dərdlər üzən
Laçınım, can Laçınım,
Qanadı qan Laçınım.

Vətən harayı Qarabağ müharibəsini əks etdirən lirikada yer tutur. Vətənpərvərlik ruhunda qələmə alınmış poetik nümunələrdə göstərilən problemlərin ziddiyyətli məqamlarına aydınlıq gətirilir. Müəlliflər düşüncələrini poetik üslubla ifadə edirlər. Poetik nümunələrdə Azərbaycan xalqına yönəlmiş müraciət, in-

tibaha çağırış özünü aydın şəkildə büruzə verir.

44 günlük Vətən müharibəsi Qarabağ mövzusunu əks etdirən milli poeziyamızın qələbə manifestidir. Azərbaycan xalqının tarixi zəfərini poetik dillə təqdim edilməsi təqdirəlayiqdir. Vahid Əziz Qarabağın işğaldan azad olunmasını, zəfərini poetik dillə tərənnüm edir:

Ordu zəfər çaldı son həmləsiylə,
Vətən Qələbəyə açdı qoynunu,
Kimi - qələmiylə, kimi - səsiylə,
Kimi - müjdəsiylə gətirdi onu.

Musa Urudun “Qarabağ Azərbaycandır!” poetik nümunəsinə Vətən müharibəsinin qələbə sevincləri tərənnüm edilir:

Gözümüzə qalmadı - arzu, muradı gördük,
“Qənimətlər parkı”nı, “Zəfər Paradı” gördük.
Dəmir yumruq, tunc inam, polad iradə gördük:
Qarabağ Azərbaycandır! ¹³⁴

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunu əks etdirən şeirlərin problematikasi müxtəlif mövzu və problemləri özündə ehtiva edir. Buna baxmayaraq, Birinci Qarabağ müharibəsi və Vətən müharibəsi dövrlərinə aid şeir nümunələri arasında oxşar xüsusiyyətlər olduğu kimi, fərqli xüsusiyyətlər özünü göstərir. Birinci Qarabağ müharibəsi dövrünə aid şeir nümunələrində pessimist, bədbin ruh hakim idisə, Vətən müharibəsinə aid şeir nümunələrinə optimist, nikbin ruh hakim kəsilir. Birinci Qarabağ müharibəsini əhatə edən şeir nümunələrinin problematikasında gələcəyə ümid əsas yer tuturdusa, Vətən müharibəsini əhatə edən şeir nümunələrinin problematikasında zəfəri tərənnüm etmək əsas yer tutmaqdadır.

¹³⁴ Urud M. Şərəfli bir tarixi yazan səsi eşitdik: “Qarabağ Azərbaycandır!” // <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/8112-serefli-bir-tarixi-yazan-sesi-esitdik-qarabag-azerbaycandir;>

II. I. III Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında

Qarabağ mövzusunun əks etdirən şeirlərdə obrazlar

Qarabağ müharibəsini əks etdirən poetik nümunələrin obrazlar qaleriyası zəngindir. Həm məhdud, həm geniş mənada təqdim edilən obrazlar maraq kəsb edir. Məhdud mənada təqdim edilmiş obrazlar içərisində Ali Baş Komandan obrazı, döyüşçü obrazı, şəhid obrazı, günahsız yerə qətlə yetirilmiş uşaq, şəfqət bacısı və s. obrazlar yer alır. Bu obrazlar konkret şəxslərin obrazları kimi təqdim edilir. Geniş mənada təqdim edilmiş obrazlar insan obrazını, təbiət surətini, əşya surətini, heyvan surətini və s. əhatə edir. Poetik nümunələrdə əksini tapmış insan surətləri fərdiləşdirmə və ümumiləşdirmə yolu ilə təqdim edilir.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin xalqına müraciəti zamanı sevə-sevə səsləndirdiyi “Qarabağ bizimdir! Qarabağ Azərbaycandır!” şüarları Azərbaycan xalqının tarixinin əksidir. Azərbaycan poeziyasında Qarabağın Azərbaycanın ayrılmaz tərkibinə çevrilməsi əksini tapır. Söz sənətində Qarabağın obraz kimi tərənnümü öz möhtəşəmliyi ilə fərqlənməkdədir. Qarabağ adı Azərbaycan məkanı kimi deyil, xalqın tarixində yeri və məqamı olan bir obraz kimi təqdim edilir. Hüseyn Bağiroğlunun “Qarabağ əbədi Azərbaycandır!”¹³⁵ şeirində Qarabağın əzəli Azərbaycanın olduğuna və olacağına inam əks etdirilir:

Hər qaya köksündə, hər dağ başında
Tarixim daşlarda dil açıb deyir;
Bu qədim torpağın hər qarışında
Şəhid məzarları dil açıb deyir:
“Azərbaycan can içində bir candır!
Qarabağ əbədi Azərbaycandır!”

¹³⁵ Bağiroğlu H. Qarabağ əbədi Azərbaycandır! // <http://senet.az/qarabag-%C9%99b%C9%99di-az%C9%99rbaycandir-huseyn-bagiroglunun-seirl%C9%99ri/>;

Vahid Əzizin “Azərbaycandır Qarabağ...”¹³⁶ şeirində də Qarabağın Azərbaycanın əzəli torpağı olması vurğulanmaqdadır:

Dünya-dünya olan gündən
varlığımız ona Vətən,
biri-ürək, biri-bədən;
hər ikisi Ulu torpaq -
Azərbaycandır Qarabağ!

Seyid Nəmiq Aslanovun “Qarabağ Azərbaycanı!” şeirində də Qarabağ obraz səviyyəsinə yüksəldilir:

Düşmənləri zora saldı,
Kafirləri tora saldı,
Xainlərdən qisas aldı,
Paşınıyanı gora saldı,
Sübut etdi o şeytandır,
Qarabağ Azərbaycanı.¹³⁷

Elmar Vüqarlının “Qarabağ -Azərbaycandır!”¹³⁸ şeirində də Qarabağ obraz səviyyəsinə yüksəldilərək, bu doğma elə olan sevgi ilə yanaşı, inam, milli birlik amalının qabardılması əksini tapır:

Qarabağ – sonsuz qisasdır!
Ömrümüzə xəzan, yazdır!
Qarabağ – canımızda candır,
Qarabağ – ölümdür, qandır!
Qarabağ – Azərbaycanı!!!

Vətən müharibəsindən əvvəl qələmə alınmış nəzm nümunələrində obraz səviyyəsinə yüksəldilmiş Qarabağın azad olunacağına ümid əksini tapmışdır. Səidə Əliyevanın “Əsir Qarabağa bahar tələsmir!” şeirində Qarabağın azad olunacağına ümid nəzmə çəkilir:

Bahar təbiəti güllə bəzəyir,
Qarabağ xalqının yolun gözləyir.

¹³⁶ Əziz V. Azərbaycanı Qarabağ // <https://edebiyyatqazeti.az/news/poeziya/6415-azerbaycandır-qarabağ>;

¹³⁷ Aslanov N. Qarabağ Azərbaycanı // Qarabağ Azərbaycanı! (elmi-publisistik tarixi etnoqrafik risalə). Bakı, 2020. 208 s. s. 174;

¹³⁸ Vüqarlı E. Qarabağ - Azərbaycanı // <https://sia.az/az/news/literature/767799.html>;

Şuşam, Cıdır düzü bizi səsəyir,
Əsir Qarabağa bahar tələsmir! ¹³⁹

Qarabağ Azərbaycanın ümummilli bir dərdi kimi Birinci Qarabağ müharibəsinə həsr olunmuş poetik nümunələrdə aparıcı yer tutmaqda idi. F. Fərəcovun “Ondan öyrənirik biz” şeirində Qarabağı ağrımız, acımız kimi təqdim etməsinə baxmayaraq, gələcəyə ümidini də əks etdirərək “Qeyrətdən tacımızdır” kimi təqdim edir:

O, Qarabağ dəridir,
Ağrımız, acımızdır.
Kimsəyə bəxş olunmaz
Qeyrətdən tacımızdır.

Bu nümunədə müəllif Qarabağı “acımızdır” kimi təqdim etməsinə rəğmən, “tacımızdır” deyərək, Qarabağın Azərbaycan xalqının həyatında tutduğu məqama da aydınlıq gətirir.

İstər Birinci Qarabağ müharibəsi, istərsə Vətən müharibəsi dövründə qələmə alınmış poetik nümunələrdə Qarabağın Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olmasına inam səsləndirilir.

Azərbaycan poeziyasında Xocalı faciəsinin təqdimində şairlər xalqın qan yaddaşına çevrilmiş faciəni ürək ağrısı ilə təqdim edirlər. Sabir Rüstəmxanlının “Xocalıya mərsiyə”, “Xocalıdan sonra”, Fikrət Qocanın “Hər gecə Xocalıda”, Zəlimxan Yaqubun “Layla, Xocalım, layla”, Nüsrət Kəsəmənlinin “Xocalı”, Vəqif Bayatlının “Xocalı - tanrının bəlası” və s. şeirlərdə Xocalı faciəsinin izləri poetik dillə təqdim edilir. Nüsrət Kəsəmənlinin “Xocalı” şeirində Xocalıda törədilən faciənin yaratmış olduğu fəsadlar əksini tapır:

Tanklar qan üstündən yeridi,
Neçə can üstündən yeridi.
Ölü anaların döşlərindən
süd əmmədilər daha.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzunu əks etdirən şeir nümunələrində Şuşa obrazı diqqəti cəlb

¹³⁹ Əliyeva S. Əsir Qarabağa bahar tələsmir! // <https://menazerbaycanliyam.wordpress.com/qarabag-seirl%C9%99r/>;

edir. Vətən müharibəsini əks etdirən şeir nümunələrində Şuşa obrazı qalibiyyət rəmzi kimi çıxış edir. Üç tərəfdən səkkiz yüz metr yüksəklikdə yerləşən sıldırım qayalarla, Qırxqız, Kirs, Murov, Bağqıran, Sarıbaba dağları ilə əhatə olunan Şuşa yaşayış məskəni salındığı vaxtdan xalqımızın diqqət mərkəzində olmuşdur. Şuşanın Azərbaycan xalqının milli şüurunda özünəməxsus yeri olması Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev tərəfindən vurğulanmışdır: “Şuşa Azərbaycanın ən əziz və böyük tarixi olan bir guşəsidir. Şuşanı yaradanlar, Şuşa şəhərini quranlar, Şuşa Qalasını tikənlər Azərbaycan torpağının sahibləri olublar və Qarabağda Azərbaycan torpağının daim qorunması, saxlanılması üçün Şuşa şəhərini, Qalasını yaradıblar. Bu, Azərbaycan xalqının, əcdadlarımızın yaratdığı böyük abidədir, təkcə şəhər deyil, böyük bir tarixi abidədir. Bu şəhərdə onun ətrafında Azərbaycan xalqının bir neçə əsrlik tarixə malik böyük mədəniyyəti, mədəni irsi, qəhrəmanlıq nümunələri yaranıbdir. Şuşa təkcə şuşalılar üçün yox – bütün Azərbaycanlılar üçün vətəninə, millətini sevən hər bir vətəndaş üçün əziz bir şəhərdir, əziz bir torpaqdır, əziz bir Qaladır, əziz bir abidədir”¹⁴⁰.

Şuşanın xalqımızın həyatındakı önəmi bədii nümunələrdə əksini tapmış və əks etdirilməkdədir. Şuşanın tərənnüm və təsvir edilməsi Müstəqillik dövrü milli ədəbiyyatımızın ayrılmaz ana xəttinə çevrilmişdir. Xüsusilə, Birinci Qarabağ müharibəsi dövrünü əhatə edən bədii nümunələrdə Şuşanın azad olunacağına olan ümidlə yanaşı Şuşa dərdi, Şuşa harayı əksini tapmışdır. Vətən müharibəsində əldə edilən zəfərdən sonra Şuşa qalibiyyət rəmzinə çevrilmişdir.

1750-ci illərin əvvəllərində Pənahəli xan Cavanşir tərəfindən inşa edilmiş Şuşa şəhəri ədəbiyyatımızda obraz kimi təqdim edilməkdədir. Şuşa obrazı xüsusilə Azərbaycan poeziyasında möhtəşəmliyi ilə diqqəti cəlb edir. Eyni ad altında müxtəlif poetik nümunələrin yaranması ədəbi mühitin və ədiblərin Şuşaya olan maraqları kimi dəyərləndirilməlidir. Məsələn, Azərbaycan

¹⁴⁰ Şuşa Azərbaycanın ən əziz və böyük tarixi olan bir guşəsidir // shusha-ih.gov.az/news/521.html;

poetik fikrinin nümayəndələri olan Rəsul Rzanın, Əziz Vahidin “Şuşam mənim”, Səməd Vurğunun, Rəsul Rzanın, Mirvarid Dilbazının, Zivər Ağayevanın, Fikrət Qocanın, Vaqif Bəhmənlinin, Rəşad Məcidin, Səidə Əliyevanın, İbrahim Yusifoğlunun “Şuşa” və digər müxtəlif adlı şeirləri Şuşanın Azərbaycan ədəbiyyatı üçün dəyişməz əbədi bir obraz olmasını təsdiq edə bildi.

Rəsul Rzanın hələ 1980-ci illərdə qələmə aldığı “Şuşam mənim”¹⁴¹ şeirində Şuşanın xalqın milli şüurunda tutduğu tarixi məqamına da işıq salınır.

Tarixdə baş əyməmişən
bir fatehə, müxənnətə
Bir qonşunun, bir qonağın
könlünə də dəyməmişən.
Alqış sənə!
Bu qüdrətə!
Doğma yurdum,
gözəl Şuşam.

Vətəni bütöv, parçalanmaz şəkildə təqdim edən Rəsul Rza Şuşanın tarix boyu məğlubedilməzliyini poetik dillə təqdim edir. Bu amil tarixin xalqın milli mənlilik şüurunda yaşamasını əks etdirir. Şuşanın məğlubedilməzliyi, hər zaman döyüşlərdə qalib çıxması İbrahim Yusifoğlunun “Şuşa”¹⁴² şeirində əksini tapır:

Daşını, adını Pənahxan qoyub,
Zirvəyə qaranquş yuvası qonub,
Düşməni göynədən göz dağı olub,
Neçə yol gəlibdi bəd gözlə tuşa,
Hər vaxt qalib çıxıb döyüşdə Şuşa.

Bu məqam Vahid Əzizin “Mənim Şuşam”¹⁴³ şeirində də əksini tapır. Müəllif Şuşanın məğlubolunmazlığını düşmənin məğlub edilməsində açıqlayır:

Zaman-zaman, nankor dövrən,
Toxunsa da mərd şəstinə.

¹⁴¹ rasulrza.musigi-dunya.az/sheirler/susam_menim.shtml;

¹⁴² Yusifoğlu İ. Şuşa // www.yenises.az/w11003.html;

¹⁴³ Əziz V. Mənim Şuşam // www.youtube.com/watch?v=bx17ZU8NWdo;

Rəzil oldu yağı düşmən,
Dayananda qəsdinə.
Şuşam mənim!

Fikrət Qocanın 1981-ci illərdə qələmə aldığı “Şuşa” şeirində Şuşa təbiətinin ayrı-ayrı rəng çalarlarının bədii əksi ilə yanaşı, Şuşa “Vətən torpağının heykəli” kimi təqdim edilir:

Vallah, göz sevinir baxırsan hara,
Öz yaşıl səsiylə çağırır çəmən.
Şuşa, ucalmısan boz buludlara,
Vətən torpağının heykəlisən sən.

Səidə Əliyevanın “Şuşa” şeirində Şuşanın xalqın əzəl yurdu olması əksini tapması ilə yanaşı, doğma vətənimiz bütöv şəkildə göstərilir:

Əzəmətli ulu dağların zirvəsində,
Möhtəşəm qalaların əhatəsində.
Qarabağın cənnət məkan guşəsində,
Xalqımın əzəl yurdusan Şuşa.

Qasım Qasımlı “Zümrüd tac”¹⁴⁴ adlı şeirində Şuşanı Qarabağın tacı kimi təqdim edir:

Bədxahı boğmaqçün qəsdinə duran
Xaçın, Qarqar onun qoşa sazıdır.
Başının üstündə yanıb bərq vuran
Şuşa Qarabağın zümrüd tacıdır.

Vahid Əziz “Şuşam mənim” şeirində Şuşanın qartal əzəmətli olmasını vurğulayır. Təqdim etdiyi bənddə Şuşanın coğrafi məkanını göz önündə canlandırırlar:

Doymaq olmur boylandıqca,
Gül çiçəyinə, daşına.
Gözəl Şuşa qartal kimi,
Qonub dağlar başına.
Şuşam mənim.

Səyavuş Məmmədov “Şuşanı qar gördüm” şeirində Şuşanın Birinci Qarabağ müharibəsi dövründəki obrazını yaradır:

¹⁴⁴ Qasımlı Q. Zümrüd tac // Qarabağ dastanı. Otuz ilin həsrəti – 44 günün zəfəri. Bakı, “Təhsil”, 2021. 528 səh. s. 343;

Şuşanı qar gördüm, qar gördüm,
Elimi var gördüm, var gördüm,
Səslədim ötən günləri,
Daşları kar gördüm, kar gördüm.¹⁴⁵

Qulu Ağsəsin “Şuşa” şeirində Şuşanın Birinci Qarabağ müharibəsi dövründəki obrazı təqdim edilir:

Özün dağ başına qoyan şəhərin
ayağın xan kəndi yuyurdu
kürəyinin təri
cıdırda soyuyurdu.¹⁴⁶

Qulu Ağsəs Şuşanın obrazını yaratmaqla yanaşı, artıq tarixə çevrilmiş Şuşa işğalına da toxunur. 2020-ci il noyabrın 8-i azad edilmiş Şuşanın 1992-ci il may ayının 8-də erməni birləşmələri tərəfindən işğal edilməsi məqamını şeirdə qələmə alır:

Kim idi qalxan o boyda dağı? –
yağışdan sallanıb enirdi qonağı.
... Dağın dizləri əsdi bir may səhəri
gözünün yaşı
ayağının suyuna qarışdı şəhərin...¹⁴⁷

Azər Turan Qulu Ağsəsin “Şuşa” şeirinin məziyyətlərinə toxunaraq qeyd edir ki, “Qulu Ağsəsin ilk baxışda akvarel boyalarla yaratdığı “Şuşa” şeiri poeziyamızda tarixi bir keçid mərhələsini estetik rakursda şəkilləndirir, müxtəlif səmtlərə istiqamətlənmiş ədəbi təmayüllərin məhz bu keçid mərhələsində qovuşuşunu yaradırdı. Yeni estetikaların çarpazlaşması effektini doğuran şeir yaddaşımızdakı Şuşanın mənzərəsini sakrallaşdırma bilir-di. Postimpressionist təəssüratla yazılmış “Şuşa” bir sıra mənarlarda başlanğıc oldu. ...Qulu Ağsəsin postimpressionist yanaş-

¹⁴⁵ Məmmədzadə S. Şuşanı qar gördüm // Qarabağ dastanı. Otuz ilin həsrəti – 44 günün zəfəri. Bakı, “Təhsil”, 2021. 528 səh. s. 396;

¹⁴⁶ Ağsəs Q. Şuşa // <https://manera.az/poeziya/9432-shusha-qulu-agsezin-sheiri.html>;

¹⁴⁷ Ağsəs Q. Şuşa // <https://manera.az/poeziya/9432-shusha-qulu-agsezin-sheiri.html>;

ması Şuşanın mükəmməl obrazını yaratmışdı və şeir işğala məruz qalmış Şuşanın poetik təsnifatını uğurla verirdi”.¹⁴⁸

Rəşad Məcidin “Şuşa” şeirində də Şuşanın poetik dillə canlandırılmış obrazı təqdim edilir:

Qoynuna hər gələn yüz xəyal eylər,
Uzaqdan baxanlar qeylü-qal eylər,
Birini coşdurar, birin lal eylər,
Tilsimdir, ovsundur, cadudur Şuşa.¹⁴⁹

Bir amili də vurğulamaq istərdim ki, ədəbi mətnlərdə və qaynaqlarda Şuşa “Şişə”, “Şuşa”, “Pənahabad”, “Qala”, “Qələ” kimi təqdim edilir. Yəni, bədii nümunələrdə Şuşa obrazı bu adlar altında qələmə alınır. Məsələn, satirik şair kimi qəbul edilən Baba bəy Şakirin (1780-1845) Qasım bəy Zakirə yazdığı şeirlərinin birində Şuşa “Qala” kimi əksini tapır:

Zakira, eşitdim tazə bir xəbər,
Həqiqətdə qoydu məni xeyli mat.
Zahirən ki, seçirlərmiş Qalada,
Tərəf-tərəf olub bəylər deputat.

El arasında Şuşanın “Qala”, “Qələ” adlandırılması məlum bir faktdır. Dəniz səviyyəsindən 1400 metr hündürlükdə yerləşən meşələrlə örtülmüş, bir tərəfdən uçurum, digər tərəfdən isə sıldırım qayalarla əhatə olunmuş təbii bir qaladır. Baba bəy Şakir də “seçirlərmiş Qalada” dedikdə, Şuşanı nəzərdə tutmuşdur.

Mir Möhsün Nəvvab özünün “Şuşa qalasında baş vermiş erməni - müsəlman münaqişəsi münasibətilə”¹⁵⁰ adlı mürəbbə janrında olan şeirində Şuşanı Qala kimi təqdim edir:

Müsəlmana ermənilər durdu sataşmağa,
Qarınca tək Qalada qatışib qaynaşmağa,
Qırallığın yolların üzlərinə aşmağa,
Başlarına böyüklük ciqqəsini saşmağa.

¹⁴⁸ Turan A. Çağdaş Azərbaycan şeirində modernist estetikalar // <https://edebiyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/8582-cagdas-azerbaycan-seirinde-modernist-estetikalar>;

¹⁴⁹ Məcid R. Şuşa // Qarabağ dastanı. Otuz ilin həsrəti – 44 günün zəfəri. Bakı, “Təhsil”, 2021. 528 səh. s. 523;

¹⁵⁰ Nəvvab M.M. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 216 səh. s. 103;

Şuşanın Şişə kimi təqdimi S. Zöhrabbəyovun ermənilərin Şuşanı viran qoymalarını, Şuşanın erməni vandaliziminə tuş gəlməsini poetik dillə təqdim etdiyi “Vətən naləsi”¹⁵¹ adlı şeirində də əksini tapır:

Nə rəvadı Şişə olsun böylə parə-parə, Yarəb,
Dağıla qaça tamamən hər bir diyarə, Yarəb.
Nə rəvadır ol məkanə aparardı həsrət,
Olaydı çün xərabə dönə xaksarə, Yarəb¹⁵²

Böyük qayıdışın şah əsəri olan Şuşaya “qazi”, “döyüşçü”, “qəhrəman” kimi xitab edilir. Belə xitab özünü Vətən müharibəsində əldə edilən zəfərdən sonra özünü göstərdi. Məsələn, Teymur Kərimlinin “Can Şuşam!” şeirində Şuşaya belə xitab edilmənin şahidi oluruq:

Uğrunda neçə canlarımız verdi can, Şuşam!
Qazi Şuşam, döyüşçü Şuşam, qəhrəman Şuşam!

Şuşaya həsr edilmiş şeir və mahnılara nəzirələr yazılmasına, xalq arasında məşhur olmuş ifadələrin yenidən bədii nümunələrdə işlədilməsinə rast gəlinir. Xan Şuşinski tərəfindən “Şuşanın dağları başı dumanlı” mahnısı yazılıb. Xan Şuşinskidən mahnının sözlərinin dəyişdirilməsi tələb edilmişdir. Xanəndə ilk sətiri “Şuşanın dağları deyil dumanlı”ya dəyişdirmişdir. Günümüzdə mahnı öz ilkin variantında ifa edilməkdədir. Vüqar Əhməd qələmə aldığı şeirdə ənənələri davam etdirərək, “Şuşanın dağları başı vüqarlı!” adı ilə ictimaiyyətə təqdim edir:

Şuşanın dağları deyil dumanlı,
İndi bu dağlarım şahdı, sultandı,
İndi gözəl Şuşa Azərbaycandı,
Şuşanın dağları başı vüqarlı!¹⁵³

Xalq şairi Zəlimxan Yaqubun “Bu gecə yuxuma girmişdi Şuşa”¹⁵⁴ şeirinə Adıgözəl Aydınov “Şuşa”¹⁵⁵ adlı nəzirə yazması diqqəti cəlb edir. Zəlimxan Yaqubun

¹⁵¹ Zöhrabbəyov S. Vətən naləsi. İrşad. 17 yanvar, 1907. s. 4;

¹⁵² Zöhrabbəyov S. Vətən naləsi. İrşad. 17 yanvar, 1907. s. 4;

¹⁵³ Əhməd V. Şuşanın dağları başı vüqarlı // <https://azerforum.com/az/susanin-daglari-basi-vuqarli>;

Bu gecə yuxuma girmişdi Şuşa,
Cabbar ağlayırdı, Xan ağlayırdı.
Dönmüşdü qanadı qırılmış quşa,
Qarabağ başabaş qan ağlayırdı

Uzadıb əlini Bakıya sarı,
“Batdıqca günaha batın!”, deyirdi.
“Vətən xainləri, yurd satqınları,
Satın Qarabağı, satın!”, deyirdi. ¹⁵⁶

şeir bəndlərinin dəyişdirilib

Bu gecə yuxuma girmişdi Şuşa,
Cabbar gülümsəyir, Xan sevinirdi.
Dönmüşdü qanadı sağalmış quşa,
Qartal kimi zirvələri seyr edirdi.

Uzadıb əlini Bakıya sarı,
“Qalxın zirvələrə, qalxın!”, deyirdi.
“Vətən xainləri, yurd satqınları,
Baxın Qarabağa, baxın!”, deyirdi ¹⁵⁷

kimi təqdim edilməsi diqqəti cəlb edir. Bu proses, yəni dəyişdirilmə prosesinin əsas səbəblərindən biri Zəlimxan Yaqubun “Bu gecə yuxuma girmişdi Şuşa” şeirinin Birinci Qarabağ müharibəsi dövründə qələmə alınmasıdır. Şeirdə Şuşanın o zamankı ictimai - siyasi durumu əksini tapır. Adıgözəl Aydınov isə 44 günlük Vətən müharibəsinin qələbəsi sayəsində Şuşanın azad olmasını canlandırmağa cəhd edir.

Şuşa haqqında qələmə alınan poetik nümunələr arasında oxşarlığın olması xalqın şüurunda formalaşmış, qan yaddaşına çevrilmiş Şuşaya olan sevgi və ehtiramdan meydana çıxır. Şuşaya olan ehtiram, bədii nümunələrdə obrazının yaradılması Ümum-

¹⁵⁴ Yaqub Z. Bu gecə yuxuma girmişdi Şuşa // <https://1905.az/bu-gece-yuxuma-girmisdi-susa-zelimxan-yaqub/>;

¹⁵⁵ Aydınov A. Şuşa şeiri (Nəzirə) // [https://www.youtube.com/watch?v=rDlgg_ttzIg](https://www.youtube.com/watch?v=rDlgg_ttzIg;);

¹⁵⁶ Yaqub Z. Bu gecə yuxuma girmişdi Şuşa // <https://1905.az/bu-gece-yuxuma-girmisdi-susa-zelimxan-yaqub/>;

¹⁵⁷ Aydınov A. Şuşa şeiri (Nəzirə) // [https://www.youtube.com/watch?v=rDlgg_ttzIg](https://www.youtube.com/watch?v=rDlgg_ttzIg;);

milli lider Heydər Əliyevin Şuşa haqqında dedikləri “Şuşasız Qarabağ, Qarabağsız isə ümumiyyətlə Azərbaycan yoxdur” kimi fikirləri özündə əks etdirir.

Keçmiş ənənəyə bağlı olan ədəbiyyatımızın milli mənlilik sü-urunun, vətənpərvərlik hisslərinin formalaşmasına təsiri inkar edilməzdir. Şuşa obrazı milli ədəbiyyatımızda zamanlara səpələnmiş şəkildə deyil, xalqın sevgi və ehtiramını kainatın sonsuzluğunda bütövləşmiş bir şəkildə əks etdirir. Xalqın gen yad-daşına çevrilmiş, şeir-sənət mərkəzi, ecazkar mədəniyyətimizin rəmzi olan Şuşa Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə Azər-baycan mədəniyyətinin paytaxtı elan edilməsi bu ənənənin da-vam etdiriləcəyini əks etdirir.

Ali Baş Komandan İlham Əliyevin obrazı istər Birinci Qara-bağ müharibəsini, istərsə Vətən müharibəsini əks etdirən poetik nümunələrin əsas obrazlarından birinə çevrilib. Poetik nümunə-lərdə Ali Baş Komandan qalib sərkərdə obrazı kimi canlandırılır. İlham Əliyev obrazı xalqla, millətlə bərabər təqdim edilir. F. Qocanın “Vətən müharibəsi”¹⁵⁸ şeirində bunun şahidi oluruq:

Alqış xalqımızın, yurdumun,
Alov saçan nəğməsinə, nəfəsinə,
Bu xalqın sərkərdəsinə!
İlham sənə, alqış sənə!

Vahid Əziz “Qələbəli Azərbaycan...”¹⁵⁹ şeirində Ali Baş Komandan İlham Əliyevin obrazını yaradır. Şair Ali Baş Ko-mandanın obrazını qələbə əldə etmiş Ordumuzla ayrılmaz, bütöv şəkildə təqdim edir:

Geri sürür el köçünü,
dünya gördü sel gücünü,
var ol, Ali Baş Komandan -
yenə doğma Qarabağın
öz sahibi oldu Vətən!

¹⁵⁸ Qoca F. Vətən müharibəsi // <https://525.az/news/158681-veten-muharibesi-fikret-qocanin-seiri>;

¹⁵⁹ Əziz V. Qələbəli Azərbaycan // <https://edebiyyatqazeti.az/news/poeziya/6415-azerbaycandir-qarabag>;

Şair Ali Baş Komandan İlham Əliyevin dolğun Ali Baş Komandan obrazını “Var ol, Ali Baş Komandan...”¹⁶⁰ şeirində təqdim edir:

Zülmət getdi Qarabağdan,
ömrünü çıraqla elədin,
var ol, Ali Baş Komandan -
çox günahkar nəsillərin
üzlərini ağ elədin!

Ali Baş Komandan İlham Əliyevin obrazı Seyid Namiq Aslanovun “Allahu-əkbər” şeirində də təqdim edilir. Müəllif Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Vətən müharibəsindəki hərbi nailiyyətlərini təqdir edərək, kamil xilaskar obrazını yaradır:

Bütün dünyaya səs saldı Azərbaycan igidləri.
Şəhidlərimiz behiştin, ətir saçan qönçələri,
İgidlərimiz Allahın çox dəyərli töhfələri.
Bu zəfərin qurucusu, sərkərdəsi İlham Əli.¹⁶¹

Vüqar Əhmədın “Sevir Azərbaycanım – Ali Baş Komandanım” şeirində İlham Əliyevin qəlbləri sevindirən fəaliyyəti, vətəninin və xalqının rifahı üçün çalışması məhəbbətlə tərənnüm edilir. Müəllif Ali Baş Komandanın xalqı tərəfindən sevilməsini vurğulamaqla bərabər İlham Əliyevin tarix yazdığını da tərənnüm edir:

Xalqım dua eləyir, İlham Heydər oğluna,
Millət qəlbən inanır, igid rəhbər oğluna,
Artıq qəhrəman deyir, İlham adlı oğluna,
Sevir Azərbaycanım – Ali Baş Komandanımı.¹⁶²

Ali Baş Komandan İlham Əliyevin zəfər əldə etmiş qalib sərkərdə obrazı poeziyamızın tərənnüm etdiyi əsas və başlıca obrazlardan birinə çevrilməsi xalqımızın öz dəyərli övladlarının tarix qarşısındakı tarixi missiyalarını unutmayacağına bir işarə-

¹⁶⁰ Əziz V. Var ol, Ali Baş Komandan // <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6415-azerbaycandir-qarabag>;

¹⁶¹ Aslanov N. Allahu-Əkbər // Qarabağ Azərbaycandır! (elmi-publisistik tarixi etnoqrafik risalə). Bakı, 2020. 208 s. s. 167;

¹⁶² Əhməd V. Sevir Azərbaycanım – Ali Baş Komandanım // Seyid Namiq Aslanov. Qarabağ Azərbaycandır! (elmi-publisistik tarixi etnoqrafik risalə). Bakı, 2020. 208 s. s. 202;

dir. 44 günlük Vətən müharibəsinin qələbəsini əks etdirən obraz kimi xalqın tarixi yaddaşına həkk olunacaq obrazlardan biri də Ali Baş Komandan – İlham Əliyevin obrazı oldu.

Dəyanət Osmanlı “Yaşıl üzlü bozqurd səsli Qarabağım...” poetik nümunəsində Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin millətin qan yaddaşında əbədi yer tutmasını tərənnüm edir:

Ali Baş Komandanım
Qarabağ göylərinə sancdığı
Zəfər bayrağının kölgəsində
millətin ürəyində
çoxdan arzuladığın
əbədi heykəlin dikilir. ¹⁶³

Şair Ali Baş Komandanın Qarabağ göylərinə Zəfər bayrağını sancmasını tarixin qan yaddaşına çevrildiyini göz önündə canlandırır.

Musa Urudun “Paşam, hey!” şeirində Ali Baş Komandana “Paşam” deyərək xitab edilərək oxuculara təqdim edilir:

Qələbə bizimdir, əzilər yağı,
Dönər gülüstana Vətən torpağı.
Əlində üçrəngli zəfər bayrağı
Əmrini gözləyir, əsgər, Paşam, hey! ¹⁶⁴

“Paşa” sözü “baş ağa” birləşməsinin ixtisar forması olmaqla yanaşı, bəzi müsəlman ölkələrində yüksək hərbi və mülki vəzifə sahiblərinə verilən ad kimi də bilinməkdədir.

Qarabağ müharibəsini əks etdirən obrazlar içərisində diqqəti cəlb edən məqam Azərbaycan Respublikasının şanlı, əzəmətli, müzəffər Ordusunun obrazının tərənnüm edilməsidir. Azərbaycan Ordusunun tərənnümü yalnız Vətən müharibəsini əks etdirən poetik nümunələrdə deyil, həmçinin də Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı qələmə alınmış poetik nümunələrdə də əksini tapıb. Vahid Əziz Azərbaycan Ordusunun rəşadətli obrazını “Tan-

¹⁶³ Osmanlı D. Yaşıl üzlü bozqurd səsli Qarabağım.... Zəfər duyğuları (Poeziya antologiyası 2022 –Şuşa ilinə həsr olunur). Bakı, “Elm və təhsil”, 2022. 220 səh. s. 137;

¹⁶⁴ Urud M. Şərəfli bir tarixi yazan səsi eşitdik: “Qarabağ Azərbaycandır!” // <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/8112-serefli-bir-tarixi-yazan-sesi-esitdik-qarabag-azerbaycandir;>

rı, qoru Azərbaycan Ordusunu...”, “Ordu” və s. bu kimi şeirlərdə vardır. Şairin “Tanrı, qoru Azərbaycan Ordusunu...” şeirində Azərbaycan Ordusunun sülhməramlı olması vurğulanır:

Düşmən çoxmuş yaxınlarda, uzaqlarda,
camalımız ümid yayan çıraqlarda,
yolu düşüb bütün Cənub Qafqazlarda
Sülhə doğru Azərbaycan Ordusunun.

Vahid Əzizin “Ordu” şeirində də müzəffər Ordumuzun öz doğma torpaqları uğrunda mübarizə aparmaları açıqlanır:

Quduz it kimidir, dağ-daşı qapar,
üzünə hər yerdə bağlı qapılar,
ölmək istəmirsən? onu ver qurtar;
halal torpağını istəyir Ordu...

Nizami Muradoğlunun “Ərənlər, irəli, ərlər, irəli!”¹⁶⁵ şeirində Milli Orduya olan inam əks etdirilməklə, Ordunun şanlı, şərəfli yol keçməsinə toxunulur:

Şərəfli ordumuz, şanlı ordumuz,
Zəfərlər gözləyir sizdən yurduumuz.
Aldıqca kəndləri, yüksəklikləri,
Ərənlər, irəli, ərlər, irəli!

Ədiblərin yaradıcılığında istər Birinci Qarabağ müharibəsində, istərsə də Vətən müharibəsində öz məharətini göstərmiş, Vətənin hər qarış torpağı uğrunda vuruşmuş Azərbaycan Ordusunun şərəfli yolu əksini tapır.

Birinci Qarabağ müharibəsini, həmçinin 44 günlük Vətən müharibəsini əks etdirən poetik nümunələrdə diqqəti cəlb edən obrazlardan biri də Azərbaycan Ordusunun ayrılmaz tərkibinə çevrilmiş əsgər obrazıdır. Qabilin “Ümid sənədir ancaq, Azərbaycan əsgəri” poetik nümunəsində vurğuladığı kimi Azərbaycan əsgəri xalqın nicatı, ümidi, xilaskarıdır.

Vahid Əziz “Əsgərin...”¹⁶⁶ adlı poetik nümunəsində qələbəyə inamını əks etdirməklə bərabər döyüşkən, mərd əsgər obrazını yaradır:

¹⁶⁵ Muradoğlu N. Ərənlər, irəli, ərlər, irəli! // <http://www.folklor.az/918.htm>;

¹⁶⁶ Əziz V. Əsgərin // <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6415-azerbaycandir-qarabag>;

Şəninə bəzədim bəyaz kağızı,
düşməni qovaraq qaçan əsgərin.
Alnından öpəcəm Bayrağımızı
İsa bulağına sancan əsgərin.

Səidə Əliyevanın “Azərbaycan əsgəri”¹⁶⁷ şeirində Azərbaycanın keşiyində duran, hər qarışı uğrunda canından keçməyə hazır olan Azərbaycan xalqının igid övladlarının obrazı canlandırılır. Vətənin igid övladlarını “Azərbaycan əsgəri” kimi təqdim edən Səidə Əliyeva onun keçdiyi tarixin daima qürurverici olmasını da tərənnüm edir:

Açılan hər səhəri nurlu,
Başlayan günü uğurlu.
Tarixi, keçmişi qürurlu,
Azərbaycan əsgəri.¹⁶⁸

Mövsüm Əhməd Vüsalın qələmə aldığı poetik nümunə Vətən müharibəsinin zabiti, baş leytenant Mətin Həsənova ithaf edilir. Şeirdə Azərbaycan əsgərinin cəsur, mərd obrazı göz önündə canlanır. Ermənilərin minamyot zərbəsindən ağır yaralanmasına baxmayaraq, kontuziyalı Mətin Həsənov iki yaralı əsgəri xilas etmək məqsədilə onları yoxuşla apararaq gizlətməsi, özünün tibbi yardıma ehtiyacı olduğu halda, yaralı əsgərlərə tibbi yardım göstərməsi, erməni yaraqlılarının raket yağışından onları qoruması və s. əməlləri Milli Ordumuzun zabit və əsgərlərinə xas olan xüsusiyyət kimi əksini tapır. Mövsüm Əhməd Vüsal Mətin Həsənovun təqdirəlayiq əməllərini poetik dillə tarixi yaddaşa həkk edir:

Aldıqca qisasını o bəlalı Qarabağın,
Tuği-lənət erməninin qafasını parçaladın.
Bu şərəfli, bu müəzzəm, bu ədalət savaşında,
Bir mətinsən, vüqarlıdır, şərəflidir həyatın.¹⁶⁹

¹⁶⁷ Əliyeva S. Azərbaycan əsgəri. Zəfər duyğuları (Poeziya antologiyası 2022 – Şuşa ilinə həsr olunur). Bakı, “Elm və təhsil”, 2022. 220 səh. s. 215;

¹⁶⁸ Əliyeva S. Azərbaycan əsgəri. Zəfər duyğuları (Poeziya antologiyası 2022 – Şuşa ilinə həsr olunur). Bakı, “Elm və təhsil”, 2022. 220 səh. s. 215;

¹⁶⁹ Vüsal M.Ə. // Seyid Namiq Aslanov. Qarabağ Azərbaycandır! (elmi-publisistik tarixi etnoqrafik risalə). Bakı, 2020. 208 s. s. 169;

Fərəc Fərəcovun “44 günün nağılında”¹⁷⁰ şeirində Vətən müharibəsində döyüşən əsgərlərimizin əzəməti tərənnüm edilir:

Ər oğullar dağ titrətdi,
Dözmüşdülər nə müddətdi,
İndi cavab sərtdən-sərtdi.
44 günün nağılında.

Leyla Əliyeva “Müharibə” şeirində döyüş meydanlarında özlərini güllələrə sipər edən əsgərlərin obrazını özünəməxsus şəkildə təqdim edir:

Bomba partlayışı, avtomat səsi
Qan axır çay kimi iyul günləri
Güllələr önündə sipər olublar
Ana torpağımın mərd əsgərləri.¹⁷¹

Müəllif vətən uğrunda canından keçməyə hazır olan əsgərlərin ümumiləşdirilmiş obrazını yaradır.

Dəyanət Osmanlı “Yaşıl üzlü bozqurd səslı Qarabağım...” şeirində Azərbaycan əsgərinin düşmən üzərində qələbə əldə etməsini tərənnüm edir:

İndi bizim igidlər sürür
düşmənin tanklarını
ölümsaçan qazilər
çevirir məzarlığa
düşmənin səngərlərini.¹⁷²

Ümumiyyətlə, Azərbaycan poeziyasında Azərbaycan əsgərinin mətinliyi, vətənsevərliyi, vətənin hər qarış torpağı üçün canından keçməyə hazır olması və s. məqamlar əks etdirilir.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzunu əks etdirən şeirlərin yaddaşına hopmuş obrazlardan biri də Şəhid obrazıdır. Barat Vüsal “Lalə məzarlığı”¹⁷³ şeirində şəhidin ölməz obrazını yaradır:

¹⁷⁰ Fərəcov F. 44 günün nağılında // “Ədalət” qəzeti, №171 (5831) 29 dekabr 2020-ci il, s. 6;

¹⁷¹ Əliyeva L. Müharibə // <https://ustacaz.wordpress.com/2020/07/19/leyla-%c9%99liyeva-bir-seir/>;

¹⁷² Osmanlı D. Yaşıl üzlü bozqurd səslı Qarabağım.... Zəfər duyğuları (Poeziya antologiyası 2022 –Şuşa ilinə həsr olunur). Bakı, “Elm və təhsil”, 2022. 220 səh. s. 139;

¹⁷³ Vüsal B. Lalə məzarlığı // <https://525.az/news/159806-schid-qani-barat-vusalin-seirleri>;

Bir an boş vaxtları yoxdu, görərsən,
Əbədi əkində, biçindədirlər.
Burda - al geyinmiş məzarlarında,
Orda - lalələrin içindədirlər!

Vahid Əziz “Onlar qayıtmadı bu son həmlədən...” şeirində canını torpaq uğrunda qurban vermiş igidlərin ölməzliyini tərənnüm edir:

Savaşa tuş gəlir Yurd zaman-zaman,
Şəhidlər göydəki ulduzlarımdır.
Hər əsgər mənimçün Milli qəhrəman,
ümüdüm, dayağım, xilaskarımdır...

Şəhidlik mövzusu, şəhadət, şəhid obrazı istər elmi, istər bədii, istərsə də dini ədəbiyyatların ayrılmaz tərkibinə çevrilərək, şəhidlik zirvəsinə ucalanların xatirəsini yaşatmaqdadır. İbrahim Yusifoğlu da sələfləri kimi yaradıcılığında Vətənin suverenliyi və ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi üçün şücaətlər göstərmiş, Vətən üçün vuruşaraq, yüksək amal, məslək, əqidə, uğrunda canlarından keçmiş insanların kamil obrazını, onların şəhadətini əks etdirir:

Torpağı uğrunda şəhid olanlar
Yaşayır göylərin yeddi qatında!

İbrahim Yusifoğlu xalqın mənsub olduğu taleyinə və milli-mənəvi dəyərlərinə işıq salaraq, real həyat faktlarından və şəhidlik ağrısını öz talelərində yaşamış insanların xatirələrini, təəssüfatlarını ədəbi yaradıcılığında ifadə edir, şəhidlərimizin tanındılması sayəsində mükəmməl bədii və publisistik yazılar qələmə alır. İbrahim Yusifoğlunun şəhidlik mövzusu ilə bağlı qələmə aldığı bədii əsərləri milli şüurumuz və azadlıq düşüncələrimizdə milli yaddaşın unudulmamasına çağırış kimi dəyərləndirmək lazımdır. Bu çağırış şəhidliyin bütöv Azərbaycan anlayışının dərinin tarixi inkişaf yolu keçmiş prosesinin dərk edilməsinə yardım edir.

19 yanvar 1990-ci ildə Sədərək ətrafında vətənin torpaqlarını qoruyaraq şəhid olmuş Məhərrəm Seyidovun simasında Vətən

torpağı uğrunda canını fəda edənlərin tarixi qəhrəmanlarla bir sırada dayanmasının tərənnüm edilməsi maraq kəsb edir:

Mən də, bax, burada sizdən aralı,

İşıqlı ulduzlar arasındayam!

Vətəni sarıdan qəlbi yaralı,

Babək, Cavanşirlər sırasındayam. ¹⁷⁴

Müəllifin poetik nümunəsində Cavanşir, Babək kimi tarixi şəxsiyyətlərin yadelli işğalçılara qarşı mübarizəsi şərəfli, şanlı tariximiz kimi dəyərləndirilir, ölümləri ilə ölümsüzlüyə qovuşan şəhidlərimiz tərənnüm edilir.

İbrahim Yusifoğlu şəhidlərimizin fəxarət doğuracaq əməllərinin nəticəsi olaraq şəhadətə ucala bilmələrini poetik nümunə ilə çatdırır:

Düşməyə vəlvələ saldı igidlər,

El-oba naminə qeyrətləriylə,

Şəhidlik adını aldı igidlər.

Şəhidlərin adının əbədiləşdirilməsi məqamı da İbrahim Yusifoğlu tərəfindən vurğulanır. Milli qəhrəmanın adının əbədiləşdirilməsi “Kapitan Seyidov küçəsindəyəm...” şeirində əksini tapır. Şair bu məqamı şəhidin adının Şərur şəhərinin küçələrinin birinə verilməsində əks etdirir:

Kapitan Seyidov küçəsindəyəm,

Ulduzlar səmada alışıb yanır.

Onunla görüşmək həvəsindəyəm,

Osa gəlməyəcək, qəlbim odlanır.

İbrahim Yusifoğlu şəhidlərin məkan və zamanından asılı olmayaraq şəhidliyin şərəfli olduğu qədər də, insanlar üçün ağır itki olmasını açıqlayır. Müəllifin şəhid Asəf Fərəcova həsr etdiyi “Ölməli oğul deyildi Asəf” yazısında da şəhidliyin şərəfli olduğu kimi, ağır itki olması məqamına toxunulur: “O gecə Təvəkül kişinin və Gülsüm ananın oğlanları Məhəmməd və Cəni isə Tərtər torpağında şəhid olmuş qardaşları Asəfin məzarını axtarırdılar. O gecə Asəfin dörd bacısı talenin qarası hopmuş örpək-

¹⁷⁴ Yusifoğlu İ. Kapitan Seyidov küçəsindəyəm... Seçilmiş əsərləri. IV cild. Bakı. “Şirvanneşr”, 2020. 364 səh. s. 227;

lərini bağlayaraq qardaşlarının toy xonçasını ortaya qoyub analarından gizlin için-için: - “Qardaş, hey”, - deyərək ağlayırdılar...”¹⁷⁵ Müəllif şəhid bir gəncin simasında bir ailənin, bir nəslin sona vardığını ürək ağrısı ilə təqdim edir. İbrahim Yusifoğlunun şəhidin ömrünün son anını müəllif təxəyyülü əsasında şeirlə təsvir edir:

Həyat məni sınaq etdi,
Yüz bələdan sovuşdum.
Vətən üçün şəhid olub,
Torpağına qovuşdum.

Fikrət Qoca “Vətən müharibəsi” şeirində Azərbaycan əsgərinin şəhid olmasından qürur duymasını tərənnüm etməsiylə bərabər, şəhidlərin ölməzliyini vurğulayır:

Uçdu asimana
Ulduz kimi yana-yana...
Şəhidlərimin ruhları idi,
Səmada sayrısan ulduzlar.
Qışqırırdılar: Ana! Ana! Ana!
Biz intiqam aldığımız!
Zəfər çaldığımız!
Qəhrəman olduğumuz!

Şəhidlik mövzusu və şəhidlər haqqında əsərlər ədəbiyyatın bütün dövrlərində qələmə alınmışdır. Məsələn, Yaxın və Orta Şərqlə xalqları ədəbiyyatında Kərbəla vəqisi adıyla tanınan, yəni imam Hüseynin (ə.) Kərbəladə şəhid olmasına həsr olunan əsərlər mövcuddur. Həmin əsərlər “məqtəl” kimi tanınmaqdadır. M. Füzulinin “Hədiqətüs-süəda”, A. Bakıxanovun ana dilində qafiyəli nəsrilə-səclə qələmə almış olduğu “Riyazül-qüds” və s. məqtəl nümunələri kimi maraqlı kəsb edirlər. Seyid Namiq Aslanov “Şəhidəm” nəzm nümunəsində ənənəçilik məsələsini qabardır. Vətən torpağının azadlığı uğrunda şəhidliyin ənənəyə çevrilməsi qürur hissiylə qələmə alınır. Müəllif qələmə aldığı poetik nümunədə şəhid obrazını yaradır:

¹⁷⁵ Yusifoğlu İ. Ölməli oğul deyildi. Seçilmiş əsərləri. IV cild. Bakı. “Şirvanəşr”, 2020. 364 səh. s. 251;

Şəhid oğlu şəhidəm, bəxtim böylə imzalanmış,
Çünki löhveyi-məhfuzda, məni yazan şəhid yazmış.

Seyid Namiq Aslanov bu ənənənin davam etməsini açıqlayır. Şəhidliyi Vətən, millət və onun azad - firavanlığı üçün həyata keçirilməsinin şəhid düşənlər tərəfindən gözə alınmasını aydın şəkildə göstərir:

Mən şəhidlik zirvəsinə ondan ötəri qalxdım ki,
Birdəfəlik sona yetsin, millətimin ahu-zarı. ¹⁷⁶

Şəhidin Vətən, torpaq uğrunda canından keçməsi Hacı Soltanın “Şəhid” nəzm nümunəsində bir daha təsdiqini tapır:

Ey edən qurban, özün Azərbaycana şəhid,
Vətən uğrunda gedən şövq ilə meydana, şəhid.
Qanıvu torpağa qatdın, bu vətəndir sənə ad,
Qoymadın ki, vətənin torpağına qəsd edə yad. ¹⁷⁷

Azərbaycan poeziyasında Şəhid obrazı öz ölməzliyi ilə ədəbiyyatın yaddaşına çevrilir. Müəlliflərin təqdim etdikləri Şəhidlər əbədiyaşar obraza çevrilərək, ədəbiyyatın ən yadda qalan və yüksək zirvəsində mövqə qazana bilən obraz kimi yer tuturlar.

Şəfqət bacısı obrazı Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən şeirlərin yadda qalan obrazlarından birinə çevrilmişdir. Barat Vüsəlin “Şəfqət bacısı” ¹⁷⁸ şeirində Vətən müharibəsinin Arəstə Baxışovanın obrazı canlandırılır. Müəllif “Vətən müharibəsinin ilk və yeganə qadın şəhidi, şəfqət bacısı Arəstə xanımın xatirəsinə” qeydini etməklə şeirini Arəstə Baxışovaya həsr etdiyini vurğulayır. Barat Vüsəl şəhid xanımın 11 yaşlı oğlunu və 10 yaşlı qızını anasının himayəsində qoyaraq döyüşə yollanmasını bədii dillə əks etdirir:

Arxada qalanlar arxaydı ona,
Oğul sözü idi, sözü Vətənə!
Anası baxırdı uşaqlarına,
Baxmağa gəlmişdi özü - Vətənə!

¹⁷⁶ Aslanov N. Şəhidəm // Qarabağ Azərbaycandır! (elmi-publisistik tarixi etnoqrafik risalə). Bakı, 2020. 208 s. s. 130;

¹⁷⁷ Soltan H. Şəhid // Seyid Namiq Aslanov. Qarabağ Azərbaycandır! (elmi-publisistik tarixi etnoqrafik risalə). Bakı, 2020. 208 s. s. 171;

¹⁷⁸ Barat V. Şəfqət bacısı // <https://525.az/news/159806-schid-qani-barat-vusalin-seirleri>;

Şəfqət bacısına həsr edilmiş poetik nümunə bir daha təsdiq edir ki, şəhidlər ölməz olduğu kimi, “aslanın erkəyi dişisi olmaz” kimi atalar sözünü də özündə ehtiva edir.

Ayağı altında cənnətlər olan anaların poetik obrazı Qarabağ müharibəsini əks etdirən poetik nümunələrdə qadın obrazları içərisində ən zirvədə dayanan obraz kimi təqdim edilir. F. Fərəcovun “Şəhid anası” şeirində şəhid soydaşlarımızla yanaşı, onları dünyaya gətirmiş anaların ümumiləşdirilmiş obrazı yaradılır.

Şəhidlər ölmür, ana!
Sən şəhid anasısan.
Qəhrəman balan təkin
Əbədi qalasın.¹⁷⁹

Leyla Əliyevanın “Müharibə” şeirində oğlu döyüşdə olan və ya oğlunu itirmiş ananın ümumiləşdirilmiş obrazı canlandırılır. Müəllif həmçinin ananın iztirablarını da əks etdirir:

Analar ovcunda ürəyin sıxıb,
Oğlum haradadır deyib, ah çəkər!
Axı hələ dünən o bir körpəydi
Artıq o da yoxdur! Ah! Müharibə!¹⁸⁰

Şəhid analarının iztirablarıyla yanaşı, qürur keçirmələri kimi hisslər poetik nümunələrdə təqdim edilir. Bu qadına - ən əsası isə anaya verilən böyük dəyər kimi dəyərləndirilməlidir. Səidə Əliyevanın “Elegiya”sında şəhid anasının keçirdiyi hisslər poetik dillə təqdim edilir. Müəllifin şəhid anasına verdiyi təsəlli diqqətdən yayınmır:

Ağlama Şəhid anası, qəmini
Qatıb gözyaşına sülh göyərçini.
Hər şəhid məzarına pıçıldasın
Qələbə, zəfər soraqlı müjdəni.
“Vətən sağ olsun”, təki Vətən yaşasın!¹⁸¹

¹⁷⁹ Fərəcov F. Şəhid anası “Ədalət” qəzeti, №171 (5831) 29 dekabr 2020-ci il, s. 6;

¹⁸⁰ Əliyeva L. Müharibə // <https://ustacaz.wordpress.com/2020/07/19/leyla-%c9%99liyeva-bir-seir/>;

¹⁸¹ Əliyeva S. Elegiya. Vətən şəhid əmanəti. Bakı, Mütərcim, 2020. 168 səh. s. 154;

Poeziyamızda erməni yaraqlılarıyla mübarizə apararaq canından keçmiş qadın döyüşçüsü obrazlarıyla yanaşı, erməni yaraqlılarına əsir düşməmək üçün canından keçmiş qadın obrazları yaradılmışdır. Nəbi Xəzrinin “Şuşa” şeirində ataya yalvaran qızın əməli ümumiləşdirilərək, ismətli qadının obrazına çevrilir:

- Ata, öldür məni qurbanın olum,
Ölüm əsirlikdən xoşdur, ay ata!

Namusunu qorumaq, düşmən əlinə keçməmək üçün canına qıyan qadınların əməlləri qınanılmaz, əksinə təqdir edilir. Müəlliflər canına qəsd etmiş qadınların bu əməlini insanın zəifliyi kimi deyil, Allahın insana bəxş etdiyi cana qıymaqla Allaha qarşı çıxmadıqlarını, əksinə qadın izzətini, ismətini qorumaqlarıyla ölümsüzlük qazanmalarını açıqlayırlar:

Dünyaya bəxş etmiş öz övladlarıyla,
O getdi dünyadan qeyrət adıyla.
Eşitdim qəlbimdə qanım da dondu,
Bir nəslin isməti belə qorundu.

İstər müharibə mövzusunda, istərsə də adi həyat məsələlərini əks etdirən poetik nümunələrdə Azərbaycan qadınının isməti, dəyanəti, özünə dəyər verməsi, atasının, qardaşının, ərinin və ya oğlunun qeyrətini qoruması tərənnüm edilir, təbliğ olunur.

Günahsız qətlə yetirilmiş uşaqların obrazı Müstəqillik dövrü poeziyasında özünəməxsus hüzn, kədər ovqatıyla seçilir. Rövşən Budağın balaca Zəhranın xatirəsinə həsr etdiyi “Behiştin gülləri solmaz”¹⁸² şeirində günahsız qətlə yetirilmiş körpələrin nakam həyatları göz önündə canlandırılmaqla yanaşı, istər Birinci Qarabağ müharibəsində, istərsə də Vətən müharibəsində qətlə yetirilmiş körpələrin ümumiləşdirilmiş obrazı kimi diqqəti cəlb edir:

Yer titrədi, göylər doldu,
Analar saçların yoldu,
Məsum Zəhra şəhid oldu.
Behiştin gülləri solmaz,
“Bu nahaq qan yerdə qalmaz”.

¹⁸² Budağ R. Behiştin gülləri solmaz // https://525.az/?name=xeber&news_id=86875;

“Məsum Zəhra şəhid oldu” deyən müəllif 4 iyul 2017-ci ildə Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin minaatan və qumbaraatanları tərəfindən qətlə yetirilmiş 18 aylıq Zəhranın obrazını bədii dillə təqdim edir.

Leyla Əliyevanın “Zəhranın xatirəsinə...”¹⁸³ adlandırılan şeirdə də vaxtsız dünyasını dəyişmiş məsum körpə Zəhranın obrazı canlandırılır. Müəllif günahsız körpənin faciəsini xalqın faciəsinə çevrilməsini də qabardır:

İndi bütün ölkə yas tutub sənə...

Həyat yollarında addım atmamış

Uçdun mələk kimi uca göylərə!

Nəriman Həsənzadənin “Beynəlxalq məhkəməyə, bütün millətlərə” şeirində 1990-cı il martın 24-də erməni yaraqlılarının 1990-cı il yanvarında Qazax rayonunun Bağanis Ayrım kəndində anadan olmuş Adıgözelov Hafız Ramiz oğlunun bələyinə benzin töküb yandırmaqlarını əks etdirir. Müəllif iki aylıq körpənin simasında erməni separatçıları tərəfindən törədilmiş faciənin mahiyyətini açır:

İki aylıq bir çağa,

həsrət qaldı qucağa,-

atdılar bir ocağa.

qıydılar bir qundağa

silahlı

beş-on dığa.¹⁸⁴

Qəşəm Nəcəfzadənin “Xocalı mövsümü - fevral” adlı şeirində də qətlə yetirilmiş məsum körpə obrazıyla rastlaşırıq:

“Bu ki keçən ilki lentdir, ata!

Həmin uşaqdır, həmin potu.

mən ondan kiçik idim

böyüyüb onu keçdim”- deyir balaca oğlum.

Şair qətlə yetirilmiş o körpələrin daim qəlblərdə körpə qalmalarını ürək ağrısıyla göstərir. Pünhan Sədanın “Xocalı soyqı-

¹⁸³ Əliyeva L. Zəhranın xatirəsinə // <https://axsam.az/news/74606-leyla-eliyeva-zehra-haqda-bagisla-ki-tanis-deyildik...>;

¹⁸⁴ Həsənzadə N. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004, 336 səh. s. 9;

rımı qurbanlarına ağrı” şeirində də körpələrin qətlə yetirilməsinə diqqət yönəldilir:

Güllələrə nişan olmuş cocuqların nə günahı?!
Niyə tutmur yağları anaların nifri, ahı?
...Çərxi dönmüş, ay insafsız, bu üçaylıq körpə ki var,
bir güllənin, bir süngünün qurbanısa,
barmaq boyda bir ürəyə neçə süngü vurmağın nə?

Pünhan Sədanın “Xocalı bayatıları”nda da günahsız qətlə yetirilmiş məsum körpələrin ümumiləşdirilmiş obrazına rast gəlinir. Müəllif ritorik suallarla qətlə yetirilmiş günahsız körpələrin ah-nalələrini çatdırır:

Bir körpəyəm, gücüm nə?
Qüvvətim nə, gücüm nə?
Ürəyimdə süngü var,
Heç bilmirəm suçum nə?

Məhəbbət şairi kimi tanıdığımız şair Nüsrət Kəsəmənlinin “Xocalı” şeirində də günahsız qətlə yetirilmiş körpələrin faciəsi poetik dillə təqdim edilir:

Körpələr qaldı dəmir ayaqlar altında,
İmdad istəyən böyükələrə
Güvənmədilər daha.
...Üzüqoylu yıxılmışdılar,
Təzədən öləcəkdilər ayağa qalxan kimi.

Azərbaycan müəllifləri Xocalı soyqırımı zamanı da körpələrə aman verilməməsinə qələmə alırlar. Xocalı soyqırımı yalnız körpələrimizə qarşı deyil, Azərbaycan xalqına qarşı yönəldilmiş qətlə idi. Ulu Öndər Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi “bütövlükdə Azərbaycan xalqına qarşı yönəldilmiş Xocalı soyqırımı öz ağlasığmaz qəddarlığı və qeyri-insani cəza üsulları ilə bəşər tarixində bir vəhşilik aktıdır. Bu soyqırım, eyni zamanda, bütün bəşəriyyətə qarşı tarixi bir cinayətdir”.¹⁸⁵

Azərbaycan poeziyasında düşmən surəti kifayət qədər təqdim edilməkdədir. Müəlliflər qələmə aldıkları düşmən surətləri

¹⁸⁵ <http://www.azhistorymuseum.az/index.php?mod=5&id=1143>;

vasitəsiylə onların xalqımıza qarşı törətdikləri mənfur əməllərinə işıq salır. Vahid Əzizin “Bu gün bir aydı ki, yurd savaşdadı...”¹⁸⁶ şeirində düşmən obrazı tam şəkildə təqdim edilir. Düşmənin qorxaq simalarını onların döyüş meydanlarından qaçmaları ilə açmaqla, düşmənin bu fərariyyə ilə qalibiyyətin həmişə bizimlə olacağına inamı əks etdirir:

Düşmən öz zatına söyüb qaçacaq,
Başına, gözüne döyüb qaçacaq,
sürünə-sürünə vaylar çalacaq;
hələ çox salacaq, bu vay nədir ki?

Vahid Əziz Vətən müharibəsinə həsr etdiyi şeirlərində erməni yaraqlılarını da təsvir edir. Məsələn, şairin “Hicran az qalırdı “Qərinə” olsun...” şeirində ümumiləşdirilmiş erməni obrazı ilə rastlaşırıq:

Xaçpərəst qisminə hiyləylə varid -
erməni hər yerdən bu cür qovulub,
səcdə etdikləri Allah “Anait”,
zatən “Fahişəlik Allahı” olub!¹⁸⁷

Uzun illər işlənilmiş ideoloji mexanizmin təsiri nəticəsində gənc ermənilər neofaşist millətçi dəyərləri qavramağa və onları vətənpərvərlik hissləri ilə qarışdırmağa başlayırlar. Nəticədə həmin şəxslərdə dəyərlər sisteminin sınıması özünü büruzə verir. “Böyük Hayastan” iftira ideologiyası erməni gənclərinin nəinki beyinlərini, hətta “ürəklərini” çürüdür. Milli ədəbiyyatımızda bu problemə diqqət yetirilir. Əsərlərdə ermənilərin gözlənilməz hücumlarının təsvirinin verilməsi faşistlərin hərəkətlərinin təkrarı kimi gözümüzdə canlandırılır. Zeynəb Bəhmənlinin “Xocalı” şeirinə diqqət yetirdikdə, erməni qaniçənlərin Xocalı tarixi faciəsini törətməkləri tarixi yaddaşlara həkk olunması ilə yanaşı, reallığı gözümüzdə canlandırır:

Əsrin faciəsi olan Xocalı!
Erməni başına nələr gətirdi?

¹⁸⁶ Əziz V. Bu gün bir aydı ki, yurd savaşdadı... // <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6415-azerbaycandir-qarabag>;

¹⁸⁷ <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6415-azerbaycandir-qarabag>;

Əsir apardılar cavan-qocanı,
Baharın qış gəldi, yaman Xocalı!

Yazıçı-jurnalist Yuri Pompeyev Xocalı faciəsini faşistlərin törətdiyi Xatın müsibətindən də daha qəddar və vəhşi olmasına toxunur: “Xocalı hadisəsi Hitler faşizminin Xatın kəndində törətdiyi müsibətlə müqayisədə daha dəhşətli idi. Ermənilər bu qəddar terror aktı ilə öz vəhşiliklərini bütün dünyaya bəyan etdilər”.¹⁸⁸

Nəriman Həsənzadə “Beynəlxalq məhkəməyə, bütün millətlərə” şeirində erməni separtçılarının yeniləşməsini göstərir. Şeirdə erməni separtçılarının ənənəçiliyi davam etdirmələri poetik dillə əksini tapır:

Təzə andraniklər,
Drolar və zorilər
cəllad imiş nə qədər!

Azərbaycan poeziyasında erməni yaraqlılarının obrazı acı reallığı əks etdirən obraz kimi əksini tapır. Erməni yaraqlılarına ədiblərin nifrət hissləri erməni yaraqlılarının əməlləri fonunda üzə çıxır. Müəlliflərin təqdim etdiyi erməni yaraqlılarının əməlləri öz mənfur əməlləriylə oxucuda özlərinə nifrət oyadır. Oyadıqları nifrət əhatəsində müəllif nifrətinin oxucuya sirayət etməsinə ehtiyac yaranmır. Erməni yaraqlısı öz mənfur əməlləriylə müəllif nifrətini arxa plana keçirir.

¹⁸⁸ Yaddan çıxmaZ Qarabağ... // <https://www.clb.az/dosyalar/977.pdf>;

II. I. IV Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında

Qarabağ mövzusunı əks etdirən şeirlərin bədii dili

Qarabağ mövzusunı əks etdirən şeirlərin bədii üslubu zəngin olduğu qədər, cəmiyyətdə baş verən təkamülü özündə əks etdirir. Şeir nümunələrindəki bədii dil müəyyən normaya, orfoepik və qrammatik qaydalara əsaslanması ilə diqqəti cəlb edir. Qarabağ mövzusunda qələmə alınmış poetik nümunələrin bədii dilinin tərkibində istifadə edilmiş neologizmlər, arxaizmlər, varvarizmlər, vulqarizmlər, terminlər, dialektizmlər özünəməxsus şəkildə əks etdirilməklə bərabər ədəbi dilin daim inkişafda olmasının göstəricisidir.

Xalqın həyat tərzindəki dəyişikliklərlə yaranan yeni sözlərin, yəni neologizmlərin ədəbiyyatda istifadə edilməsi reallıqdır. Dildə yaranan neologizmlərin iki formada həyata keçdiyinin şahidi oluruq. Neologizmlər doğma dilin imkanları hesabına və ya başqa dillərdən keçən sözlər hesabına yaranmaqdadır. Vətən müharibəsindən sonra qələmə alınmış poetik nümunələrdə diqqəti cəlb edən neologizm “İtqovan” sözüdür. Bəllidir ki, neologizmlər başqa dillərdən ana dilimizə keçərək və ya dilimizin imkanları hesabına yarana bilər. “İtqovan” sözü ana dilimizin imkanları hesabına yaranmış yeni sözdür. Vahid Əzizin “İtqovan” şeirində neologizmin işlənməsi özünü şeirin adında büruzə verir. “İti qovan kimi qovuruq” ifadəsi 2020-ci il oktyabrın 4-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin xalqa müraciəti zamanı istifadə edilmişdir: “İndi biz göstərdik kim-kimdir. İti qovan kimi qovuruq onları! Azərbaycan əsgəri onları iti qovan kimi qovur! İşğal edilmiş torpaqlarda Azərbaycan bayrağı qaldırılır! Onların səngərlərində Azərbaycan əsgəri dayanır! Onların postları bizim əlimizdədir! Onların tanklarını biz sürürük! Onların digər silahlı texnikaları bizim əlimizdədir, yük maşınları bi-

zim əlimizdədir! Biz xilaskar missiyamızı icra edirik və edəcəyik!”¹⁸⁹

Cəmiyyətdə məşhurlaşan bu ifadənin əvvəlki adı “Zərbə” olan və Azərbaycanda istehsal olunan pilotsuz uçuş aparatının adının “İt qovan”a dəyişdirilməsi dilimizdə neologizmin yaranması ilə nəticələndi. Pilotsuz uçuş aparatı “İti qovan” adlandırıldı.

Vahid Əziz “İtqovan” şeirində “iti qovan” ifadəsini neologizm kimi istifadə edir:

Tarix yazır odlu anlar...
mürəkkəbi bizim qanlar,
bizim şahin “İtqovanlar”
qovalayır itlər kimi
ermənini Qarabağdan...

Vahid Əzizin istifadə etmiş olduğu “itqovan” neologizminin dilimizin imkanları hesabına yaranması diqqətdən yayınmır. İt və qovan sözləri dilimizdə ayrı-ayrılıqda işlənilməkdədir.

“İti qovan” ifadəsi neologizm kimi dilimizə daxil olaraq, qələmə alınmış digər şeirlərdə də özünü göstərir. Məsələn, Gəncə sakini Sənubər İsmayılovanın Ali Baş Komandan İlham Əliyevə ünvanladığı “Cənab müzəffər Ali Baş Komandan”¹⁹⁰ şeirində neologizmə rast gəlinir:

Qarabağım tut başını dik!
Şuşa sənin, Laçın sənin
“İti qovan”la qovduq
Soyuq silahı əlimizdə tutduq.

Poetik nümunələrdə istifadə edilən neologizmlər dilimizi korlamır, əksinə zənginləşməsinə səbəb olur.

Dilimizdə yeni sözlər yarandığı kimi, sözlərin köhnəlməsi də özünü göstərməkdədir. Dilimizdəki sözlərin dövrə əlaqəli olaraq dildə işləkliyinin itirməsinin şahidi oluruq. Müəlliflər köhnəlmiş sözlərə - arxaizmlərə müraciət edərkən, təsvir və ya tərənnüm etdikləri hadisələrin baş verdiyi dövrü canlandırmaq üçün müraciət etməkdədirlər. Məsələn, Nizami Muradoğlunun

¹⁸⁹ <https://president.az/articles/41713>;

¹⁹⁰ İsmayılova S. Cənab müzəffər Ali Baş Komandan // <https://president.az/articles/49252/print>;

“Qarabağım - ana yurdum uludur”¹⁹¹ şeirində bu günkü gündə ədəbi dildə işlənməyən köhnəlmiş sözə, yəni arxaizmə müraciət etməsi diqqətdən yayınmır. Məsələn, müəllifin işlətdiyi börk sözü arxaizm nümunəsidir. Papaq, baş geyimini, həmçinin araba təkərində dəndənənin keçdiyi qövşşəkilli ağacı nəzərdə tutan bu söz müasir dilimizdə işlənilmir. Müəllif börk sözündən istifadə edərkən, ilk növbədə, tarixilik prinsipini gözləmiş, bununla da keçmişlə müasir bir müstəvidə təqdim edərək kökə bağlılığı qabardır:

Dur ayağa, Vətən oğlu, börk dayan,
Ya sən yandır, ya oduna bərkdə yan.
Baxılırmı papağa yan, börkə yan? -
Babaların qeyrətidir bu qeyrət.

Şeirlərdə ədəbi dildə işlənməyən kobud sözlərə müraciət edilməsi də diqqətdən yayınmır. Vahid Əziz “İtqovanlar” şeirində vulqarizmlərə müraciət edir. Müəllif ədəbi dildə işlənməsi təqdirolunmaz olan sözü, daha dəqiqi “azğın köpək” ifadəsini işlətməklə vulqarizmdən istifadə edir:

Nə qudurdun, azğın köpək?
günahdır ocaq söndürmək!
Onlar sizi kor edərək,
Yanacaqlar Qarabağda.

Poetik əsərlərin bədii dilində mənası hamı tərəfindən başa düşülməyən əcnəbi sözlərin işlənməsi də diqqətdən yayınmır. Şairlərin varvarizmlərə müraciət etmələri əsərin dilinə rəngarənglik gətirir. Məsələn, Eyvaz Borçalı “Mənzərə” adlı şeirində varvarizmlərə müraciət edir. Şeirdəki “germetik”, “villa”, “oligarx” kimi sözlər ana dilimizə aid olmayan əcnəbi sözlərdir. Müəllif bu əcnəbi sözlərə müraciət etməklə şeirin dilinə xələl gətirmir. İstifadə edilmiş varvarizmlər müəllif tərəfindən ustalıqla işlədilmiş priyom kimi diqqəti cəlb edir:

Germetik pəncərə, germetik qapı,
Fələyin hökmüylə dövr eləyir çarx;

¹⁹¹ Muradoğlu N. Qarabağım ana yurdum uludur // <http://www.folklor.az/918.htm>;

Möhtəşəm villada əldə şərabi
Qarabağ dərdimi çəkir oliqarx?!

Eyvaz Borçalı “Qarabağ dərdimi çəkir oliqarx?” misrası ilə Qarabağ probleminə etinadsız qalmış insanları tənqid edir. Bir misra ilə müəllif xalqın dərdinə şərikin olmayan, etinadsız insanların ümumiləşdirilmiş obrazını da yaratmağa qadir olur. Müəllif həm də Qarabağ müharibəsinin bəzi məqamlarını kinayə ilə təqdim edir. Müəlliflər fikirlərini ironiya ilə ifadə edərkən varvarizmə müraciət edir. Qarabağ dərmini çəkməyən “pullu kişi”lərə ironiya ilə yanaşmışdır. İstifadə edilmiş “oliqarx” varvarizmi müəllif tərəfindən ustalıqla işlədilmiş priyom kimi diqqəti cəlb edir. “Qarabağ dərdimi çəkir oliqarx?!” misrasında da bədii sualla yanaşı, ironiya özünü göstərir:

Möhtəşəm villada əldə şərabi
Qarabağ dərdimi çəkir oliqarx?! ¹⁹²

Göründüyü kimi müəllif təqdim etdiyi obrazın canlı bədii surətini yaratmaq üçün varvarizmlərə müraciət edir.

Bədii dilin mühüm tərkib hissəsi olan məcazlardan Qarabağ müharibəsini əks etdirən poetik nümunələrdə istifadə edilməsi, müəlliflərin qələmə aldıkları əsərlərə xələl gətirmir, əksinə onu zənginləşdirməsi inkaredilməz bir faktdır. Epitet, metonimiya, simvol və digər məcazlardan istifadə poetik nümunələrdə istifadə edilən sözlərin həqiqi mənalarında deyil, məcazi mənada təqdim edilməsi ilə poetik nümunəyə rəngarənglik qatır.

Qəşəm Nəcəfzadənin “Xocalı mövsümü fevral” ¹⁹³ poetik nümunəsində istifadə etmiş olduğu məcazlar diqqəti cəlb edir. Məsələn, “Xocalı mövsümü fevral” sərbəst şeir şəklində olan nümunədə müəllifin təşbehdən istifadə etməsinə diqqət yetirək. Bədii ədəbiyyatda bir əşya və hadisənin müəyyən bir əlamətə görə məcazi şəkildə bir əşya və ya hadisəyə bənzədilməsi təşbehdür ki, müəllif fikirlərini təşbehlə ifadə edir:

Xocalı mövsümündü bu ay...
Kişiliyin qısır ayı...

¹⁹² Borçalı E. Boylandığım pəncərə. Bakı: Mütərcim, 2019, 196 səh. s. 56;

¹⁹³ Nəcəfzadə Q. Xocalı mövsümü fevral. Barış. Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, 256 səh. s. 69;

“Qısır” dedikdə, müvəqqəti və ya həmişəlik doğmayanlar nəzərdə tutulur ki, müəllif məcazi mənada kişiliyin müvəqqəti olmamasına toxunur.

Qələmə alınmış nəzm nümunələrində mənəni qüvvətləndirmək, müəyyən bir cəhəti qabartmaq, məcazi mənada fikirləri ifadə etmək üçün epitetlərə müraciət edilir. Vüqar Əhmədin “Sevir Azərbaycanım – Ali Baş Komandanım” şeirində məcaz növlərindən olan epitetin işlənilməsinə diqqət yetirək:

Qara bəxtli Qarabağ göz yaşları töküdü,

Vətənin bağı qandı, bir nisgil dağ çəkirdi. ¹⁹⁴

Müəllif “Qara bəxtli Qarabağ göz yaşları töküdü” misrasında da “qara” sözünü məcazi mənada işlədir. Qara sözü məcazdır, daha doğrusu bədii təyindir. “Vətənin bağı qandı, bir nisgil dağ çəkirdi” misrasında da müəllifin epitetlərə müraciət etməsi diqqətdən yayınmır. Vətənin bağı qan ola bilməz, burada sözlərin məcazi mənada işlənməsi özünü açıq-aydın göstərir.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzunu əks etdirən nəzm nümunələrində bədii dildə müəyyən cisim və ya hadisəni bildirən sözün əvəzinə, onunla əlaqədar başqa sözlərin işlədilməsinə rast gəlinir. Səidə Əliyevanın “Əsir Qarabağa bahar tələsmir!” şeirində predmeti bildirən söz əvəzinə, onunla əlaqədar başqa bir söz işlədilməsi diqqəti cəlb edir:

Şuşanın dağları pərişan durur,

Laçında qartallar boynunu burur.

Xocalının gözyaşları qurumur,

Əsir Qarabağa bahar tələsmir! ¹⁹⁵

Müəllif “Xocalının gözyaşları qurumur” misrasında Xocalı əhalisi əvəzinə, Xocalı işlətməklə metonimiya yaradır.

Qarabağ mövzusunda qələmə alınmış nəzm nümunələrində xaribülbül Qarabağın simvolu kimi özünü göstərmiş və göstər-məkdədir. Vətən müharibəsindən sonra xaribülbül Azərbaycan

¹⁹⁴ Əhməd V. Sevir Azərbaycanım – Ali Baş Komandanım // Seyid Namiq Aslanov. Qarabağ Azərbaycandır!(elmi-publisistik tarixi etnoqrafik risalə). Bakı, 2020. 208 səh. s. 202;

¹⁹⁵ Əliyeva S. Əsir Qarabağa bahar tələsmir! Sənin üçün darıxmışam. Bakı, “Nurlan”, 2009. 80 səh. s. 56;

Ordusunun zəfər simvolu, həmçinin vətənin bütövlüyü uğrunda candan keçmiş şəhidlərimizin xatirəsinin rəmzi kimi qəbul edilməkdədir. Səidə Əliyevanın “Əsir Qarabağa bahar tələsmir!” şeirində xarıbülbul simvol kimi təqdim edilir. Əsarətdə olan torpaqlarımızda xarıbülbulün açmaması, rəngləri solması müəyyən fikrin üstüörtülü şəkildə ifadə olunması kimi əksini tapır:

Açmayır xarıbülbul, rəngləri solub,
Buludlar kövrəlib, gözləri dolub.
Çəmənlər, çiçəklər zamansız solub,
Əsir Qarabağa bahar tələsmir! ¹⁹⁶

Məhərrəm Qasımlının vətənpərvərlik poetikasında xarıbülbul və Şuşanın bir-birilərindən ayrılmaz olmaları simvollaşdırılır. “Şuşanın “Xarı bülbul”ü” şeirində müəllif Xarıbülbul və Şuşanın bir-birləri ilə bağlı olmalarına toxunmaqla, xalqın qan yad-daşına yazılmış qanlı tarixi səhifəni unutmamağa çağırış edir:

Vətənin qan olan könlü-
Şuşanın “Xarı bülbul”ü.

Səidə Əliyevanın “Xarıbülbul” şeirində də əsas məskəni Şuşa olan Xarıbülbul Şuşanın ayrılmaz simvolu kimi təqdim edilir:

Başı dumanlı, çiskinli,
Şuşa dağları məskəni.
Deyirlər el köçəli,
Bitməyir Xarıbülbul. ¹⁹⁷

Birinci Qarabağ müharibəsi dövründə qələmə alınmış poetik nümunədə Xarıbülbulün Qarabağın simvolu olaraq öz sədaqətliyini qoruyub saxlaması əksini tapır.

Bədii təsvir vasitələri kimi bədii dilin mühüm tərkib hissəsi olan bədii ifadə vasitələri də Qarabağ müharibəsini əks etdirən poetik nümunələri zənginləşdirməkdədir. Bədii ifadə vasitələri bədii təsvir vasitələrindən bitmiş fikir ifadə etməsinə görə fərqlənir. Bədii sual, bədii təzad, təkrir, kinayə, mübaligə, litota, in-

¹⁹⁶ Əliyeva S. Əsir Qarabağa bahar tələsmir! // <https://1905.az/s/%C9%99id%C9%99-%C9%99liyeva-%C9%99sir-qarabaga-bahar-t%C9%99l%C9%99smir/>;

¹⁹⁷ Əliyeva S. Xarıbülbul. Təbiətlə, paklıqla üz-üzə. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016. 268 səh. s. 230;

versiya kimi poetik sintaksislərə müraciət etmiş müəlliflər qələmə aldıkları poetik nümunələri onlarla zənginləşdirirlər.

Müəlliflər Qarabağ hadisələri və onun faciələrini poetik dillə çatdırmaq istədikləri fikir və ideyaları daha qüvvətli şəkildə təqdim etmək üçün cavabı tələb olunmayan suallardan istifadə edirlər. Müəlliflərin cavabsız qalan sualları oxucusunu düşünməyə vadar edirsə də, müəllif ünvanladığı suala cavab axtarmır. Leyla Əliyevanın rus dilində qələmə aldığı, ana dilimizə tərcümə edilmiş “Zəhranın xatirəsinə...”¹⁹⁸ şeirində bədii sualdan məharətlə istifadə edilir:

Niyə öldürdülər, de, səni axı?

O körpə canına necə qıydılar?

Leyla Əliyevanın qələmə aldığı hər iki misrada müəllifin qüvvətli sual intonasiyası vasitəsilə fikrini daha təsirli təqdim etməsi üçün bədii sualdan istifadə etməsi diqqətdən yayınmır:

Nədən o körpəyə qıydınız axı?

Axı neyləmişdi sizə o tifil?

Müəllifin erməni cəlladlarına ünvanladığı suallara cavab axtarmamasını şeirin digər misralarında şahidi oluruq. Şeir boyu verilən sualların cavabı yoxdur. Cavab olsa idi, bu bədii ifadə vasitələrindən biri olan bədii sual deyil, sual cümləsi olardı.

Qarabağ müharibəsini əks etdirən poetik nümunələrdə məzmunca bir-birinə zidd iki anlayış və vəziyyətin qarşılaşdırılması tez-tez özünü büruzə verməkdədir. Vüqar Əhmədinin “Qarabağ Azərbaycandır!”¹⁹⁹ şeirində müəllif məzmunca bir-birinə zidd iki anlayışı təqdim edərək bədii təzad yaradır. Məsələn, şair beyt daxilində məharətlə antitezadan istifadə edir:

Bilməm ömrüm qışıdır,

Ya çiçəkli yazıdır.

Vüqar Əhməd də bir-birinə zidd olan qış və yaz (bahar) sözlərindən istifadə etməklə antiteza yarada bilir. Müəllif şeirdə bə-

¹⁹⁸ Əliyeva L. Zəhranın xatirəsinə // <https://axsam.az/news/74606-leyla-eliyeva-zehra-haqda:-bagisla-ki-tanis-deyildik...>;

¹⁹⁹ Əhməd V. Sevir Azərbaycanım – Ali Baş Komandanım // Seyid Namiq Aslanov. Qarabağ Azərbaycandır! (elmi-publisistik tarixi etnoqrafik risalə). Bakı, 2020. 208 s. s. 202;

dii təzadə tez-tez müraciət edir. Müəllifin misra daxilində istifadə etdiyi bədii təzadlara nəzər yetirək:

İtibdir halal-haram

Və ya

Nə fəqri gündüz-gecə

Müəllifin birinci misrada istifadə etdiyi halal və haram, ikinci misrada gündüz və gecə sözləri bir-birilə əks mənalı sözlərdir, yəni antonim sözlərdir. Müəllif antonimlərdən istifadə edərək şeirdə bədii təzad yaradır. Bədii təzad iki əsas yolla yaranır. Əks mənalı sözlərin yəni antonimlərin qarşılaşdırılması antitezanı, bir-birinə zidd iki vəziyyətin, hadisənin, əhval ruhiyyənin qarşılaşdırılması kontrastı yaradır.

Eyni sözün və yaxud söz birləşməsinin bilərəkdən təkrar olunmasına Qarabağ müharibəsini əks etdirən poetik nümunələrdə də rastlaşmaq mümkündür. Kəmalə Abiyeva “Sən elə azadsan” adlı şeirində eyni sözü təkrarlamaqla şeirin dilinə xələl gətirmədən, onun təsir gücünü artırır:

Sən elə azadsan, elə azadsan

Mən bu azadlığın quluyam daha.

Sən elə rahatsan, elə rahatsan

Mən isə dönmüşəm gözyaşlı aha.²⁰⁰

Müəllif beytin misralarının sonunda “elə azadsan”, “elə rahatsan” kimi ifadələri yan-yana işlətməklə təkrarlayır. Müəllifin misraların sonunda istifadə etdiyi təkrirlər epiforadırlar. Təkririn əsas iki növü özünü göstərməkdədir: epifora və anafora. Epifora eyni sözün və ya ifadənin sonunda təkrar edilməsinə deyilir. Bunu yuxarıda Kəmalə Abiyevanın “Sən elə azadsan” adlı şeirində müşahidə edə bildik. Anafora isə poeziyada misranın başlanğıcında (nəsrde cümlənin başlanğıcında) eyni söz və ya söz birləşməsinin bilərəkdən təkrar edilməsidir.

²⁰⁰ Abiyeva K. Sən elə azadsan. “Ədalət” qəzeti, №171 (5831). 29 dekabr 2020-ci il, s. 6;

II. II Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən böyük epik-lirik əsərlər – Poema

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən əsərlərin ayrıca epik və lirik əsərlər olduğu kimi, özündə həm epik, həm də lirik növün xüsusiyyətlərini əks etdirən bədii nümunələr kifayət qədərdir. Bir tərəfdən, təhkiyə yolu ilə, digər tərəfdən hiss - həyəcanların ifadəsinə yer verilməsi epik - lirik əsərlərdə yer tutur. Nəriman Həsənzadənin “Zəfər yolu”, Vahid Əzizin “Heyrət səcdəsi”, Sabir Rüstəmxanlının “Qarabağa dönüş”, Ramiz Duyğunun “Bir oğul istəyir Vətən”, Əlirza Həsərin “Barıt qoxulu çiçək”, Balayar Sadiqin “Şəhid ətri” və s. poemalar Vətən müharibəsində əldə edilmiş zəfərdən sonra yaranmış, zəfər təntənəsini əks etdirən poema nümunələridir. Poemalarda hadisələrin təsvirində hiss-həyəcanların ifadəsinin nisbətən geniş təsviri yer tutur. Ya da ki, əksinə, hiss-həyəcanların ifadəsinin hadisələrin təsvirini üstələməsini özündə əks etdirən kompozisiyası diqqət cəlb edir. Poemalarda kompozisiyanın epigraf, proloq, epiloq, lirik haşiyə, peyzaj kimi ünsürlərinə tez-tez müraciət edilir.

Qarabağ müharibəsini əks etdirən poemalarda kompozisiya ünsürlərinə tez-tez müraciət etmiş müəlliflər poemaları artıq sözlərlə yükləmir, əksinə onların maraqlı, oxucu tərəfindən aydın başa düşülməsinə imkan yaradır.

Nəriman Həsənzadənin “Zəfər yolu” poemasında Ali Baş Komandanın hikmətli fikri epigraf kimi təqdim edilir:

“Burada səhvə yol verilə bilməzdi.

Çünki bu, tarixi məsuliyyətdi...”

İlham Əliyev ²⁰¹

Nəriman Həsənzadə təqdim etdiyi epigrafla oxucunun diqqətini poemanın məzmun və ideyasına yönəldir.

²⁰¹ Həsənzadə N. Zəfər yolu (lirik poema) // <https://edebiyyatqazeti.az/news/poeziya/7848-lirik-poema-zefer-yolu>;

Balayar Sadiqin “Zəfər simfoniyası” poemasında əsərin kompozisiyasıyla bağlı, poemanın əvvəlində təqdim edilən proloqda oxucuya yığcam məlumat verilir. Zəfər bayrağının dalğalanan Azərbaycan bayrağı olmasını təqdim edir:

Milyonlara müjdəsən Şah Xətai elindən,
Səni təbrikə gəldim Şəhriyarın dilindən.
Göylər əyilib öpür dalğalanan telindən,
Sən ey azadlığımın gülümsəyən dodağı,
Azərbaycan bayrağı! ²⁰²

Əlirza Həsərət “Barıt qoxulu çiçək” poemasının proloqunu nəslrlə təqdim edir: “...27 sentyabr 2020-ci il... Qarabağın azadlığı uğrunda Vətən müharibəsi başladı...”

O dəmlərdə yenicə çapdan çıxmış “Duman şəhi” adlı şeirlər kitabımın sevinciylə müharibə nisgilinin bir-birilə qarışıq ahəngindən qulaqlarım uğuldayırdı...”²⁰³

Balayar Sadiq “Zəfər simfoniyası” poemasının sonunda təqdim etdiyi bənd müəllifin poema boyu qaldırdığı məsələləri yekunlaşdırır. Müəllifin yekunlaşdırdığı fikir epiloqda təqdim edilir:

Yuxusuz-yuxusuz gecələrimi
Səngər dodağınla içmişəm, Vətən.
Alın yazısını öz əllərimlə
Ömrünə-gününə biçmişəm, Vətən. ²⁰⁴

Sabir Rüstəmxanlının “Qarabağa dönüş” poemasında müstəqil şeir kimi çap etdirmiş olduğu “Qələbə tvitləri” şeirini lirik haşiyə kimi əsərinə daxil etməsi diqqətdən yayınmır:

Bu bizim haqq işimiz, ədalət savaşıımız,
İntiqam ala-ala dikələcək başımız.
Vur, əsgərim, vur! - deyər əmr eləyir Komandan
Qoy bir də yurdumuzda tokülməsin nəhaq qan.

²⁰² Sadiq B. Zəfər simfoniyası (poema). “Ulduz” jurnalı, № 12 (619), 2020. s. 80 // <http://www.azbyb.az/admin/media/files/1609903498-Ulduz%20Dekabr2020.pdf>;

²⁰³ Həsərət Ə. Barıt qoxulu çiçək (lirik-fəlsəfi poema) //

<https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6940-barit-qoxulu-cicek>;

²⁰⁴ Sadiq B. Zəfər simfoniyası (poema). “Ulduz” jurnalı, № 12 (619), 2020. s. 80 // <http://www.azbyb.az/admin/media/files/1609903498-Ulduz%20Dekabr2020.pdf>;

Qayıtsın Qarabağa yenə xoşbəxt çağımız,
Başımızın üstündə üçrəngli bayrağımız!..
Qovur öz yuvasına quduzlaşan itləri
Ali Baş Komandanın qələbə tvtitləri! ²⁰⁵

Sabir Rüstəmxanlının “Qarabağa dönüş” poemasında peyzaj təsvirinə tez-tez rast gəlinir:

Ağdamın ağ damları,
Qızılgül hasarları,
Kəlbəcər yaylaqları

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzunu əks etdirən poemalarda təsvir edilən həyat hadisələri ədəbiyyatın daxili qaydalarına uyğunlaşdırılaraq əlaqələndirilmişdir.

²⁰⁵ Rüstəmxanlı S. Qarabağa dönüş // <https://edebiyyatqazeti.az/news/poeziya/6662-qarabaga-donus>;

II. II. I Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında

Qarabağ mövzusunun əks etdirən poemaların janrı

xüsusiyyəti

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən poemalar, ilk növbədə epik-lirik növdə olması ilə diqqəti cəlb edir. Bəzi poemalarda hadisənin epik təsviri ilə lirik tərənnümün nisbəti müxtəlifdir. Bəzən təhkiyə, bəzən isə tərənnüm üstünlük təşkil edir. Epik lövhələrlə, hadisələrin təhkiyə yoluyla təqdim edilməsinə, yəni hadisələrin təhkiyə yoluyla nəql edilməsinə, həm də lirik qəhrəmanın bu və ya digər obraza, hadisəyə, əşyaya, təbiətə lirik münasibətinə, hadisələrin doğurduğu hiss - həyəcanların ifadəsinə təsadüf edilir. Əvvəldən axıra qədər həyat hadisələri bir süjet əsasında təsviri ilə lirik qəhrəmanın daxili duyğularının ifadəsi üzvi şəkildə birləşir. Ədəbiyyatşünaslıqda buna qarışıq janr da deyilir. Yəni epik və lirik növlərin qarışıqlığı özünü göstərir. Məsələn, dastan da poema kimi özünə-xas xüsusiyyətləri ilə özündə həm epik, həm də lirik növün xüsusiyyətlərini daşıdığı üçün epik-lirik növə daxildir. Poema qəhrəmanı və hər hansı bir hadisəni geniş, pafoslu şəkildə nəzmlə təsvir və tərənnüm edir. Müəyyən bir süjetə malik olan poemanın mərkəzində də qəhrəmanın və ya hadisənin lirik-epik təsviri və tərənnümü yer tutur.

Təhkiyə və tərənnüm kimi əksətdirmə üsullarının qaynayıb-qarışdığı əsərlərdə hadisələrin epik təsviri üstünlük təşkil edərsə, onda əsər epik-lirik əsər adlanır. Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeması epik-lirik əsərdir. Əsərdə lirika təhkiyəyə nisbətən üstünlük təşkil etdikdə isə belə əsər lirik - epik əsər adlanır. Hüseyn Cavidin “Azər”, Səməd Vurğunun “Bəsti” poemaları lirik - epik əsərlərdir.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunda qələmə alınmış poemalar təhkiyə və tərənnümün qarşılıqlı vəhdəti əsasında həyatın həm epik, həm də lirik təsvirini

verirlər. Poemalar quruluşuna, formasına görə, lirik, epik, lirik-epik, dramatik və s. xarakterli olur.

Vahid Əzizin “Heyrət səcdəsi”, Sabir Rüstəmxanlının “Qarabağa dönüş”, Balayar Sadiqin “Şəhid ətri”, Elnur Uğur Abdıyevin “Hadrut fatehi”, Ay Bəniz Əliyarın “Zəfər yazanlar”, Sabir Arazlı Özgünün “Uğur, gözlə məni, qayıdacağam” və “Qarabağ - ruhumun beşiği” poemaları Vətən müharibəsi dövrünə aid poema nümunələridir.

Fərhad Əzizbəylinin “Vətən sevdalısı” poeması Aprel döyüşlərinin şəhidi Milli Qəhrəman Samid İmanova, “Tabuta sığmayan şəhid” Vətən müharibəsi şəhidi, “Azərbaycan Bayrağı” ordeni və səkkiz medalla təltif edilmiş Xəyyam Əzizova həsr edilib. Poemaların şəhidlərə həsr edilməsi artıq poemanın bioqrafik xarakter daşmasını əks etdirir. Nizami Muradoğlunun “Alp Ərdoğan, Sultan Ərdoğan”, Abuzər Turanın “Zəfər nəğməsi” poemalarında da bioqrafik elementlər özünü göstərməkdədir.

Nəriman Həsənzadə “Zəfər yolu”, Ramiz Düyğun “Bir oğul istəyir Vətən” poemalarını lirik poema, Əlirza Həsərat “Barıt qoxulu çiçək” poemasını lirik-fəlsəfi poema kimi təqdim edirlər. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusu əks etdirən poemaların lirik, lirik-fəlsəfi poema kimi təqdim edilməsi özünü göstərir. Poemada epik və ya lirik xüsusiyyətlərin dominant olması əsas götürülərək, onun lirik və ya epik olması vurğulanmaqdadır. Poemada mənzum təhkiyəçilik üstünlük təşkil edildikdə əsərin epik xarakterli olması vurğulanır. Epik poemaların sabit süjet üzərində qurulması, bitkin əhvalat, qüvvətli xarakterlər təsvir etməsi kimi xüsusiyyətlərə malik olması özünü göstərir. Poemalarda süjetin olmaması, əsərdə hisslərin tərənnümü əsas götürüldükdə isə lirik xarakterli olması göstərilir. Əsərdəki qəhrəmanın şücaətinin, qəhrəmanlığının, hisslərinin, həyəcanlarının, duyğularının, düşüncələrinin tərənnümü edilməsi lirik poemalara aid edilir. Poemaların bir qisminə qəhrəmanın hiss və həyəcanları həm lirik hisslərin tərənnümü, həm də həyat hadisələrinin epik lövhələrlə təsviri ilə təqdim edi-

lir. Lirik - epik poemalar adlandırılan bu tip poemalarda əsas sü-jet xəttinin inkişafı lirik qəhrəmanın ətrafında cərəyan edir.

Poemaların janrı ətrafında ədəbiyyatşünaslıqda münasibətlə-rin bildirilməsi elmi baxımdan əhəmiyyət kəsb edir. Sabir Rüs-təmخانlı “Qarabağa dönüş” poemasını sadəcə poema kimi təq-dim edir. Akademik İsa Həbibbəyli isə Sabir Rüstəmخانlının “Qarabağa dönüş” poemasının janrının liro - epik poema janrı olmasına toxunur: “Qarabağa dönüş” poeması liro-epik poema janrının yüksək tələblərinə tam cavab verir. Bu, lirikanın aparıcı-lığı ilə yazılmış şair-vətəndaş mövqeyinin monoloqu təsiri ba-ğışlayan orijinal poemadır. Əsərdəki epik əlamətlər poetik mü-hakimələri həyatı hadisələrlə təsdiq edib əsaslandırmaq üçün zə-ruri məqamlarda müraciət olunan təzahürlərdir”.²⁰⁶

Akademik İsa Həbibbəylinin Abuzər Turanın “Zəfər nəğmə-si” poemasının janrına olan münasibəti də maraq kəsb edir. Aka-demik İsa Həbibbəylinin “Qarabağ mövzusunda münasibətdə ye-ni tarixi mərhələnin əhval-ruhiyyəsinə bütün dolğunluğu ilə əks”²⁰⁷ etdirən əsər kimi dəyərləndirdiyi poema müəllif tərəfin-dən poema kimi təqdim edilir. İsa Həbibbəyli “Zəfər nəğməsi” poemasını janr baxımından ictimai-siyasi məzmunu malik lirik poema kimi dəyərləndirir: “Abuzər Turanın “Zəfər nəğməsi” poeması janr baxımından ictimai-siyasi məzmunu malik lirik poemadır. “Zəfər nəğməsi” Böyük Qələbədən vəcdə gəlmiş Azərbaycan şairinin poetik monoloqudur. Bu poemada tarixi zə-fərdən doğan qeyri-adi sevinc, milli qürur, böyük iftixar hissi çox səmimi və ilhamlı misralara çevrilmişdir. Abuzər Turan Və-tən müharibəsində qələbəyə doğru gedən siyasi və hərbi proses-lərdən aldığı təəssüratları yüksək poetik səviyyədə mənalandır-mışdır.”²⁰⁸

²⁰⁶ Həbibbəyli III. Bütövlüyün təntənəsi Zəfərin isti izlərinin poeması. “Ədəbiyyat qəzeti”, 2021, 11 yanvar // <https://literature.az/?page=339&newsId=116338&lang=aze>;

²⁰⁷ Həbibbəyli III. Böyük zəfərin poetik dastanı // <https://edebyyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/7217-boyuk-zeferin-poetik-dastani>;

²⁰⁸ Həbibbəyli I. Böyük zəfərin poetik dastanı // <https://edebyyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/7217-boyuk-zeferin-poetik-dastani>;

II. II. II Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən poemaların problematikası

Sabir Rüstəmxanlının “Qarabağa dönüş”, Abuzər Turanın “Zəfər nəğməsi”, Ələkbər Salahzadənin “Xocalı xəcilləri”, Nürəngiz Günün “Xocalı faciəsi”, Ələmdar Quluzadənin “Şəhid şəhər”, “Qarabağ oyunu”, “Alay komandiri”, Zəlimxan Yaqubun “O qızın göz yaşları”, Ədalət Əsgəroğlunun “Dərdimizin qan rəngi” poemaları Qarabağ müharibəsinin faciə və dəhşətlərini, həqiqətlərini, ermənilərə məxsus milli xəstəliyin olmasını əks etdirmələri baxımından diqqəti cəlb edir.

Özündə epik və lirik növün xüsusiyyətlərini daşıyan poema janrında bir tərəfdən, təhkiyə yolu ilə müəyyən hadisələrin nəql edilməsi, digər tərəfdən isə, hiss-həyəcanların ifadəsinə yer verilir.

Ələmdar Quluzadənin “Şəhid şəhər”, “Qarabağ oyunu”, “Alay komandiri” və bu kimi digər Qarabağ mövzusunə həsr olunmuş əsərlər ümumazərbaycan probleminə çevrilmiş Qarabağın və digər ərazilərin işğalının amillərini poetik üslubda açıqlayır. Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı 88 yaşlı atası Allahverdi kişinin erməni millətçiləri tərəfindən qətlə yetirilməsi faktı Ələmdar Quluzadənin yaradıcılığına təsir göstərir. Şairin əsərləri öz reallığı, müharibə ağırlıqlarını tam təsvir etməsi ilə seçilir. Allahverdi kişinin xatirəsinə həsr edilmiş “Şəhid şəhər” poemasında şair Xocalı faciəsinin dəhşətlərini və ağrıları oxuculara çatdırır:

Bəşər görməmişdi bu qovhaqovu,
Danışa bilmirəm, dilim də əsir.
Bülənd olub ərşə qalxdı alovu,
Sağlar girov düşdü, şəhidlər əsir.

Asif Rüstəmli “Şəhid şəhər” poemasını Xocalı soyqırımına həsr edilmiş ilk bədii abidə kimi dəyərləndirir: “Şəhid şəhər” XX əsrin sonunda qəddarlığın və zülmün ölçüsüzlüyü ilə ədalət-

li və demokratik ölkələri heyrətə salan Xocalı soyqırımının şərəfinə ucaldılmış ilk bədii abidədir”.²⁰⁹

Ələmdar Quluzadə qələmə aldığı əsərlərində erməni - Azərbaycan qarşıdurmasının köklərini aydınlaşdırmağa can atır. Şair erməni təcavüzkarlığının kökündə uydurma və qəddar tezislərə əsaslandırılmış “Böyük Hayastan” yalançı nəzəriyyəsinin olduğuna fikir yetirir. Nəriman Həsənzadənin “ədəbi hadisə” və “şəhid olmuş şəhərin bu şəhid fəryadı yurd-yuvaya, el-obaya sonsuz sədaqət hissi ilə dolu övlad məhəbbəti əsrimizin bütöv bir mərhələsi”²¹⁰ adlandırdığı “Şəhid şəhər” poemasında Ə. Quluzadə erməni əməllərini, absurd bir ideya olan və ermənilərin şüurlarını zəhərləmiş “Böyük Hayastan” xülyasını ermənilərə məxsus xəstəlik kimi oxucuların diqqətinə çatdırır:

“Erməni azarı” deyirlər buna,
Qınamaq nə lazım sənətçiləri?
“Böyük Ermənistan” viruslarına
Tutulub erməni millətçiləri.

M. Nəcəfova “Şəhid şəhər” poemasına münasibətini bildirərək, yalnız Xocalıların deyil, bütün torpaqlarımız üçün deyilmiş “ağı” adlandırır: “Şəhid şəhər” - qanla yazılmış, gələcəyimizə unvanlanan tarix dərsliyidir. Yalnız Xocalının deyil, əldən çıxan, namərdlər tərəfindən xəyanətə qurban gedən, vətənimizin cənnət yerlərinin “şəhid” olmasıdır. Yalnız xocalılar deyil, işğal olmuş digər torpaqlarımızın da “şəhid” olmasına deyilən ağıdır. Yalnız şairin deyil, bu xalqın ovladlarının ərsə ucalan səsidir, sədasıdır, yanan urəyi, inləyən arzularıdır”.²¹¹

Nurəngiz Günün “Xocalı simfoniyası” poeması Xocalı faciəsinin bədii ədəbiyyatda əks etdirilməsi istiqamətində qələmə alınmış poema nümunələrindəndir. Nurəngiz Günün qələminə məxsus “Xocalı simfoniyası”nın problematikasında poemanın adına çıxarılmış Xocalının ürəkləri dağlayan soyqırım aktı olma-

²⁰⁹ Rustəmli A. Misri ovxarlı misrələr. 525-ci qəzet, Bakı, 2002, 6 mart;

²¹⁰ Həsənzadə N. Gül var, Xocalıdan açılır: // Ə. Quluzadə. Şəhid şəhər. Bakı: Ozan, 1998;

²¹¹ Nəcəfova M. Poeziyamızın Qarabağ savaşı – Vətən müharibəsi. Bakı, “Elm və təhsil”. 2021, 272 səh. s. 37;

sı əksini tapır. Müəllifin poemasını simfoniya - “Xocalı simfonyası” adlandırması diqqəti cəlb edir.

Simfoniya dedikdə, sonata silsiləsi formasında, dörd hissədən ibarət olaraq bəstələnmiş simfonik orkestr üçün irihəcmli musiqi əsəri yada düşür. Simfoniya qədim Romada hörmətli qonaqların şərəfinə yazılan təntənəli instrumental girişi də nəzərdə tuturdu. Həmçinin, simfoniyanın hissələri müxtəlif tempdə olması ilə də diqqəti cəlb edir. Birinci hissə dramatik xarakterli, ikinci hissə ağır templi, amma lirik xarakterli, üçüncü hissə cəld templi, dəqiq ritmli, rəqs xarakterli musiqi məzmununda, dördüncü hissə coşğun, bayram əhval – ruhiyyəli olur. Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşına çevrilmiş Xocalı faciəsinin simfoniya ilə əlaqələndirilməsi əsərə maraq doğurur. Nurəngiz Günün “Xocalı simfonyası” poemasını “İlahi! Sən onlara rahatlıq ver!..” fikri ilə başlaması poemaya diqqəti yönəldir. Poemada lirik qəhrəmanın dili ilə müəllifin hiss-həyəcanları, fikir və arzuları əksini tapır. Nurəngiz Gün lirik qəhrəman vasitəsilə oxucusuna çatdırmaq istədiyi məqamları açıqlayır. Müəllifin Xocalı faciəsində qətlə yetirilmiş körpələrin faciəsinin təsvirini ürəkaçırsız oxumaq qeyri - mümkündür:

...Ancaq ki, ana məməsi istəyir körpələr,
Torpağın altında!
Heç bir şey anlamır inqalar!...
İnqalar ana döşü əvəzinə
İndicə torpağı əməcəklər!..

Nurəngiz Gün həmkarları kimi Xocalı faciəsində qətlə yetirilmişlərin körpələr olmasını vurğulayır.

Ələmdar Quluzadə “Qarabağ oyunu” adlı poemasında ermənilərin Qarabağa gəlmə olmalarıyla yanaşı, onlara sığınacaq vermiş insanlara xəyanətkarlıq edən bir millət kimi xislətlərini açıqlayır:

Oduna qalandıq çox imdadların,
Sözümün yüz sual, yüz nidası var.
Qapıma qonaqtək gələn yadların
Evimə sahiblik iddiası var.

Uydurma və faşist nəzəriyyəsinin təsiri altında insanın, etnik qrupun mənəvi böhrana uğraması amilinə Ələmdar Quluzadə diqqət yetirir. Şair ermənilərin dinc azərbaycanlılara qeyri – insani hərəkətlərini “Böyük Hayastan” virusunun nəticəsi olmasını vurğulayır. Terrorçuluğa meyilli millət kimi özlərini dünyaya tanıtmış ermənilərin işləri düşəndə göstərdikləri simasızlıqları və daxili aləmləri şairin “Alay komandiri” poemasında geniş işıqlandırılır.

Əllərini qaldırıb
“Təslimik” söyləyərlər,
Həyasızlığa bax ki,
Mərhəmət diləyirlər.
Nə qədər günahsızın
Qanını tökən qatil
Elə sızıldayır ki,
Sanki müqəssir deyil.

Faşist və terrorçu dünyagörüşün təsiri nəticəsində artıq mənəvi məhv edilmiş erməni təcavüzkarlarının dünyagörüşü ilə Ələmdar Quluzadə öz millətinin gələcəyini, Vətənin azadlığı uğrunda vuruşan Azərbaycan əsgərinin daxili mənəvi təmizliyini müqayisə edir. Azərbaycan əsgərinin simasında çətin imtahanlardan üzü ağ çıxmış Azərbaycan xalqının öz əzmkarlığından dönmədiyi, azadlığı uğrunda mübarizə apardığı açıqlanır:

Təhlükə gözləyirdi
Əliyalın Vətəni.
Yurd özünə güvənsə
Milyon çıraq yandırar,
Oğluna arxalansa...

Azərbaycan əsgərinin daxili təmizliyi və mübarizədə dönməzliyi qəhrəmanlıq kimi yüksək xüsusiyyətlərə qadir olmasına gətirib çıxarır. “Alay komandiri” poemasında tarixə çevrilmiş Fərrux əməliyyatının uğurlarını qələmə alan şairin fikirləri maraqlı doğurur:

Cəmi on iki nəfər
Düşməyə dərs vermişdir

Burnu qanamamışdı
Bir igidin, bir ərin
Vətən alqışlayırdı
Öz oğlun, öz əsgərin.

Ələmdar Quluzadə “Alay komandiri” poemasında erməni - Azərbaycan qarşıdurmasının mənəvi tərəfinin bir amilini də Azərbaycan əsgərinin rəhm etdiyi erməninin arxadan vurduğu zərbə ilə açıqlayır. Şair poemada qeyd edir ki,

Unudur ki, döyüşdür,
Yaddan çıxır silahı.
Düşünür, bu yazığın
Axı nədir günahı?
Girsin xarabasına
Öldürməyib ötərmə,
Mən buna əl qaldırsam
Ermənidən betərmə...

Fikrimizcə, poemanın bu hissəsində şair konkret döyüş hadisəsindən əvvəl, erməni təcavüzkarlığının tarixin gedişatında təkrarlanmasını vurğulamaq istəmişdir. XIX əsrin sonları və XX əsrdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı milli zəmində dəfələrlə cinayətlər törətmələrinə baxmayaraq, azərbaycanlılar özlərini dinc əhali kimi göstərən ermənilərin Azərbaycanda yaşamasına maneçilik törətməmişdilər. Əksinə, onların firavan yaşamaları üçün şərait yaratmışdılar. “Alay komandiri” poemasında Azərbaycan əsgərinin əsir düşmüş erməninini öldürməməsi və bu nəcib hərəkətinə görə erməninin mənfur əməlinə tuş gəlməsi, etdiyi insani hərəkətə və yaxşılığına görə həyatı bahasına cavab verməsi düşməne daha adekvat yanaşma probleminin aktuallığını əks etdirir. Azərbaycan əsgərinə erməni qadını arxasında gizlənmiş erməni yaraqlısının etdiyi hərəkət poemada ürək ağrından epizod kimi yadda qalır:

Yerə çökür bu iblis,
Arxasından bir canı,
Nişan alır həmin an
Oğlanın sinəsini.

Niyə unutdun axı
Döyüşürsən şər ilə?
Arvadını qabağa
Verən namərdlər ilə?

Şairin yaradıcılığında qələmə aldığı hadisələrə yanaşma metodu da diqqəti cəlb edir. Millətinə məhəbbətinin güclü təsviri ilə yanaşı, düşməne, erməni işğalçısına nifrət hissi Ələmdar Quluzadənin “Şəhid şəhər” poemasında özünü qabarıq şəkildə büruzə verir. Erməni təcavüzkarlığının dəfələrlə təkrarlanmasının səbəblərindən birini şair düşməne adekvat hissin formalaşdırılmasında, nəticədə biganəliyin yaranmasında görür. Şair tərəfindən “Qarabağ oyunu” poemasında tarixi hadisələrin təkrarına toxunulmaqla yanaşı, bu hadisələrə insanların biganəliyi vurğulanır. Ermənilər tərəfindən millətimizin başına gətirilmiş müsibətlərin unudulmasını xalqımızın unutmazlığı kimi qələmə alan müəllif bunu poetik dillə təqdim edir:

Bu dərdlə tanışdır əvvəlki nəsil,
Mənim qan yaddaşım eşidir məni.
Tarixin təkrarı vecimə deyil,
Səhvlərin təkrarı üşüdür məni.

Erməni təcavüzkarlığına biganə yanaşma amilinə toxunan Ələmdar Quluzadə azərbaycanlılar arasında satqınlıq faktlarının əks etdirilməsinə də diqqət yetirir. “Alay komandiri” poemasında hamımızı düşündürə biləcək bu problem geniş açıqlanır. Şair erməni silahlı dəstələrinə satqınlıq edilmə faktını millətin adına ləkə gətirən fakt kimi göstərir:

Görən hansı mənbədən
Məlumatlanır o tay?
Yerini həftədə bir
Dəyişməkdədir alay.

Vətənin dar günündə ona üz və arxa çevirən insanların daxili və mənəvi aləmlərini şair “Alay komandiri” poemasında poetik dillə açıqlayır:

Vətəndən əzizi olan kişilər
Dar gündə Vətənin əlindən tutmur

Və ya

Lülələr od yağdırır,
Toplar od ələyirdi,
Daşdan da səs çıxırdı,
Başdan səs gəlməyirdi.

Satqınlıq problemi ilə yanaşı düşmənlə mübarizənin təşkili-nə bürokratiyanın mənfi təsir etməsi də “Alay komandiri” poemasında işıqlandırılır. Şair poemada Vətən üçün heç nə etməyən vəzifə sahiblərini tənqid atəsinə tutur:

Hələ müdafiə nazirliyində
Gedib başbilənlər qış yuxusuna.

Vətən torpağını qorumalı kəs,
Milçək ovundadır kabinetlərdə.

Bürokratların biganəliyi ilə yanaşı Ələmdar Quluzadə azərbaycanlılara qarşı törədilmiş vəhşiliklərə bəşəriyyətin biganə yanaşmasına da diqqət yetirir. Dünyanın ermənilərin əməllərinə göz yummalarını, Xocalı kimi soyqırırma biganə münasibətlərini nəzərə alan şair bu ikili standart mövqeyini “Qarabağ oyunu” əsərində açıqlayır:

Öldürənlər əzabkeş,
Ölənlər isə qatil,
Dünyanın qulaqları
Darı dəlir elə bil.

Azərbaycan torpağında azərbaycanlıların ermənilər tərəfindən öldürülməsi, bunun müqabilində ermənilərin “yazıq”, azərbaycanlıların isə “vəhşi” kimi dünya tərəfindən tanınılmasına cəhdlər şairin qəzəbinə səbəb olur:

Bir millət gen düşür öz ulusundan,
Könül toxluğundan, göz dolusundan.
Batır neçə-neçə igidin qanı,
Təkləyib boğurlar Azərbaycanı.

Ermənilərin Azərbaycanlılara qarşı apardıqları mübarizədə tək olmadıqları və onlara himayədarlıq etmiş qüvvələrin açıqlanması maraqlı doğurur. “Şəhid şəhər” poemasında Xocalı qırğının-

da erməni şovinistlərinə yardımçı olmuş və onlarla bərabər bu cinayəti törətmiş 366-cı polkun əməlləri poetik dillə qələmə alınır. Şair erməni yaraqlılarına yardımçı olmuş qüvvələri işıqlandırmaqla yanaşı, onların mənəvi aləmlərinə nəzər salaraq, tarixi gözümüzə canlandırır:

Qanıma işləyən qanun deyilmiş,
Gördük qılıncını yüz Beriyanın.
Erməni sonuncu silahı imiş
Ölümlə çarpışan imperiyanın.

Azərbaycanın haqq səsinin bəşəriyyət tərəfindən eşidilmədiyinə səbəbini Ələmdar Quluzadə ermənilərin bəzi xarici dairələrlə birgə fəaliyyətləri ilə əlaqələndirir. Qarabağ düynünə cavab axtaran şairin “Qarabağ oyunu” poemasında ermənilərə yardım göstərmiş qüvvələrin əsil simaları açıqlanır. Şair ermənilərə yardımçı olanların əməllərini gözümüzə bir daha canlandırır:

Kəsib bağlamışdı ölüm hər yanı,
Zabitlər öpürdü mey kuzəsini.
Vatikan oxuyub xeyir-duanı,
Moskva vermişdi icazəsini

Yaranmış şəraitdə şair “Qarabağ oyunu” poemasında Azərbaycan millətini düşməyə qarşı mübariz olmağı, döyüşmək ruhundan düşməməyə çağırır:

Ağlasaq gözümüzdə
Qürbət göyərəcəkdi.
Döyüşsək sinəmizdə
Qeyrət göyərəcəkdi.

Azərbaycanın taleyini döyüş meydanında həll etməyə çalışmış Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı, polkovnik - leytenant Şirin Mirzəyevin könüllərdən ibarət yaratdığı özünü müdafiə batalyonunun əməlləri işıqlandırılaraq oxucunun mühakiməsinə təqdim edilir:

İşə bax, erməni yurduma sahib,
Səngər Vətənimin içindən keçir

fikirləri ilə qovrulan alay komandirinin dedikləri reallığın əksi kimi qəlbləri rıqqətə gətirir:

Əsgər paltarını geyinən oğlan
Gərək qisasını ala yağıdan.
Şuşa qaytarılıb Laçın dönməsə,
Düşmənin bayrağı yerə enməsə,
Səsimiz yetməsə Cıdır düzünə
Biz baxa bilmərik elin gözüne.

Torpaqlarımızın düşmən tapdağından azad olmamış azadlıqdan danışmağa mənəvi haqqımızın olmadığını vurğulayan şair mənən haqlı olmasını poetik dillə əks etdirir:

Azadlıqdan danışma
Torpaq xilas olmasa,
Yurdunun hər qarışı
Azad nəfəs almasa.

İşğal olunmuş ərazilərin azad edilməsini Azərbaycan qarşısında duran ən vacib vəzifə olmasını qəbul edən Ələmdar Quluzadə ordu quruculuğuna diqqət yetirilməsini vurğulayır. Şair əsərlərində orduya biganəliyin dözülməz olmasını qeyd edir. Ələmdar Quluzadə döyüşçülərimizə biganə münasibəti əsərində canlandırır, bu ürək ağrından problemi poetik dillə təqdim edir:

İki aydır bu kənddədir
Əlli igid ac-yalavac.

Sabir Rüstəmxanlının “Qarabağa dönüş” poemasında xalqın tarixi keçmişinə eskurs, bu günün mənzərəsi, gələcəyə ümid vəhdət şəklində təqdim edilir. Müəllif tarixə eskurs edərək, xalqın keçdiyi tarixi yolu qələmə alır:

Yad əllər parçaladı, bölündükcə bölündük,
Küləklərdə sovrulduq, ələklərdə ələndik.

Müəllif parçalandıq, bölündük deməklə itirilmiş torpaqlarımızı nəzərdə tutur ki, özü də bu məqama aydınlıq gətirir:

Doğrandı sərhədlərim, qayçılandı yollarım,
Başım kötük üstündə, kələfçədə qollarım...

Akademik İsa Həbibbəyli Sabir Rüstəmxanlının bu poemada itirilmiş torpaqlara toxunmasını, ona qaydışını əks etdirməsini vurğulayır. Sabir Rüstəmxanlının “Qarabağa dönüş” poemasını yüksək dəyərləndirmiş İsa Həbibbəyli qeyd edir ki, “Qarabağa

dönüş” poeması Sabir Rüstəmxanlının yaradıcılığındakı milli-vətəndaşlıq ənənəsinin uğurlu və yaradıcı davamından ibarət olan qiymətli bədii əsərdir. Bu, eyni zamanda vətəndaş şairin vaxtilə Meydan hərəkətindən başlanaraq Qarabağ uğrunda apardığı mübarizənin poetik təbii bir əks-sədasıdır. Şairin hələ iyirmi beş il bundan əvvəl itirilmiş torpaqlara qayıdışa dərin ümid və inam duyğuları ilə yazdığı bir şeirin “Qarabağa dönüş” poemasının epiloqu kimi verilməsi də təsadüfi olmayıb, onun yaradıcılığında bu mövzunun davamlı yer tutduğunu göstərir”.²¹²

Poemada tarixi hadisələrin xatırlanması maraq doğurur. Belə tarixi hadisələrdən biri də Daşaltı əməliyyatıdır ki, müəllif bu məqama da poemasında aydınlıq gətirir. Daşaltı faciəsini təfərrüatı ilə açıqlamasa da, bu faciənin sənətkar tərəfindən xatırlanması təqdirəlayiqdir:

Qayaların dibiylə nəğməsiylə axır çay,
Nə qədər coşub-daşa qalaya yetmir səsi.
Burda kəsib yolumu, Şuşanın sinəsinə
Sağalmaz yara vuran Daşaltı faciəsi.

Müəllif Daşaltı faciəsinin xalqı üçün böyük itki olmasını anlayan bir ziyalı kimi bu faciənin ağırlığını duyur:

Keçmiş olsun, Daşaltı, yenə gəlir əsgərim,
Bu ağlar dərələrə unutdursun yasını.
Şuşadan gedənlərin övladları gəlib ki,
Burda axan qanların alsınlar qisasını!

“Qarabağa dönüş” poemasında Qarabağa dönüşü Şuşanın azad edilməsi ilə eyniləşdirən müəllif fikirlərində haqlıdır. Şuşanın düşmən tapdağından xilas olmanı Azərbaycanın işğal altında olan torpaqlarının azad olmalarının simvoluna çevirir. Sənətkar Şuşanın azad olmasını Qarabağa dönüş kimi təqdim etməkdə haqlı olduğunu bədii dillə də əks etdirir:

Bu səngərdə yenilsən divardan enmək olmaz.
Şuşanı fəth etmədən geriye dönmək olmaz...

²¹² Həbibbəyli İ. Bütövlüyün təntənəsi Zəfərin isti izlərinin poeması. “Ədəbiyyat qəzeti”, 11 yanvar, 2021 // <https://literature.az/?page=339&newsId=116338&lang=aze>;

Mirəli Vəkiloğlunun “Soyqırım” poemasında Qarabağın azad olmasına çağırış əksini tapır. Müəllif millətinin qələbə qazanacağına inamını əks etdirməklə, onu zəfərə səsləyir. Tarixi faktları unutmamağa çağırış, qələbəyə inam təbliğ edir:

Qoyma anaların gözü yaş olsun!
Döyüş meydanında qəlbin daş olsun!
İstərəm bu savaş son savaş olsun!
Oyan, qalx ayağa, sən ey türk oğlu!...

Zeynal Vəfanın “Haqqın səsi” poemasında qələbə sevincinin əks etdirilməsi Vətən müharibəsindən sonra qələmə alınan poemalarda rast gəlinən zəfərin, qələbənin tərənnüm etdirilməsidir:

Doğma yurd yerlərində
Ucalan bayrağa bax.
Artıq bu gündən belə
Bizimkidir Qarabağ! ²¹³

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzunu əks etdirən poemaların problematikası müxtəlifdir. Birinci Qarabağ müharibəsini və Vətən müharibəsini əks etdirən poemalar problematika baxımından oxşar və fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Birinci Qarabağ müharibəsindən fərqli olaraq, Vətən müharibəsini əks etdirən poemalar zəfər, qalibiyyət təntənəsinin göstəricisidir. Zəfər, qalibiyyət təntənəsi poema qəhrəmanının hiss - həyəcanlarının ifadəsi və hadisələrin təsviri fonunda özünü əks etdirir.

²¹³ Vəfa Z. Haqqın səsi // <https://edebiyyatqazeti.az/news/poeziya/7053-haqqin-sesi>;

II. II. III Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən poemalarda obrazlar

Poemalarda əksini tapmış obrazlar zənginliyi və əhatəliyi ilə fərqlənməkdədir. Bu ilk növbədə, poemanın qarışıq janr olmasından, yəni epik - lirik növdə olmasından irəli gəlir. Əhvalatların təhkiyə üsulu ilə nəql edilməsində, qəhrəmanların daxili aləminin, duyğu və düşüncələrinin əksinin əsərin diqqət mərkəzinə çəkilməsi ilə əlaqədardır. Müəlliflər həm epik, həm də lirik növün xüsusiyyətlərini özündə daşıyan poemada hadisələrin doğurduğu hiss - həyəcanları təsvir etdikləri obrazlar vasitəsi ilə çatdırırlar.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin bədii obrazı yalnız Vətən müharibəsinin deyil, bütöv XXI əsr Azərbaycanının obrazı kimi tarixin yaddaşına həkk olunduğu kimi, bədii ədəbiyyatın da yaddaşına həkk olundu. Sabir Rüstəmxanlının “Qarabağa dönüş” poemasında Ali Baş Komandanın obrazı diqqətdən yayınmır. Şairin böyük sevgi və məhəbbətlə təsvir etdiyi obrazda Ali Baş Komandanın vətənpərvərliyi təqdim edilir:

Savaş deyən sərkərdə milləti oyandırdı,
Hər ürəkdə ümiddən çilçıraqlar yandırdı.
Yol gözləyən yurdların harayı hər gün təzə,
On milyonun tək səsi yol açdı üzümüzə.
Qalxdı igid oğullar, oğul düşmən çəpəri,
Qalxdı əmrə müntəzir Azərbaycan əsgəri!

Balayar Sadiqin “Zəfər simfoniyası” poemasında Ali Baş Komandan İlham Əliyevin kamil obrazı xalqı azadlıq uğrunda mübarizəyə səsləmiş ideyanın carcısı kimi qələmə alınır:

Sərkərdə oğlusan Dədə Heydərin,
Cürətin yenilməz, hikmətin dərin.
Üzünü güldürdün doğma ellərin,
Qorusun ömrünü ulu “Quran”ım,

Min yaşa, müzəffər Baş Komandanım! ²¹⁴

Abuzər Turan “Zəfər nəğməsi” poemasının “Zəfərin özü səndə, Ali Baş Komandanım!” başlıqlı birinci hissəsində Ali Baş Komandanın obrazını müasir Qarabağ əsərinin baş qəhrəmanı kimi təqdim edir:

Yumruğu dəmir olan,
Qatilə verməz aman,
Mane olmaz çən-duman,
Uca dağda qar-boran,
Ali Baş Komandanım! ²¹⁵

Akademik İsa Həbibbəyli Abuzər Turanın “Zəfər nəğməsi” poemasında təqdim edilmiş Ali Baş Komandan obrazının əsas obraz olması faktına toxunur: “Ali Baş Komandan İlham Əliyev “Zəfər nəğməsi” poemasının əsas, aparıcı qəhrəmanıdır”. ²¹⁶

Nəriman Həsənzadənin “Qarabağnaməm İlhamdır...” ²¹⁷ poemasında Ali Baş Komandanın tarixi yaddaşlara hopan obrazı yaradılır. Müəllif İlham Əliyevi Qarabağla eyni müstəvidə təqdim edir:

Bu gün mənim
şəirim, sözüm,
hecam,
qafiyəm
İlhamdı.
“Qarabağ –
Azərbaycandı!”,
Qarabağnaməm,
İlhamdı.

Nəriman Həsənzadə İlham Əliyevin tarix yazdığını poemada vurğulayır. Şair Ali Baş Komandan haqqında qələmə aldığı bu

²¹⁴ Sadiq B. Zəfər simfoniyası (poema). “Ulduz” jurnalı, № 12 (619), 2020. s. 80;

²¹⁵ Turan A. Zəfər nəğməsi // <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6661-zeferin-ozu-sende-ali-bas-komandanim>;

²¹⁶ Həbibbəyli İ. Böyük Zəfərin poetik dastanı // <https://edebiyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/7217-boyuk-zeferin-poetik-dastani>;

²¹⁷ Həsənzadə N. Qarabağnaməm İlhamdır... //

<http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2020/noyabr/728388.htm>;

fikirlərdə İlham Əliyevin obrazını canlandırır. Azərbaycan tarixini yazan şəxsiyyətin obrazını poetik dillə təqdim edir:

Cənab Ali
Baş Komandan,
Sən dedin ki,
Dahi xalqdı,
Azərbaycan!
Varaqladın,
varaq-varaq
bu tarixi,
Sən yaz daim
biz oxuyaq,
bu tarixi!

İstər Birinci Qarabağ müharibəsində, istərsə də Vətən müharibəsində qələmə alınmış poemalarda Ali Baş Komandanın obrazı möhtəşəmliyi və reallığı ilə əks etdirilir.

Asim Yadigar “Zəfər yolu” poemasında Ali Baş Komandanın qalib obrazını canlandırır. Müəllif İlham Əliyevin əldə etdiyi zəfəri xalqın zəfər yolu və Ulu Öndərin qoyduğu yolun davamı olmasını qabardır:

Ali Baş Komandanım, yaşa, var ol, yüz yaşa!
Saldığın Zəfər yolu tamaşadır, tamaşa,
Bu yolu tutmalayıq başdan-başa qumaşa.
Bu yol ata arzusu - bu yol Öndər yoludur,
Bu yol Şuşaya gedir, bu yol Zəfər yoludur!

Azərbaycan ədəbiyyatında olduğu kimi, poema nümunələrində də Milli Ordunun tərənnüm edilməsi, obraz səviyyəsinə yüksəldilməsi nəzərdən qaçmır. Sabir Rüstəmxanlı “Qarabağa dönüş” poemasında müzəffər Azərbaycan Milli Ordusunun əsgərinin keyfiyyətlərini poemada açıqlamağa çalışmaqla yanaşı, Milli Ordunun həyata keçirməli olduğu məramı da açıqlayır:

Bilir ki, vuruşacaq yüz dostunun yerinə.
Bu qoyun sürüsünə qurd kimi saldırmalı,
Qoynundakı bayrağı Şuşada qaldırmalı!
Bayrağı qaldırmalı ala buludlarla tən,

Qoy onu hər tərəfdən görsün yaralı Vətən,
Şuşam uca olsa da, bayraq ondan da uca,
Altında keşik çəkib mən də baxım doyunca.
Sonra düşmənlə gülləsi sinəmdə yanır, yansın,
Təki Vətən göyündə bayrağım dalğalansın!

Vahid Əzizin “Heyrət səcdəsi” poemasında Milli Ordunu zəfər çalması qabarıq şəkildə təqdim edilir:

Çaldı qələbəsin Müzəffər Ordu,
odur bəstəkarı “Zəfər himni”nin,
onun qüdrətiylə Vətən qorunur ²¹⁸

Müəllifin Azərbaycan xalqının təntənəsini Milli Ordunun ləyaqətli adı ilə bağlaması təqdirəlayiqdir.

Akademik İsa Həbibbəyli Sabir Rüstəmxanlının “Qarabağa dönüş” poemasının obrazlarına toxunarkən, müəllifin “adsız qəhrəman”ı təsvir etməsini, bu “adsız qəhrəman”ın Azərbaycan əsgəri olması faktına aydınlıq gətirir: “Qarabağa dönüş” poemasının aparıcı obrazı isə “adsız qəhrəman” kimi təqdim olunan Azərbaycan oğullarıdır. Sabir Rüstəmxanlının adsız qəhrəmanı Qarabağ müharibəsində xalqımıza böyük qələbə qazandıran Azərbaycan əsgəridir. Şair adsız qəhrəman adlandırdığı Azərbaycan əsgərinin simasında xalqımızın bütün tarix boyu yetişdirdiyi qəhrəmanların ən səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən yeni vətənpərvər nəslin igid, basılmaz nümayəndəsinin ümumiləşdirilmiş bədii obrazını yaratmışdır. Bu, Azərbaycan ədəbiyyatında Vətən müharibəsi mövzusunda yazılacaq bədii əsərlərdə meydana çıxacaq neçə-neçə adlı qəhrəmanların ilk ümumiləşdirilmiş proobrazıdır”. ²¹⁹ Müəllif “adsız qəhrəman” deyərək, Azərbaycan Milli Ordusunun xilaskar qüvvələrinin ümumiləşdirilmiş obrazını yaradır:

Adına qurban olum, ey adsız qəhrəmanım!
Ruhundakı tilsimə heyran olub durmuşam.

²¹⁸ Əziz V. Heyrət səcdəsi (poema) // <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6788-heyret-secdesi>;

²¹⁹ Həbibbəyli İ. Bütövlüyün təntənəsi Zəfərin isti izlərinin poeması. “Ədəbiyyat qəzeti”, 11 yanvar 2021 // <https://literature.az/?page=339&newsId=116338&lang=aze>;

Siz Vətən fədaisi! Qəlbimdə hələniyə
Neçə ləqəb düşüüb, neçə ad uydurmuşam. ²²⁰

Sabir Rüstəmxanlı “Qarabağa dönüş” poemasında düşmənlərə nifrət fonunda Azərbaycan əsgərlərinin formalaşmasını təqdim edir:

Qarnı yarılan ana, döşü kəsilən ana,
Cənnətdən süd verərək igid ərler böyütdü.
O zorlanan qızların bakirə gözəlliyi
Qisasa könül verib min-min əsgər böyütdü...

Balayar Sadiqin “Zəfər simfoniyası” poemasında da əsgər obrazı diqqətdən yayınmır:

Şəhidlər qanıyla suvanmış yurdun
Ən ulu övladı sənsən, əsgərim.
Gecəli-gündüzlü səngərdə keçən
Döyüşçü ömrünə əhsən, əsgərim!

Müəllif Azərbaycan əsgərinin canı bahasına dogma vətəni qorumağa hazır olmasını göstərir. Bütün bunlarla bərabər, müəllif tarixi şəxsiyyətlərin obrazlarını da yaradır. Məsələn, Polad Həşimovun mübariz obrazı poemada əksini tapır:

Uzaq maviiliklərdən baxır Polad Həşimli
Mehriban bir səs ilə “Qalx!” deyir əsgərinə.
Silkələ qayaları, yol aç qaya döşünlə
Yürü, xeyir-duamla mən də köməyəm sənə.

Qarabağ müharibəsinə həsr edilmiş poemalardan biri də El-nur Uğurun Vətən müharibəsinin qəhrəmanı Camal İsmayılova həsr etmiş olduğu “Hadrut fatehi” poemasıdır. Poemada həm Birinci Qarabağ müharibəsinin, həm də Vətən müharibəsinin iştirakçıları, Vətən yolundan canından keçmiş igidlər xatırlanır. Müəllif poemada şəhidlərin unudulmamasını, xalqın tarixi yaddaşına həkk olunmasını qabardır:

Əyilməyən, sarsılmayan
Ruhunla sən.
Bircə anlıq qonaq gəlsən,

²²⁰ Rüstəmxanlı S. Qarabağa dönüş (poema). Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2021, 128 səh. s. 37;

Azadlığın bar verdiyin
Camal kimi oğulların,
Bu Vətəni dikəltdiyin bircə görsən,
Yüz-yüz şeiri qurban kəsər,
Misrana eşq donu geyər,
Alqış deyərdin ruhlara...

Elnur Uğur Camal İsmayılovun yaddaşlara həkk olunan obrazını “Hadrut fatehi” poemasında yaradır:

Camal tarix yazdı tarixdə o gün,
Üzünü oxşadı Qarabağ mehi.
Laçından səs gəldi, əhsən səsləri,
Yaşa, ey qəhrəman, Hadrut fatehi!

Vətən müharibəsini əks etdirən bədii nümunələrdə yaranan yeni obraz “Yaşma” obrazıdır. “Yaşma” Azərbaycan Xüsusi Təyinatlı Qüvvələrin döyüşçülərinin ləqəbidir. Vətən müharibəsində qəhrəmanlıqları ilə dastan yazan “Yaşma”ları ermənilər ölüm mələyi adlandırırdılar. Yüksək səviyyədə xüsusi hazırlıq keçən “Yaşma” obrazı Sabir Rüstəmxanlı tərəfindən “Qarabağa dönüş” poemasında belə təqdim edilir:

Düşmən hələ bilmir ki, savaşın dahiləri
Adsız qəhrəmanlarım, Yaşma igidləri var.

Sabir Rüstəmxanlı Azərbaycanın zəfər tarixini yazan Xüsusi Təyinatlı Qüvvələrin - “Yaşma”ların obrazını poemada yaradır:

Dırmaşırlar divarla - silahlı bıçaqları,
Savaşda ad çıxarmış Yaşmanın uşaqları.
Beynində neçə arzu, neçə görüş həsrəti..
Hamısını unutmuş,
Bir əli qaranlıqdan, biri buluddan tutmuş...
Düşməndən alacağı qisas qaldırır onu,
Ürəyinə güc verən yol gözləyən ellərdir. ²²¹

Poemadakı bu epizod “Yaşma”ların apardıqları döyüş səhnələrini göz önündə canlandırmaqla yanaşı, incə nyüanslara da ay-

²²¹ Rüstəmxanlı S. Qarabağa dönüş // [https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6662-qarabaga-donus](https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6662-qarabaga-donus;);

dınlıq gətirir. Müəllif “Yaşma”ların döyüş texnikası ilə yanaşı, onların Vətən müharibəsindəki rollarına da işıq salır.

Şəhid obrazının poema janrında təqdimi, dünyasını vaxtsız dəyişmiş şəhidlərin nakam ömürlərinin canlandırılması maraqlıdır. İbrahim Yusifoğlunun “Mənim inamımı güllələdilər” poemasında şəhidliyi Tanrıdan gələn ölüm kimi dəyərləndirməsi diqqətdən yayınmır:

Ölümü Tanrıdan gələn qardaşım,
Dözmədin günahsız axan qanlara.
Canından keçsən də, torpaq vermədin,
“Sarı” ilanlara, çaqqal “yan”lara! ²²²

İ. Yusifoğlu qələmə aldığı əsərlərdə şəhid obrazlarını açıqlayarkən şəhidlərin doğmalarını, konkret olaraq, şəhid atasının, şəhid anasının, şəhid bacısının və başqalarının obrazını təsvir etməklə kədərli ovqatın doğurduğu hisslərə baxmayaraq, onların keçirdikləri hissləri əks etdirir. İ. Yusifoğlu yaradıcılığında “şəhid atası”, “şəhid anası”, “şəhid bacısı”, “şəhid qardaşı” və s. obrazlarını təqdim edərkən, şəhadətə ucalmış vətən övladlarının tam obrazını təsvir edir.

Müəllif “Mənim inamımı güllələdilər” poemasında şəhid bacısı obrazı ilə şəhid obrazını açıqlamağa, şəhidliyin ali məqam olmasına baxmayaraq, itkinin ağır olması məqamını göstərir. Şair şəhid bacılarının qara örpəkli, dilləri ağılı olmasına toxunaraq, ən qəmli ağının onlar tərəfindən söylənilməsini qələmə alır:

Dünyada ən qəmli ağılar ki, var,
Şəhid bacıları ağlayıbdılar!

İbrahim Yusifoğlu şəhid bacılarının obrazına aydınlıq gətirmək üçün şəhid bacılarına ithaf etdiyi şeirində ictimai kədərlə, müsibətlə yanaşı şəxsi faciəni əks etdirir:

Gözləri quruyub susuz çeşmətək,
O qədər ki, dərdlə çağlayıbdılar.
Dünyada ən qəmli, kədərli, kövrək,
Şəhid bacıları ağlayıbdılar!

²²² Yusifoğlu İ. Mənim inamımı güllələdilər. Seçilmiş əsərləri. IV cild. Bakı. “Şirvanəşr”, 2020. 364 səh. s. 157;

İbrahim Yusifoğlu “Mənim inamımı güllələdilər” poemasında şəhidlərin unudulmamasını, onların şərəfli əməlləri qarşısında hamının baş əyməsini həkimlərin dili ilə təqdim edir:

Həkimlər dözürlər qəm-qüssəyə,
Lənət oxuyurlar dava salana.
Bircə acizdirlər kömək etməyə,
Döyüş meydanında şəhid olana!

Dərd ağır olsa da, baş endirirlər,
Torpağı uğrunda can verənlərə.

İbrahim Yusifoğlu şəhid qanı ilə boyanmış gülləri obraz səviyyəsinə yüksəldir. Güllərin şəhid qanına boyanmasını rəmzi mənada tərənnüm edən müəllif bu məqamı belə əks etdirir:

Mənim lalə gülüm, çətirlənibsən,
Rənginə rəng verib şəhidlər qanı!

Balayar Sadiqin “Zəfər simfoniyası” poemasında Şəhid obrazının təsviri də diqqətdən yayınmır:

Bir oğlun dönmədi döyüşdən, Vətən,
Döyüş nəğməsinə bələndi çöllər.
Mübarək şəhidlik ətrini yaydı
Torpağın alnından öpdükcə yellər.²²³

Nəbi Xəzri “Salatın” poemasında Qarabağ savaşının ilk illərində jurnalist kimi fəaliyyət göstərmiş şəhid Salatın Əsgərovanın yaddaqalan obrazını yaratmışdır:

Ağrıtdı mənim də bu dərd qəlbimi,
Yenə qan qoxusu duydum havadan
O gəldi dünyaya Salatın kimi
Burla Xatun kimi getdi dünyadan.

Nəbi Xəzri poemanın “Ata, Qarabağa gedirəm yenə”, “Yaralı dağlar”, “Qırmızı buludun qara kölgəsi”, “Dədə Qorqudun səsi” və s. hissələrində Salatın Əsgərova ilə bağlı məqamlara poetik dillə aydınlıq gətirir. Şair Salatının şəhid düşməsini, onu “Humay quşu”na bənzətməsini poemada əks etdirir:

²²³ Sadiq B. Zəfər simfoniyası (poema). “Ulduz” jurnalı, № 12 (619), 2020. s. 80;

Qara qatil gülləsiylə
Qarabağda
Düşdü Qara torpaqlara
Humay quşu.

Nəriman Həsənzadə “Qarabağnaməm İlhamdır...”²²⁴ poemasında şəhidlərin ölməzlik qazanmalarını tərənnüm edir:

Şəhidləri basdırmırıq,
biz əkirik,
o, bitəcək.
yerdən qisas göyərəcək.
qayıdacaq,
o gələcək!...”

Müəllif “o gələcək!...” deyərkən şəhidləri nəzərdə tutur, onların qəlbimizdə yaşadığına işarə edir. Müəllif həmçinin, hər bir şəhid məzarına hörmət və ehtiramla yanaşmağı da təbliğ edir:

Harda Şəhid
qəbri gördün,
ora –
Fəxri Xiyabandı.

İltifat Salehin “Şəhid Xocalı” poemasında Xocalı obrazı kimi öz faciələrini əks etdirir. Müəllif poemada Xocalı qətliamının acısını oxucusuna çatdırır:

Bu nədir, aman Allah!
Dərəldən qan axır,
Hər yan qana boyanıb!
Axı neçin bu dünya
yuxudan gec oyanıb?

İltifat Saleh Xocalı faciəsinin ağırlığını bir vətəndaş kimi dərk edir. Ürək ağrısıyla ölü bir şəhərə çevrilməsini də əks etdirir. Xalqın qan yaddaşına çevrilmiş Xocalı soyqırımının yaddaşlarda ölü şəhər kimi əks tapmasının acısı qələmə alınır:

Burda bir ölü şəhər
Dəfn olunub torpağa.

²²⁴ Həsənzadə N. Qarabağnaməm İlhamdır... // <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2020/noyabr/728388.htm>;

Azərbaycan ədəbiyyatında erməni terrorçusunun əlinə silah alıb qəddar cinayətlərin törətməsinə sövq edən “dəyərlər” sisteminin açıqlanmasına diqqət yetirilir. Məsələn, Mirvarid Dilbazinin “Bu bəla hardan gəldi...” poemasında ermənilərin qonşunun malına göz dikərək, torpaqlarını süni şəkildə böyütmələrinə və həmişə arzusunda olduqları “hayastan” yaratmaq kimi məkrli iş-təkləri bədii dillə oxucuya çatdırılır:

Erməni qəsbə tələsdİ,
Qəsbİ Qarabağ eliydi.
İştahə belə oldu, gərək
Qarabağdan Xəzərədək
Bizim zəngin torpaqları,
Döşü meşəli dağları,
Suyu loğman bulaqları,
Bol günəşli araları,
Taxıl yüklü xırmanları,
Qoynu qızıl sünbül dolu
Xəzənsiz gülüstanları,
O öz torpağına qatsın,
Sonra başqa torpaqlara
Əl uzatsın,
Dənizlərdən dənizlərə
Böyük hayastan yaratsın.

Ermənilərin “hayastan” qurmaq iddiasında olmaları Abuzər Turanın “Zəfər nəğməsi” poemasında da əksini tapır:

Guya əcdadı Tıqran,
Qurub Böyük Hayastan,
Keçmişə atıb böhtan –
Deyirlər, yoxmuş Turan.²²⁵

Sabir Rüstəmxanlı “Qarabağa dönüş” poemasında erməni obrazını cəllad və nankor, insanlıqdan uzaq məxluq olmasını təsvir etdiyi epizodlar vasitəsilə açıqlayır. Şair erməni xislətini poetik dillə təqdim edir:

²²⁵ Turan A. Zəfər nəğməsi // <https://edebiyyatqazeti.az/news/poeziya/6812-zefer-negmesi-sayin-cumhur-basqanim;>

Şeytan üskük oynadır erməni kilsəsində,
Nə Allah sevgisi var, nə inanc hiyləsində.
Hər keçənə əl açır, hər tərəfdən pay umur,
Dosta xəyanət edib kənardan haray umur.
İnsanlıqdan danışır, ancaq xəyalında qan,
Nə keşişdən əl çəkir, nə ayrılır molladan. ²²⁶

Zeynal Vəfa “Haqqın səsi” ²²⁷ poemasında ermənilərin insan olmamalarını poetik dillə təqdim edir:

Onlar adi insan deyil,
Hər birisi ilan, çayan,
Koramaldır.

Müəllif hətta erməniləri iblis tayfasından olmalarını vurğulamaqdan da çəkinmir:

Ermənilər,
Yalnız iblis tayfasından
Törəmə bir nəsiltilər.

Zeynal Vəfa ermənilərin terrorçu olmaları məqamına toxunur. Müəllif onların körpəsindən tutmuş qocasına kimi bu mənfur xəstəliyə düşər olmalarını açıqlayır:

...O şərəfsiz millətin
Hamısı terrorçudur.
Erkəyi, dişisi də,
Qadını, kişisi də.
Alçağı, ucası da,
Cavanı, qocası da...

Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunı əks etdirən poemalar problemə baxış nöqteyi-nəzərindən əhəmiyyət kəsb edir. Təqdim edilən poemalar bir daha təsdiq edir ki, təsvir edilən hadisələr həyatı olduğu kimi əks etdirir. Zəmanənin, tarixi hadisələrin təcəssüm etdirilməsi yüksək dəyərləndirilməlidir.

²²⁶ Rüstəmxanlı S. Qarabağa dönüş // <https://edebiyyatqazeti.az/news/poeziya/6662-qarabaga-donus>;

²²⁷ Vəfa Z. Haqqın səsi // <https://edebiyyatqazeti.az/news/poeziya/7053-haqqin-sesi>;

II. II. IV Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında

Qarabağ mövzusunun əks etdirən poemaların bədii dili

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən böyük epik-lirik əsərlərin – poemaların bədii dili zəngindir. Məsələn, akademik İsa Həbibbəyli tərəfindən “Azərbaycanın Vətən müharibəsində işğal olunmuş torpaqlarımızın yağı düşməndən qəhrəmancasına azad edilməsinin poeması”²²⁸ kimi dəyərləndirilmiş Sabir Rüstəmxanlının “Qarabağa dönüş” poemasının bədii dili zənginliyi ilə diqqəti cəlb etməkdədir. Poemada əksini tapmış bədii dilin tərkib hissələri, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin istifadə edilməsi müəllif tərəfindən uğurla həyata keçirilir. Sabir Rüstəmxanlı poemada müəyyən cisim və ya hadisəni bildirən sözün əvəzinə onunla əlaqədar başqa sözü işlətməsi diqqətdən yayınmır. Məsələn, müəllif

Sona bülbul oxuyur yenə Qədir səsiylə,

Sanki fələkdən axan bir mübarək sudur bu

misrasında Qədir Rüstəmovun ifadə etdiyi yeddi hecalı bayatılarımızdan mütəşəkkil olan “Sona bülbullər” mahnısının Qədir Rüstəmovun səsiylə möhürlənməsini nəzərdə tutaraq, sona bülbul, Qədir səsiylə deyər ədəbiyləşmə etməklə, Azərbaycan xalq musiqi sənətində Qədir Rüstəmov və “Sona Bülbullər” arasındakı bağlılığa da toxunur.

Sabir Rüstəmxanlı poemada arxaik sözlərə müraciət etməsi ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, dilimizdə köhnəlmiş sözlər sırasına keçmiş, müqəddəs mənasını ifadə edən “qutsal” sözünün müəllif tərəfindən işlənilməsi köhnəlmiş sözlərdən istifadə edilmə kimi diqqəti cəlb edir:

Şuşada şırmandıqca sanırdın yenilməzsən.

Hələ Yallı da getdin qutsal Cıdır düzündə.

Poema janrında bədii ifadə vasitələrindən müəlliflərin sənətkarlıqla istifadə etmələri danılmaz faktdır. Sabir Rüstəmxanlı

²²⁸ Həbibbəyli İ. Bütövlüyün təntənəsi Zəfərin isti izlərinin poeması. “Ədəbiyyat qəzeti”, 11 yanvar 2021 // <https://literature.az/?page=339&newsId=116338&lang=aze>;

“Qarabağa dönüş” poemasında cavabsız qalan bir çox suallardan istifadə edir. Müəllif ritorik suallarla poemada təlqin etdiyi fikirləri qüvvətli şəkildə təqdim etmək məqsədi güdür:

Bizləri unuttumu, görən, Göyçə, Zəngəzur
Təbriz niyə danışmır, Ərdəbil niyə susur?
Bu əhkam dağılanda qatmazlar ki, aranı
Nə qədər vaxt gərəkdir sağaldaq bu yaranı?

Poemada “Təbriz niyə danışmır, Ərdəbil niyə susur?”, “nə qədər vaxt gərəkdir sağaldaq bu yaranı?” və s. kimi ritorik suallar müəllifin təlqin etmək istədiyi fikirləri təsirli etməsinə xidmət edir, həmçinin suallar cavablandırılmamış qalır. Müəllif işlətdiyi ritorik suallara cavab almaq məqsədi güdmür. Müəllifin poemada fikirlərini çatdırmaq üçün bədii suala deyil, suallara müraciət etməsi də diqqətdən yayınmır. Müəllifin ünvanladığı bu cür sualları özü də cavablandırır:

Deyirsən bitəcəkmə bu ağrılar?
Deyirəm, hə, bitəcək!
Ömrümüz o illərə yetəcəkmə?
- Yetəcək!

Müəllifin istifadə etdiyi bu suallar bədii sual deyil, cavab almaq məqsədi güdən suallardır, daha doğrusu sual cümlələridir.

Poemalarda bədii təsvir vasitələrinə müəlliflərin müraciət etməsi labüd şəkildə özünü göstərir. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında qələmə alınmış bədii nümunələrdə müəlliflərin bədii dilin ən mühüm tərkib hissələrindən olan bədii təsvir vasitələrinə tez-tez müraciət etməsi ilə üzləşirik. Balayar Sadiqin “Zəfər simfoniyası”²²⁹ poemasında bədii təsvir vasitələrinə tez-tez müraciət etməsi nəzərdən qaçmır. Müəllif istifadə etdiyi sözlərə qüvvətləndirici başqa söz əlavə etməklə epitet yaradır:

Əsgər məktubunun qanadlarından
Səpilir evlərə oğul nəfəsi.
Şirniyyat paylayır qonum-qonşuya
Hər cəsur əsgərin ipək nənəsi.

²²⁹ Sadiq B. Zəfər simfoniyası (poema). “Ulduz” jurnalı, № 12 (619), 2020. s. 80 // <http://www.azyb.az/admin/media/files/1609903498-Ulduz%20Dekabr2020.pdf>;

Müəllif ipək nənəsi ifadəsini məcazi mənada işlətdiyindən birinci söz, yəni ipək sözü bədii təyin (epitet) nümunəsidir.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında qələmə alınmış poemalarda müəllifin nəzərdə tutulan sözün yerinə başqa bir söz, anlayışı işlətməsi metonimiyaadır. Mirəli Vəkilovlu “Soyqırım” poemasında metonimiyadan tez-tez istifadə edir:

Füzuli, Kəlbəcər, Cəbrayıl, Laçın,
Ağdam fəryad etdi... Duymadıq ahın,
Bu ahı duymamaq sənin günahın,
Oyan, qalx ayağa, sən ey türk oğlu!

“Füzuli, Kəlbəcər, Cəbrayıl, Laçın, Ağdam fəryad etdi...” metonimiya nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir.

Asim Yədigar “Zəfər yolu” lirik poemasında Azərbaycan xalqının həyatında baş vermiş tarixi hadisələri əks etdirən qələbə sevincini, qazanılan nailiyyətlərini, zəfər yolunun əzəmətini təsvir edir. Bu nailiyyətləri özündə cəmləşdirən zəfəri Şuşa yolunun təmsalında ümumiləşdirir. Müəllif qələbə sevincini və zəfəri ümumiləşdirərək Şuşa yolu ilə ifadə edir. “Bu yol Şuşaya gedir, bu yol Zəfər yoludur!” misrasında Şuşaya deyərək metonimiya yaradır. Şuşaya dedikdə Şuşa şəhəri nəzərdə tutulur:

Soldurub baharını, gətirdik sərt qışını,
Axıdıb bu yerlərdə düşmənin göz yaşını,
Dəmir yumruqla əzdik onun murdar başını.
Bu yol qeyrət, cəsarət, bu yol hünər yoludur,
Bu yol Şuşaya gedir, bu yol Zəfər yoludur!

Sabir Rüstəmxanlının “Qarabağa dönüş” poemasında istifadə etmiş olduğu bədii ifadə vasitələrindən olan təkrir poemanın nitqini daha da qüvvətləndirərək, təsir gücünü artırmağa xidmət edir:

Mən bu yolun ağıyam,
Ağıyam, çırağıyam.²³⁰

S. Rüstəmxanlı poemada təkriri misranın əvvəlində və ya sonunda işlətməklə, anafora və ya epifora yaradır:

²³⁰ Rüstəmxanlı S. Qarabağa dönüş (poema). Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2021, 128 səh. s. 74;

Yürü, yürü Mete xan! Burda da sərkərdəsən ²³¹
misrasının əvvəlində iki sözü yan-yana işlətməklə anafora yaradır.

Ramiz Duyğu da “Bir oğul istəyir Vətən” poemasında “vardır” sözünü misranın əvvəlində işlədərək anafora yaradır:

Vardır, vardır belə oğul,

Öz xalqına həm o, hakim, həm o, qul! ²³²

Sabir Rüstəmxanlı aşağıdakı beytdə “vur” sözünü hər misranın sonunda təkrarlamaqla epifora yaradır:

Vur, qəhrəman əsgərim, Xocalı bağırıb, vur,

Yad əllərdə inləyən torpağın xətrinə, vur.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzunu əks etdirən poemaların bədii dilinin zəngin olması Azərbaycan dilinin zənginliyinin nəticəsi kimi özünü əks etdirir.

²³¹ Rüstəmxanlı S. Qarabağa dönüş (poema). Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2021, 128 səh. s. 37;

²³² Duyğun R. Bir oğul istəyir Vətən // <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6002-bir-ogul-isteyir-veten>;

III FƏSİL

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunu əks etdirən nəsrin janr xüsusiyyəti, problematikası, obrazları və bədii dili

Müstəqillik dövründə Qarabağ mövzusunu əks etdirən nəsr əsərləri janr baxımından zəngin və dolğundur. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunu əks etdirən nəsr əsərləri həm kiçik janr formalarında, həm də böyük janr formalarında qələmə alınmış əsərlərlə diqqəti cəlb edir. Təhkiyə və təsvir əsasında hadisələri əks etdirən epik növün hekayə, piriça, povest, roman kimi janrları rəngarənglikləri ilə fərqlənirlər.

III. I Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən nəsrin kiçik janr forması – Hekayə

III. I. I Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən hekayələrin janr xüsusiyyəti

Azərbaycan ədəbiyyatının epik növünün geniş yayılmış janrlarından biri hekayə janrıdır. Hekayə janrı məhdud bir zaman, məkan daxilində real həyat materiallarına əsaslanaraq quruluş etibarilə mürəkkəb olmur. Hekayə janrı xarakterik bir hadisəni, konkret bir əhvalatı süjet baxımdan yığcam, bitkin təsvir etmək gücünə malikdir. Əldə olunmuş təcrübələrə əsasən qeyd etməliyik ki, müəllif təxəyyülündən doğan, gərgin və əyləncə həyatı, nə vaxtsa baş vermiş hadisənin təsviri, qəhrəmanların daxili ikiliyi, ictimai müsibətlərin şəxsi maraq dairəsində həlli sırf hekayə janrına aiddir. Əsasən, tək süjetdən, yaxud bir neçə süjet üzərinə köməkçi süjetlərdən ibarət olan, bir və ya bir neçə surətlə bağlı olan hekayədə konkret və kiçik bir əhvalat çevik və yığcam şəkildə özünəməxsusluğu ilə təsvir edilir.

Azərbaycan nəsrinin inkişafında rol oynayan, obyektiv realist təsvir üsulu hakim olan hekayələrdə konkret bir hadisə, bir və yaxud bir neçə şəxslə əlaqədar baş verən əhvalatların yığcam təsviri özünü göstərir. Həyatın bir anını bütöv, bir dövrün, zamanın səciyyəsinə bədii sənətkarlıqla göstərilməsi də hekayə janrında zəruri şərtidir. Hekayə janrında real həyat hadisələrinin kiçik bir epizodunu əks etdirərək, hər hansı bir insanın başına gələn xarakterik və tipik hadisə obrazın daxili aləmini açmaq üçün vasitəyə çevrilir.

Yazılı ədəbiyyatın tarixi dinamikası içərisində təşəkkül tapmış hekayə janrı da Qarabağ mövzusunə biganə qalmır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında hekayələr ya mənzum, ya da mənsur şəklində təqdim edilməsi özünü göstərsə də, Qarabağ müharibəsini əks etdirən mənzum hekayələr yox şəklindədir. Qarabağ müharibəsinin fəsadları, ağrı-acıları daha çox mənsur şəkildə təqdim edilir.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında həcmi və informativliyinin çevikliyi ilə seçilən hekayələrin problematikası arasında müharibə mövzusu, daha dəqiqi Qarabağ müharibəsinin azərbaycanlıların həyatlarına vurduğu mənəvi və maddi problemlərin yer tutması diqqətdən yayınmır. Qarabağ mövzusunda qələmə alınmış hekayələr sırasında Elçin Hüseynbəylinin “Gözünə gün düşür”, Kamran Nəzirlinin “Qoca uşaq”, Kamal Abdullanın “Sarı Camış”, Şərif Ağayarın “Şəkil”, Mehdi Şərifovun “Yaddaşın dumanlı ləkələri”, Ağarəhim Rəhimovun “Canavar balası”, Ülviyyə Heydərovanın “Sükut”, Vahid Məhərrəmovun “Hərbi sır”, İlqar Rəsulun “Bizim evin pilləkəni”, Əjdər Olun “Qəbulda”, Pərvanə Bayramqızının “İnsanlığın hekayəsi”, Eyvaz Zeynalovun “O gün hamı Xocalılıydı”, Xəyal Rzanın “Kötük baba”, Zəmfira Məhərrəmlinin “Sevgimi neylədin, Daşaltı dərəsi?”, Mənzər Niyarlıının “O zəfər günləri günəş də bizimləydi” və s. hekayələri maraq kəsb edir.

Məzmunun bir problemə həsr olunması, bədii “vaxt - məkan”ın qısalığı ilə səciyyələnən hekayələrin Qarabağla bağlı hərbi mövzuya həsr olunması diqqətdən yayınmır. Hərbi mövzuya həsr olunmuş hekayələr “itirilmiş nəsil” kimi dünya ədəbiyyatında tanınan ədəbi cərəyana xas bir sıra amilləri özündə əks etdirir. Müharibənin antiromantik təsviri və qəhrəmanların müharibədən sonrakı dövrdə həyatında yaranmış ziddiyyətlərin açıqlanması “itirilmiş nəsil” cərəyanına aid edilən bədii əsərlərin əsas əlamətləridir. Ülviyyə Heydərovanın “Sükut”, Vahid Məhərrəmovun “Hərbi sır” hekayələrində Qarabağda baş vermiş hadisələr, onların insanların taleyinə təsiri açıqlanır. Ülviyyə Heydərovanın “Sükut” hekayəsində soyuq fevral günlərində yarıqaranlıq

zirzəmiyə sığınmış bir ailənin faciəsi timsalında Xocalı faciəsinin olayları yaşanır. Eyni zamanda, Ülviyyə Heydərova milli yaddaşın gücləndirilməsinin zəruri olmasına toxunur. Hekayədə Xocalı faciəsinin qurbanları XIX – XX əsrlərdə baş vermiş azərbaycanlıların soyqırımını yada salırlar. Vahid Məhərrəmovun “Hərbi sirr” hekayəsində isə şəhid olan əsgərlərin arzularının yarımcıq qalmasının əks etdirilməsi mərkəzi yer tutur. Əsərin əsas qəhrəmanı Samir şəhid olan cəbhə yoldaşları haqqında fikirləşir ki, axı bu oğullar da dünyaya yaşamaq və sevmək üçün gəlmişdilər, onların da ürəklərində arzuları, yollarını gözləyən valideynləri, qardaş - bacıları və sevgililəri var idi. Çap olunmuş hərbi mövzuya həsr olunmuş hekayələrdə qəhrəmanların müharibədən sonrakı dövrdə cəmiyyətə inteqrasiya olma problemləri qaldırılmamışdır. Eyni zamanda, bir sıra Qarabağ probleminə həsr olunmuş hekayələrdə romantizmin notları izlənilir. Hüseynbala Mirələmovun “Məhəbbət hekayəti” hekayəsində Qarabağ müharibəsi iki qüvvənin (xeyir və şərin) mübarizəsi kimi təsvir olunur, eyni zamanda üçüncü bir qüvvənin, sevginin - ilahi qüvvənin də mübarizə aparması göstərilir. “H. Mirələmovun əsərlərində insan həyatının dialektikası, onun könül aləmi, iç dünyası daha çox mənəvi-psixoloji aspektdə təqdim olunur və bu səbəbdən də onun əsərlərində şərtliliklər, simvollar, sətiraltı mənalar üstünlük təşkil edir.”²³³

Davamlı bədii transformasiyalar keçirən hekayə janrında “vaxt - məkan” göstəricilərinin qısa olması onu hekayə janrının müəyyənədicisi faktoruna çevirir. Hekayə janrında qələmə alınmış əsərlərdə vaxt və məkan arasında əlaqələr digər nəsr janrlarında olduğu kimi bir-biri ilə şərtlənir. Məsələn, Vahid Məhərrəmovun “Hər addım uğrunda” adlı kitabında toplanılmış doqquz hekayəsində (“Qanlı məktəbli çantası”, “Döyüşçü sözü”, “Ağır gün”, “Sevgiyə açılan atəş”, “Hər addım uğrunda”, “Güllə yağışı altında”, “Hərbi sirr”, “Qoşa məzar”) bədii məkan konkret coğrafi ərazini (Qarabağ və cəbhə xətti) və tarixi vaxtı (XX əsrin 90-cı

²³³ Qəribli İ. Hüseynbala Mirələmov: tarix və müasirlik. Bakı: “Elm və təhsil”, 2016, 184 səh. s. 8;

illərini) əhatə edir. Əsərlərin xronotopu yığcam və dinamik xarakter daşıyır. Hekayədə bədii hadisələrin həm müəllif (təhkiyəçi) adından, həm də birinci qəhrəman adından təhkiyə edilməsinə rast gəlmək olar. Ülviyyə Heydərovanın “Sükut”, Vahid Məhərrəmovun “Hərbi sirr” hekayələrində bədii hadisələr birinci qəhrəmanın adından təhkiyə edilir.

Azad Qaradərəlinin Vətən müharibəsi haqqında hekayələri əhatə edən “Sevgilim Vətən”²³⁴ hekayələr toplusu Vətən müharibəsinin qəhrəmanları haqqındadır. Hekayələrin janrı sənədli hekayələr kimi diqqəti cəlb edir. Hekayə toplusunda Milli qəhrəman Polad Həşimov haqqında olan hekayənin başlıqlar altında təqdim edilməsi hekayənin janrı haqqında mübahisə doğurur. Bu amil özünü “Polad kimi...” hekayəsinin proloq, “1. Doğuluş”, “2. Ana”, “3. Övlad”, “4. Qadını”, “5. Əsgəri” epiloq başlıqları altında təqdimində göstərə bilər. 2020-ci ildə qələmə alınan hekayənin belə qısa başlıqlar altında təqdim edən müəllif hadisələri xatirələr əsasında təqdim edir. Hekayədə müəllifin “2. Ana” başlıqlı yazıda ananın “...mətbəx generalı deyil, döyüş generalı” anası olması şərəfinə nail olması, “3. Övlad” başlıqlı hissədə adından göründüyü kimi Polad Həşimovun övladının ürək sözləri, atalarının övladlarına “...bu günə deyil, gələcəyə hesablanan sərvət” qoyması, “4. Qadını” başlıqlı yazıda “...belə bir generalın qadını olmaqdan şərəfli ad” tanımayan qadının hissələri, “5. Əsgəri” başlıqlı hissədə isə andı heç yerə yazmayan, ürəyinə qanla nəqş edən əsgərin - şəhidin Dövlətzadə Cəbrayıl Dövlət oğlunun düşüncələrini təqdim etməsi Polad Həşimovun dolğun obrazını yaradır. Süjetin inkişafında surətlərin dolğun və real təsviri, kompozisiyanın isə aydın verilməsi hekayəyə diqqəti artırır.

Azad Qaradərəlinin “Gəncəli körpənin monoloqu” hekayəsi monoloq şəklində təqdim edilməsi ilə diqqəti cəlb edir. Müəllif bu hekayəni radiatoroman adlandırdığı “Cəbrayıl əfsanəsi” əsərində də olduğu kimi təqdim edir. Bu bizə romanda hipertekstuallı-

²³⁴ Qaradərəli A. Sevgilim Vətən. Vətən Müharibəsi hekayələri. Bakı, Mücrü Nəşriyyatı, 2021, 248 səh.;

ğı xatırlatsa da, “Gəncəli körpənin monoloqu”nu hekayə nümunəsi kimi təqdim etməyi məqsədəuyğun hesab etdik. Çünki “Gəncəli körpənin monoloqu” hekayə kimi müəllif ideyasını oxucuya tam çatdırır. Roman tərkibində isə hekayə aktual problemi əhatə etsə də, romanda hadisələrlə əlaqələndirilmir. Ermənilərin raket zərbəsi ilə mülki əhali arasında qurban olan körpənin monoloqu Qarabağ müharibəsi zamanı vaxtsız dünyasını dəyişmiş körpələrin ümumiləşdirilmiş obrazı kimi təqdim edilir. Müəllif hekayəni vaxtsız dünyasını dəyişmiş körpənin monoloqu ilə problemlərə aydınlıq gətirməyə cəhd edir: “Hə, hə yadıma düşdü. Nə oldusa oyandım. Baxdım ki, sən yatmısan. Susamışdım. Elə səni çağırmaq istəyirdim ki, bir şey bum eylədi. Su nədi, heç hava da olmadı nəfəs almağa... Ölüm buymuş də, ay ana...”²³⁵

Hekayənin həyat hadisələrinə fəal müdaxilə edə bilməsi hekayə janrına imkan yaratmışdır ki, müəlliflər ictimaiyyəti, həmçinin də xalqı düşündürən problemlərə bu janr vasitəsilə aydınlıq gətirə bilsin.

Müstəqillik dövrü Qarabağ müharibəsini əks etdirən hekayə janrında həyat hadisələrinin bir-birilə əlaqələndirilməsi, kiçik detallarla əsas mahiyyətin verilməsi diqqəti cəlb etməkdədir. Hekayə janrında kompozisiya üsurlərinə tez-tez müraciət edilməsi özünü göstərməkdədir. İlqar Rəsulun “Bizim evin pilləkəni” hekayəsinin kompozisiyasına diqqət yetirək. Hekayədə proloq və epiloqun ayrıca başlıq altında yer alması maraq kəsb edir. Müəllif hekayədə təsvir etdiyi həyat hadisələrini müəyyən bir sistemdə qurur. Kompozisiyanın üsurlərindən olan proloq və epiloqun təsviri “Bizim evin pilləkəni” hekayəsində təqdim edilir. Hekayənin proloqunda hekayədə təqdim edilən əhvalat haqqında oxucuya yığcam şəkildə məlumat verilir: “– Bax, oğlum, bütün bunları sənə danışmaqda məqsədim var. Şəhərimiz işğaldan azad olunanda gedib o pilləkəni taparsan. Ətrafında evimizi bu danışdıqlarıma uyğun olaraq yenidən tikərsən. Sonra pillə-

²³⁵ Qaradərəli A. Gəncəli körpənin monoloqu. Sevgilim Vətən. Bakı Mücrü Nəşriyyatı. 248 səh. s. 238;

kəndə oturub bu hekayəni başa çatdırarsan. Amma diqqətli olarsan ki, uşaqlar məhəccərlərin üstü ilə sürüşəndə yıxılmasınlar. Pilləkən çox hündür olacaq...” Müəllifin təqdim etdiyi proloqda əsəri yazmaqda hansı məqsəd güdməsi ilə yanaşı, müəllifin ümid və istəkləri qabardılır. Müəllif qaçqın həyatı yaşan şəxslərin doğma el-obaya qayıdışına ümidini əks etdirir.

İlqar Rəsulun “Bizim evin pilləkəni” hekayəsinin epiloqunda isə müəllif hekayə boyu qaldırdığı məsələni yekunlaşdırır: “İşğaldan iyirmi üç il sonra Bakıda, bir yas yerində o vaxtkı üzbəüz qonşumu gördüm. Dedi ki, işğal günü bizim evə erməni mərmisinin necə düşdüyünün şahidi olub. Danışığından anladım ki, mərmimiz bizim “avtobus” adlandırdığımız yemək otağına tuş gəlib. Qonşu deyirdi ki, öz gözləri ilə görüb aynabəndin necə göyə sovrulduğunu. Söhbətin qalanını eşitmədim. O, nələrsə danışdı, mənə həmin mənzərəni gözlərim önündə canlandırır tamaşa edirdim: göy üzünə səpələnmiş saysız-hesabsız ağ taxta parçaları, şüşə qırıntıları, bəyaz tül pərdələrlə birlikdə sarımtıl lövhənin üzərində Sayat Nova da üzəsağı – pilləkənin ayağına doğru uçurdu. Hər şey səssiz və çox yavaş-yavaş baş verirdi...”²³⁶

Azad Qaradərəlinin “Polad kimi...” hekayəsinin kompozisiyası da diqqətdən yayınmır. Milli Qəhrəman, şəhid generalımız Polad Həşimovun xatirəsnə həsr edilmiş hekayənin proloq və epiloqu diqqəti cəlb edir. Azad Qaradərəli hekayənin proloqunda hekayədəki hadisə haqqında yığcam şəkildə oxucusuna məlumat ötürür. Müəllif hekayədə Polad Həşimovu oxucuya təqdim edir: “Çox Poladlar gəldi keçdi, amma bizim qəhrəmanımız Poladdan heç olmadı.. o bir ordu, o bir qoşun, o bir sərkərdə, paşa idi... General Polad...”²³⁷ Müəllif hekayənin epiloqunda isə hekayə boyu açıqlamaq istədiyi məsələləri yekunlaşdırır: “Mən getməliyəm... Babalarımız demiş: gedən cismimdir. Ruhumu və bu yaralı ürəyimi sizə vermişəm...

Bu gün bütün Azərbaycan torpağı səngər olmalı!

²³⁶ Rəsul İ. Bizim evin pilləkəni (hekayə). “Ulduz” jurnalı, № 11 (618), 2020. s. 74 // <http://www.azbyb.az/admin/media/files/1606356989-Ulduz%20Noyabr.pdf>;

²³⁷ Qaradərəli A. Polad kimi... Sevgilim Vətən. Bakı, 2021. s. 7;

Hamı səngərə!”²³⁸

Pərvanə Bayramqızı “İnsanlığın hekayəsi” hekayəsinin əvvəlində hekayənin süjet xəttinə daxil olmayan, ancaq hekayənin mövzusu və ideyası ilə səsləşən hikmətli fikrə müraciət edir. Müəllifin özünə məxsus olan və bir neçə cümlədən ibarət olan hikmətli fikir epigraf qismində çıxış edir: “Bu, müharibə və insanlıq haqqında hekayədir. Hansı dilə çevrilsə, o xalqın hekayəsi olsun!”²³⁹ İnsan həyatının bir epizodunu, bir hadisəsi nəql edilən hekayədə obrazın sayı çox olmur, əhvalatın geniş təsvirinə də ehtiyac duyulmur.

Zemfira Məhərrəmlinin “Sevgimi neylədin, Daşaltı dərəsi?” hekayəsində peyzaj təsviri hekayənin məğzinə uyğun şəkildə təqdim edilir: “Təbiətin canlanan vədəsi, yaz çağı olsa da, bu qalə şəhərinin başı üstündə xəzan yelləri əsirdi. Zümrüd rəngli bağların, yamacların növrəği pozulmuşdu. Yağı güllələri, qətlər, qarətlər bu şəhərin cah-cəlalını büsbütün dağıtmışdı. İsa bulağının gözündən qan damırdı. Cıdır düzündə şəhid məzarlığı göyərmişdi”.²⁴⁰ Hekayə janrında həyatın bir anı bütöv, ideya baxımından tamamlanmış şəkildə verilir.

Qarabağ müharibəsinin ağrı-acılarını əks-ətdirən hekayələrdə kompozisiya ünsürlərinə müraciət edilməsi hekayələrə ağırlıq gətirmir, əksinə oxucunun diqqətini hekayənin əsas məğzinə yönəltməyə yardımçı olur. Ən lakonik, dinamik, əhatəli janr olan hekayə janrı ədəbi prosesdə tutduğu mövqe və təsiretmə nöqtəyi - nəzərindən mühüm əhəmiyyətə malikdir. Xarakterlərin qısa, aydın cizgilərlə verilməsi, insanların daxili, mənəvi aləminin açığlanması hekayə janrının tərkib hissəsidir. Həcmcə kiçik, lakin dərin mənalı əhvalatların, bəşəri əhəmiyyətli məsələlərin, ictimai - siyasi hadisələrin, həyat həqiqətlərinin real əks olunması hekayə janrını tələb olunan janra çevirir.

²³⁸ Qaradərəli A. Polad kimi... Sevgilim Vətən. Bakı, 2021. s. 13;

²³⁹ Bayramqızı P. İnsanlığın hekayəsi (hekayə). “Ulduz” jurnalı, № 11 (618), 2020. s. 81 // <http://www.azbyb.az/admin/media/files/1606356989-Ulduz%20Noyabr.pdf>

²⁴⁰ Məhərrəmli Z. Sevgimi neylədin, Daşaltı dərəsi? (hekayə). “Ulduz” jurnalı, № 11 (618), 2020. s. 97 // <http://www.azbyb.az/admin/media/files/1606356989-Ulduz%20Noyabr.pdf>

III. I. II Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən hekayələrin problematikasi

Qarabağ müharibəsini əks etdirən hekayələr də problematika genişliyi, rəngarəngliyi və əhatəliliyi baxımından diqqəti cəlb etməkdədir. Qarabağ müharibəsini əks etdirən hekayələrdə müharibənin ağrı - acısı, itkiləri, törətdiyi faciələr əksini tapmış olsalar da, gələcəyə ümid, qələbə sevinci, zəfərin cəmiyyətdə doğurduğu əks-səda özünü göstərir. Yazıçı Mənzər Niyarlının “O zəfər günləri günəş də bizimləydi” hekayəsində döyüşdə əlil olmuş qazinin keçirdiyi sarsıntılar və qələbə sevincinin yaşantıları əksini tapır: “...yavaş-yavaş özünə gəldi. Cəbhədə döyüşdüylə anları yadına salıb kövrəldi. Gözləri yaşardı. Bu göz yaşı ayaqdan şikəst qalmaqının əzabına görə deyildi, uğrunda vuruşduqları torpağının, vətəninə azad olunmasının sevinci idi. Necə ağlamaya bilərdi. Yaralanmamışdan qabaq Füzuli şəhərini düşməndən azad etmişdilər”.

Mənzər Niyarlı hekayədə xalqın tarixi yaddaşında qəhrəmanlıq səhifəsi kimi həkk olunmuş Aprel döyüşlərinə də toxunur: “Füzulini ki, aldıq, demək, ermənin belini sındırmağa doğru gedirik. Dostu Nail yenə də yadına düşdü. Gözləri doldu. Aprel döyüşündə qəhrəmancasına vuruşub şəhid olan Nailin ölümünə dözə bilmirdi. Nailgil o vaxt bir neçə yüksəklikləri, Lələtəpəni düşməndən azad etdilər. Həm də Azərbaycan Ordusunun nəyə qadir olduğunu göstərdilər. Üç, dörd günlük döyüşdə Nail, Nailin taqım komandiri, əsgərlərin bir neçəsi şəhid oldusa da düşmən ordusunu əməlli - başlı sarsıtdılar”.

Kamran Nəzirinin “Qoca uşaq” hekayəsində Qarabağ faciəsinin bir kənd camaatının başına gətirilən müsibətdə açıqlanmasını izləyirik. Ağsaçlı uşağın dünyaya gəlişini təqdim edən müəllif bunu albinizm sindromu kimi təqdim etmir. Hekayədə ağ saçların körpənin səhhətində heç bir problemlə əlaqəsi olmaması, hətta genetik faktordan yaranmaması vurğulanır. Müəllif erməni gülləbaranı altında körpələrin dünyaya gəlişini onların

həyatına göstərdiyi mənfi təsirləri mətnaltı təqdim edir. Hekayədə kiçik həyat lövhələri sadə, real və yığcam şəkildə təqdim edilir.

Kamran Nəzərli “Qoca uşaq” hekayəsində atəşkəslik məsələsini qabardır. Müəllif heç də atəşkəsə riayət olunmadığını da hekayədə təsvir edir: “Kəndin düz on kilometrliyində bizim əsgərlər durmuşdu, erməni əsgərləri isə kənddəydi. Kənd bir qədər yüksəklikdə yerləşirdi; ordan aşağını, düzəngahı görmək çətin deyildi. Amma atəşkəsə görə ermənilər güllə atmırdılar və həm də onlar atan kimi bizimkilər də başlayırdı atmağa.”²⁴¹

Elçin Hüseynbəylinin Qarabağ mövzusunda “Gözünə gün düşür” hekayəsi diqqətdən yayınmır. Problematikası Qarabağ mövzusunun əhatə edən hekayədə doğma yurdlara qayıdış əksini tapır. Bunu Qarabağa, doğma kəndinə yalnız ölmək üçün deyil, gələcək nəsillərə yadigar qalması üçün ağaclar əkən ağır xəstəliyə tutulmuş əlli üç yaşlı onkoloq-həkimin ümidlərində görürük – doğma el - obaya qayıtmaq inamı. 44 günlük Vətən müharibəsi bir daha təsdiq etdi ki, yazarların əsərlərində göstərə bildikləri bu qəti inam, ümid əbəs deyilmiş.

Elçin Hüseynbəyli “Gözünə gün düşür” hekayəsində doğma el - obaların viran qoyulmasını da Qarabağ faciəsinin acısı kimi təqdim edir: “Kəndlər yox idi, onların kölgələri qalmışdı. Evlərin çardaqları, divarları sökülüb aparılmışdı, talan edilmişdi, yalnız yaşayış üçün yararsız olan kərpic tövlələrin, qamışdan olan çovustanların, kümlərin, toyuq hinlərinin divarları qalırdı. O, bunları aydınca görməsə də, duyurdu. Evlərin bir qismini sərhədin o tayında – Arazın güneyində yaşayan iranlı soydaşları, bir qismini də ermənilər aparmışdılar”.²⁴²

Müəllif insan üçün doğulub - boya başa çatdığı evinin viran olmasının şahidi olmasını ürək ağrısı ilə təsvir edir. Müəllif təsvir etməkdən əlavə, bu epizodu insanların gözündə canlandırır:

²⁴¹ Nəzərli K. Qoca uşaq (hekayə). “Ulduz” jurnalı, № 11 (618), 2020. s. 50 // <http://www.azyb.az/admin/media/files/1606356989-Ulduz%20Noyabr.pdf>;

²⁴² Hüseynbəyli E. Gözünə gün düşür (hekayə). “Ulduz” jurnalı, № 11 (618), 2020. s. 35 // <http://www.azyb.az/admin/media/files/1606356989-Ulduz%20Noyabr.pdf>;

“Xarabalığa dönmüş evə girdi. Bir zamanlar üstündə iməklədiyi, qardaş - bacıları ilə qaçdı-tutdu oynadığı evin döşəməsi də sökülmüşdü”. Elçin Hüseynbəyli “Gözünə gün düşür” hekayəsində doğma yurdda canını tapşırmağın insana hüsr verici bir amal olmasını qabardır. Müəllif bunu ölüm ayağında olan insanın doğma obasında ölmək arzusunda əks etdirir. Atasının uçulmuş, boş qəbirinə özünü atan insanın keçirdiyi hisslər də müəllif tərəfindən qələmə alınır: “Gözlərinin önünə güllü-çiçəkli dağlar, məktəb illəri, quzu otardığı yerlər, çayda balıq tutduğu günlər gəlirdi. Hər şey gözəl idi. Onun yadında daha çox günəş qalmışdı. Amma bu gözəllik yox olmuşdu və bunun nə zaman baş verdiyini xatırlaya bilmirdi. İndi bu gözəlliyin və itkinin yerini acı bir boşluq doldururdu...”

Səhər açılırdı. Həkimin ürəyi və yaddaşı hələ diriydi...

Ölərkən hiss elədi ki, gözünə gün düşür...”²⁴³

Əjdər Ol “Qəbulda” hekayəsində müasir dövrdə qazilərini, şəhid ailələrinə olan münasibəti açıqlayır. Halal haqqı olan qazinin, özü də qazinin dediyi kimi əlil olmasını göstərir: “Sizin kimilər arxayın-arxayın isti kresloda xumarlanır. Dünya-aləm veclərinə deyil! Amma bizlər Qarabağda can qoyduq. Bir gözü-mü, bir ayağımı itirmişəm. Kontuziya almışam. Gecələr ağrıdan yata bilmirəm. Aldığım, dərmanlarıma çatmır.” Qazinin kontuziya olması, dərmanlara pul çatdırma bilməməsi və s. sosial problemlərə dövlət məmurunun söylədiyi “Qardaşım yadıma düşdü. Kaş o da sizin kimi Qarabağdan yarımçıq bədənlə qayıdaydı. Uşaqları hələ də məndən atalarını istəyirlər. Üzlərinə baxa bilmirəm”²⁴⁴ deməsinə cavab verməyən qazi haqlıdır. Məmur kreslosunda əyləşmiş bir məmurun Vətənin azadlığı və bütövlüyü uğrunda sağlamlığından keçmiş qaziyə bu cür cavabı qaziyə həqarət kimi dəyərləndirilir.

²⁴³ Hüseynbəyli E. Gözünə gün düşür (hekayə). “Ulduz” jurnalı, № 11 (618), 2020. s. 40 // <http://www.azyb.az/admin/media/files/1606356989-Ulduz%20Noyabr.pdf>;

²⁴⁴ Ol Ə. Qəbulda (hekayə). “Ulduz” jurnalı, № 11 (618), 2020. s. 16 // <http://www.azyb.az/admin/media/files/1606356989-Ulduz%20Noyabr.pdf>;

Salidə Şəmmədqızının “Əriyən şam” hekayəsində doğma yurd - yuvalarından qaçqın düşmüş insanlara olan biganəlik əksini tapır. Qaçqın şəhərçiklərində məşkunlaşmış insanlara dövlət qurumlarının etinasızlığı incəliklə təqdim edilir. Yunus kişinin gözü qarşında məhv olan nəvəsi Mübarizə yardım edə bilməməsi cəmiyyətin qaçqın şəhərcəyinə sığınmış insanlara olan biganəlik kimi təsvir edilir. Müəllif bu məqamı Nərgizlə Yunusun dialoqunda təqdim edir: “Nərgiz nənə gəlib Mübarizi müayinə etdi və sakitcə başını buladı. Sonra:

- Yunis müəllim, mən sizə demişdim, uşağı Bakıya aparın.

- Nərgiz bacı, nəynən aparım, hara aparım, kimin yanına aparım? Buralardan necə gedim? Buradan getmək asandır mı? Dilənməyi də bacarmıram ki, dilənçilik edəm. Həm də diləndiyim pula nəvəmi xilas etmək mümkün olarmı?”

Salidə Şəmmədqızının “Əriyən şam” hekayəsində ermənilərin azərbaycanlıların başına gətirdiyi tarixi məqamlara da nəzər salınır. Bu Yunis kişinin tarix müəllimi işləmiş Rüstəm müəllim haqqında düşüncələrində əksini tapır: “Ermənilərin 1905, 1918-ci il qırğınlarını və Azərbaycan xalqının, ümumiyyətlə türklərin başlarına açdıqları dəhşət və müsibətləri barədə şagirdlərinə ətraflı məlumat verərdi, tarixi keçmişimizin unudulmamasına çalışdı”.²⁴⁵

Qarabağ mövzusunda qələmə alınmış hekayələrdə milli birlik, Qarabağ dərдинin ümummilli dərd olması və s. aktual məsələlər əksini tapır. Eyvaz Zeynalovun “O gün hamı Xocalılıydı” hekayəsində milli birlik amilinin əksini görmək mümkündür. Yazıçı hekayədə Xocalı faciəsini ümummilli faciə olmasına toxunur. Müəllif Xocalı faciəsinin yalnız Xocalıların deyil, bütün azərbaycanlıların faciəsi olmasını da qeyd edir: “Birdən Elnurun qulağının dibində sanki bomba partladı, aləm gözündə qaraldı.

Düşmənin bayaqdan ona meydan oxuyan “Niva”nı qranatatanla vurmuşdu. Sağdan dəyən zərbə maşını dağıtmış, Elnuru huşsuz halda kənara atmışdı.

²⁴⁵ Şəmmədqızı S. Əriyən şam. Əriyən şam (hekayələr toplusu). Bakı. “Elm və təhsil”, 2011. 124 səh. s. 7;

Elnur bir də xəstəxanada ayıldı. Həkim onu gətirənlərdən soruşdu:

– Bu da Xocalıdandı?

– Əşi, fərqi nədi?.. – onlar əsəbiləşdilər.

Kimsə kənardan dedi:

– Bu gün bütün ağdamlılar, hamı xocalılıdı...”²⁴⁶

Eyvaz Zeynalov “O gün hamı Xocalılıydı” hekayəsini “bu gün bütün ağdamlılar, hamı xocalılıdı...” deməklə xalqın milli birlik, bütöv olma məqamını qabardır.

Xəyal Rzanın “Kötük baba” hekayəsində erməni yaraqlıları tərəfindən qətlə yetirilmiş, bu dünyadan nakam getmiş insanların narahatçılığı və sevinci fonunda torpaqların azad olunması amili açıqlanır: “Əsgərlər üçrəngli bayrağı yarıuçuq hündür bir binanın damına sancanda babam hönkür hönkür ağlamağa başladı. Çinar dayım da, Bənövşə xala da hıçqırır babama qoşuldular. Hiss elədim ki, göz yaşlarımı saxlaya bilmirəm. Bu, mənim ilk ağlamağım idi. Buna qədər mən ağlamağın necə olduğunu bilmirdim”.²⁴⁷ Müəllif “Əsgərlər üçrəngli bayrağı yarıuçuq hündür bir binanın damına sancanda...” fikri ilə qələbənin əldə olunmasını göstərir.

Zemfira Məhərrəmlinin “Sevgimi neylədin, Daşaltı dərəsi?” hekayəsində ermənilərin xalqımızın başına gətirdiyi faciələrin yeni olmadığı, tarixən təkrarlanması amili qabardılır. Müəllif Fatma nənənin dili ilə tarixə nəzər salır. Fatma nənə ermənilərin çar Nikolayın vaxtında da azərbaycanlılara qarşı soyqırım törətmələri faktına toxunur: “Erməni dığaların fitnə - fəsadına mən şahidəm, a bala. Hələ Nikolay vaxtı ermənilər qırğınlar törədəndə 25-26 yaşım olardı. Müsəlman kəndlərinə od vurub yandırır, girov götürdüklərinə işgəncə verirdilər. Qonşumuz Heybətın belinə qaynar samovar şəlləmişdilər. İndiki kimi yadımdadı, samo-

²⁴⁶ Zeynalov E. O gün hamı Xocalılıydı (hekayə). “Ulduz” jurnalı, № 11 (618), 2020. s. 46 // <http://www.azbyb.az/admin/media/files/1606356989-Ulduz%20Noyabr.pdf>

²⁴⁷ Rza X Kötük baba (hekayə). “Ulduz” jurnalı, № 11 (618), 2020. s. 79 // <http://www.azbyb.az/admin/media/files/1606356989-Ulduz%20Noyabr.pdf>

varın lüləyini açıb isti suyu qolubağlı Yusifin boğazına axıtmış, neçə körpəni qaynar qazanlara atmışdılar”.

Zemfira Məhərrəmli müasir dövrdə də ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərə aydınlıq gətirir. Ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərin ənənə şəklinə düşməsi açıqlanır: “Ermənilər xəlvət yerlərdə yaxaladıqları insanları əzab - əziyyətlə öldürürdülər. Qaladərəsində Rza adlı cavanı qanına qəltan eləmiş, Meşəlidə iki azərbaycanlı gənci qətlə yetirmişdilər. Gülərin qardaşı Ənvər və dostları itkin düşən cavanların eybəcər hala salınıb ağacdən asılmış meyitlərini meşənin dərinliyindən tapmışdı”.²⁴⁸

Mehdi Şərifovun “Yaddaşın dumanlı ləkələri”²⁴⁹ hekayəsində Şuşa qaləsindəki məhbusların Şuşa uğrunda apardıqları döyüş, bu döyüşdə qəhrəmancasına şəhid olmaları təsvir edilir. Müəllif hekayədə Vətəni sevmək hər bir kəsin harada olmasından asılı olmayaraq, etdiyi səhvlərə baxmayaraq, Vətəninin bütövlüyü uğrunda canından keçə bilməsinə hazır olmasını, canından keçə bilməsini qələmə alır.

Abbasın Fəridə göstəriş verib qonşu kamerada yerləşən Xəlildən nə baş verməsi haqqında bir xəbər öyrənməsini tapşırması, aldığı cavabın isə onu təəccübləndirməsi oxucunu düşüncələrə vadar edir. Həqiqətdə belə bir iş ola bilərmi? Yəni, hekayənin qəhrəmanı Xəlilin verdiyi cavab kimi, hadisə doğrudan da baş vermişdirmi? Xəlilin “nəzarətçilər bizi qoyub qaçıblar” kimi cavabı müsibətlərin başlanğıcına işarədir. Müəllif bir cümlə ilə soydaşlarını bağlı qapı arxasında qoyub qaçanları hər əmələ əl atacaqlarını üstüörtülü şəkildə anlatmağa cəhd edir. Abbas “dustaqlar arasında xüsusi nüfuza malik” Xəlilin belə qətiyyətlə cavabından onu da anlamışdır ki, “nəzarətçilər qalanı qoyub gediblərsə, deməli onda, ordu şəhəri tərk edib”.

Bağlı qapılar arxasında qalan dustaqların ermənilərin – çaqqal yuvalarında canlanma olmasını görmələri vəziyyətin gərgin

²⁴⁸ Məhərrəmli Z. Sevgimi neylədin, Daşaltı dərəsi? (hekayə). Ulduz” jurnalı, № 11 (618), 2020. s. 97 // <http://www.azbyb.az/admin/media/files/1606356989-Ulduz%20Noyabr.pdf>;

²⁴⁹ Şərifov M. Yaddaşın dumanlı ləkələri (hekayə). “Qarapapaqlar” aylıq elmi-kütləvi dərgi, № 4 (46), aprel, 2011-ci il. s. 50-55;

olmasına işarə edir. Abbasın Asimdən eşitdiyi gözlənilməz cavab hər şeyi göz önündə canlandırır: “Hər yerdə işıqlar yanır. Bir canlanma hiss olunur”. Müəllif bu canlanmanı ona görə qorxulu olduğunu göstərir ki, həmişə qaranlıqda, dəlik - deşikdə gizlənən erməni yaraqlıları işıq içində olmaları, gizlənməmələri sual doğurur: “Çaqqal yuvası olan şəhərin qaranlıqda işıqlı olması narahatçılıq doğururdu. Onlar bizim toplardan niyə qorxmurdular? Deməli şəhərimizə və qalaya çıxan yollar tər-təmizdir. Çox maraqlıdır...” Bəli, erməni yaraqlılarının belə rahat olmaları maraq doğurur və sual yaradır: Niyə? Bu niyənin cavabını da müəllif cavablandırır: “...şəhərimizə və qalaya çıxan yollar tər - təmizdir”.

Azərbaycan bədii nəsrində ilk dəfə toxunulan bu mövzu diqqəti cəlb etməkdədir. Müəllif dustaqların da şəhid olmalarını, vətənin bütövlüyü uğrunda mübarizə apara bilmələrini qabardır. Mehdi Şərifov hekayədə tərk edilmiş dustaqların əsir düşməmək istəyini təbii bir hadisə kimi təqdim edir: “onlar gələnə qədər bir çıxa bilsəydim... Bircə əsir düşməyim...”

Mehdi Şərifovun Birinci Qarabağ savaşını əks etdirən “Yaddaşın dumanlı ləkələri” ²⁵⁰ hekayəsində Şuşanın döyüşsüz boşaldılması məqamı ürək ağrısı ilə təqdim edilir. Dustaq Səlimin qidadan zəhərləndiyi üçün şəhər xəstəxanasına aparılması, onu da digər dustaqlar kimi orada, xəstəxana divarları arasında tərk edilməsi acı realıq da olsa qələmə alınır. Səlimin dustaq həmkarlarına söylədiklərindən aydın olur ki, şəhər tamamilə boşaldılmışdır: “Mənim halım pisiydi. İndi özümə gəlmişəm. Gözümü açanda yanımda nə həkim, nə tibb bacısı, nə də ki, nəzarətçi var idi. Həyəət çıxdım. Hər yan sakitçilik idi. Şəhərə çıxdım. Gördüm, hamı köçüb. Mərkəzdəki imkanlı evlər boşalıb. Amma kasıb - kəsiblərin bütün əşyaları yerbəyer qalmışdı. Görünür apara bilməyiblər. Şəhərdə bir neçə qoca qalıb. Onların da kim-səsi yoxdu deyəsən, qoyub qaçıblar. Şəhərdə nə bir əsgər var, nə də bir məmur. Siz yadıma düşdünüz. Qalaya qayıtdım. Qalaya

²⁵⁰ Şərifov M. Yaddaşın dumanlı ləkələri (hekayə). “Qarapapaqlar” aylıq elmi-kütləvi dərgi, № 4 (46), aprel, 2011-ci il. s. 50-55;

girəndə də heç bir nəzarətçi yox idi. Sizlərin səsləri də, məşallah aləmi başına götürüb”.

Atılmış, gərəksiz, artıq insana çevrilmiş bu insanların cəmiyyət tərəfindən qəbul edilə bilinməyəcəkləri amili onların öz dili ilə təqdim edilir. Müəllif onların heç bir seçim qarşısında qalmadıqlarını ürək ağrısı ilə təsvir edir. Xəlilin dili ilə cəmiyyətin artıq adamına çevrilmiş bu insanlara münasibət incə detaliyla təqdim edilir: “Burdan elə də sağ çıxmayacağıq. Mühasirədəyik. Həm də mühasirədən çıxma bilsək, sonra bizi özümüzünkülər tapıb əzəcəklər. Çünki, biz cinayətlərinin şahidlərinə çevrilmişik. Odur ki, seçiminiz yoxdu”. Müəllif məhbusların cəmiyyətdə artıq adama çevrilməsini ürək ağrısıyla təqdim edir. Yazıçı cəmiyyətin onlara olan münasibətləri fonunda cəmiyyəti bürümüş haqsızlığı açır. “Millətinizin balaları qırılır? Niyə köməyə gəlmirsiniz?” sualına cavab yalnız məhbus olduqlarına görə onlara verilən cavab kimi deyil, cəmiyyətin onlara olan münasibəti açıqlanır: “Nə vaxtdan sizin kimiləri millətin övladları olub? Siz canilərsiniz, quldurlarsınız. Sizin cəmiyyətdə yeriniz yoxdur”.

“Yaddaşın dumanlı ləkələri” hekayəsində müəllif hərbi sahədə olan insanlığa sığmayan hadisələrin olması amilini qabardır. Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı bəzi mənfur, insanlıqdan uzaq olan məxluqların ikrahdoğuran əməllərinə nəzər salınır. Hekayədə həbs olunmuş hərbiçinin həmin dövrdə baş vermiş nəqisliklərə qarşı etdiyi əməl, insanlığın məhv olmamasını göstərir. Hərbiçi Əkbərin “əsgərini öldürüb, sonra cəsədini mərhumun doğmalarına satan hərbi hissə komandirini nümayişkarcasına güllələməsi” hekayədə vurğulanır.

Şuşanın yerli əhalisinin məhbuslarla tale yoldaşı olmaları müəllif tərəfindən həyatın acı sınağı kimi göstərilərsə də, son anda xalqın birləşə bilməsinə də toxunulur: “Meydana məhbuslarla yanaşı yerlilər də toplaşmışdılar. Onlar məhbuslardan çəkinsələr belə, aşağıdan gözlənilən təhlükədən daha da ehtiyatlandırdılar. Cəmiyyət tərəfindən biganə olaraq ölüm qarşısına atılmış bu qocalar üçün qala məhbusları tale yoldaşlarına çevrilmişdilər. Ağsaqqalları və yetim uşaqları düşməne bağışlayan hakimiyyət sa-

hibləri - onlar əsl cinayətkar idilər. Ümumi düşmən meydana toplanan insanları birləşdirmişdir”.

Müəllif insanların birləşməsinə baxmayaraq, cəmiyyətdə pul üçün mənliliyini, qeyrətini satan məxluqların olmasına da toxunur. Bu amil hekayədə düşmənlərin dili ilə açıqlanır: “Nədi, verdiyimiz azlıq edir? De, əlavə edək. Puldan ötəri cilddən-cildə girmə. Danışdıq. İstədiyinizi artıqlaması ilə verdim”. Bəli müəllif bu fikirlərlə vətəninə, xalqını, şərəfini pula satan məxluqların cəmiyyətdə olmaları faktını açıqlayır. Bu ağır fakt olsa da, reallığı əks etdirsə də, millətin, xalqın adına ləkə gətirən amil olması inkar edilməzdir.

Müəllif Xəlilin diliylə Vətənin qorunmasında hamının səfərbər olunmasını qabardaraq, bu yolda tutduğu vəzifəsindən asılı olmayaraq, etdiyi əməllərinə baxmayaraq, Vətənin bütövlüyü uğrunda səfərbər olunmasını təbliğ edir: “Mən otuz yaşımın on ilini burda keçirmişəm. Elə dərədəki şəhərdə yaşayan bir qadının qurbanı olmuşam. Onun təsiri və tamahımın ucbatından gəncliyim məhv oldu. Demirəm ki, günahsızam, amma həyatım başqa bir yolla gedə bilərdi. Qaladakıların əksəriyyəti günahkardı. Onu bilirəm. Əksəriyyətimiz vətənpərvərlik şüarlarını boş söz yığını hesab edirik. Amma indi bu torpaq bizdən yardım diləyir. İgid əsgərlərindən yox, biz canılərdən...”

Müəllif hekayədə ürəkağrısı ilə Şuşa şəhərində mühasirədə olanların yardım istəyinə aldıkları rədd cavabı o dövrün abı-havasını gözümüzdə acı bir reallıq kimi canlandırır: “Bəziləri deyir, sayımız azdır. Mərmiləri isə qərargah əmrə istifadə etməyə qoymur. Heç bir kömək edə bilmərik. Digərləri deyir ki, əmr alıblar ki, öz mövqelərindən kənara çıxmasınlar. Mərkəz isə deyir, sizə kim icazə verib? Nə haqla döyüşürsünüz?”

Ədəbiyyatımızda qələmə alınmış hekayələrdə Birinci Qarabağ müharibəsi hekayələrin mövzusunu tam əhatə edərsə də, bəzi hekayələrdə isə sadəcə bu hadisələrə toxunulur. Bu amil, Qarabağ müharibəsinin (istər Birinci Qarabağ müharibəsi, istərsə də Vətən müharibəsi) xalqın yaddaşına hopduğunu əks etdirir. Məsələn, yazıçı Səyyad Aranın 2014-2016-cı illərdə qələmə

alınmış “Balıq günü” hekayəsində bunun şahidi oluruq. Müəllif Birinci Qarabağ müharibəsində satqınlıq amilini qabardır. Yazar bu dövrdə özünü göstərmiş insanların naqis əməllərini təqdim edir: “Bakılı balası Ələsgər Raufun əsgərlik dostuydu. Birinci Qarabağ müharibəsində oddan-alovdan keçmişdilər. Qarışıq, dolışıq vaxtlar idi. Bir də görürdün döyüşün qızgın çağında arxadan güllə atıldı, kiminsə kürəyinin ortası alışıdı. Axtarıb tapmaq olmurdu kim atıb, niyə atıb, ölən biçarənin günahı nəymiş?..” Səyyad Aran hekayədə bunu bir oyun olmasını da vurğulayır. Təbii ki, siyasi bir oyun olması oxucuya qaranlıq qalmır: “...Gözlərinin qabağındakı bəzi əskik oyunları gördükcə bir-birlərinə daha çox həyan olmağa başladılar, sərvaxt oldular”.²⁵¹

44 günlük Vətən müharibəsi dövründə qələmə alınmış hekayələrdə zəfər, Milli Ordunun qalibiyyəti əksini tapmaqdadır. Məsələn, Zemfira Məhərrəmliyin “Zəfər yolunun yolçuları” sənədli hekayəsində xalqın, Milli Ordunun əldə etdiyi zəfərə getdiyi yol və əldə etməsi əksini tapır: “Atəş səsləri getdikcə güclənirdi. Artilleriyamız düşmənin uzun illərdən bəri işğal etdiyi Füzulinin Aşağı Əbdürrəhmanlı, kənd Horadiz və Qaraxanbəyli kəndlərini mərmə yağışına tutmuşdu. Bu yurd yerlərimizin azad edilməsi uğrunda ağır döyüşlər səngimir, igidlərimizin sərrast həmlələri düşməyə göz açmağa aman vermirdi”.²⁵²

Qarabağ müharibəsinə həsr edilmiş hekayələrin problematikasının dolğunluğu nəzərdən qaçmır. İstər Birinci Qarabağ müharibəsinə, istərsə də Vətən müharibəsinə əhatə edən hekayələrin tarixi yaddaşa həkk olunmuş hadisələri inikas etdirə bilməsi təqdirəlayiqdir.

²⁵¹ Aran S. Balıq günü. Sazaq. Bakı, “Vektor” Beynəlxalq Nəşrlər Evi, 2016, 224 səh. s. 136-137;

²⁵² Məhərrəmli Z. Zəfər yolunun yolçuları // <https://edebiyatqazeti.az/news/proza/6923-zefer-yolunun-yolculari>;

III. I. III Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən hekayələrdə obrazlar

Qarabağ mövzusunda qələmə alınmış hekayələrin obrazlar galeriyası zənginliyi ilə diqqət mərkəzindədir. İctimaiyyətə təqdim edilmiş hekayələrdə döyüşən əsgərlərlə və canını Vətən yolunda qurban vermiş şəhidlərlə yanaşı, dinc əhali arasında müharibə qurbanı olmuş körpə uşaqların, sadə insanların da obrazları ilə rastlaşmaq mümkündür. Məsələn, vaxtsız dünyasını dəyişmiş körpələrin faciəli şəkildə qətlə yetirilməsinin əks etdirilməsi ilə yanaşı, onların itkisinin ağır faciə olmasının təsviri də diqqəti cəlb edir. Azad Qaradərəlinin balaca Zəhranın xatirəsinə həsr etdiyi “Bizə iki qəbir qazın”²⁵³ adlı hekayəsində erməni terrorunun qurbanı olmuş 18 aylıq Zəhranın obrazı ilə rastlaşırıq. Müəllifin təsvir etdiyi faciə maraqlı müəllif priyomu ilə təqdim edilir. Müəllif tələqin etdiyi fikirlərini 18 aylıq şəhid körpənin düşüncələri, daha doğrusu monoloqu şəklində təqdim edir. Bu monoloq yalnız körpənin vaxtsız dünyadan köçməsinin, arzularının nakam qalmasının acısını deyil, həmçinin bütün dünyaya səsinin çatdırılması istəyidir. Şəhid körpənin dili ilə müharibənin dəhşətləri və törətdiyi faciələr müəllif tərəfindən vurğulanır: “...Eheyyyyyyy! Dünya uşaqları! Siz məni eşidirsiniz!? Sizi də böyükər güllə ilə öldürəcəklər! Ananızdan ayırır əl boyda balaca qəbirdə basdıracaqlar! Qoymayın, qışqırın! Deyin ki, ya müharibələri dayandırın... ya da heç olmasa bizə iki qəbir qazın: birində də arzularımızı dəfn etmək üçün...”

Müəllifin “Gəncəli körpənin monoloqu” hekayəsində Vətən müharibəsi zamanı Gəncəyə ermənilərin raket zərbəsi zamanı həlak olmuş körpənin obrazı təqdim edilir: “Gəl, ana, gəl indi də mən sənin anan olum, qucaqlayım səni. Laylay çalım sənə:

- Aman laylay, anam laylay...”²⁵⁴

²⁵³ Qaradərəli A. Bizə iki qəbir qazın // <http://artkaspi.az/az/zehra/#.YCKXYFczBIU>;

²⁵⁴ Qaradərəli A. Gəncəli körpənin monoloqu. Sevgilim Vətən. Vətən müharibəsi hekayələri. Bakı, Mücrü Nəşriyyatı, 2021, 248 səh. s. 238;

Xəyal Rzanın “Kötük baba” hekayəsində müharibə qurbanı olmuş sadə insanların itkisi əks etdirilir. Müəllif şəhidlərin narahat ruhlarının rahatlıq tapmalarını təsvir etməklə günahsız qətlə yetirilmiş insanların qanlarının yerdə qalmamasına işarə edir. Müəllif ermənilər tərəfindən günahsız qətlə yetirilmiş, cəsədləri meşələrdə qalmış soydaşlarımızın ümimiləşdirilmiş obrazını yaradır. Xəyal Rza bir yazar kimi bu ağır yükü duymaqla yanaşı, bu ağrını təqdim edir. Müəllif qələmə aldığı hekayədə qələbəyə inamı da əks etdirir. Bu zülmün əbədi olmadığını, günahsızların qanının yerdə qalmayacağı ümidinin həyata keçməsinə təsvir edir. Müəllif “qohumlarımızın, qonşularımızın, babamın üzü gülməzdə heç vaxt. Xoşbəxt deyildilər sanki. Belə məsələlərdən o qədər də başım çıxmasa da, hiss edə bilirdim. Onların üzündə həmişə bir nigranlıq, həsrət, nisgil, kədər, qüssə var idi”²⁵⁵ kimi fikirləri qeyd edərək, torpaqları tapdaq altında olanların durumunu göstərir. Müəllifin bu məqamı təsvir etməsini canlı insanların düşündüyü kimi qəbul edirik. Heç ağla gəlmir ki, bu dünyasını dəyişmiş insanların durumudur. Hekayənin sonunda müəllif yaşlı babanı “kötük” kimi təsvir edərkən, oxucu anlayır ki, hekayədə sarsıntı keçirənlər ruqları sakitlik tapmayan insanlar imiş: “Uşaqlardan biri yüyürüb babamın kürəyinə dırmaşdı. Babam dillənmədi, heç nə demədi. Mən maddım-maddım onlara baxırdım. Babam bu vəziyyətdən həzz alırdı sanki. Bir az gözlədim ki, bəlkə, uşaq babamın kürəyindən düşər. Düşmədi. Dedim, bəlkə, babam özü dillənər ki, “A bala, düş kürəyimdən, bəsdı”. O da dillənmədi. Məndə qərribə bir qısqanlıq baş qaldırdı. Axı uşaq mənim əlil babamın kürəyinə niyə minməlidir? Mənim babamın!

Uşaq eşitməsin deyə, pıçıltyla babamı dümsüklədim:

“Babaaa, babaaaa! Denən düşsün kürəyindən!”

Babam dillənmədi, gülümsünürdü, xoşbəxt idi. – Babaaaa! Sənnənəm eee, denən, düşsün! – hirsle dedim.

Babam mənə baxıb gülümsəyərək göz vurdu:

²⁵⁵ Rza X. Kötük baba (hekayə). “Ulduz” jurnalı, № 11 (618), 2020. s. 77 // <http://www.azyb.az/admin/media/files/1606356989-Ulduz%20Noyabr.pdf>;

– Dəymə, – dedi, – qoy oynasın!

Uşaq babamın kürəyində atılıb - düşürdü. Atılıb - düşdükcə də qəşş eləyib gülürdü, uğunub özündən gedirdi. O biri uşaqlar da ona baxıb dayanmadan gülürdülər.

Sonra uzaqdan məlahətli bir qadın səsi eşidildi:

“Üzeyir! Üzeyiir! Düş kötüyün üstündən, yıxılırsan!” ²⁵⁶

Azərbaycan əsgərinin harda olub - olmamasından asılı olmayaraq, xalqı, milləti üçün qəlbinin döyünməsi bədii əsərlərin əsas qayəsinə, məğzinə çevrilməsi inkaredilməzdir. Pərvanə Bayramqızının “İnsanlığın hekayəsi” hekayəsində bunu görmək mümkündür: “Yox, qonşumuzdur. Mühəribədən qabaq tanıyırdım. Sonra da necə mərd insan olduğunun şahidi olduq. Atam həmişə deyir ki, çətin günlər üçün Allah-təala həmişə insanlara səməndər quşu kimi kömək edən birini yaradır. Biz də Etibar qardaşa səməndər quşu deyirik. Özü bunu xoşlamır. Deyir, nağıllara ilişib qalmısınız, başımıza güllə yağır, siz də quşdan - muşdan danışırırsınız”. ²⁵⁷ Müəllif Azərbaycanlı əsgəri səməndər quşuna bənzətməsi simvolik mənə daşıyır. Səməndər quşu İran əsətinə görə odda yaşayan mövhumi heyvan adıdır. Xalqın mifoloji yaddaşına görə səməndər quşu od-alov quşu, qarlı-buzlu ölkələrdə yaşayan qar quşu kimi də təqdim edilməkdədir. Ədəbiyyatımızda səməndər quşu özünü başqası üçün yandıran quş kimi qəbul edilir. Beləliklə də, hekayələrdə əsgərin səməndər quşu ilə müqayisə aparılması onun da öz canını başqasının yolunda fəda etməyini göstərir.

Mənzər Niyarının “O zəfər günləri günəş də bizimləydi” hekayəsində Azərbaycan əsgərinin qələbə qazanması qabardılır. Müəllif Azərbaycan əsgərinin qələbə əzmiylə döyüşməsini, döyüş meydanlarında qələbəyə ümidlə vuruşmalarını açıqlayır: “...komandirlərinin rəhbərliyi altında hücum keçdiyi anlar bir-bir gözünün qabağına gəldi. Ağır göyüslər gedirdi. Ya ölüm, ya

²⁵⁶ Rza X. Kötük baba (hekayə). “Ulduz” jurnalı, № 11 (618), 2020. s. 80 // <http://www.azbyb.az/admin/media/files/1606356989-Ulduz%20Noyabr.pdf>;

²⁵⁷ Bayramqızı P. İnsanlığın hekayəsi (hekayə). Ulduz” jurnalı, № 11 (618), 2020. s. 88 // <http://www.azbyb.az/admin/media/files/1606356989-Ulduz%20Noyabr.pdf>;

qələbə. Geri çəkildi yoxdu. Onsuz da biz zəfər çalacağıq. Ya Vətəni azad etməliyik, ya da Vətən yolunda şəhid olacağıq...”

Mehdi Şərifovun “Yaddaşın dumanlı ləkələri” hekayəsində də şəhid düşmənin ali məqam olması qabardılır: “Şəhidlərin ünvanı cənnətdir.” Müəllif iki gün, iki gecə qəhrəmanlıqla döyüşmüş insanları – məhbusları təsvir etməklə onların şəhidliyə yüksəlməklərinə toxunsa da, cəmiyyət tərəfindən dəyərləndirilmədiklərini təəssüflə qeyd edir: “Məhbuslar törətmiş əməllərini qanları ilə yudular. Lakin Vətən öz borcunu yerinə yetirmədi. Yardım əlini uzatmağa layiq bilmədi.

Müqəddəs döyüş məhbusu İnsan etdi. Lakin səhlənkarlıq Vətəni cılız və tən etdi.

Aciz oba qəhrəmanlarının ucalığını bağışlaya bilmədi, onları yaddaşdan silməyə belə can atdı. Qisasını onların əzizlərindən aldı: “turemşikin” oğlu, “turemşikin” qızı, “turemşikin” arvadı damğası ilə cəmiyyətdə də həqarətə düçar edildilər”.

Mehdi Şərifov “Yaddaşın dumanlı ləkələri”²⁵⁸ hekayəsində ilk dəfə olaraq bir dustağı deyil, dustaqları vətən uğrunda döyüşə bilən, canlarından keçən obraz kimi təqdim edir. Abbas, Xəlil, Əkbər və s. dustaq obrazları yadda qalan bədii obrazlara çevrilirlər.

Kamal Abdulla “Sarı Camış” hekayəsində Qarabağ döyüşlərində könüllü iştirak etmiş Sarı Camışın, müəllimi Əjdər müəllimin çavuşu uğrunda canını qurban verməsi kimi amilləri qabartmaqla, könüllü döyüşçülərin ümumiləşdirilmiş obrazını yaradır: “Müharibədə olmuşdu. Könüllü olaraq oxuduğu məktəbdə ona coğrafiya dərsi deyən sevimli müəllimi Əjdər müəllimin elə bir-cə “Gəl, mənimlə gedək” sözü ilə onun başına yığdığı dəstəyə qoşulmuş və cəbhənin ön xəttində beş il müəllimi və komandiri ilə çiyin - çiyinə vətən uğrunda vuruşmuşdu. Hərbi işlər qaydasına düşən zaman oda, İmanlıdan olan o biri kəndlilərdə qayıdıb kəndlərinə dönmüşdülər. Komandirlərinin ölümündən sonra əlləri - ayaqları sustalmışdı, elə bil ruhdan düşmüşdülər. Koman-

²⁵⁸ Şərifov M. Yaddaşın dumanlı ləkələri (hekayə). “Qarapapaqlar” aylıq elmi-kütləvi dərgi, № 4 (46), aprel, 2011-ci il. s. 50-55;

dirləri Laçın Əjdər hücum başlayan zaman bədənini döyüşçülərdən birinin – çavuş Həsəmətin qarşısında sipər çəkib onu düşmən gülləsindən xilas etmiş, özü isə şəhid olmuşdu. Əjdər komandir döyüşçülərin sevimlisi idi”.²⁵⁹

Hekayədə müəllif şəhid düşmənin şərəfli olduğu qədər acı verdiyini də açıqlayır. Yanında döyüşən oğlunu digər döyüşçülərdən fərqləndirməyən komandir Əjdərin oğlunun erməni snayperi tərəfindən vurularaq qətlə yetirilməsinin acısını yaşayan ata kimi obrazı canlandırılır. Komandir və ata qarşıdurmasında Əjdərin hər iki məqamda üzüağ, ləyaqətlə çıxması yazıçı tərəfindən təqdim edilir. Müəllif hekayədə oğlu Mərdanın itkisinin ağırlığını çəkən atanın iztirablarını təsvir edir: “Komandirin oğlu Mərdanın snayper tərəfindən vurulduğu günlər idi. O, iki gün əvvəl hamının gözü qabağında, atasının qucağında şəhid olmuşdu. İki gün idi ki, Əjdər komandir özündə, sözündə deyildi”.

Müəllif döyüşçüləri ilə oğulları arasında fərq qoymayan komandir Əjdərin də döyüşçüləri tərəfindən sevilməsi məqamını qabardır. Yazıçı bunu Sarı Camışın komandiri Əjdər üçün qisas məqsədilə etdiyi əməlin təsvirində əks etdirir: “Sarı Camış ortalıqda dəli kimi gəzir di. Sonra o yox oldu. Bir müddət keçdi və Sarı Camış şəxsən özü iki düşmən əsgərini səngərlərdən xeyli uzaq da yaxalayıb, hərəsini bir qoluyla qoltuğunun altına sıxaraq sürüyə - sürüyə gətirib Əjdər komandirin ayağı altına atdı. Komandir önünə atılmış, yerdə zorla qıvrılan bu canlı meyitlərə baxıb - baxıb Sarı Camışa heç bir söz demədi, amma gözləri yaşarmağına yaşardı”.²⁶⁰

Hekayədə Azərbaycan əsgərinin nəfəsinin son anında Azərbaycan Respublikasının bayrağını azad olunmuş torpağımıza sancması simvolik mənə daşıyır: “Laçın Əjdər əlində tutduğu bayrağı bütün gücünü toparlayıb ayağının altındakı cod və palçıqlı torpağa sancdı. Bayrağın alt ucu bıçaq yağa girən kimi tor-

²⁵⁹ Abdulla K. Sarı Camış (hekayə). “Ulduz” jurnalı, № 11 (618), 2020. s. 12 // <http://www.azyb.az/admin/media/files/1606356989-Ulduz%20Noyabr.pdf>;

²⁶⁰ Abdulla K. Sarı Camış (hekayə). “Ulduz” jurnalı, № 11 (618), 2020. s. 13 // <http://www.azyb.az/admin/media/files/1606356989-Ulduz%20Noyabr.pdf>;

pağa girdi. Komandır bütün ağırlığını bu bayrağa verdi. Bayraqdan bərk - bərk yapışib ayaq üstə durmağına davam etdi...”²⁶¹

Səyyad Aranın “Balıq günü” hekayəsində dostunu darda qoymayan, ona həyan olan Azərbaycan əsgərinin kamil obrazı ilə rastlaşırıq. Böyük məhəbbətlə Rauf və Ələsgərin obrazlarını qələmə almış Səyyad Aran bu obrazlarla Azərbaycan əsgərinin ümumiləşdirilmiş obrazını yaradır. Erməni yaraqlıları ilə döyüşdə qarnından və sol qıçından yaralanan Ələsgəri yaralı halda qoymayıb, xilas etməsi müəllif tərəfindən detallarına qədər təsvir edilir. Raufun “ayə, qorxma dedim. Toqqamdan yapış, mən sürünəcəm, sən də o biri ayağınla təkən ver, uzaqlaşaq. Təpəyə az qalıb. Çatsaq, ordan özümüzü tullayarıq aşağı. Vəssalam”.²⁶² Səyyad Aran kəşfiyyat tapşırığı üçün ermənilərin “içəri”sinə getməyi bacarmış iki gəncin qorxmamazlığı ilə yanaşı, dar gündə bir-birini qorumasını da təsvir edir.

Azad Qaradərəlinin “Sevgili Vətən” Vətən müharibəsi haqqında hekayələr kitabında əksini tapmış hekayələrdə Milli qəhrəman, şəhid Polad Həşimovun, Milli Qəhrəman, şəhid Mübariz İbrahimovun, Milli Qəhrəman Şükür Həmidovun, şəhid Xudayar Yusifzadənin, şəhid Həsən Rzazadənin, şəhid Cavid Həsənovun, şəhid Teymur Abbasovun, şəhid Məhəmmədəli İbrahimlinin, şəhid Elçin İsmayılovun, şəhid Oktay Səfərovun, şəhid Əmrah Rəcəbovun, şəhid Sənan Abdullayevin, şəhid Xaqani Məmmədovun, şəhid Rövşən İsmayılovun, şəhid Samir Sarıyevin, qazi Orxan Məmmədzadənin, qazi Vidadi Ağagülovun, qazi Sərvin Cavadzadənin, qazi Kamran Həmzəyevin yadda qalan obrazlarını yaradır. Şəhid Əmrah Rəcəbovun xatirəsinə həsr edilmiş “Vətənin yetimi” hekayəsində müəllif ailəsi olmayan, internatda boya - başa çatmış şəhid Əmrah Rəcəbovun obrazını yaradır: “...Mən sağlığımda heç kimin oğlu ola bilmədim... amma öləndə Vətənin balası oldum. Hə də, deyirlər şəhidlər Vətənin övladları-

²⁶¹ Abdulla K. Sarı Camış (hekayə). “Ulduz” jurnalı, № 11 (618), 2020. s. 14 // <http://www.azbyb.az/admin/media/files/1606356989-Ulduz%20Noyabr.pdf>;

²⁶² Aran S. Balıq günü. Sazaq. Bakı, “Vektor” Beynəlxalq Nəşrlər Evi, 2016, 224 səh. s. 140;

dır axı...”²⁶³ Azad Qaradərəlinin şəhidləri Vətən övladları adlandırması, həqiqətdə də şəhidlərin Vətənin övladı olmalarını əks etdirir.

Zemfira Məhərrəmlinin “Zəfər yolunun yolçuları” sənədli hekayəsində də əsgərlərimizin, şəhid vətən övladlarının obrazları canlandırılır: “Xalqımızın şərəfini, heysiyyətini uca tutan yurd sevdalıları Vətənin müdafiəsində idi, torpaqlarımızın bölünməzliyi uğrunda çarpışır, azğın düşməyə zərbələr endirir, öldürür, ölür, şirin canından keçib şəhid olurdu. Ölümü öz ölümsüzlüyü ilə məğlub edən İmanla Bəhram kimi. Təki Vətən sağ olsun!”²⁶⁴

Mehdi Şərifov “Yaddaşın dumanlı ləkələri”²⁶⁵ hekayəsində məniyyətini itirmiş şəxsləri, vətən torpaqlarını müdafiə etməyən, uğrunda döyüşməyən şəxslərin obrazını qısa bir cümlə ilə Abbasla Xəlilin dialoqunda təqdim edir:

“Abbas maraqla Xəlilə baxaraq soruşdu:

- Yəni deyirsən, silahları da qoyub gediblər? Bir həftədi atəş səsi də eşidilmirdi ki, deyəm qalmaqalda silah-sursat yaddan çıxıb və ya imkan olmayıb aparmağa.

Xəlil çiyinlərini çəkib dedi:

- Mən nə bilim? Bu şəhəri qoyub gedənlərin silah nəyinə gərək?”

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunı əks etdirən hekayələrdə təsvir edilən obrazlar yalnız müasir zamanımıza deyil, gələcəyə ünvanlanmış mesajlardır.

²⁶³ Qaradərəli A. Vətənin yetimi. Sevgilim Vətən. Vətən müharibəsi hekayələri. Bakı, Mürü Nəşriyyatı, 2021, 248 səh. s. 85;

²⁶⁴ Məhərrəmli Z. Zəfər yolunun yolçuları // <https://edebiyatqazeti.az/news/proza/6923-zefer-yolunun-yolculari>;

²⁶⁵ Şərifov M. Yaddaşın dumanlı ləkələri (hekayə). “Qarapapaqlar” aylıq elmi-kütləvi dərgi, № 4 (46), aprel, 2011-ci il. s. 50-55;

III. I. IV Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən hekayələrin bədii dili

Qarabağ müharibəsini əks etdirən hekayələrin bədii dili zəngin olduğu qədər də sadədir. Qələmə alınmış hekayələrin bədii dili obrazlaşdırılmış şəkildə təqdim edilməsi ilə maraq kəsb edir. Hekayələrdə istifadə edilmiş bədii təsvir və bədii ifadə vasitələri diqqətdən yayınmır. Məsələn, Azad Qaradərəlinin “Bizə iki qəbir qazın”²⁶⁶ hekayəsində poetik sintaksisin ritorik sualına tez-tez müraciət edilir. Qısa həcmli hekayədə müəllifin tez-tez bədii suala müraciət etməsi müəllifin çatdırmaq istədiyi fikirlərin qüvvətli şəkildə təqdim edilməsi məqsədini güdür: “...Dolu işıqımı saçar, ay ana? Nənə, ay nənə, sənə nə oldu? Bəs həmişə mənə qorxma deyirdin, niyə qışqırırsan? Qorxma e, ay nənə, qorxma. Göy guruldayır. Allah baba qəzəblənib, başımıza dolu tökür... Amma bilmirəm ki, bu dolular niyə işıq saçır?

Mən niyə dura bilmirəm? Üzüm aşağı axan nədir? Qandır? Bəs niyə istidir? Yandırır e üzümü... Bəlkə şəkil çəkəndə rəng bulaşib üzümə? Hə? Niyə bəs yandırır?

Ana, ay ana. Niyə qışqırırsan? Ata, sizə nə olub? Deyəsən, axı mən ölmüşəm? Nənəm də ölüb? Ölmək belə olur? Hamı ayaq üstə, təkcə sən yerə uzanmısan. Özü də ha qışqırırsan da, səni eşitmirlər. Eeee... Bu nədi e üstümə örtüblər?” A. Qaradərəli verdiyi suallara hekayədə cavab vermir. Ünvanlanmış suallar cavabsız qalır. Müəllifin istifadə etdiyi ritorik suallar hekayənin dilini ağırlaşdırmır, əksinə müəllifin fikrini qüvvətli şəkildə çatdırmağa xidmət edir.

Hekayələrdə simvollarından istifadə də maraq kəsb edir. Məsələn, Mehdi Şərifovun “Yaddaşın dumanlı ləkələri” hekayəsində lələlərin al qanı ilə vətən uğrunda şəhid düşənlər simvollaşdırılır: “...torpaq onları (şəhidləri-S. Ş.) yaddaşdan silə bilmədi. Hər il bahar gələndə şəhərin xaraba qalmış küçələrində al-qırmı-

²⁶⁶ Qaradərəli A. Bizə iki qəbir qazın // <http://artkaspi.az/az/zehra/#.YCKXYFczbIU>;

zı lələlər bitər. Al ləçəklər torpağa hopmuş müqəddəs qanlarla boyanmışdır”.

Mənzər Niyarlı “O zəfər günləri günəş də bizimləydi” hekayəsində fikirlərini simvollar vasitəsilə təqdim edir. Xalqın taleyindəki qələbəni aydınlıqla, işıqla əlaqələndirir: “Hava sakit idi. Sərin meh pəncərədən görünən ağacların yarpaqlarını asta-asta tərpədirdi. Günəş isti, qızılı telləriylə pəncərədən ona sarı boylanırdı. “Kaş torpaqlarımız azad olana qədər havalar belə günəşli, xoş keçəydi. Möcüzəyə bax, Günəş də bizimlədi.” Müəllifin “Günəş də bizimlədi” deməklə qələbənin irəliləyiş yollarında olan xalqımızın başı üzərində alovun rəmzi olan Günəş kimi parlağağını əks etdirir. Günəş heraldika sənətində “əbədi, daimi, sonsuz həyat” mənasını əks etdirir.

Azad Qaradərəli Milli qəhrəman general Polad Həşimova həsr etdiyi “Polad kimi...” sənədli hekayəsində dəmirlə poladı müqayisəli şəkildə təqdim edərək oxucunun diqqətini xüsusi bir məqama yönəldir. Dəmiri insan qanını tökməsinə səbəb olmasının, poladı paslanmaz metal olaraq əyilməzlik simvolu kimi təqdim edir: “Dəmir insan işi deyil. Heç şeytanın da xəbəri yoxdur. O burda doğulmadı. Göy mənşəlidir. Ona görə dəmirlə insanın bağı o qədər etibarlı deyil...”

Hər zaman dəmir kəsib insanı. Qanını töküüb. Bədəninə qurda – quşa yem edib.... Dəmindən qorxub insan. “Cin dəmindən qorxan kimi...” Hətta cin də qorxub dəmindən....

Amma insan dəmindən heç ayrılmaı ki. Paslanmasın deyər onu cələləyib polad elədi. Hə, bax, insan poladdan sonra dəmirə təzədən qayıtdı. Vuruldu ona. Hətta oğluna Polad adı da qoydu”.²⁶⁷

Qarabağ mövzusunda qələmə alınmış hekayələrin bədii dilinin tərkibi özünəməxsus olması ilə də diqqətdən yayınmır. Hekayələrin dilində bədii dilin tərkib hissələrinə aid olan dialektizmlər, terminlər, neologizmlər, varvarizmlər, vulqarizmlər və s. əsərdə təsvir edilən hadisələrin baş verdiyi dövrlə daha sıx əla-

²⁶⁷ Qaradərəli A. Polad kimi... Sevgilim Vətən. Vətən müharibəsi hekayələri. Bakı, Mücrü Nəşriyyatı, 2021, 248 səh. s. 7;

qədə olmasında özünü bürüzə verir. Məsələn, Xalid Kazımlının “Canavar balasına rəhm edən amansız döyüşçü” hekayəsinin bədii dil tərkibində varvarizmlərin, vulqarizmlərin işlənilməsi ilə rastlaşırıq: “Axırda qolu daha güclü olan Fəqan deyən oldu, canavar balasını Sübahirdən aldı, haradan tapdığını soruşdu, aparıb ora qoydu, qayıtdıq. Sübahir sidq ürəkdən arzuladı ki, o canavar balası yekəlsin, gəlib Fəqanın toy danasını parçalasın, bu da bilsin ki, nə p... yeyib”, “Elə şey yoxdur. Buraxassan. Yazıqdır, körpədir. Sən bu əniyi öldürsən, ana canavar day da ziyanlıq eliyəcək. Nemessən, ə, sən?”, “Bizi orada bir kapitan qəbul etdi, dinlədi, mənim kimi ali məktəbdə hərbi kafedra qurtarıb zabıt olan gənclərə dedi ki, bizə “boevoy voyskada slujit eləmiş” qoçaq əsgər və “kadrovik ofitserlər” lazımdır, siz “kadrovik” deyilsiniz, ona görə də gərək xüsusi kurs keçəsiniz ki, sizə təqım və bölük komandiri vəzifəsi verək, gedin, ehtiyac olsa, çağıracağıq. Biz kəndə qayıtdıq, bir-iki həftədən sonra hərbi komissarlıq cəbhə üçün “boevoy” gəncləri çağırmağa başladı”²⁶⁸ və s. cümlələrə diqqət yetirdikdə müəllifin işlətdiyi “nə p... yeyib”, “nemessən”, “boevoy voyskada slujit”, “kadrovik ofitserlər”, “kadrovik” və s. söz və ifadələr diqqəti cəlb edir. Müəllifin hekayədə istifadə etdiyi “nə p... yeyib”, “nemessən” bədii əsərdə işlədilən kobud sözlər kimi diqqəti cəlb edirlər. Müəllif obrazın mühitini, başqaları ilə rəftarı barədə təsəvvür yaratmaq məqsədilə vulqar sözlərə müraciət edir. Xalid Kazımlının istifadə etdiyi “boevoy voyskada slujit”, “kadrovik ofitserlər”, “kadrovik” kimi söz və ifadələr isə başqa dilə aid olub, müasir ədəbi dilimizdə işlənməyən söz və ifadələrdir. Müəllifin ədəbi dilimizin qəbul etmədiyi varvarizmlərdən, yəni əcnəbi sözlərdən bədii priyom kimi istifadə etməsi diqqəti cəlb edir.

Müstəqillik dövrü Qarabağ müharibəsini əks etdirən hekayələrin dili müəlliflər tərəfindən həssaslıqla işlənilmiş, əsərə ağırlıq gətirən söz və ifadələrdən uzaq olmağa cəhd etmələri təqdirəlayiqdir.

²⁶⁸ Kazımlı X. Canavar balasına rəhm edən amansız döyüşçü (hekayə). “Ulduz” jurnalı, № 11 (618), 2020. s. 93;

III. II Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında

Qarabağ mövzusunun əks etdirən povest

III. II. I Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında

Qarabağ mövzusunun əks etdirən povestlərin janr xüsusiyyəti

Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzusunun əks etdirən povestlər janr qarışıqlığı baxımından diqqəti cəlb edir. Bəllidir ki, povestdə hadisələr məhdud zamanda bir neçə xətlə inkişaf edir. Həyat hadisələrinin əhatə dairəsi geniş, surətlərin təsviri daha dolğun təqdim edilsə də, baxış bucağı bir məqamı əhatə edir. Povestdə təsvir edilən obrazın taleyi bir və yaxud bir neçə epizodla təqdim edilir. Povest janrı zaman, məkan və müəyyən sayda personajlarla əlaqəli real və ya qeyri-adi hadisələri mənalandıraraq, ardıcıl hekayə və ya hekayələr kimi strukturlaşdırılır.

Bir neçə əhvalatdan, hadisədən bəhs olunan povestdə təsvir olunan surətlərin sayı çox, hadisələrin əhatə dairəsi geniş, surətlərin təsviri dolğun və təfəsilatlıdır. Süjet xətti iki, bəzən də çox olur. Fövqəladə qəhrəmanlar təsvir etməyə cəhd etməyən povest əhvalat və hadisələrin əsas iştirakçısının həyatının bütöv bir dövrünü və bu dövrün bir hadisə və əhvalatlarını, ictimai adətlərini əks etdirir. Povestdə əsas iştirakçı ətrafında cəmləşən və ya ona zidd cəbhədə dayanan şəxslər də əksini tapır. Povestdə əsas iştirakçının bütöv bir dövrü və yaxud bir çox dövrü təsvir edilir. Əsas iştirakçının ətrafında cəmləşən və yaxud ona zidd cəbhədə dayanan obrazlar da olur. Povest janr kimi dünya ədəbiyyatına, daha dəqiqi rus ədəbiyyatına xas janr kimi qəbul edilir. Azərbaycan ədəbiyyatında povest janrı ətrafında mübahisələr davam edir. Povest janrında qəhrəmanın xarakterik cizgilərinin, həmçinin qəhrəmanın taleyindəki ən əhəmiyyətli epizodun təsvir edilməsi tədqiqatçılar tərəfindən vurğulanır.

Qarabağ müharibəsini özündə əks etdirən povest janrı əsasən, tarixi proyeksiyanı özündə ehtiva edir. Povest janrı əsasən,

sənədli povest kimi özünü göstərməkdədir. Povestin radio - povest kimi janr qarışıqlığını görmək mümkündür. Azad Qaradərəlinin “Sevgilim Vətən” radio - povestinin janrı bu baxımından diqqəti cəlb edir. Əsər Vətən müharibəsinin yeganə qadın şəhidi, şəfqət bacısı Arəstə Baxışovaya (1989-2020) həsr edilib. Radio-povest janrının nə olmasına müəllif ön söz yerinə qələmə aldığı “Bacı şəfqəti” başlıqlı hissədə aydınlıq gətirir: “Qaldı əsərin janrına, mən uzun illər radioda işləmişəm və orada radio teatrı üçün çoxlu radio - hekayələr (əslində nağıllar), radio - pyeslər yazmışam və onlar səhnələşdirilərək radio teatrında aktyorlar tərəfindən səsləndirilib. ...Son vaxtlar Vətən müharibəsi mövzusunda yazdığım hekayələri radio - hekayə, “Sevgilim vətən” adlı uzun hekayəni isə radio - povest adlandırdım. Bəlkə, haçansa radioda, televiziya da səsləndirildi”.

Qarabağ müharibəsini özündə əks etdirən povest janrında mürəkkəb situasiyalar da özünü göstərir. Povest janrında təsvir edilən qəhrəmanın daxili aləmi konkret situasiya fonunda açıqlanır. Qarabağ müharibəsini özündə əks etdirən povest janrında qələmə alınmış bədii nümunələrdə təqdim edilən şəxsin xarakterik cizgiləri müəlliflər tərəfindən təqdim edilir.

Povest müəllifi təqdim edilən hadisənin mahiyyətinə varması və dərinlən bilməsi ilə diqqəti cəlb edir. Povestdə hadisələrin qəhrəmanı və ya baş vermiş hadisə müəllif tərəfindən nəql edilir. Povest janrında fakt və qəhrəmanların təqdimatı, konfliktin özəyi, həmçinin nəticəsi əksini tapır.

Qarabağ müharibəsini əks etdirən povest janrında kompozisiya üsurlərindən istifadə etmə məqamları da diqqətdən yayınmır. Azad Qaradərəli “Sevgilim Vətən” radio - povestində təsvir etdiyi həyat hadisələrini ədəbiyyatın daxili qaydalarına uyğun olaraq əlaqələndirməyə cəhd edir. Müəllif povestin proloqunda oxucusuna qəhrəmanı haqqında qısa və yığcam məlumat verir: “...ixtisasca ingilis dili müəllimi idi. İstəsəydi, rahat, sakit müəllim ömrü yaşayar, Vətəninə bu cür xidmət edərdi. Amma o, hərbi seçdi. Əvvəl hərbi hissədə statist kimi çalışdı. Vətən müha-

ribəsi başlayanda isə tibbi kurs keçib, döyüş bölgəsinə yollandı. Neçə - neçə yaralı əsgəri güllə yağışı altından çıxarıb xilas etdi”.

Yazıçı povestin epiloqunda povest boyu qaldırdığı məsələləri yekunlaşdırır: “O, 3000-ə yaxın şəhid qardaşın tək bacısı oldu. Döyüşlərdə onlara yardım etdiyi kimi orada - haqq dünyasında da yanlarındaydı. Kiminin qan verən yarasını sarıyır, kiminin uyuması üçün ana kimi layla çalır, “ana, ana” çağırmaqdan dili quruyan, kəsib - kirməyən ən gənc əsgərə isə arəstə - arəstə ağı deyir... Arəstə bacı...”²⁶⁹

Südabə Sərvinin “Alyoşa əfsanəsi” povesti isə Alyoşa Cəmil oğlu Sadıqovun Qarabağ müharibəsindəki iştirakına həsr olunur. Müəllif əsəri sənədli povest kimi təqdim edir. Əsərdə bir tərəfdən, hərbi hadisələr xronometraj qaydaya əsaslanaraq təsvir olunur, digər tərəfdən isə Alyoşa tərəfindən xilas edilmiş insanların söhbətləri təsvir edilir. Əsərin qəhrəmanları arasında Millət vəkilisi olan Elman Məmmədova, Ağdamın o vaxtkı icra başçısı Nadir İsmayılova, döyüşçü dostlarına rast gəlirik.

Məmməd Orucun “Son dayanacaqlardan biri” sənədli povestinin janrı sənədliyin bədiiliklə qarışıqlığı kimi diqqəti cəlb edir. Povestdə torpaq acısı ilə yanaşı övlad acısının təqdim edilməsi, həmçinin, Şuşa, Laçın, Füzuli kimi torpaqların işğalının acısının təsviri diqqətdən yayınmır.

Qarabağ bölgəsi üzrə xüsusi müxbir işləmiş Respublikanın əməkdar jurnalisti Ziyəddin Sultanovun Qarabağ mövzusunda aid bədii və publisistik əsərləri diqqəti cəlb etməkdədir. Z. Sultanov “Göylərdən gələn gəlin”, “Əsirlər, itkinlər, girovlar”, “Qarabağ müharibəsi: faktlar, hadisələr, düşüncələr...” və s. bədii və publisistik kitablarında Qarabağ münaqişəsinin reallıqlarını, ağrı - acılarını əks etdirir. Müəllifin “Göylərdən gələn gəlin” povesti janr baxımından diqqəti cəlb edir. Povestdə bədiiliklə sənədliyin sintezinin şahidi oluruq. Sənədli-povest nümunəsi olan “Göylərdən gələn gəlin” əsərində Səmanın taleyi, erməni əsirliyində olması fonunda hadisələrin təşəkkül tapdığını görürük.

²⁶⁹ Qaradərəli A. Sevgilim Vətən (radio – povest). Sevgilim Vətən. Vətən müharibəsi hekayələri. Bakı, Mücrü Nəşriyyatı, 2021, 248 səh. s. 236;

III. II. II Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən povestlərin problematikası

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən povest janrında qələmə alınmış bədii nümunələr sayca az olmaları ilə diqqəti cəlb edir. Lakin povest janrının problematikası dolğunluğu ilə bu boşluğu qismən də olsa doldurmağa nail ola bilər. Povest janrı Azərbaycan ədəbiyyatı üçün xas olmadığından bu janra müəlliflər tez-tez müraciət etməmələrində haqlıdırlar. Povestdə təsvir edilən hadisələrin bir neçə xətlə inkişaf etməsi, həyat hadisələrinin əhatə dairəsinin geniş, surətlərin təsvirinin daha dolğun olması nəzərə alınır. Qarabağ mövzusunun əks etdirən povest janrında qələmə alınmış əsərlər içərisində Fərəc Fərəcovun “Zülmətdə işıq”, Elçin Hüseynbəylinin “Qurdun şərqisi”, Hüseynbala Mirələmovun “Xəcalət”, Məmməd Orucun “Son dayanacaqlardan biri”, Südəbə Sərvinin “Alyoşa əfsanəsi”, Əlisəfa Azayevin “Əsgər anası”, Kərim Dünyamalının “Qana boyanmış illər”, Novruz Rəhimovun “Qara qatar”, Ziyəddin Sultanovun “Göylərdən gələn gəlin”, Azad Qaradərəlinin “Sevgilim Vətən” və digər müəlliflərin povestləri problematika baxımından maraq kəsb edirlər.

Elçin Hüseynbəylinin iki hissəli “Qurdun şərqisi” povesti Qarabağ mövzusunun əks etdirən bədii nümunə kimi diqqəti cəlb edir. “Əsirlər” və “Qoca” adlı iki hissədən ibarət olan “Qurdun şərqisi” povestində iki nəsil, yaşlı və cavan nəsil arasında bağlılığı görmək mümkündür. Povestdə biri yaşlı Xəlilin, biri cavan Yavuzun döyüşə yollanması, dəstədən ayrı düşmələri və bu səbəbdən də meşədə ermənilərə əsir düşmələri və s. müəllif tərəfindən təqdim edilir. Maraqlı məqamlardan biri də “kirvə Armik”in onları əsir götürmələridir. Onu maraqlandıran Xəlillə Yavuzun gizlətdikləri tankın yerini öyrənməyə cəhdidir.

Müəllif “kirvə Armik”in hiyləgər olmasını əsir düşmüş Yavuzun dili ilə təqdim edir: “Belə də müharibə olar? Belə də əsir-

lik olar? Nə güllə atdıq, nə güllə səsi eşitdik. Axmaq kimi Arminin tələsinə düşdük...”

Müəllif Yavuzun azad olmaq üçün erməni silahlılarına inanaraq tankın yerini söyləmək istəyini satqınlıq kimi dəyərləndirən Xəlil ona bunu etməyə imkan vermir. Müəllif gənc nəslin yaşlı nəsilədən çox şey öyrənəcəyini üstüörtülü şəkildə vurğulayır. Yavuzun “evimizi istəyirəm” deyərək qapını təpikləməyə başlaması və tankın yerini qışqırması zamanı Xəlilin atdığı addım açıqlanır: “Yaşlı kişi yüyürüb arxadan onu qamarladı, əlləri ilə boğazını sıxdı. Oğlan əlləriylə onun əllərini, üz-gözünü cırmaqlamağa başladı... Yaşlı kişi isə, avtomat sıralamasından və öz ulartısından başqa heç bir səs eşitmədi”.

Povestin ikinci hissəsi “qoca” adlanır. Xəlilin yaralı halda öz kəndinə qayıtması və yalnız viran olmuş kəndini görməsinin təsviri Qarabağ faciəsinin acısını, törətdiyi fəsadları açıqlayır: “İndi kəndləri, bağları vəhşi adanı xatırladırdı”.

Fərəc Fərəcovun “Zülmətdə işıq” povesti konkret olaraq, Qarabağ döyüşlərindən bəhs etməsə də, Qarabağ problemini açıqlayır. Bir yox, bir neçə əhvalatdan, hadisədən bəhs edən povestdə təsvir olunan surətlərin say çoxluğu da maraq kəsb edir. “Zülmətdə işıq” povestinin problematikasını 85 yaşlı erməni Asaturun nəvələrini başına yığıb 10 gecə müxtəlif hadisələr danışması təşkil edir. Müəllif təqdim etdiyi hadisələri povestin əsas iştirakçısı olan Asaturun ətrafında cəmləşən nəvələri vasitəsilə təqdim edir. Hər gecə danışdığı hekayə mövzu baxımından diqqəti cəlb edir. Müəllif təsvir etdiyi hadisələrin əhatə dairəsini geniş, surətlərin təsvirini dolğun və təfəsilatlı verir. Fərəc Fərəcov fəvqəladə qəhrəmanlar təsvir etməyə cəhd etməyərək, əhvalat və hadisələrin əsas iştirakçısının, yəni Asaturun həyatının bütün bir dövrünü, bu dövrün hadisə və əhvalatlarını, həmçinin ictimai adətləri əks etdirir.

Nizami Gəncəvinin “Hər ümitsiz işdə xeyli ümid var, Qaranlıq gecədən ağ səhər doğar” aforizminə əsaslanaraq qeyd etməliyik ki, müəllif, Asaturun gecə söhbətlərindən həqiqətlərin üzə çıxacağını nəzərə alaraq, həmin söhbətləri on gecədə təqdim

edir. Fərəc Fərəcov bu on gecədə nəql edilmiş hadisələri açıqlayır. Birinci gecədə Asaturun nəvəsi 12 yaşlı Arnonun babasına ünvanladığı sualda onların özlərini bir millət kimi görə bilməmələri, özlərində millət olmalarına şübhə yaranması faktı qabardılır: “Baba, birinci elə mənə başa sal görüm biz kimik? Tayfayıq, millətlik ya nəyik? Hərə bir söz deyir. Bilmirsən kimə inanasan... başqa sualım da belədir: biz nə zamandan yer üzündə yaşayırıq?”

Asaturun nəvələrinin suallarını cavablandırması mənəvi dünyalarının iç üzünü açmağa yardım edir: “...elə fikriniz qaçmaq yanında. Bu acizliyimizdir. Yurd - yuva qurmaq, aza qane olub bir guşədə tab gətirib qalmaq bizlərə çox yaddır. İyrənc şəkərimizdir ki, günümüz dünyanın harasında xoşdu, oranı qamarlayıb özümüzünkü bilək, əsl vətən haqqında düşünməyək”.²⁷⁰

Povestdə aktual problemlərdən biri də etnik, irqi, dini və ya milli qrupun düşünülmüş və sisteməlik şəkildə tam və ya qismən məhv edilməsini əks etdirən soyqırım məsələsinə aydınlıq gətirilməsidir. Marqonun “...onlar bizi soyqırım ediblər. Milyon yarım erməni qırıblar” fikrinə etiraz edən Asatur gizlədilən həqiqətə aydınlıq gətirir. Soyqırımın türklər tərəfindən deyil, ermənilər tərəfindən törədilməsi qabardılır. Asatur soyqırımı bütün dünyaya sıırmaq istədikləri bir yalan olmasını öz dili ilə səsləndirir: “...Öldürməyiblər! Bizim namərdlər qırıb - çatıb onları. Əsl soyqırımını da ermənilər törədib”.²⁷¹

Fərəc Fərəcov ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi soyqırımlara da aydınlıq gətirir. Həmin qanlı tarixləri Asaturun dili ilə verməyə cəhd edir: “Dinc, günahsız insanları küll halında qətlə yetirmək sivil bəşəriyyətin qəbul etmədiyi soyqırımdır. Belə qanlı hadisələr 1905, 1918-i illərdə çox geniş miqyasda olmuşdur. Ən faciəli soyqırım onların mərkəzi şəhərində - Bakıda törədilmişdir. 1918-in 31 martında. Həmin vaxt on mindən artıq müsəlman əhali qətlə yetirilmişdir. Hələ bu harasıdır. O zaman ətraflarda da qan su əvəzinə axmışdır”.

²⁷⁰ Fərəcov F. Zülmətdə işıq // Cavabsız sevgi. Bakı, 2017, 152 səh. s. 100;

²⁷¹ Fərəcov F. Zülmətdə işıq // Cavabsız sevgi. Bakı, 2017, 152 səh. s. 109;

Fərəc Fərəcov 1988-ci ildə iki yüz mindən artıq azərbaycanlının son nəfərindək doğma torpaqlarından qovulması, didərgin salınması faktına nəzər salır. Həmin hadisələrdə 70 türk uşağının başına gətirilmiş faciə tarixin reallığı kimi povestdə əksini tapır: “Məhv edilən, ölən, itən saya-hesaba gəlmədi. ...Həmin vaxtlarda 70 türk uşağını dəmir borulara doldurub ağızlarını qaynaqladılar”.²⁷²

Kərim Dünyamalıının “Qana boyanmış illər” povestində də Qarabağ hadisələrinin tarixi köklərinə nəzər salınır. Müəllif povestdə XVIII - XIX əsrlərdə Azərbaycana qarşı aparılan siyasi mübarizələri də açıqlayır: “...Rus - İran müharibələrindən sonra, çar Rusiyasının tərkibinə qatılmış Qafqaz Azərbaycanının adı 1809-cu ildən xəritələrdən və rəsmi sənədlərdən silinib, azəri türkləri olan əhalisi “tatar” adlandırılmışdı.” Bu müharibənin vurduğu zərbələr Azərbaycandan yan keçmədiyi bir daha Kərim Dünyamalı tərəfindən vurğulanır: “Türkmənçay müqaviləsindən sonra İrandan 30 mindən çox, Ədirnə sülhündən sonra isə Türkiyədən 80 min erməni ailəsi Azərbaycanın ən münbit və strateji cəhətdən əhəmiyyətli olan ərazilərdə yerləşdirildi. Rus çarı tərəfindən uzaqgörənliklə, düşünülmüş formada yerinə yetirilmiş bu köçürmələr Azərbaycanda ermənilər tərəfindən törədiləcək qanlı qırğınların bünövrəsini qoymuş oldu.

Bununla da Türkiyəyə və türk dünyasına qarşı gizli - aşkar mübarizə gücləndirildi”.

Əlisəfa Azayevin “Əsgər anası” povestində döyüş zamanı əsgərlərin işğalçı olmadıqları və humanist prinsiplərə sahib olmaları təqdim edilir. Povestdə Azərbaycanın işğal olunmuş ərazisində azərbaycanlının doğma torpağında azad, maneəsiz istədiyi yerə gedə bilməsi müəllifin gizli mesajını təfəkkürdə canlandırır. Düşmən tapdağı altında olan torpaqda azərbaycanlının əvvəlki kimi doğma torpağına gedə bilməsi müəllif tərəfindən verilən mesajdır. Birinci Qarabağ müharibəsini əhatə edən hekayənin ideyasında qələbənin bizimlə olacağına ümid səsləndirilir.

²⁷² Fərəcov F. Zülmətdə işıq // Cəvabsız sevgi. Bakı, 2017, 152 səh. s. 119;

Ə. Azayev Şuşanın işğalı probleminə toxunanda da yazıçı mövqeyi ilə vətəndaşlıq mövqeyini əlaqələndirir. Əsərdə söylənilənlər hadisənin mahiyyətini açıqlamağa yardımçı olur: "... Şuşanın əldən verildiyini eşidəndə yer-göy başıma fırlandı. Deməsinə görə bir balaca əmanəti, pulu varmış, orada qalıbmış. Düz üz tutur Şuşaya tərəf... Hə, and içir ki, yolda bir nəfər erməniyə rast gəlməyib. Qarşısına üç rus əsgəri çıxıb. Onlar da qocanı xeyli töhmətləyiblər. Deyiblər ki, siz tərəfdən bir səs salan olsa, heç olmasa biz də bir bəhanə edib qaçarıq. Çıxıb gedərik burdan".

Ziyəddin Sultanovun "Göylərdən gələn gəlin" povestində Səmanın taleyi, erməni əsirliyində olması təsvir edilir. Bir azərbaycanlı qızının erməni əsirliyində olmasının nə qədər əzabverici olmasını göstərən müəllif, həm də azərbaycanlı qızının erməni əsirliyində mənlilik və əxlaq cərcisi kimi təqdim edə bilir. Z. Sultanov əsir düşmüş azərbaycanlı qızının saç sancağı ilə şah damarını deşərək intihar etməsini ermənilər qarşısında məğlubiyyət hesab etmir, bu intiharın mənəvi qələbə olmasını vurğulayır. Erməni vandalizminə baş əyməyən əsir azərbaycanlı qızının obrazı ümumiləşdirilmiş obraza çevrilir: mənəviyyatı, namusu uğrunda canından keçməyə hazır olan azərbaycanlı qadını obrazına...

Bu mübariz azərbaycanlı qızı təpədən - dırnağa avtomatla, tank - topla silahlanmış, canavarlaşmış erməni vəhşiliyinə, erməni vandalizminə qarşı qadınların saçlarına taxdıqları adi, iynə boyda olan saç sancağı ilə çıxır, şah damarını deşərək intihar edir və mənəvi qələbə çalır... Müəllif povestində bu intiharı mənəvi qələbə simvoluna çevirməyi bacarır.

Z. Sultanov "Göylərdən gələn gəlin" əsərində baş verən hadisələr haqqında epiloq vasitəsilə təsəvvür yaradır: "Oxuculara təqdim etdiyim bu əhvalat, hadisələrin cərəyanı, haqqında söhbət açdığım insanlar vallah, nə həqiqətə, nə də nağıla bənzəyir. O mənada nağıla bənzəmir deyirəm ki, çətinliklə danışmaq, söyləmək istədiyim əhvalatların, mətləblərin arxasında, canında real adamlar, insanlar durub. Söyləmək istədiyim həqiqətlər isə o qədər qeyri-adi, insan iradəsinin, aqlının dərk edə bilmədiyi, təsəvvürə gətiriləsi mümkün olmayan məqamlardır ki... Sözüün həqiqi

mənasında bunlara – povest boyu danışılan təsvir edilən hadisələrin reallığına inanmaq çox çətindir”.

A. Qaradərəlinin “Sevgilim Vətən” radio - povestinin problematikası Vətən müharibəsinin yeganə qadın şəhidi Arəstə Baxışovanın döyüş meydanındakı hərbi fəaliyyətini əhatə edir. Müəllif Arəstənin tibb bacısı kimi fəaliyyətini povestdə canlandırır: “O, imdad diləyən bu səslərə sarı atır özünü. Birinin qopub sallanan çənəsinə ilk yardım edir, başqa birisinin dirsəyinin altından fışkıran qanı kəsmək üçün bir şey tapmır, boynundakı şərfi açıb burur, ip kimi qanlı qola dolayıb bərk-bərk sıxaraq düyünləyir, birinin qəlpə dağıtmış çiyninə sarıq qoyur, birinin çölə tökülmüş bağırıqlarını içəri yığıb üstündən enli tənizflə bağlayır, birinin son dəfə baxan gözlərini əlləri ilə qapayıb hönkürür...”²⁷³ Müəllif yalnız Arəstə Baxışovanın hərbi fəaliyyətini deyil, həm də müharibənin ağrı - acılarını əks etdirir.

²⁷³ Qaradərəli A. Sevgilim Vətən (radio – povest) Sevgilim Vətən. Vətən müharibəsi hekayələri. Bakı, Mücrü Nəşriyyatı, 2021, 248 səh. s. 178;

III. II. III Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən povestlərdə obrazlar

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən povest janrında obrazlar həm məhdud, həm də geniş mənada təqdim edilir. Obrazlar qaleriyası içərisində insan surəti, mənfi və müsbət obrazlar, əsas və epizodik surətlər, portret və s. özünü göstərir.

Hüseynbala Mirələmovun “Milli yaddaş” (2002) mükafatına layiq görülmüş “Xəcalət” povesti Qarabağ mövzusunun əks etdirən povest nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir. Müəllif Xocalı faciəsini əks etdirən “Xəcalət” əsərində maraqlı süjet və dolğun kompozisiyaya malik olmasını yarada bildiyi obrazlar vasitəsilə ilə təqdim edir. Bir fərdin və ailənin deyil, xalqın faciəsini qələmə almış müəllif hadisələri xatirələrə əsaslanaraq, baş vermiş hadisələrin təsviri fonunda təqdim edir. Təbii ki, povest janrında müəllif təxəyyülünə yer verilməsi də özünü göstərməkdədir. Müəllif povestdə maraqlı priyoma da müraciət edir. Yazıçı Qarabağda baş vermiş tarixi olayları xalqın yaddaşına çevirir. Povestdə təsvir etdiyi hadisələr müəllifin ümumiləşdirilmiş obraz kimi təqdim etmiş olduğu Vətənin dili ilə təqdim edilir: “Hadisələrin mərkəzində ümumiləşdirilmiş obraz olan Vətən dayanır. O, əsər boyu müxtəlif vəziyyətlərdə təsvir olunur, hadisələrin bir çoxu onun dilindən nağıl edilir və bu obraz bir növ əsərdə bələdçi rolunu oynayır”.²⁷⁴ Hüseynbala Mirələmov bir nəfərin simasında xalqın faciəsini, milli dərdin ağırlığını açıqlayır.

Povestdəki Vətən obrazı ilə yanaşı, Didar, Qəmxar, Fərqanə, Murad, Ötərxan, Poylu, Qönçə xala, Xatirə, Lalə, Qələndər, Xəlilid, Aydəmir, Ələmşah kimi obrazlar da müəllif ideyasını açıqlayan obrazlar kimi çıxış edirlər. Müəllif Azərbaycanın qanlı tarixini yaratdığı obrazlar vasitəsilə təqdim edir. H. Mirələmov əsərinin qəhrəmanı Vətəni Qarabağ hadisələrinin müdhiş məqamla-

²⁷⁴ Qəribli İ. Hüseynbala Mirələmov: tarix və müasirlik. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016. 184 səh. s. 28;

rında təsvir etməsi Vətənin həmişə millətin dərdlərinə şərik olmasına işarə edir. “Xəcalət” povestindəki hadisələrin təsviri baş vermiş hadisələrin dözülməz, insanlığa sığmayan əməl olmasını göz önündə canlandırır: “...Vətən elə bil yuxudan oyandı. Ona elə gəldi ki, arvadı Fərqanə, oğlu Qəmxiar, qızı Didar – hər üçü dayanıb əl eləyir. Ayağından axan qan laxtalanıb dayanmışdı... Canavarın gözləri işıldayırdı. Ancaq elə bil tərəddüd içindəydi, onun üstünə atılmağa tələsmişdi... Vətən xeyli süründü. Ona elə gəldi ki, əlini uzatsa balalarına yetər, onları xilas edərdi... öz canının hayında deyildi. Hansı ata öz həyatını bala səadətinə qurban verməz?...” ²⁷⁵

Azad Qaradərəli “Sevgilim Vətən” radio - povestində Vətən müharibəsinin yeganə qadın şəhidi Arəstə Baxışovanın obrazını yaradır. Müəllif maraqlı ədəbi priyomdan da istifadə edir. Biz Arəstənin obrazını yalnız onun düşüncələri ilə deyil, Arəstənin anasının, oğlu Mərdanın, qızı Zəhranın, polkovnikin, mayorun, əsgər Mirələmlinin, “Detdom uşağı”nın, Siracın, Xüsusi Təyinatlıının, Milli Qəhrəman Gültəkin Əsgərovanın silueti və başqalarının düşüncələrində Arəstə Baxışovanın kamil və dolğun obrazı ilə tanış oluruq. Arəstənin düşüncələrində isə müəllif onun obrazını təqdim edir: “Bu igidlərin yanında olmaq, onların müqəddəs yaralarını sarımaq, dərdlərini çəkmək də varmış qismətimdə...”

Məni burada heç bir qüvvə saxlaya bilməz. Mən ora, əsgər qardaşlarımın yanına tələsirəm...

Onlar məni gözləyirlər”. ²⁷⁶

Azad Qaradərəli yalnız 44 günlük Vətən müharibəsinin şəhid qadını Arəstə Baxışovanın deyil, Birinci Qarabağ müharibəsinin şəhid qadını, Milli Qəhrəman Gültəkin Əsgərovanın da obrazını “Gültəkinin silueti” başlıqlı hissələrdə təqdim edir: “Filmə bənzəyir, amma gerçəkdir. Eynən mən yaşda, mən boy-buxunda

²⁷⁵ Mirələmov H. Xəcalət. (povest, esse, pyes). B.: “Gənclik”, 2002, 240 səh. s. 47;

²⁷⁶ Qaradərəli A. Sevgilim Vətən (radio – povest) Sevgilim Vətən. Vətən müharibəsi hekayələri. Bakı, Mücrü Nəşriyyatı, 2021, 248 səh. s. 184;

bir gənc xanım 28 il əvvəlki Gültəkinin yolunu davam etdirir. Çox xoşbəxtəm e, çox...”

Azad Qaradərəli Gültəkinin dili ilə şəhidlərin ölməzliklərinə toxunmaqla, onların unudulmamasına çağırışını səsləndirir: “...Nə olar, ay adamlar, məni unutmayın. Tək məni yox e, bütün şəhidləri unutmayın... Biz axı rahat ömür yaşamadıq... biz heç yaşamadıq ki!.. Vətən yaşasın deyə, biz öldük. Biz şəhid olduq... Şəhid...”²⁷⁷ Müəllif bununla da şəhidlərin obrazını yaradır. Müəllif şəhidlərin ümumiləşdirilmiş obrazını povestdə yaratdığı ayrı - ayrı şəhidlərin obrazları ilə bütövləşdirir. Povestdə əksini tapan Arəstə Baxışovanın, Gültəkin Əsgərovanın, “Detdom uşağı”nın və digər şəhidlərin obrazları yaddaqalan ştrixlərlə təqdim edilir: “...Bu gün bir uşaq şəhid oldu, Gültəkin xanım... Detdom uşağıydı... Heç kimi yoxuydu...”²⁷⁸

²⁷⁷ Qaradərəli A. Sevgilim Vətən (radio – povest) Sevgilim Vətən. Vətən müharibəsi hekayələri. Bakı, Mücrü Nəşriyyatı, 2021, 248 səh. s. 209;

²⁷⁸ Qaradərəli A. Sevgilim Vətən (radio – povest) Sevgilim Vətən. Vətən müharibəsi hekayələri. Bakı, Mücrü Nəşriyyatı, 2021, 248 səh. s. 208;

III. II. IV Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən povestlərin bədii dili

Qarabağ problemlərini əks etdirən povestlərdə müəlliflər tərəfindən istifadə edilmiş nəzm nümunələri və ya nəzm nümunələrindən parçalar maraqlıdır. Məsələn, Hüseynbala Mirələmovun “Xəcalət” povestində nəzm nümunələrindən istifadə diqqətdən yayınmır. Müəllif Qarabağla bağlı nəzm nümunələrinə müraciət etməklə çatdırmaq istədiyi fikri qüvvətləndirir. Sufi şairi Seyid Mir Həməzə Nigarinin Qarabağa həsr etdiyi şeirindən verdiyi nümunə xalqımızın bu günkü əhval - ruhiyyəsini əks etdirir:

Nə əcəb dövlət imiş seyri - şikari Qarabağ,
Nə gözəl nemət imiş söhbəti - yarı Qarabağ...

Ey Nigari, nə qədər sirrimi pünhan eləyim?
Yandı canım, onu bu nəzmlə şayan edəyim... ²⁷⁹

Azad Qaradərəlinin “Sevgilim Vətən” radio-povestində istifadə etdiyi nəzm nümunələri rəngarəngdir. Povestdə şeir, xalq mahnısı, oxşamalar, əzizləmələr, meyxana, marş və s. nəzm nümunələrindən istifadə edilməsi müəllifin poetik nümunələrimizə dərinlik bəxş etməsini də əks etdirir. Povestdə Cəfər Cabbarlının “Ölkəm” şeirindən bir misranın təqdim edilməsi diqqətdən yayınmır:

Şiş ucları buludlarla döyüşən,
Dağlarında buzları var ölkəmin.

Müəllif povestə xalq arasında məşhurlaşaraq sevimli mahnıya çevrilmiş Nəbi Xəzrinin “Nar ağacı” şeirindən parça verməsi də maraqlıdır:

Burda sevgilimlə nəçə il qabaq,
Bir nar çubuğunu basdırdıq yerə...

²⁷⁹ Mirələmov H. Xəcalət. (povest, esse, pyes). B.: “Gənclik”, 2002, 240 səh. s. 37;

Meyxana nümunəsinə müraciət edən müəllif, meyxana ilə povestdə çatdırmaq istədiyi fikirlərə də aydınlıq gətirir. Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin “Nə oldu, Paşinyan” ironik müraciətinin xalq tərəfindən işlədilməsi məqamını işıqlandırır:

Əsgərimiz toy tutubdu zaylara,
Bizimkilər qan uddurub haylara,
Tanklarımız baş vurubdu çaylara,
Uzatmışıq dığaları yanbayan,
Vermirdin bəs, nə oldu, ay Paşinyan?”²⁸⁰

Müəllif nümunə kimi təqdim etdiyi meyxana parçasında Qarabağ döyüşlərini təqdim etməklə, xalqımızın zəfər qazanması məqamına da aydınlıq gətirilməsini əks etdirir.

Povestdə nəzm nümunələrinin Arəstənin dili ilə təqdim edilməsi də maraq kəsb edir. Biz Arəstənin dili ilə söylənən nəzm nümunələrində Vətən üçün canından keçən qadının obrazı ilə yanaşı, övladları üçün qəlbi döyünən, narahat olan ana obrazını da görürük. Müəllif Arəstənin dili ilə təqdim etdiyi əzizləmələrdə ananın iztirabları ilə yanaşı, sevgisini, sevincini də təsvir edir:

Bala demə qan olar,
Yel əsər fəğan olar.
Bala gəzən yerlərə,
Analar qurban olar.

Povestlərin maraqlı və təsirli olması üçün müəlliflərin istifadə etdikləri nəzm nümunələrinin povestlərin maraqlı alınmasına təsirləri danılmaz bir faktdır. Müəlliflər povestlərdə başqa müəlliflərə aid nəzm nümunələrindən özünəməxsus şəkildə istifadə edərək, maraqlı bədii nümunələr yaradırlar.

²⁸⁰ Qaradərəli A. Sevgilim Vətən (radio – povest) Sevgilim Vətən. Vətən müharibəsi hekayələri. Bakı, Mücrü Nəşriyyatı, 2021, 248 səh. s. 216;

III. III Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən nəsrin böyük janr forması – Roman

III. III. I Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən romanların janr xüsusiyyəti

Müstəqillik dövrü ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən roman nümunələrinin iki dövrü özündə ehtiva etməsini müşahidə edirik: Qarabağ müharibəsini ədəbiyyatda əks etdirən roman nümunələri və 44 günlük Vətən müharibəsini əks etdirən roman nümunələri. Birinci Qarabağ müharibəsindən Vətən müharibəsinə qədər olan zaman axarında, Qarabağ mövzusunda yaradılmış romanların özəl xüsusiyyətlərinə görə roman janrının yeni bir növünün – “Qarabağ romanı”nın formalaşması özünü göstərir.

Birinci Qarabağ müharibəsini əhatə edən bədii ədəbiyyatda, Qarabağ mövzusunda qələmə alınmış roman nümunələrində gələcəyə olan nikbin ruhun əks etdirilməsi hakim kəsilmişdir. Vətən müharibəsini əks etdirən roman nümunələri isə artıq konkret olaraq, otuz ildən sonra müharibənin zəfərlə başa çatmasını, zəfər və qalibiyyətini əks etdirir. Akademik İsa Həbibbəylinin qeyd etdiyi kimi, “nəhayət, Azərbaycan Respublikasının Qalib Ali Baş Komandanı, Müzəffər Prezidentimiz İlham Əliyevin Dəmir Yumruğu və qətiyyətli siyasəti nəticəsində Qarabağ müharibəsinin otuz ildən sonra tarixi zəfərlə başa çatdırılması Qarabağ mövzusunun yenidən fərqli bir poetik ahəng gətirmişdir”.

Ədəbiyyatımızda Qarabağ müharibəsi, Qarabağın və Azərbaycanın digər rayonlarının işğalına şərait yaratmış xarici və daxili amillərin təsviri, erməni millətçiliyinin “varisliyi”, erməni

işğalçısının təsviri, erməni əsirliyinin əksi, ən əsası isə zəfərimizin, Vətən müharibəsinin qalibiyyətini və s. amilləri təsvir edən roman nümunələri oxucular tərəfindən maraqla qarşılanmış və qarşılanmaqdadır. Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı formalaşmış birinci tip “Qarabağ romanı” və 44 gün davam etmiş Vətən müharibəsindən sonra yaranmış ikinci tip “Qarabağ romanı” arasındakı oxşar və fərqli cəhətlərin olması özünü göstərir.

Birinci tip “Qarabağ romanı” ilə ikinci tip “Qarabağ romanı” arasındakı özəlliklərə diqqət yetirdikdə oxşar və fərqli cəhətlər müəlliflərin istəklərindən deyil, problemin xarakter və məzmunundan irəli gələn fərqli xüsusiyyətlər kimi meydana çıxır. Birinci tip “Qarabağ romanı”nda əsərin finalı gələcəyə yönəlmiş olur, torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi uğrunda mübarizəyə çağırışı və milli intibaha ümidi bədii dillə əks etdirir. İkinci tip “Qarabağ romanı”nda Azərbaycan millətinin olum və ya ölüm seçiminə çevirərək apardığı mübarizənin zəfərlə başa çatdırılması, Qarabağın və torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi, qələbə və qalibiyyətin sevinc notları və s. əksini tapır. Birinci tip “Qarabağ romanı”nda aparılan mübarizə Azərbaycan millətinin olum və ya ölüm seçiminə çevrilir, bunun nəticəsi kimi gələcəkdə qələbənin təmin edilməsi ilə milli dirçəlişə inama önəm verilir, Qarabağın azad edilməsi intibah yolunda zəruri bir addım kimi qiymətləndirilir. Birinci tip “Qarabağ romanı” janrında qələmə alınmış əsərlərdə müəyyən bir məyusluq müşahidə edilməkdədir ki, bu da hadisələrin başlanğıcında ölkədə təşkilatlanmanın aşağı səviyyədə olması, müdafiə olunan bir ölkədə səfərbərlik və qəhrəmanlıq əhval - ruhiyyəsinin yüksəldilməsi üçün əsaslı tədbirlərin görülməməsi ilə əlaqələndirilir. Şəksiz ki, göstərilən bu amillər də obrazların xüsusiyyətlərinə təsir edir. Birinci tip “Qarabağ romanı”nda əsas qəhrəman itki və məğlubiyyətlərinə baxmayaraq, əzəli torpaqlarında asudə yaşamaq haqqına malik Azərbaycan xalqıdır. İkinci tip “Qarabağ romanı”nda isə əsas qəhrəman əzəli torpaqlarını azad edən Azərbaycan Ordusu, Azərbaycan zabiti və əsgərləridir.

İstər birinci tip, istərsə də ikinci tip “Qarabağ romanı” jan-

rında qələmə alınmış roman nümunələrində təsvir edilən hadisələr xalqımızın təcavüzə məruz qalmasını, işğalçı müharibədə insan ləyaqətinin alçaldılmasını, milli mədəni sərvətlərin dağıdılmasını və s. əks etdirir. Hər iki tip “Qarabağ romanı” nümunələrində insanların daxili iztirablarının ifadəsi üstünlük təşkil edir. Milli mənəvi - əxlaqi keyfiyyətlər, yurda, torpağa bağlılıq, dərgündə doğmalığ hissiyyəti qabardılır, təcavüz olunanın təcavüz edənlə müqayisədə mənəvi-psixoloji üstünlüyü açıqlanır. İkinci tip “Qarabağ romanı”nda zəfər, qələbə xəbərləri çatdırılır. Məsələn, ikinci tip “Qarabağ romanı” nümunəsi olan “Fatehlərin zəfəri” (Xüsusi təyinatlılar) əsərində də döyüşlərdə qazanılmış zəfər, qələbə sevincləri təsvir edilir. Tehran Mənsimovun “Daşaltı” əməliyyatında, Şuşanın azad edilməsində qazandıqları qələbənin səsləndirilməsi ikinci tip “Qarabağ romanı”na xas olan xüsusiyyət kimi dəyərləndirilməlidir: “Polkovnik Tehran Mənsimov Xüsusi təyinatlıların komandanı, general - leytenant Hikmət Mirzəyevə intizarla gözlədiyi müjdə xəbərini verdi:

- Komandan, Daşaltını işğaldan azad etdik.

Generalın sevinc duyulan səsi eşidildi:

- Təbrik edirəm, hər birinizi, Mənsimov.”

Güllü Məmmədova əsərin başqa bir epizodunda Azərbaycan Ordusunun, daha dəqiqi Xüsusi Təyinatlıların qələbə qazanmasını da əks etdirir ki, bu cür məqamlar ikinci tip “Qarabağ romanı” nümunələrinə xasdır: “Yeddi saatlıq döyüş bitdi. Düşmənin quyruğu tapdanmış gürzə kimi ikinci dəfə əks-hücuma keçdi. Bu dəfə də itki verərək geri çəkildi. Daşaltının Şuşaya gedən yolu ordunun üzünə açıldı. Xüsusi təyinatlılar bu çətin, təhlükəli tapşırığı can və qan bahasına yerinə yetirdilər.” Bu nümunədə əksini tapan qələbə sədası ikinci tip “Qarabağ romanı”nı birinci tip “Qarabağ romanı”ndan fərqləndirici xüsusiyyət kimi qəbul edilə bilər.

“Qarabağ romanı” janrında qələmə alınmış roman nümunələrində öz milli varlıqları və doğma torpaqları uğrunda mübarizə aparan, ana-bacılarının namuslarını qorumağa çalışan azərbaycanlıların, Azərbaycan Ordusunun zabıt və əsgərlərinin obrazları

əksini tapır. Təbii ki, bu fərqləndirici amil müqayisə etdiyimiz romanların strukturuna və qayəsinə də təsir etmişdir. Birinci tip “Qarabağ romanı”nda qələmə alınmış nümunələrdə müşahidə edilən məyusluğun ikinci tip “Qarabağ romanı”nda qalibiyyət, sevinc, qürur hissi ilə əvəz edilməsi özünü göstərməkdədir. Güllü Məmmədovanın “Fatehlərin zəfəri” (Xüsusi təyinatlılar) əsəri qələbə qazanmış millətin zəfər qalibiyyətini əks etdirir.

Müstəqillik dövrünün Qarabağ problemini əks etdirən romanlar say etibarilə kifayət qədərdir. Qələmə alınmış romanların bir qisminə Qarabağ probleminin tarixinə, yaranma səbəblərinə, meydana çıxmış problemlərinə, Qarabağ problemi ilə bağlı məsələlərə qısa da olsa nəzər salınır. Qələmə alınmış romanlar yalnız Qarabağ probleminin müasir mərhələlərini deyil, tarixi keçmişdən gələn izlərini də əks etdirir. Məsələn, Sabir Rüstəmxanlının “Difai fədailəri”, Güllü Məmmədovanın “Oğurlanmış Zəngəzur”, İlham Əliyevin “Gecənin rəngi” və s. romanlarda Qarabağla bağlı problemlərə aydınlıq gətirilməsi nəzərdən qaçmır.

Roman janrının hibrid janr konstruksiyaları yaratması, sənədli, publisistik və elmi janrlarla fəal qarşılıqlı əlaqədə olması danılmaz faktdır. Roman janrında növlərarası janr qarışıqlığı əsas yer tutmaqla janr konstruksiyaları formalaşmışdır. Sənədli və bədii janrların qarşılıqlı əlaqə formaları müxtəlif ola bilər və ilk növbədə, sənədin (tarixi faktın) bədii mənasının yenidən işlənilməsi, müasir dövrdə “müstəqil estetik məna alması”²⁸¹ ilə səciyyələndirilir. Sənədli janrlarla romanın qarışıqlığını səciyyələndirən əsərləri dörd qrupa ayırmaq olar.

Birinci qrupa romanın janr əlamətlərinin transformasiyaya uğramasına və yeni roman tiplərinin yaranmasına səbəb olan sənədli janrların nüfuz etmə formaları aiddir. Bu qrupa aid sənədin və romanın qarşılıqlı əlaqə formalarına aşağıdakı iki formanı aid etmək olar:

²⁸¹ Палиевский П.В. Роль документа в организации художественного целого / П.В. Палиевский. Проблемы художественной формы социалистического реализма. В 2 т. – М., 1971. Т. 1. с. 421;

Birinci forma, romanda əsas hadisələrin sənədə (tarixi faktlara) uyğun qurulması, eyni zamanda bədii uydurma əsasında əlavə süjet xətləri və səhnələrinin daxil edilməsini nəzərdə tutur. İkinci forma isə bədii uydurma fonundan kənara çıxır. Müəllif sənədi (faktı) mətnə və ya romanın fabulasına daxil edir.

İkinci qrupa ayrıca roman tiplərinin yaranmasına səbəb olmayan, lakin roman məzmununu dəyişdirən qarşılıqlı əlaqələrin formaları daxildir. Bu qrupa üç forma daxildir.

Birinci formada sənədin (tarixi faktın) əsaslı şəkildə yenidən işlənməsi nəticəsində “sənədlilik” ikinci plana keçir. Bu zaman “sənədlilik” hadisələrin əsasını müəyyən edir. İkinci formada müəllif düşüncələrinin tam açılması üçün zəruri olan ikinci dərəcəli süjet xətlərinin qurulmasında sənədlərdən (tarixi faktlardan) istifadə olunur. Üçüncü forma isə fabula və bədii əsərin ideyasına təsir göstərən sənədin bütövlükdə bədii əsərə bütünlüklə daxil edilməsini (məsələn, dövlət hakimiyyəti orqanlarının, ictimai və partiya strukturlarının qərarları, yazışmalar və s.) nəzərdə tutur.

Üçüncü qrupu sənədli və bədii janrların qarşılıqlı əlaqələrini elə formaları təşkil edir ki, onlarda bədii əsərin quruluşu sənədli janrın elementlərini saxlayır, lakin dolğunluq baxımından bədii elementi daxil edir. Sənədli və bədii janrların qarşılıqlı əlaqələrinin bu forması transsərhəd, keçici janr konstruksiyalarının yaranmasına səbəb olur.

Dördüncü qrupu müəllif düşüncələrinin açıqlanması üçün bədii əsərlərdə yalançı faktların variasiyaları təşkil edir. Bu faktlar oxucuya real mövcud olan sənədlər kimi təqdim edilir.

Sabir Rüstəmxanlının qələminə məxsus “Difai fədailəri” romanında romanın janr əlamətlərinin transformasiyaya uğramasına və yeni roman tiplərinin yaranmasına gətirən sənədli janrların nüfuz etməsinin şahidi oluruq. S. Rüstəmxanlı sənədi (faktı) romanın fabulasına daxil edir. “Difai fədailəri” romanında biz hadisələrin müasir dövrümüzdə deyil, real tarixi zamanda və real tarixi şəxsiyyətlərin iştirakı ilə tarixi keçmişdə baş verdiyinin şahidi oluruq. “Difai fədailəri” romanında XX əsrin əvvəllərində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırım, faciənin

müasir dövr Qarabağ hadisələrinin başlanğıc mərhələsi olmasının təsviridir. Xalqın vətənpərvər oğlu Əhməd bəy Ağaoğlunun yaratdığı “Difai” hərəkatı xalqını erməni vandalizmindən qorumaq məqsədi daşımışdır. S. Rüstəmxanlının “Difai fədailəri” romanı müəllif tərəfindən oxucuya sənədli roman kimi təqdim edilir. Bədii, sənədli və tarixi janrların qarışıqlığı baxımından “Difai fədailəri” sənədli-tarixi romandır. Romanın süjet xətti XX əsrin əvvəllərində gizli fəaliyyət göstərmiş “Difai” təşkilatının fəaliyyəti əsasında qurulur. Roman müəllifi bu təşkilata aid arxiv materialları və rəsmi sənədlərdən fəal istifadə edir. Əsərin sənədli - tarixi romana aid edilməsi onun yalnız gizli təşkilatın fəaliyyəti haqqında sənədlərin bədii şəkildə yenidən işlənməsi deyil, həm də tarixi hadisələrin müəllif şərhli ilə bağlıdır ki, S. Rüstəmxanlı həmin hadisələrin müasiri ola bilməzdi (söhbət XX əsrin əvvəllərindəki hadisələrdən gedir).

Yazıçı Güllü Məmmədovanın “Oğurlanmış Zəngəzur” romanı müəllif tərəfindən “tarixi sənədli roman” kimi oxuculara təqdim edilir. Güllü Məmmədova romanında qələmə aldığı əsas hadisələri sənədə (tarixi faktlara) uyğun quraraq, bədii uydurma əsasında əlavə süjet xətləri və səhnələri romana daxil edir. “Oğurlanmış Zəngəzur” romanında 1918-1920-ci illərdə Zəngəzur və Qarabağda ermənilərin azərbaycanlılara qarşı apardıqları mənfur əməllər, törətmiş olduqları soyqırımlar oxuculara təqdim edilir.

Nəriman Mahmud “Zəncirlənmiş ədalət” əsərinin janrını bədii - publisistik - sənədli roman kimi müəyyənləşdirmişdir. Roman mürəkkəb janr strukturuna malikdir. Əsərdə bədii təxəyyül publisistik və sənədli təhkiyə ilə qarışmışdır. İstifadə olunmuş janr strukturu zabit Ramil Səfərovun bioqrafiyasını və Qarabağ münaqişəsinin tarixini paralel, lakin bir-biri ilə bağlı süjet xətlərində açmağa imkan vermişdir. Nəriman Mahmudun “Zəncirlənmiş ədalət” romanında müəllif Səfərovun Macarıstanda həbs olunmasına aparan yolu ədəbi şərhilərlə oxucusuna çatdırmağa cəhd edir. Əsərdə Qarabağ müharibəsi zamanı separatçıların törətmiş olduğu vəhşiliklər təsvir edilir.

Sabir Əhmədlinin “Axirət sevdası”, “Ömür urası”, “Kütlə”, “Kef” əsərləri Qarabağ həqiqətlərinin acı gerçəklərini əks etdirmişdir. Sabir Əhmədlinin “Axirət sevdası”, “Ömür urası” və “Kef” əsərləri tədqiqatçılar tərəfindən trilogiya kimi təqdim edilməkdədir. T. Əlişanoğlu əsərləri ilk trilogiya kimi təqdim edərək qeyd edir ki, “deyərdim: Qarabağ müharibəsi mövzusu ümumən ədəbiyyatımıza bu trilogiya ilə girir”.²⁸² Müəllifin belə yanaşması maraq doğurur: “Axirət sevdası” üç romandan ibarət trilogiyadır; əgər eyni adlı birinci romanda müharibə ilə üz-üzə insanın Əbədiyyət axtarışları (ruhi varlığı) predmet seçilmişsə, “Kef”də müharibə şəraitində insanın başlıca olaraq nəfsi - cismani yaşamları hədəfdədirsə, “Ömür urası”nda yazıçının diqqəti bu dəfə İnsanın mənəvi siması, “yer sakini”nin məğzi - mənası, yer ölçüləri üzərindədir”.

“Axirət sevdası” əsərinin janrı dövrünün xronikasını əks etdirməsi baxımından maraq kəsb edir. SSRİ kimi bir imperiyanın süqutunu, baş vermiş sosial-siyasi hadisələri əks etdirən əsər Qarabağ hadisələrinə biganə qalmır. Qarabağda baş vermiş hadisələri bədii təxəyyülün məhsulu kimi qələmə alaraq oxucuya təqdim etmiş müəllif həyat həqiqətlərini çılpalığı ilə oxucusuna çatdırır. Yazıçı 1980-ci illərin axırlarında formalaşmış Meydan Hərəkatını əks etdirən “Kütlə” romanında Qarabağ hadisələrinə görə xalqın birləşməsinə, azadlıqları uğrunda meydanlarda mücadiləyə səsləyişlə yanaşı, cəmiyyətdə baş alıb gedən özbaşınalıqlara, sosial ədalətsizliyə etiraz səslərini yüksəltmələrini əks etdirir. Sabir Əhmədli müəllifi olduğu romanda müasir prosesləri izləməklə tarixi yaddaş amilini açıqlayır. Erməni yaraqlılarının millətin başına gətirdikləri faciələr, 1915-ci il Türkiyəyə qarşı etdikləri mənfur əməlləri, torpaqlarımızı işğal etmələri romanda tarixi yaddaş prizmasından təqdim edilir. Romanın qəhrəmanı Adas müəllifin prototipidir. Müəllifin çatdırmaq istədiyi fikirlər hərəkət iştirakçısı Adas müəllim vasitəsilə təqdim edilir.

²⁸² Əlişanoğlu T. Sabir Əhmədlinin trilogiyası (Tənqid.net) // <http://yarpaq.az/az/tehran-elianoglu-sabir-ehmedlinin-trilogiyasi-tenqidnet/test>;

Qələmə alınmış Qarabağ romanlarının bir qismi müəyyən tarixi məqamlara nəzər salması ilə diqqəti cəlb edir, digər qismi Qarabağ probleminin təqdim edilməsi baxımından özəl xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

Ədəbiyyatşünaslıqda Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı və ondan sonrakı dövrdə, daha dəqiqi, Vətən müharibəsinə qədər olan zaman axarında qələmə alınmış romanlar yeni roman janrı kimi formalaşmışdır. Qarabağ mövzusunda yaradılan romanlar özəl xüsusiyyətlərinə görə roman janrının yeni bir növünün – “Qarabağ romanı”nın formalaşması haqqında fikirlərin irəli sürülməsinə əsas verir. Çünki bu tip əsərlər nəsr janrının əlamətlərinə görə özünün fərqli xüsusiyyətləri ilə seçilir. Fikrimizcə, bu xüsusiyyətlər müəlliflərin istəklərindən yox, problemin xarakter və məzmunundan irəli gəlir. Nəticədə, belə əsərlərin ekspozisiyasında tarixi keçmişə diqqət yetirilərək Ermənistanın Azərbaycana əvvəllər müşahidə edilən iddialarının təhlili əks etdirilir; zirvə nöqtəsi kimi Qarabağın və ona yaxın rayonların işğalının, ermənilərin törətdiyi bəşəri cinayətlərin əks etdirilməsi əsas məqsəd kimi qəbul edilir; əsərin finalı gələcəyə yönəlmiş olur ki, bu da, bir qayda olaraq torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi uğrunda mübarizəyə çağırış və milli intibaha ümid öz bədii əksini tapır. Elçin Mehrəliyevin “Doxsanıncı illər” romanının finalı (hadisənin sonu) Ümidin sağ qalması, dünyada ən əziz varlıq olan anasına qovuşması ilə bitir. Bu, müəllifin genetik milli dəyərlərə mənsub olan və eyni zamanda hələ kamil şəxsiyyət kimi formalaşmamış yeniyetmə Ümidin timsalında Azərbaycan millətinin gələcəyinə işarəsidir, bununla da o, əsərdə göstərilməyən, lakin mənaca nəzərdə tutulan proloqu oxucunun öz öhdəsinə buraxır.

“Qarabağ romanı” janrında qələmə alınmış əsərlərin daha bir fərqli xüsusiyyəti simvolik obrazlarla zəngin olmasıdır. Məsələn, bir çox hallarda Vətən ağrısı ata-ananın iztirablı yaşıntılarında əks etdirilir, Azərbaycanın gələcəyi inkişaf potensialına malik pak bir uşağın, yeniyetmənin taleyi ilə bağlanır, düşmənin obrazı isə əsasən azərbaycanlıların arasında böyümüş, bu xalqın

çörəyini yemiş xain erməni obrazlarında təcəssüm etdirilir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ədəbiyyatımızda müharibə mövzusunda yaradılmış əsərlər çoxdur. Ədiblərimiz tərəfindən 1917-ci ilin Oktyabr inqilabından sonra baş vermiş vətəndaş qarşıdurmasına, İkinci Dünya müharibəsinə, Əfqanıstan müharibəsinə aid dəyərli romanlar yaradılmışdır. Lakin “Qarabağ romanları” bu əsərlərdən əsaslı surətdə fərqlənməkdədir. Məsələn, Böyük Vətən müharibəsi haqqında yazılmış romanlarda azərbaycanlılar Sovet İttifaqının müdafiəsi, kommunist ideologiyasının qələbəsi və faşizmin məhv edilməsi uğrunda döyüşürlər, “Qarabağ romanları”nda isə onlar öz milli varlıqları və dogma torpaqları uğrunda mübarizə aparır, ana-bacılarının namuslarını qorumağa çalışırlar. Təbii ki, bu fərqləndirici amil müqayisə etdiyimiz romanların strukturuna və qayəsinə də təsir etmişdir. Bundan əlavə, sovet romanının ruhunda qələbə pafosu, internasionalizm, digər xalqların “azad edilməsi naminə” aparılan mübarizədə “sovetlər ordusunun vahid tarixi qüvvəyə çevrilməsi” notları üstünlük təşkil edirsə, “Qarabağ romanları”nda aparılan mübarizə Azərbaycan millətinin olum və ya ölüm seçiminə çevrilir. Dünya müharibəsindən bəhs edən romanların əsas qəhrəmanı “sovet xalqı” və bəzi hallarda internasionallaşdırılmış əsgərdir, “Qarabağ romanı”nda isə əsas qəhrəman, itki və məğlubiyyətlərinə baxmayaraq, azad yaşamaq haqqına malik dinc, sadə Azərbaycan vətəndaşıdır.

Elçin Mehrəliyevin “Doxsanıncı illər”, Sabir Əhmədlinin “Ömür urası”, Aqil Abbasın “Dolu”, Nüşabə Məmmədlinin “Zəngülə”, Hüseynbala Mirələmovun “Dağlarda atılan güllə”, Fazil Günəyin “Qara qan”, Salatın Əhmədovanın “Kişilik səngəri” və digər əsərlər “Qarabağ romanları” kimi maraq doğururlar.

Elçin Mehrəliyevin “Doxsanıncı illər” romanı dövrünün nəbzini tutaraq, real faktları tam çılpalığı ilə göstərdiyindən müasir Azərbaycan nəsrinin şərti olaraq “Qarabağ romanları” adlandırdığımız növündə qələmə alınmış kamil nümunələrdən biri hesab edilməlidir. Xalqın tarixi yaddaşında həkk olunmuş faciələrin – ermənilərin cinayətkar əməllərinin yazıçı tərəfindən

maraqlı təfərrüatlar, təsvir vasitələri ilə verilməsi təqdirəlayiqdir. Bədii nəsr nümunəsi həyatı tam, real təsvir edərək, ziddiyyətlərlə birlikdə göstərə bilirsə o əsər tarixi reallığı əks etdirmək baxımından qiymətlidir. Romanda ucqar Azərbaycan kəndində həyat tərz, sadə azərbaycanlıların mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri, bir quruluşun dağlaraq başqa, yeni bir quruluşla əvəz edildiyi vaxtlarda ictimai münasibətlər və belə bir dövrdə ermənilərin başladığı işğalçı müharibənin Azərbaycan xalqına gətirdiyi fəlakətlər təsvir edilir. Bədii əsərin uğurunu təmin edən başlıca şərtlərdən biri də milli - mənəvi dəyərlərin həyat həqiqətləri ilə bədii həqiqətlərin sintezi şəklində verilməsidir. Bu da əsərin kamil və real alınmasına şərait yaradaraq, müəllifin işğalçı müharibəyə etirazını ifadə edir. Sözsüz ki, bu etiraz təkcə romanı qələmə almış müəllifin deyil, həmçinin bütün bəşəriyyətin, xüsusən də azərbaycanlıların etirazıdır.

Mahirə Abdullanın qələmə aldığı “Əvvəl axır” romanı isə struktur baxımından diqqəti cəlb edir. Strukturca “Narkoman”, “Agah” və “Ağdərədən üzübəri” kimi üç hissədən ibarət olan romanın ayrı-ayrı hissələri sosial-siyasi varlığın müxtəlif problemlərinə həsr edilib. Onların sujet xətlərinin əlaqəliyi, bəzi obrazların eyniliyi “Narkoman”, “Agah” və “Ağdərədən üzübəri”nin bir nəsr əsərinin komponentləri olmasını qeyd etməyə əsas verir. Bununla yanaşı bu hissələri birləşdirən ən vacib amil onların erməni vəhşiliklərinə qarşı etirazıdır, bu müharibənin törətdiyi fəlakətlər, üzüntülər, dağıntılar, ən başlıcası onun mənfi nəticələrinin ardıcıl açıqlanmasıdır.

Yazıçı Güllü Məmmədova “Fatehlərin zəfəri” (Xüsusi təyinatlılar) romanını oxuculara sənədli roman kimi təqdim edir. Güllü Məmmədovanın “Fatehlərin zəfəri” (Xüsusi təyinatlılar) romanında sənədliliyi bədii metod kimi qəbul etməsi inkaredilməzdir. Müəllif romanda təsvir etdiyi əsas hadisələri tarixi faktlara uyğun qurur, eyni zamanda bədii uydurma əsasında əlavə sujet xətləri və səhnələrini daxil edir. Güllü Məmmədova Şuşanın ümumiləşdirilmiş obrazını verməklə yanaşı zəfərinin tarixindən bəhs edir. Müəllif romanda bəzi tarixi hadisələrə müəllif

şərhi ilə münasibətini də bildirir ki, bu da yazıçının həmin hadisələrin müasiri olmaması ilə əlaqəlidir. Romanda bioqrafıya elementlərini ehtiva etməsi, romanda tarixi şəxslərin təqdimi ilə əlaqəlidir. Müəllif romanda Xüsusi təyinatlıların komandiri, polkovnik Tehran Mənsimov, kapitan Əli Kərimov, general – leytenant Hikmət Mirzəyev, polkovnik-leytendant Anar Əliyev, həkim Adil Əfəndiyev, baş leytenant Çoşqun Əhmədov, kapitan Kamil Şirinov, mayor Malik Əliyev, kəşfiyyatçı Ceyhun Sədrayev, briqada komandiri Rəşad Aslanov, 1992-ci il Daşaltı əməliyyatının 5-ci qrupun on bir nəfərlik Xüsusi təyinatlıların komandiri polkovnik Riad Əhmədov kimi müasirlərimizin hərbi fəaliyyətlərini, hətta həyatları ilə bağlı məqamlarını açıqlayır. Romanda milli tarix, hərbi hücumlar və s. haqqında diskurs aparılır. Əsərin qəhrəmanlarının düşüncələri ilə bu və ya digər tarixi faktlar barəsində tarixi məqamlara müfəssəl qiymət verilməsi diqqətdən yayınmır.

Qarabağ mövzusunda qələmə alınmış romanlar yalnız janr qarışıqlığı baxımından deyil, ədəbi cərəyan və üslublara xas olmaları ilə diqqəti cəlb edirlər. Şəmil Sadiqin postmodern üslubda qələmə alınmış “OdƏrlər” (Türkün ən gizli və çağdaş tarixindən) romanında hadisələr zəbt olunmuş torpaqlarda müəyyən tapşırıq dalınca yollanmış beş OdƏrin-igidin talelərinin əksini tapması ilə yanaşı, standart olmayan ədəbi üslubda, daha doğrusu postmodern üslubda yazılması ilə diqqəti cəlb edir. Şəmil Sadiqin “OdƏrlər” romanı postmodern üslubunda yazılan və eyni zamanda Qarabağ münaqişəsinə həsr olunan nadir iri bədii nəsr nümunəsidir. Qarabağ münaqişəsi Azərbaycan romançılarının daim diqqət mərkəzində olması qələmə alınmış əsərlərlə təsdiqini tapmaqdadır. Əksər romanlar realizm üslubunda yaradılmış və Qarabağ müharibəsinin dəhşətli olaylarının əks etdirilməsinə həsr olunur. “OdƏrlər”də isə Qarabağ münaqişəsi fabulanın formalaşdırılması üçün istifadə edilir, lakin artıq süjet xətlərində Qarabağ münaqişəsi aparıcı faktor kimi çıxış etmir. Romanın iki əsas süjet xətti var. Birinci süjet xətti “Ulu Şaman” adlı məxfi təşkilatın fəaliyyətini əhatə edir, ikinci süjet xətti isə - mifoloji

keçmiş i əhatə edir. İki əsas süjet xəttini bir müəllif ideyası birləşdirir: xalqın tarixi yolu və inkişaf perspektivləri.

Postmodernizm tarixi və inkişafı düz xətt boyu olan proses kimi qəbul etmir, onu (tarixi) dalgavari inkişaf prosesi kimi anlayır. Postmodernizm tərəfdarlarına görə tarix və zaman qeyri - xətti xüsusiyyətə malikdir. Şəmil Sadiqin “OdƏrlər” romanında keçmiş inkar edilmir, lakin onun təsviri müasirlik ilə qarışılıqlı şəkildə verilir, xalqın tarixində qeyri ardıcılıq qabardılır. Tarixin bu aspektdə təsviri müəllifə xalqın inkişaf perspektivləri haqqında düşüncələrini əks etdirməsinə imkan vermişdir. Şəmil Sadiqin “OdƏrlər” romanında bədii vaxt postmodernizmin ənənələri əsasında strukturlaşdırılmışdır. Əsərdə tarixlə müasirliyin vəhdəti paralel şəkildə özünü büruzə verir. Qədim xalqların dini, psixoloji, mənəvi, mədəni və yaradıcı inkişaf xüsusiyyətlərinin qarşılaşdırılması zamanı meydana çıxan identik hallar Şərq-Qərb mədəni - tarixi münasibətlər kontekstinin ortaya gətirdiyi ədəbi zərurət kimi özünü göstərir.

Postmodern romanlarda zamanın “sıxlaşma”sı (“sıxılma”) ona gətirib çıxarır ki, bədii əsərdə fasiləli nizamlı zamandan dövrü prosesə keçidi və ya da zamanın “dondurulmasına” ehtimal edilir. Məkan “sıxılma”sı real və sürreal qarşılıqlı nüfuz etmənin güclənməsidir. Zaman çərçivəsində zamansızlığı nəzərə çarpdırmaqla sərbəst hərəkət etmələr əsərin ahəngdarlığına xələl gətirmir. Şəmil Sadiqin “OdƏrlər” romanında fabula Odərlərin Şuşaya yürüşü və Dədə Əfəndinin altı söhbəti əsasında inkişaf edir. Hadisələr pərakəndəlik xarakteri daşısa da, bəzən bir-biri ilə əlaqəli olmasalar da romanın əsas ideyası ilə süjet xəttlərinə birləşdirilir.

Postmodern əsərlərdə xronoloji ardıcılıqla nəql edilməyən hadisələr yanaşı dura bilir. Postmodern romanlarda parçalılıq, bölünmüşlük, fragmentarlıq təqdir edilir. Postmodern romanlarda fərdiliyin yox edildiyi mətn konkret bir təhkiyə növündə olmur, müəllif istədiyi növə rahatlıqla keçir. Subyektlə obyekt, daxili dünya ilə xarici aləm, reallıq ilə qeyri-reallıq sərhədi olmayan postmodern mətnlərdə subyektin varlığı konkret olmur.

“OdƏrlər” əsərində sadalan əlamətlərdən başqa postmodern romanlara aid digər əlamətləri də görmək olar. Postmodernlik Şəmil Sadiqə geniş bədii imkanlar vermişdi. İlk növbədə, Azərbaycan xalqının etnogenezi, kosmogenezi və antropogenezi ilə əlaqəli problemlərə dair müəllif yanaşmasının oxucuya çatdırılmasıdır. “OdƏrlər” soydaşlarımız tərəfindən birmənalı qəbul edilməyəcək. Şəmil Sadiqin romanı və Orxan Pamukun bir sıra əsərləri arasında paralellər aparmaq olar. Ümuminsan dəyərlər üç zaman kəsiyində, keçmiş, indiki və gələcək zamanda, xalqın müasir durumu və gələcəyi babalardan qalan irsin (ilk növbədə milli və dini görüşlərə aid) bədii rekonstruksiyası prizmasından açqlanır. Bu cür müəllif ideyasının əks etdirilməsi, bir tərəfdən müəllifdən ədəbiyyatın mükəmməl bilməsini, o biri tərəfdən isə vətəndaş vətənpərvərliyini tələb edir.

Postmodern ədəbiyyat intertekstual əlaqələri ilə seçilir. Şəmil Sadiqin “OdƏrlər” romanı da istisna deyil. Bir tərəfdən, roman Hüseyn Cavidin və İsa Hüseynovun əsərləri ilə sıx intertekstual əlaqədədir. Hüseyn Cavidin qələminə aid “Ölüm var ki, həyat qədər dəyərlı...” ifadəsinin epıqraf kimi verilməsi də təsədüfi deyil. Şəmil Sadiq İsa Hüseynov tərəfindən formalaşdırılmış SafAğ konseptual sistemə tez-tez müraciət edir. Digər tərəfdən isə, “OdƏrlər” romanında Şəmil Sadiqin əvvəlki romanları ilə intertekstual əlaqələri müşahidə etmək olar.

Postmodern roman ənənəvi romandan fərqli olaraq, süjetin kollaj və montaj prinsipləri əsasında formalaşdırılması ilə seçilir. “OdƏrlər” romanında tez-tez bir süjet xəttinə aid epizod digər süjet xəttinə aid epizod çərçivəsində verilir. Şəmil Sadiqin “OdƏrlər” romanında epizodların və süjet xətlərinin bir-birinə xaoslı qarışması özünü aydın şəkildə göstərir. Bu da fabulanın inkişafına gözlənilməzlik gətirir, əsərdə emosional çaraları zənginləşdirir. Süjeti montaj edərək müəllif qaldırılan problemlərin kəskin bədii əks olunmasına nail olur. Xalqın olum və ölüm seçim qarşısında durduğunun kəskin bədii əksi üçün montaj priyomundan geniş istifadə olunur. Montajın təsiri əsasında bu seçim dram əsərlərinə xas katarsis ilə açqlanır.

Postmodern romanlarda müəlliflər insan və dünya arasındakı ziddiyyətləri simvolik obrazlardan, işarə və eyhamlardan istifadə edərək, əsərin hədudlarından kənarda olan məkanın bədii izahını verməyə cəhd edirlər. Şəmil Sadiqin romanında geniş yayılmış bir sıra simvollar yeni məzmunla zənginləşdirilir. Məsələn, romanda qılinc xeyrin şəhər ilə daimi mübarizədə xeyrə sadiqliyin rəmzidir. Arslan təşkilata üzv qəbul edilərkən Kamandar Heydərov öz kadrına bir qılinc uzadır. Onun Arslana, yəni Qoroğlun uzatdığı qılinc əsərdə rəmzi məna daşıyır: “Tanrının qılincini simvolizə edirdi. Bütün böyük sərkərdələr daim həmin bu qılincin axtarışında olmuşdur. Atillanın əldə etdiyi qılinc də, Qoroğlunun (Goroğlunun, Koroğlunun) göylərdən gələn Misri qılinci də bu qılincdən idi. – Qoroğlu, yaxın gəl, al bu qılinci. Bundan sonra son damla qanına qədər haqq yolundan yayınmayacağına and iç!”

Ümumiyyətlə, dünya ədəbiyyatında olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında da postmodern üslubda qələmə alınmış əsərlərə reaksiyalar birmənalı olmamışdır. Bu proses postmodern üslubda qələmə alınmış roman nümunələrinə xas janr və struktur yeniliklərini qəbul etməyənlər arasında ədəbi metod, mövqə mübarizəsinə çevrildi. Ədəbiyyatımızda roman janrının “yenilənməsi” baxımından özündə əsas yük daşıyan postmodern roman tərəfdarlarının az olmasına baxmayaraq, bu üslubda qələmə alınmış əsərlər ədəbi müstəvidən nəzərdən keçirilərək öz real qiymətlərini ala bilmələri təqdirəlayiqdir. Şəmil Sadiqin “OdƏrlər” romanı da ədəbiyyatda öz real qiymətini almağa qadir olan roman nümunəsidir.

Qarabağ mövzusunda qələmə alınmış romanlarda az rast gəlinən “roman içində roman” şəklində əsərlərin qələmə alınması da diqqəti cəlb edir. Kamil Əfsəroğlunun “Çadır” romanı “roman içində roman”ı xatırladır. Müəllif Xalığı və onun necə qaçqın düşməsini, çadır həyatını təsvir edir, həmçinin romanda ordubası Sabutay bəhədirlə və monqol qoşunları ilə bağlı hadisələri nəql edir. Romanda ordubası Sabutay bəhədirlə və monqol qoşunları ilə bağlı hadisələrin nəqli romanda başqa bir hadisənin

nəql edilməsini əks etdirir: “Göz işlədikcə uzanan çöllük ordu-başı Sabutay bahadıra hardasa doğma yerlərini – monqol qobularını andırırdı və ona görə də bu qısır məkan onu üzürdü”. Müəllifin “roman içində roman”da çadırlar arasındakı fərqləri təqdim etməsi oxucunun diqqətindən yayınmır. Xalığın məskunlaşdığı çadıyla ordubaşı Sabutay bahadının çadırı arasındakı fərqlər müəllif tərəfindən incələnilir. Müəllif ordubaşı Sabutay bahadının çadırını tərif edir: “...Onun çadırı yan-yörədə qurulmuş minbaşı çadırlarıyla eyni səviyyədəydi. Sərkərdənin çadırı sarımtıl rəngi və bir də dirəyə bağlanmış at quyruğu tuğuyla seçilirdi. Çadırın içi ikiqat basılmış qalın keçəylə döşənmiş, üstündən zərif Təbriz xalıları sərilmişdi”.²⁸³

Kamil Əfsəroğlu Monqolustandan Muğanacan gələn Böyük İmperiya Ordusunun sərkərdəsi Sabutay bahadı təqdim etməklə, xalqımızın tarixi qəsbkarlara qarşı mübarizə aparmaları ilə yanaşı, qələbə qazanması məqamına da toxunur. Romanda Sabutayla bağlı hissədə Sabutay bahadının, Cəbə Noyun, onbaşı Sarlık və s. obrazlarla da rastlaşırıq ki, bunlar bizə əsərin “roman içində roman” kimi təqdim edilməsinə əsas yaradır. Hətta əsərdə monqol döyüşçülərinin iri çinar ağaclarının yaş gövdələrini doğrayaq daşı əvəz etmələri, sevimli yeməkləri olan pilənin hazırlanma qaydası, Tenqriyə, günəşə ibadət etmələri və s. məqamlar da açıqlanır. Pilənin monqolların süfrəsinə Çingiz xanın gətirməsi məqamı müəllifin “roman içində roman”ında təqdim etdiyi hissədə əksini tapır.

K. Əfsəroğlu romanda monqollarla bağlı məqamı əlaqələndirir. Zəhərlənərək öldürülmüş, yəni “...öz kahallığı ucbatından, zəhərdən - ağıdan yox, qılınc yarasından ölmüş döyüşçü kimi torpağ tapşırılmalı” olmuş Sarlıkın məzarını Xalq su quyusu qazmaq istəyərkən bilmədən açır: “...Bura bax, elə bil döyüşçünü silahıynan quyulayıblar. Allah bilir nə vaxtın qəbiridi...”²⁸⁴

Kamil Əfsəroğlu “Çadır” romanında Qarabağ müharibəsinin törətmiş olduğu faciələrə, insanların doğma yurd-yuvalarından

²⁸³ Əfsəroğlu K. Çadır. Bakı, “Orxan” NPM, 2020. 336 səh. s. 160;

²⁸⁴ Əfsəroğlu K. Çadır. Bakı, “Orxan” NPM, 2020. 336 səh. s. 170;

zorən didərgin düşmələrinə, çadır həyatına məhkum olunmalarına aydınlıq gətirir. Əsər Birinci Qarabağ müharibəsinin nəticəsi kimi xalqımızın üzləşdiyi problemləri açıqlayır.

Azad Qaradərəlinin “Cəbrayıl əfsanəsi” romanı “roman içində roman” təsiri buraxır. Qafandan dostluq görüşlərindən qayıtdıqdan sonra “Qaçaq Fərzalı” haqqında məqalə hazırlamış YA-ZİÇİnin Zəngəzurun məşhur qaçağı Qaçaq Fərzalı haqqında söylədikləri romanda başqa süjet kimi diqqəti cəlb edir. Əsərin iki süjet xətti üzərində inkişafı nəzərdən qaçmır: I Cəbrayıl Dövlətzadə ilə bağlı süjet və II Qaçaq Fərzalı ilə bağlı süjet. “Qaçaq Fərzalı” “Güllə səsi”, “Müəllif”, “Hüseynalı”, “Tutu”, “Ermənilərlə ilk görüş”, “Tələ”, “Vəbə”, “İkinci erməni-müsəlman davası” kimi başlıqlı hissələrdə oxuculara təqdim edilir. Müəllif “Qaçaq Fərzalı” bölümündə yalnız Qaçaq Fərzalının deyil, Qaçaq Nəbinin də obrazını canlandırır: “Qaçaq Nəbinin xəyanət nəticəsində öldürülməsinnən düz beş il keçmişdi. Bu beş ildə dağlar Nəbi adını sinəsinə yazmış, qartallar o yazını gözləri ilə göylərə qaldırmış, ərşin hər tərəfinnən aləmə bəyan etmişdilər”.²⁸⁵ Müəllif Qaçaq Fərzalı haqqında geniş bilgi verməklə onun obrazını canlandırır. Müəllif başqa insanların düşüncələrində, dialoqlarında Qaçaq Fərzalının obrazını canlandırmağa nail olur: “Atını qabaqda sürən Qara bəy düşünürdü: “Bu Fərzalı igid adamdı, əslində. Milləti belə adamların varlığı qoruyur. Mən millətin düşmanlarına qulluq eliyirəm, o da o düşmənlərə, elə mənə də qarşı vuruşur...”²⁸⁶

Azad Qaradərəlinin Cəbrayıl Dövlətzadə və Qaçaq Fərzalının həyat və döyüş fəaliyyətlərinə ayrı-ayrılıqda nəzər salması, oxuculara təqdim etməsi “roman içində roman” strukturuna uyğun olması inkaredilməzdir. Müəllifin hər iki qəhrəmanı Zəngi-
lanlıdır. Qaçaq Fərzalı (Fərzalı İmamqulu oğlu, 1878-1928) XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində, Cəbrayıl Dövlətzadə (2001-2020) isə XXI əsrdə, daha dəqiqi XXI əsrin əvvəllərində yaşamış tarixi şəxsiyyətlərdir. Müəllif romanda hər iki qəhrəmanın

²⁸⁵ Qaradərəli A. Cəbrayıl əfsanəsi (radiatoroman). Bakı. Mücrü Nəşriyyatı, 2021, 176 səh. s. 32;

²⁸⁶ Qaradərəli A. Cəbrayıl əfsanəsi (radiatoroman). Bakı. Mücrü Nəşriyyatı, 2021, 176 səh. s. 80;

həyatı, ermənilərə qarşı vuruşmaları və s. haqqında ayrı-ayrı epizodlarla təqdim edir. Oxucu müəllifin əsərini “roman içində roman” kimi oxuyur. Bir-birinin içərisində olan romanlar bir-birinə xələl gətirmir, bir-birilərini kölgədə qoymur. Müəllif hər iki qəhrəmanı ayrı-ayrılıqda təqdim edir. Müəllif Qaçaq Fərzalı haqqında “Qaçaq Fərzalı” (2016) kimi ayrıca kitab qələmə almışdır. Yazıçı “Aşıqlər”, “Zəngəzur qazısı Bəhlul Behcət” kitablarında və “Kuma-Manıç çökəkliyi” romanında Qaçaq Fərzalıdan bəhs edir.

Çağdaş Azərbaycan romanında “magiya”nın simvollaşdırılması Qarabağ mövzusunda yazılmış bədii əsərlərdə əksini tapması maraq doğurur. Qarabağ mövzusunda elmi-nəzəri fikirdə ən çox müzakirəyə səbəb olmuş Aqil Abbasın “Dolu” romanının adının ikimənalı olması, romanda bir çox simvolik, rəmzi detalların işlənməsi əsərə qeyri-realist əlamətlərin əlavə edilməsini göstərir. Aqil Abbasın “Dolu” romanının çoxcəhətli və çoxsəsli olması, real hadisələrin mistik çalarlarla təqdim edilməsi əsəri realılıqla qeyri-reallıq kontekstində təqdim edir. Milli varlığın taleyi probleminə toxunulan romanda təsvir edilən, simvolik, rəmzi məkana çevrilə bilməyən məkan “Dünyanın ən varlı” şəhəri kimi təqdim edilir. Romanda Dünyanın Ən Varlı Şəhəri, Drakon, Əzrayıl, Pələng və başqa obrazların da rəmzi məna daşması maraq doğurur. “Dolu” romanının adı da həm həqiqi, həm də məcazi mənada səslənməsi məqamı gözdən qaçmır: “...Uşaqlar bu Dolu ilə oynaya bilmirdilər, ağızlarına atıb konfet kimi sümürə bilmirdilər. Bu Dolunun musiqisindən ləzzət almaq olmurdu, bu Dolunun musiqisi insanların beyninə bir dolu kimi dəyib ruhunu əzirdi. Göydən dolu yağmırdı, Əzrayıl yağdırdı”.²⁸⁷

Aqil Abbas bir yazıçı kimi xalqın yaşadığı real müharibəni realist üslubdan uzaqlaşaraq, hadisələrə fərqli bir prizmadan baxaraq, ənənəvi nəsr təsvirindən fərqli cəhətdə təqdim edir. Əsərdə təsvir olunan müharibənin dəhşətləri birbaşa təsvir edilmir, mənalara köklənmiş obraz və hadisələrlə oxuculara çatdırılır.

²⁸⁷ Abbas A. Dolu (roman). Bakı. Təhsil, 2008;

“Dolu” romanının maraqlı məqamlarından biri müəllifin əsərində mistikaya müraciət etməsidir. Roman mistik təsvirlərdən, rəmzlər və işarələrdən xali deyil. Romanda Allah və mələk obrazlarının yaradılmasına cəhd edilir. Bu obrazlar romanda mifik, yaxud müqəddəsləşmiş obraz kimi diqqəti cəlb edir. Romanda bəzən reallıqdan uzaq səhnələrin yer aldığını görürük. Drakonun ölüm səhnəsi reallıqdan uzaq hadisə kimi təsvir edilir. Drakonu qorumaq istəyən mələklər xatırlanır. Anasını tapıb, qucağında ədəbi yuxuya gedir. Müəllif bunları mistik bir üsulla qələmə alır: “Drakon isə yalnız əlləriylə qana boyanmış üzünü güllələrdən qorumağa çalışdı və:

- Ay...

Drakonun çiyindəki mələklər gördü ki, güllələr onu son anda anasını çağırmağa qoymayacaqlar, özlərini atdılar güllələrin qabağına. Güllələr mələkləri dəşik-dəşik elədi, amma bu bir an kifayət elədi ki, Drakon anasını çağırırsın...

...ana...

Yaratdığı dünyanı onun iradəsi əleyhinə məhvərindən çıxarmış insanlara qəzəblənən Tanrı yorulmuşdu. Mühəribədə qırılan bu günahsız cavanlar kimi o da vaxtından əvvəl qocalmışdı. Qibləsini azmış insanların üzünü yenidən qibləyə çevirmək üçün bir peyğəmbərə ehtiyac olduğunu görmüşdü. Və bu peyğəmbəri tapmaq ümidiylə yer üzünə göndərdiyi mələklər dünyanın altını üstünə çevirsələr də Tanrının istədiyini tapa bilməmişdilər. Tanrının da yanına əliboş qayıtmağa qorxurdular. Birdən göy üzünü kimi təmiz, Zəməzəm suyu kimi saf, göz yaşı kimi dıqduru bir səs eşitmişdilər. Bu səsi sahibinin qanından, ruhundan soyub Tanrıya hədiyyə gətirmişdilər. Və artıq öz yaratdıqları ilə bacara bilməyən Tanrı qəzəbini soyutmaq, bir az yorğunluğunu çıxarmaq istəyəndə Qədir Rüstəmovun səsinə qulaq asırdı. Bu səs onu qoymurdu ki, insanları məhşərə çəkib qiyam-qiyamət gününü qursun, şeytan bayram eləsin. Və Qədir Rüstəmovun səsi ruhuna necə işləmişdisə Yiyəsiz Övladların yalvarışlarını eşitmirdi. İndi də eşitməyəcəkdi...

Qədir Rüstəmovun səsi “ay ana” fəryadından diksindi və susdu. Və bu an Tanrı da Drakonun fəryadını eşitdi. Və yaratdığı bu şah əsərin son arzusunu ürəyində qoymadı...

...“Ay ana” sədası bir anda cənnəti silkələdi...

Drakonun anası bu səsə dik atıldı:

- Can ana!

...Bu vaxt Pələngin bir parça göy üzündə Tanrını axtaran gözləri güclü bir işıq gördü, bir nur gördü - Tanrı Dünyanın bu Ən Güzəl Ölüsünə bir nur kimi, bir işıq kimi göründü - və Pələng rahat-rahət gözlərini qapadı...

...Drakon isə girdi anasının qucağına:

- Yaman yorulmuşam, ay ana. Qoy bir az yatım”.

Yazıçı Azad Qaradərəli “Cəbrayıl əfsanəsi” romanının janrını radioroman kimi təqdim edir. Adından göründüyü kimi əsər radio və roman məfhumlarının birləşməsindən yaranmışdır. Son dövr ədəbiyyatında kommunikasiya texniki vasitələrin inkişafı kreollaşmış romanların meydana çıxmasını sürətləndirdi. Bu növ romanlara audioroman, kinoroman, hipermetn - romanı (hiperteks - roman) və s. aiddir. Bu əsərlər texniki kommunikasiya vasitələrinin retranslyasiya xüsusiyyətlərini nəzərə alır. Kreollaşmış romanlarda verbal və qeyri-verbal təhkiyə informasiyanın ötürülməsi üsulları ilə uyğunlaşır, janr forması isə yalnız kommunikasiya sosial aspektlərin deyil, həm də texniki təsirə məruz qalır. Azad Qaradərəli əsərini radioroman adlandırmasına aydınlıq gətirərək qeyd edir ki, “ənənəvi romançılıqdan kənara çıxılan əsər dramatik - epik səpkidə, bəlkə də ilk eksperiment kimi radioroman janrındadır”.²⁸⁸ Əsəri radioroman janrında olmasına toxunan müəllif radioroman anlayışına aydınlıq gətirməyə də cəhd edir. “Nədir radioroman?” sualını oxucuya ünvanlayan yazıçı suala müəllif kimi də cavab verir: “radiopyeslərdə obrazların vizual tərəfləri olmadığı kimi, burada da surətlər sanki bir-birini görmədən yalnız səslərini eşidir. Hətta romanın iki əsas qəh-

²⁸⁸ Qaradərəli A. Cəbrayıl əfsanəsi (radioroman). Bakı. Mücrü Nəşriyyatı, 2021, 176 səh. s. 3;

rəmanı Qaçaq Fərzalı ilə Cəbrayılın arasında 90 ildən artıq zaman fərqi olsa da, onlar da bir-birinin səsinə duyurlar”.²⁸⁹

Azad Qaradərəli radioroman janrının bəsit şəkildə, elmi izahını verməməsi təbii ki, əsərə xələl gətirmir. Əsərin janr baxımından tədqiqi alim və tədqiqatçıların öhdəsinə düşən, onların bilgi dairəsinə daxildir.

“Qarabağ romanı” janrında qələmə alınmış romanlarda xronotop maraq kəsb edir. Ümumiyyətlə, ədəbiyyatşünaslıqda xronotop anlayışı özlüyündə maraq doğurur. Yunanca xronotop “chronos” - zaman və “topos” - məkan birliyindən yaranmış məkan və zamanın vəhdəti kimi qəbul edilir. Xronotop faktoru ədəbi əsərin janr mənsubiyyətini müəyyənləşdirən əsas amillərdən biridir. Xronotop formal - mahiyyət kateqoriyası olaraq ədəbi vaxtın və qəhrəmanın obrazının açıqlanmasında rol oynayır.

“Qarabağ romanı” janrının xüsusiyyətlərini açıqlayarkən xronotopun mahiyyəti gözə çarpır. M.M. Baxtin xronotop anlayışını “vaxt - məkan” tandemi ilə açıqlayır. M.M. Baxtin özünün “Epos və roman” kitabında göstərmişdir ki, “ədəbi xronotopda anlaşılmış və konkret vahidlikdə məkan və vaxt əlamətləri qarışır.” Ədəbi xronotop çərçivəsində məkan vasitəsilə vaxt və əksinə vaxt vasitəsilə məkan işıqlandırılır. Bu qarşılıqlı əlaqə nəticəsində vaxt və məkan ədəbi vaxt və ədəbi məkana çevrilir.

“Qarabağ romanında” “vaxt - məkan” göstəricilərinin qarışığı janrın müəyyənədiçi faktoruna çevrilir. “Qarabağ romanı” janrında qələmə alınmış əsərlərdə vaxt və məkan arasında əlaqələr bir-biri ilə şərtlənir. Fazil Güneyin (Abbasov) “Qara qan” əsərinin birinci kitabı olan “Aysu” əsərində xronotopun işlənilməsi məqamına diqqət yetirdikdə, müşahidə edirik ki, əsərdə hadisələr müəyyən məkanda və müəyyən zaman çərçivəsində baş verir. Onlar arasındakı bağlılıq özünü qabarıq şəkildə göstərir. Məsələn, Fazil Güneyin (Abbasov) “Qara qan” əsərində Ərtur və Narçiçəyin toy mərasimində baş verən hadisələr müəyyən bir məkan və ona uyğun zamanda üzə çıxarılır. Müəllifin əsər daxi-

²⁸⁹ Qaradərəli A. Cəbrayıl əfsanəsi (radioroman). Bakı. Mücrü Nəşriyyatı, 2021, 176 səh. s. 3;

lində bu xronotopdan sənətkarlıqla bir ədəbi priyom kimi istifadə etməsi diqqətdən yayınmır. Zaman və məkan arasında bağlılıq nəticəsi kimi erməni separatçılarının insanlığa sığmayan əməlləri müəyyən məkanda müəyyən zaman çərçivəsində onun təsviri ilə bağlıdır.

“Qarabağ romanı” janrında qələmə alınmış əsərləri mütaliə edərkən, zaman və məkan təsvirlərinin informasiya xarakterli olması diqqəti cəlb edir. Bu janrda qələmə alınmış romanlarda istər məkanın təsviri, istərsə də zamanın təsviri bizə müəyyən informasiya verir. Çox hallarda bu informasiya rəmzi xarakter daşıyır. Leonard Latvak özünün “Zamanın ədəbiyyatda rolu” əsərində qeyd edir ki, “bir fakt qaçılmazdır ki, son nəticədə ədəbiyyatda təsvir olunmuş məkanların təsviri faktlarla əsaslınsalar belə, simvolik məqsəd ilə istifadə olunur. Müəyyən məkanların müəyyən yerlərlə və təcrübələrlə təkrar assosiasiyalar az qala arxetipik məkan simvolizminə gətirib çıxarır.” “Qarabağ romanı” janrında vaxt - məkan simvolizmiyi bütün müəlliflər tərəfindən istifadə olunur. Vaxt - məkan simvolizmiyi Elçin Mehrəliyevin “Doxsanıncı illər”, Mahirə Abdullanın “Əvvəl axır”, Fazil Güneynin (Abbasov) “Qara qan”, Nüşabə Məmmədlinin “Zəngülə”, Elza Mollayevanın “Əsir ürəklərin fəryadı” və s. romanlarda bu və ya digər formada özünü büruzə verir. Məsələn, Elçin Mehrəliyevin “Doxsanıncı illər” romanını nəzərdən keçirdikdə, romanın kompozisiyasının ekspozisiyası (hadisənin başlanğıcı) maraqlı bir başlanğıcla təsvir edilir. Hadisələrin ilk aydın mənzərəsinin yaranması üçün müəllif tərəfindən qış fəslinin təsvir olunması istifadə edilən ədəbi üsullardan biridir və əsərin mahiyyətinin açıqlanmasına şərait yaradır. Romanın qışın təsviri fonunda başlaması simvolik xarakter daşıyır. Əsərdə baş verəcək hadisələrin sərt və soyuq olacağının anlaşılməsini tələb edir. Düzdür, hər bir qışdan sonra yazın olmasını nəzərə alsaq, “Doxsanıncı illər” romanının finalında (hadisənin sonu) Ümidin sağ qalması, dünyada əziz varlıq olan anasına qovuşması fikrimizə əyani sübutdur. Bu, Elçin Mehrəliyevin gənc Ümidin timsalında Azərbaycan millətinin gələcəyinə işarədir. Yazar millətimizin gələcə-

yini genetik milli dəyərlərə mənsub olan və eyni zamanda hələ də kamil şəxsiyyət kimi formalaşmamış gənclə əks etdirməyi ilə əsərdə göstərilməyən, lakin mənaca nəzərdə tutulan proloqu oxucuların öhdəsinə buraxır.

“Qarabağ romanı” janrında qələmə alınmış romanlarda düşmənin tərəfindən hücumun faşistlər kimi gecəyarısı həyata keçirildiyi əks olunur. Aqil Abbasın bu romanında da düşmənin tərəfindən hücum, yəni “dolu” yağdırılması gecə yarısı baş verir. Romanda müəyyən zaman axarında hadisələrin baş verməsi əksini tapır: “Dolu şəhəri qəfil it kimi həmişə gecədən bir az keçmiş, yuxunun ən şirin yerində tuturdu. Gecənin qaranlığından, Dolunun insanların beynini bir dolu kimi döyüb ruhunu əzən şaqqıltısından çasmış adamlar fırtınanın sahilə atdığı balıqlara oxşayırdılar”. Romanda müharibənin ağrı-acıları, törətməmiş olduğu dəhşətlər açıqlanaraq oxucuya çatdırılır. Müəllifin bu məqamda istifadə etmiş olduğu özünəməxsusluq maraq doğurur: “...Bu Yiyəsiz Dövlətin bu Yiyəsiz Övladları önü düşmənin, arxası isə heç nəyə söykənməyən səngərin içində silahlarını əzizləri kimi bağırıqlarına basıb ürəkləri qan ağlaya-ağlaya şəhərə yağan Doluya ağrı ilə tamaşa edirdilər”.

Əsərin başlanğıcında yağan doludan fərqli olaraq, əsərin sonunda dolunun rəmzi mənə daşıyır. Təbiət hadisəsi vasitəsilə müəllif əsərdəki hadisələri nəticələndirir. “Dolu” vasitəsilə Qarabağ olayları sonlandırılır – erməni təcavüzkarları həmin dolunun vasitəsilə məhv olurlar: “... Qəflətən minlərlə at ağız-ağıza verib necə kişnədisə və göylər necə şaqqıldadısa çöllər diksindi, ağaclar diksindi, çaylar diksindi, dağlar diksindi. Şimşəklər göy üzünü parça-parça elədilər. Və göy üzündən də yuxarıdan necə bir Dolu başladısa... camaat dik atıldı və sevinclə özünü atdı bayıra...” Sanki təbiətin hadisəsi olan dolunun yağması vasitəsi ilə ermənilərin ayağı altında tapdalanmış torpaqlarımız yuyulur, təmizlənir, saflaşır.

Romanda digər tarixi şəxslərin adlarının çəkilməsi də əsərin süjet xəttinin açıqlanması üçün zəruri amil kimi çıxış etməsi ilə yanaşı, əsərin bədii vaxtının tarixi vaxtla əlaqələndirilməsi üçün

istifadə olunmasının da şahidi oluruq: "...Eldar Bağirovu günün – günorta çağы Bakıda güllələmişdilər, Qatır Məmmədi həbsxanada öldürmüşdülər, Allahverdi Bağirovu qumbaraatanla vurmuşdular, Şirin Mirzəyevi minaya salmışdılar, General Dəli Ərşadı "Qrad"la parçalamışdılar..." Tarixi paralellər həm də Böyük Vətən müharibəsi ilə aparılır. Bu da təbiidir, "Dolu" romanında müharibə mövzusu aparıcı rol oynayır. Müəllif tərəfindən əsərdə tarixin unudulmasına cəhd də açıqlanır. Böyük Vətən müharibəsində ölümlə üz-üzə gəlmiş, o vaxt onlar üçün vətən hesab edilən "SSRİ"-ni qorumaq üçün canlarını qurban verməyə hazır olan insanların xidmətlərinə kölgə salınmasına cəhd əsərdə qabardılaraq oxucuya təqdim edilir: "Böyük Vətən müharibəsi iştirakçıları yardım gələndə elə bilirdilər bayramdı, xeyir - şər kostyumlarını geyir, bütün orden-medallarını da sinələrinə taxıb gəlirdilər. Amma sonra yuxarıdan tapşırıq gəldi ki, yaxşı deyil, almanlar gələndə orden-medalları taxıb çıxmasınlar.

Kişilərin sizə ürəyi yanır, durub o boyda yol gəlirlər ki, sizi ac qoymasınlar. Siz də Almaniyanı darmadağın edən o Qələbə medallarını taxıb fors edirsiniz."

Bu epizodla yazıçı 1941-1945-ci illərə, bu dövrdə baş vermiş Böyük Vətən müharibəsində şəhid azərbaycanlıların bəzən unudulmasına diqqəti cəlb edir, onların ruhlarına olan hörmətsizlik problemini qaldırır. Böyük Vətən müharibəsinin və Qarabağ müharibəsinin şəhid soydaşlarımızın unudulmamasına çağırış edilir.

Aqil Abbas əsərin bədii vaxtını təkcə tarixlə yox, həm də real vaxtla əlaqələndirir. Bu məqsədlə bədii priyomlardan istifadə edir.

"Qarabağ romanı"nın topoqrafik xronotopuna diqqət yetirək. Elçin Mehraliyevin "Doxsanıncı illər" romanının xronotopunun xüsusiyyətlərinə nəzər saldıqda, əsərin xronotopunda məkanı açıqlayaraq qeyd etmək olar ki, romandakı hadisələr anonim olaraq təsvir edilmir, əsərdə ermənilərin mənfur niyyətləri kəndin bütün evlərində danışılır. Ermənilər tərəfindən törədilmiş bəşəri cinayətlər isə hər yerdədir: hər bir kəsin sığınacaq yeri olan

evində, ruhu sakitləşdirən təbiətin qoynunda, mağarada və s. Nəzəriyyəyə diqqət yetirdikdə, qeyd etmək olar ki, hər bir əsərin də bütöv zaman və məkanından başqa, əlavə bir sıra məkan və zamanları olur. Məkanların “qapalı” və “açıq” olmasını da nəzərdə saxlamalıyıq. Lakin, “Doxsanıncı illər”dəki təsvir edilmiş bütün bu məkanlar vahid məkan xronotopudur.

Yazarlarımızın qələmə almış olduqları Qarabağ problemlərini əks etdirən romanlarında klassik qapalı məkan nümunələrinə daha çox rast gəlirik. “Qarabağ romanı” janrında qələmə alınmış romanların da özünəməxsus məkanlarının mövcudluğu qabarıq şəkildə diqqəti cəlb edir. Bu janrda qələmə alınmış romanlarda qapalı məkana - ermənilərin azərbaycanlı əsirlərini saxladığıları tövlələr parlaq misaldır. “Qarabağ romanı” janrında qələmə alınmış əsərlərdə qapalı məkandan istifadə edilməsi ermənilərin mənfur əməllərinin ifşasında istifadə olunan bir priyom kimi dəyərləndirilməlidir. Nüşabə Məmmədlinin “Zəngülə” əsərində erməni millətçilərinə əsir düşmüş azərbaycanlıların Xankəndi yaxınlığında bir tövlədə yerləşdirilmələri, qız-gəlinlərimizin onların əllərində oynucağa çevrilmələri qapalı məkanda əksini tapır. Göründüyü kimi, müharibə olaylarını işıqlandıran yazarlar əsirlik problemindən yan keçməmişlər. Erməni əsirliyinə düşmüş azərbaycanlılara qarşı qeyri-insani münasibətlər və törədilən qəddar əməllər, əsirlərin bədən hissələrinin donor qismində satılması Azərbaycan yazıçılarını düşündürməyə bilməzdi. Erməni əsirliyi ilə əlaqəli romanlarda işıqlandırılmış hadisələrin əksər hissəsi real faktlara əsaslanır. Real tarixi məkanda və tarixi zamanda nəqli ilə maraq dairəsinə çevrilir.

“Qarabağ romanı” janrında olan romanlarda geniş şəkildə istifadə edilən məkanlardan biri də kənddir. Kəndin etnosun başlanğıcı kimi qəbul etməyimizi nəzərə alaraq deməliyik ki, hadisələrin bu cür məkanda təsviri yazıçıya öz ideyasını ətraflı açmağa şərait yaradır. Məsələn, E. Mehrəliyevin “Doxsanıncı illər” romanında ermənilərin cinayətkar əməllərinin dəhşətli tərəflərinin aydın işıqlandırılması süjet xəttində geniş istifadə edilən üsullardan biridir. Kənd camaatının yuxuda olan vaxt erməni hü-

cumlarının təsvirinin verilməsi canlandırılır: “Kənddən çıxmağa macal tapanları təqib edən ermənilər döşün başında göründülər. Onlar sübhün alatoranına qarışa-qarışa Donqar düzü gülləyə tuturdular. Çığırta, bağırta səslərinə fəryad, inilti sədaları da qarışdı: güllə tutub yaralananlar, qorxudan özlərini itirib ayaqları dolaşaraq yığılanlar üzü aşağı yumalanırdılar.”

“Qarabağ romanı”nın xronotopunun xüsusiyyətlərindən biri də tarixi və real vaxtın bir-biri ilə qarışmasıdır ki, bu da ermənilər tərəfindən separatçı yönəmlərinin bir neçə tarixi pillələri ilə əlaqəlidir. Fazil Güneynin “Qara qan” romanında tarixi faktlara münasibət olayların tarixi zaman və məkanda təsviri ilə bağlı olması da nəzərdən qaçmır: “...bizim əsrin əvvəllərində dünyada təbəddülat başlayanda dediyiniz o əclaflar nələr etmişlər? 1915-ci ildə Türkiyənin şimalında etnik təmizləmə apararaq qadınları, uşaqları tonqallarda yandırmışlar. 1905-1907-ci illərdə elə bu Qarabağda, Zəngəzurda, 1918-ci ilin martında Bakıda, yenə Zəngəzurda, Şamaxı və Qubada dinc əhalini kəsib doğramışlar, məscidə yığib yandırmışlar.” Bu olayın xatırlanması tarixi hadisələrin tarixi vaxtla verilməsi və məkanın isə Azərbaycanın doğma tarixi torpaqları olması digər “Qarabağ romanı” janrında qələmə alınmış əsərlərdə özünü qabarıq şəkildə göstərir. “Qarabağ romanı” janrında qələmə alınmış romanlarda tarixi hadisələr özünü tarixi zaman və tarixi məkan konsepsiyasında büruzə verməklə yanaşı, informasiya xarakterli olur. Hər hansı bir oxucu bu cür əsərlərdə qələmə alınmış xronotop vasitəsilə hər hansı bir tarixi faktı, məlumatı əldə edir. “Qarabağ romanı” janrında qələmə alınmış romanlarda konkret olaraq, tarixi zaman süjet və bədii zamanla əlaqəli şəkildə təzahür edir. Hadisələr isə Azərbaycanın tarixi məkanlarında baş verir.

Elçin Mehrəliyevin “Doxsanıncı illər” romanında XX əsrin əvvəllərində ermənilərin Bakıda törətdikləri fitnə-fəsad, azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırım da əsərin süjet xəttində ətraflı şəkildə əksini tapır: “...Bakıda qan su yerinə axır, Qubada, Şamaxıda, Hacıqabulda kəndlər dağıdılır, adamlar məhv edilir. Amma Qəmzəgil tərəflərdə hələ sakitlik idi, Əziz bəy silahlı

dəstə düzəltməyindən gücündən qorxub çəkinirdilər. Andranikin Gorusdan Şuşaya keçəcəyi barədəki xəbər yayılanda bu tərəflərdəki əlaltıları da fəallaşdılar, baş qatmaq üçün əl-qol açıb orda-burda təxribatlar törətməyə başladılar. Məqsəd düşmənin ordusunun Zəngəzurdan Qarabağa yeriməsinə əlverişli şərait yaratmaq idi”. Müəllif tərəfindən Qəmzə Abbas qızının vasitəsilə tarixi faktların xatırlanması, ermənilərin tarix boyu törətdikləri vəhşiliklərin yaddan çıxması ilə yanaşı hadisələrin xronotop çərçivəsində açıqlanması əsərdə diqqətimizə çatdırılır. Elçin Mehrəliyev əsərində xronotopdan məharətlə istifadə etməklə, ermənilərin aparmış olduğu siyasəti və törətdikləri vəhşilikləri açır. E. Mehrəliyevin “Doxsanıncı illər” romanı yaxın və uzaq tarixi keçmişimizi özündə əks etdirir. Əsərin təqdirəlayiq keyfiyyəti onun Azərbaycan xalqının keçmiş tarixi və müasir dövrü arasında qırılmaz körpü rolunda çıxış etməsidir. Bu cür yaşamanın tətbiq edilməsi əsərin pafosunu müəyyənləşdirir. E. Mehrəliyev Azərbaycan tarixinin ən aktual mövzusunda müraciət edərək əsərdə onun həm tarixi köklərini, həm də son illərdə baş vermiş hadisələrinin əhatə olunmasına nail olur.

“Qarabağ romanı”nın psixoloji xronotopuna toxunaraq, onun obrazlarının psixoloji durumunun işıqlandırılmasında vaxt və məkanın önəmli rol oynaması gözü çarpır. Məsələn, Nüşabə Məmmədli “Zəngülə” romanında erməni millətçiliyinin uzunmüddətli faktora çevrilməsi və azərbaycanlılarla ermənilər arasında qeyri - tolerant münasibətlərin yayılması səbəblərinə və erməni millətçilərinin müxtəlif dövrlərdə törətmiş əməlləri arasında “varislik” amilini zaman və məkan çərçivəsində işıqlandırdığı zaman erməni obrazının psixoloji xronotopunu açıqlayır (bu tip xronotopun oxşar göstəriciləri digər romanlarda da öz əksini tapır). N. Məmmədli romanında XX əsrin əvvəllərində ermənilər tərəfindən törədilmiş fəlakətlərin işıqlandırılmasına diqqət yetirir. Hadisələrin isə tarixi zamanda Qiyamət nənənin xatirələri əsasında olmuş hadisələrin nəqli maraq doğurur. Unutqanlılığımızın nəticəsi kimi tarixdə baş vermiş olayların yaddaşlardan bilərəkdən silinməsinin nəticəsidir ki, millətimizin başına gətirilmiş

haqsızlıqlar və zülmələr yaddan çıxarılmışdır. Qiyamət nənin atası Əsgər kişinin kürəyinə ermənilər tərəfindən qaynayan samovarın şələlənilib dəre aşağı qovulması, Əsgər kişinin tükürpədi qışqırtısına kənd qadınlarının “Allah, qiyamət günü çatıb! İlahi özün kömək ol! Ay Allah, yatmısan oyan, oyaqsansa, səbrini tükəndir, varlığını görk elə!” kimi yalvarışları erməni yaraqlılarının törətdikləri faciələrin ağrı və ağırlığını bir canlı mən-zərə kimi gözümüzə canlandırır.

“Qarabağ romanı” janrında qələmə alınmış romanlarda Qarabağ dərdi, orada törədilmiş cinayət əməllərin və onların fəsadlarının xronotop çərçivəsində ürəkaçırısı ilə qələmə alınmasının bir daha şahidinə çevrildik. Bu janrda qələmə alınmış romanları mütalie edərkən, bir daha əmin olursan ki, Qarabağ müharibəsi xalqımızın yaddaşına bir faciə kimi həkk olunub.

Qarabağ problemlərini əks etdirən roman janrında qələmə alınmış xronotop daim diqqət cəlb etməkdədir. Nizami Murad-oğlunun “Baba ocağı” romanında xronotopun konkret məkan və zaman anlayışında özünü göstərməsi maraq kəsb edir. Romanda təsvir edilən hadisələr əsasən, Ordubad rayonunun Əylis kəndində, zaman isə XX əsrin əvvəllərində, ermənilərin soyqırım törətdikləri illərdə cərəyan etməsi ilə diqqəti cəlb edir. Romanın “Tövbə” adlanan birinci hissəsinin ilk abzasında konkret zaman göstərilir: “1906-cı ilin yaz gecəsi”. Müəllif konkret zamanı göstərməklə, oxucunu hadisələrin hansı tarixi axında cərəyan etməsinə zəmin yaradır. Romanın “Qanlı daş” ikinci hissəsində zamanın konkret, 1917-ci illərə təsadüf etməsi vurğulanır: “1917-ci il fevral inqilabı rus imperiya hakimiyyətinə son qoydu. Bakıda daşnak Stepan Şaumyanın başçılığı ilə Bakı soveti Azərbaycan türklərinin soyqırımını hazırlayırdı”.

III. III. II Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən romanların problematikası

“Qarabağ romanı” janrında qələmə alınmış bədii nümunələrin problematikası mövzu rəngarəngliyi və aktual problemi əhatə etməsi ilə diqqəti cəlb edir. Birinci Qarabağ müharibəsi dövründə qələmə alınmış romanların problematikası müəlliflərin qələbə əldə ediləcəyinə ümidi əks etdirir. Vətən müharibəsi dövründə meydana çıxmış romanların problematikası isə artıq əldə edilmiş zəfər təntənəsini əks etdirir. Məsələn, yazıçı - publisist İlham Əliyevin “Gecənin rəngi” romanının problematikası Qarabağ müharibəsində baş verən hadisələri əhatə edir. Roman əsgərlərimizin qəhrəmanlığı, komandirlərin döyüş peşəkarlığı, Azərbaycanın özünü müdafiə dəstələrinin Qarabağda böyük əraziləri düşməndən azad etmələrini əks etdirir. “Gecənin rəngi” romanında Azərbaycanın könüllü özünü müdafiə dəstələrinin erməni hərbi birləşmələrini darmadağın etmələri, korpus komandiri 40 yaşlı Məmməd Cavadzadənin, alay komandirləri Bəxtiyar Hacıyevin, Fərəc Ağayevin, kəşfiyyat komandiri Asif Bəşirovun, kəşfiyyat - diversiya dəstəsinin komandiri Bilal Kazımovun, əsgərlər Alı Məmmədovun, Oruc Muradovun, Talıbın, Mürsəlin, İlkinin hərbi bacarıqları və s. təqdim edilir.

Yazıçı - publisist İlham Əliyev “Gecənin rəngi” romanında işğal edilmiş Sırxavənd kəndindən girov götürdükləri insanlarla amansız rəftar edən ermənilərin mənəvi aləmlərini qələmə alır. İkinci korpusun komandiri Samvel Xaçaturyanın girovlara qarşı qəddar hərəkətləri ata-babalarından keçən ənənəni davam etdirməsini bir daha təsdiq edir. Azərbaycanlı hərbiçilərin korpus komandiri Samvel Xaçaturyanın yaşadığı Erkiş kəndində ailəsini və yaxınlarını girov almaları, Samveldən fərqli olaraq, onun ailə üzvləri olan qadınlara toxunmamaları romanda vurğulanır. Bu amilin qabardılması ilə yazıçı, Azərbaycan döyüşçülərinin mərd-mərdənə döyüşmələrinə toxunur. Müəllif romanda fikirlərini əsərin surətlərinin dialoqlarında da əks etdirir. Məsələn, Talıbla

Aygünə toy etməyə hazırlaşan Səlimlə Çimnazın dialoqunda bunun şahidi oluruq. Ər-arvadın dialoqunda oğulları üçün olan həyəcanı deyil, xalqın düşdüyü durumda keçirdikləri sarsıntıları duymaq mümkündür: “Aşsüzəndəki göy-göyərtinin suyunu süzən Çimnaz ayağa durub, qamətini düzəltdi. Ani nəzərlərlə ömür - gün yoldaşının nurlu simasına baxıb, dedi:

- A kişi, niyə ah əkib, ürəyimizi paralayırsan, inşallah hələ gözəl günlərimiz qabaqdadır.

Səlim kişi Çimnazla eyni fikirdə olduğunu bildirsə də, narahatlığını da dilə gətirdi:

- Bu ermənilər heç sakitləşmək bilmirlər. Deyirlər ruslar, iranlılar onlara köməklik edirlər, muzzdlu dəstələr Suriyadan, Livandan gəlib Dağlıq Qarabağda döyüşürlər.”

2018-ci ildə nəşr edilmiş İ. Əliyevin “Gecənin rəngi” romanında qələbəyə inam özünü göstərir. Müəllifin azərbaycanlı və erməni arasında olan dialoqda azərbaycanlıların daim qələbə qazana biləcəklərinə olan ümidlərinin məhv olmadığı qabardılır: “Samvel özünü o yerə qoymadı:

- Biz yaxın vaxtlarda işğal etdiyiniz Əskəranı, Şaumyanı, Naxçıvanı, Şoş və Xramortu, Xanabadı və digər əraziləri azad edəcəyik. Yevlaxa, Gəncəyə qədər gedib çıxacağıq. Yerin deşiyində də olsan, sən Talıbı tapıb, cəzanı verəcəyəm.

Talıbı acı gülüş bürüdü. Qaşlarını çatıb, barmağını silkələyib dedi:

- Biz artıq Ağdərəni, Sərsəng su anbarını nəzarətə götürmüşük. Yaxın günlərdə Xankəndində olacağıq, az sonra Zəngəzurdə, Göyçədə bizim əsgərlər küncdə-bucaqda gizlənən sənə kimiləri tutub, ədalət mühakiməsinə verəcək. Tələsməyin, o gün heç də uzaqda deyil”. Zaman göstərdi ki, Talıb kimiləri öz fikirlərində haqlı olmuşdur. Xalqın, millətin qələbəyə inamının əbəsləmədiyi zamanla təsdiqini tapdı.

Yazıçı - publisist İlham Əliyevin “Gecənin rəngi” romanında xalqın başına gətirilmiş tarixi olaya nəzər salınır. Müəllif bu tarixi olayı xatırlamaqla xalqın tarixində Qarabağ faciəsinin bir ilk olmamasını, qazandığı qələbədə itkilər verməsinə rəğmən

xalqının qalib gəlməsini vurğulayır: "...bugünkü kimi 1918-1920-ci illərdə də ermənilər Qarabağda işğal siyasəti həyata keçirmişlər. Erməni təcavüzünün qarşısını almaq məqsədilə Xalq Cümhuriyyəti general - mayor Həbib bəy Səlimovun başçılıq etdiyi 20 - minlik qoşunu Qarabağa göndərir. Qanlı döyüşlərdən sonra Azərbaycan Ordusu Əsgəran və Xocalını ermənilərdən təmizləyir, Şuşaya, Xankəndinə sahib çıxır, bütün Qarabağ erməni silahlı dəstələrindən azad olunur". Müəllif bu tarixi faktı xatırlatmaqla bərabər belə tarixin təkrarlanmasını vurğulasa da, bu tarixi ata-babalarımızın qəhrəmanlıq yolu kimi dəyərləndirir: "Polkovnik Məmməd Cavadzadə yanıqlı köks ötürüb - kaş tarix bizim zamanımızda təkrarlanaydı, gələcək nəsillərə qalmayaydı, - deyə bildirdi".

Mövlud Süleymanlının "Erməni adındakı hərflər" romanının problematikası romanın baş qəhrəmanı Azərbaycan Dövlət Universitetinin tələbəsi İmirxanlının müşahidələriylə, dediyi fikirlərlə açıqlanır. Romanın əsas problematikasını erməni daşnaklarının səpdiyi nifaq toxumlarının cücərməsi, onların törətdiyi faciələr təşkil edir. İmirxanlının özünün üzləşdiyi müsibətlər, ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmiş qardaşı Uğurlunun itkisi ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmiş azərbaycanlıların ümumiləşdirilmiş obrazına çevrilir. Uğurlunun Cücəkəndində min bir əziyyətlə tikdirdiyi ev onun arvadının hüzn yerinə deyil, hüzn yerinə çevrilir. Uğurlu ermənilərin ona "de ki, mən türk deyiləm" fikrini təkrarlamadığı üçün erməni bıçağıyla qanına - qəltan edilir. Müəllif kökünü, soyunu, tarixini, milli məniyini danmayanların qətlə yetirilmələrini təqdim etməklə, onların da öz əməlləri ilə şəhidlik zirvəsinə ucalmalarına toxunur.

Mövlud Süleymanlı ermənilərin dənizdən-dənizə Ermənistan yaratmaq istəklərini də dönə-dönə romanda açıqlayır: "Yaşasın, dənizdən dənizə Böyük Ermənistan...! - Şaxtadan qırov bağlayıb buza dönmüş badələri başlarının üstə qaldırdılar. Elə o şəkildə də dikə çıxıb, bir yerdə türk kəndinə baxdılar. - Bunnarı, bu kəndi qova bisək, hamısı gedəcək!"

Müəllif “Erməni adındakı hərflər” romanında ermənilərin “dənizdən - dənizə Böyük Ermənistan” ideyalarının boş olmasını eyhamlarla açıqlayır. Müəllif bütün ermənilərin əzbərlədikləri “mənim oğlum da, uşağım da erməni xalqıdır, bu xalq varsa, neynirəm oğlu - uşağı! Erməni adındakı hərflərin min qat sayı qədərində hamı ölüb dirilməlidir ki, Ermənistan yaşasın...” sözlərinin kimyə müəllimi Siranuş Sumikyana aid olmasını vurğulaması diqqəti cəlb edir. Müəllif Siranuşun bu ideyasını “Siranuşun məktəbi” kimi təqdim etməklə yanaşı onun sonsuz olmasına toxunaraq “Sonsuz Siranuş” kimi təqdim edir. Siranuşun ideyalarının da özü kimi bəhrəsiz olması müəllif tərəfindən mətnaltı işarələ təqdim edilir.

Romanda diqqəti cəlb edən amillərdən biri də müəllif tərəfindən əsər boyu ermənilərin türk torpaqlarına gəlmə olmalarına aydınlıq gətirilməsi faktıdır. Məsələn, o məqamlardan birinə diqqət yetirək: “Onnar Suriya tərəfdən gəliblər, qaraçı tayfası kimi, əlifbalı da özlərinin deyil, Suriya əlifbasıdır...” və ya “Məsələn, yazıb ki, yüz əlli il bunnan qabağacan Qafqazda erməni olmayıb, ruslar gətirib onnarı...”

Kamil Əfsəroğlunun “Çadır” romanı, ilk növbədə adı ilə oxucunu düşüncələrə vadar edir. Xalqın tarixinə çevrilən, insanların doğma yurd-yuvalarından qaçaq düşərək çadırlarda həyat sürmələrinin ağrı - acısı, sıxıntı və sarsıntıları Qarabağ müharibəsinin ağır nəticələri kimi açıqlanır. Müəllif çadırdə yaşamağa möhtac olan insanlarda doğma yurda qayıdışa ümidlərinin ölmədiyini də vurğulayır: “Xalq çadırın dirəyini yerə çalanda, baltanın dalıyla bir vurdu, iki vurdu, üçüncüdə əli soyudu, dərin vurmadı ki, sökəndə çətinə düşməsin. “Onsuz da buraları tutub qalası deyilik, bu gün-sabah qayıdırıq yurd - yuvamıza”, - özünə təsəlli verdi”.²⁹⁰ Müəllif qəhrəmanın adını Xalq yəni xəlf edən, yaradan qoymaqla hər şeyin yenidən təzahür etməsini simvolla təqdim edir. Xalqın “Onsuz da buraları tutub qalası deyilik, bu gün - sabah qayıdırıq yurd-yuvamıza” fikirləri də el-obalarından

²⁹⁰ Əfsəroğlu K. Çadır. Bakı, “Orxan” NPM, 2020. 336 səh. s. 4;

qaçqın düşmüş insanların doğma yurdlarına dönəcəyi inamını əks etdirir. Roman boyu insanların doğma yurd-yuvalarına qayıtmaq istəyi özünü göstərir. Məsələn, Xalığın İcra Hakimiyyətinin nümayəndəsi Tağıya verdiyi cavabda bunun şahidi oluruq: “Eloğlu, təklifinə görə sağ ol, bəyəndim-bəyənmədim nolasıdı? Çölün düzüdü, meşəsi yox, dağ - dərəsi yox, burda seçib qaralalmalı nə var axı? Qaldı məsələnin o biri tərəfinə, qonaq adamıq, buranı tutub qalmayacağıq”. Müəllif Xalığın dili ilə “qonaq adamıq, buranı tutub qalmayacağıq” fikirlərini qeyd etməklə, insanların Vətənə, doğma-yurd-yuvaya qayıtmaq istəyinin yalnız bir istək olmasını deyil, bir əzm olmasını göstərir. Müəllif bu inamı körpə uşaqlarda da özünü əks etdirməsini qələmə alaraq oxucusuna çatdırır: “Bir, iki, üç... Əmi, üç gecə yatıb - durannan sonra qayıdacağıq kəndimizə, eləmi? – soruşdu. – Çadırımızı aparmayacağıq. Neynirik? Kənddə evimiz var, yekə, lap yekə”.²⁹¹ Altı yeddi yaşlı oğlanın düşüncələrində də çadır onlara lazım olmayacaq, doğma kəndlərində böyük evləri var. Uşağın çölün düzündə müvəqqəti olmaları, evlərinə qayıdacağı ümidi xalqın ümidi kimi təqdim edilir.

Müəllif romanda adları simvol kimi təqdim etməyə cəhd edir. Xalığ adı ilə bərabər romanda Araz adının da simvollaşmasının şahidi oluruq. Qəzənfərin el - obalarından zorla tərək etdikləri zaman arvadının Araz çayının kənarında oğlan övladı dünyaya gətirməsi, körpənin adının Araz qoyulması, uşağın çadır şəhərciyində böyüyüb Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi litseydə təhsil alması, zabit olmaq istəyi hadisələrin son olmadığını, Qarabağın düşmən tapdağından azad olacağına ümidi əks etdirir. Müasir dövrümüzdə şahidi olduğumuz, təqribən otuz illik işğala son qoyan Vətən müharibəsi isbat etdi ki, müəllif fikirlərində haqlı imiş.

Romanda “əmi üç gün, üç gecə yatıb-durannan sonra qayıdacağıq kəndimizə, eləmi?..” deyərək Xalığa sual ünvanlamış altı yeddi yaşlı uşaq, yəni Elyarın da Çadırlıqda böyüməsi, vətəni

²⁹¹ Əfsəroğlu K. Çadır. Bakı, “Orxan” NPM, 2020. 336 səh. s. 9;

uğrunda şəhid olması acı reallıq kimi əsərdə təsvir edilir: “...Orta məktəbi bitirib əsgərliyə getdi. Ermənilər atəşkəsi pozub yaxındakı kəndlərə hücum edəndə döyüşdə həlak oldu. Çadırılıqdakı məzarlıqda uyuyurdu”. Müəllif Elyarın simasında el-obasından zorla qaçqın düşmüş insanların geri qayıtmaq arzusunun reallaşmadığını, arzularının həyata keçmədiyini ürək ağrısıyla əks etdirir. Müəllif Xalığın da doğma el-obasına qayıda bilməməsini, lakin ölümü ilə rahatlıq qazanmasını da Vətən nisgili ilə yaşayan insanın xəcalət hissi ilə yaşamaqdan azad olması kimi əks etdirir: “...Canında bir rahatlıq, yüngüllük hiss elədi. Elə yüngülləşmişdi, sanki quş olub havalanacaq, qalxacaqdı göyün yeddinci qatına”.²⁹²

Kamil Əfsəroğlu “Çadır” romanında Qarabağ münaqişəsinin planlı şəkildə həyata keçirilməsini vurğulayır. Əsərdə Azərbaycan vətəndaşlarından silahların əvvəlcədən yığıldırılması baş vermiş hadisələrin planlı şəkildə həyata keçirilməsini əks etdirir: “Tüfəng nədi?.. Sən lap bəxtəvərlikdən dəm vurursan... Özün bilirsən, o vədə tüfəngləri camaatdan yığıdılar. İşə bax, erməni özününkülərə silah - sursat paylayırdı, bizimkilərsə, əksinə, düşmənin dəyirmanına su tökürdülər, evlərdəki quşatan tüfəngləri də yığırdılar, nədi - nədi, bəs yuxarıdan göstəriş var”.²⁹³

Cəlaləddin Qasimovun “Silinməyən ləkə” və “24 ilin ölüsü” adlı romanlarının bədii məzmunu Qarabağ müharibəsini, Xocalı soyqırımını əks etdirir. “Silinməyən ləkə” romanının bir neçə epizodunu müəllif Qarabağ müharibəsinin iştirakçısı olmuş Ermənistan vətəndaşının açıqlamaları əsasında qələmə alır.

Yazıçı Hüseynbala Mirələmovun dramatik hadisələr üzərində cərəyan edən “Yanan qar” (“Dağlarda atılan güllə”) romanı Birinci Qarabağ müharibəsinin faciələrini əks etdirən roman nümunəsidir. Romanda ermənilərə əsir düşmüş azərbaycanlıların (məsələn, Süleyman və onun oğlu Bəhrüz) əsirlikdəki dözülməz həyatlarına işıq salınır: “Onları Xoznavar kəndində qədim xırman yerinə yığmışdılar. Dəstə başçısı əsirlərin qollarını bircə-

²⁹² Əfsəroğlu K. Çadır. Bakı, “Orxan” NPM, 2020. 336 səh. s. 213;

²⁹³ Əfsəroğlu K. Çadır. Bakı, “Orxan” NPM, 2020. 336 səh. s. 51;

bircə yoxlayıb hərəsini saxlamaq üçün bir erməniyə təhvil verir və xəbərdar edirdi ki, kimin evindən əsir qaçsa, o adamın böyük tikəsini qulağı boyda edəcək... Bölgüdə Süleyman Artaşa düşdü... Artaş neçə il duz - çörək kəsdiyi, dostluq etdiyi insanı – payına düşən əsiri qabağına qatıb yola düzəldi... Əsirlər arasında demək olar adam sifətində bir kimsə qalmamışdı, hamısının üz - gözü, üst - başı qana, palçığa bulaşmış, cındırından cin ürəkən biçarə insanlar tanınmaz hala düşmüşdülər... İri müharibələrlə müqayisədə erməni yaraqlılarının qoyduğu qaydalar ağlasığmaz dərəcədə sərt və amansız idi...”²⁹⁴

“Yanan qar” romanında H. Mirələmov müharibənin faciəsini, müharibə şəraitində yaşayan insanların düşüncə və sarsıntılarını Bəy Kamranın, oğlu Bəxtiyarın, Ötkəmin, Mustafanın, Sədəf qarının, Zakir kişinin, Süleymanın, Xəlilin, Novruzun və digər obrazilərin vasitəsilə açıqlayır.

Güllü Məmmədovanın “Oğurlanmış Zəngəzur” romanının problematikasını XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqına və onun torpaqlarına qarşı aparılmış məkrli oyunlar təşkil edir. Müəllif Qarabağ olaylarının başlanğıcına aydınlıq gətirir. G. Məmmədova tarixin unudulmasının gələcək nəsillərə ağır bir dərs olacağı amilini qabardır. Yazıçı azərbaycanlıların xeyirxahlığından sui-istifadə edən ermənilərin məkrli aləmlərini onların diliylə təqdim edir: “...Mirzalı onlara həyatından torpaq verdi. Ev tikmək üçün pulunu əsirgəmədi. Sonra bu bağlı-bağatlı Dorhuniyə ermənilərin axını başladı. Hamısı torpaq, mal - mülk sahibi oldular”.²⁹⁵

Güllü Məmmədovanın “Fatehlərin zəfəri” (Xüsusi təyinatlılar) sənədli romanının problematikası özündə zəngin ideya-məzmun ehtiva edir. Romanın problematikası Azərbaycan xalqını düşündürən məsələləri əhatə edir. Bundan başqa əsərin problematikası qələbə, zəfər qazanılmasını və əldə edilməsini də əks etdirir.

²⁹⁴ Mirələmov H. Yanan qar (roman). B.: “Kür-Araz”, 2007, 397 səh. s. 17-18;

²⁹⁵ Məmmədova G. Oğurlanmış Zəngəzur. Bakı, “Zərdabi Nəşr” MMC, 2021. 448 səh. s. 29;

Romanın problematikasında tarixi hadisələrə münasibət və onların baş vermə məqamı da əksini tapır. Güllü Məmmədova əsərdə Qarabağ müharibəsinin səbəblərini, törətmiş olduğu fəsadları, insanların üzləşdiyi faciələri və s. məqamları tarixi keçmişə nəzər salaraq açıqlayır. Azərbaycanın öz ərazi bütövlüyünü və tarixi ədaləti bərpa etməsini, doğma torpaqlarımızdan düşməni qovaraq tarixi missiyanı yerinə yetirməsini də təqdim edir.

Güllü Məmmədova romanda tarixə, xalqın keçmişinə tez-tez müraciət edir. Tarixə nəzər salan müəllif həmin tarixi hadisələrin hələ də xalq yaddaşında yaşamasını göstərir. Müəllif istər Birinci Qarabağ müharibəsi dövründə baş vermiş hadisələri, istərsə XX əsrin əvvəlləri baş vermiş olayları xatırlaması tarixin xalq yaddaşında yaşadığının göstəricisidir: “1993-cü ildə ermənilər Məngəlnəyə yüksəkliklərini işğal etdilər və ciddi təhlükə yaratdılar. Nəyin bahasına olursa olsun yüksəklik geri alınmalıydı. “Məngəlnəyə əməliyyatı” hazırlandı. ...1993-cü ilin avqustun 24-də 43 nəfərdən ibarət kəşfiyyat qrupu yaradıldı. Qrupa kəşfiyyat batalyonunun ikinci rota komandiri Kamil Abbasov rəhbərlik edirdi”.

Güllü Məmmədova əsərində Qarabağ probleminin tarixi köklərinə nəzər salır. Müəllif hətta 1805-ci ildə Kürəkçay müqaviləsinin Qarabağ probleminə necə təsir etməsi məqamına aydınlıq gətirir: “...1805-ci ildə ruslarla Kürəkçay müqaviləsi bağlandı. Qarabağlıların rahat, dinc yaşaması üçün bütün imkanlardan istifadə edən İbrahimxəlil xan rusların acımasız siyasətinə tuş gəldi. Ruslar iyirmi üç ildən sonra - 1828-ci ildə farslarla Türkmənçay müqaviləsini, bir il sonra türklərlə Ədirnə müqaviləsini imzaladılar. Hər üç müqavilənin bəhrəsini ermənilər gördü”. Müəllif ermənilərin törətdiyi faciələrin başlanğıcını bu tarixi hadisələrlə əlaqələndirir: “...vətənsiz, yurdsuz-yuvasız ermənilər İrandan, Türkiyədən Cənubi Qafqaza köçürüldü. Onların əksəriyyəti Qarabağda, İrəvanda, Zəngəzurda, Naxçıvanda və Göycə mahalında yerləşdirildi. Torpaqsız ermənilər torpaq sahibi oldular. Və bununla da bu yerlərdə gələcək faciələrin təməli qoyuldu”.

Güllü Məmmədova ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında soyqırım aparmalarını yeni olmamasını, tarixi köklərə malik olmasını roman boyu təlqin edir: “1918-20-ci illərdə bu yerlərdə savaş gedib və çoxlu qan tökülüb. Daşnaklar bu yerlərə ordu çəkiblər, kəndlərdə soyqırım aparıblar. Və əsrin ən böyük soyqırımını Zəngəzurda çox amansızlıqla, qəddarlıqla həyata keçirilib. Bu tarix qanla yazılmış bir tarixdir və onun səhifələrindən daim qan qoxusu gəlir. Amma bununla belə daşnaklar öz niyyətlərinə çatıb bilməyib. Yerli müdafiəçilər və Cümhuriyyət əsgərləri Laçın dəhlizinə sahib çıxıb, düşməni güzəştə getməyiblər”.

Güllü Məmmədova 1992-ci il Daşaltı əməliyyatının uğursuzluğuna da diqqət yetirir. Müəllif generalın qələbəyə ümid etməməsini faciə kimi təqdim edir: “General Tacəddin Mehdiyevin otağında yeni əməliyyatın gizli planı hazırlanacaqdı. Yenicə müdafiə naziri təyin olunmuş general bu əməliyyata əhəmiyyət verirdi: “Daşaltının ermənilərdən təmizlənməsi düşmənin Şuşaya gedən yolunu bağlayacaq, əsgərlərin döyüş ruhunu yüksəldəcək. Eyni zamanda müdafiə nazirinin hərbi sərəşatını və bacarığını diqqətə çatdırıb, ona xüsusi etimad və inam yaradacaqdır... Amma bu döyüş necə bitəcəkdi? Çünki qələbəyə bəslədiyi ümid dumanlı bir şübhə içindəydi. Arxalı düşmən çox güclüydü, hiyləgərdi...”

Güllü Məmmədova tarixi keçmişə nəzər salarkən, sələfliyə, nəsilə nəsilə keçən ənənələrin davam etdirilməsinə də diqqət yetirir. Kapitan Əli Kərimovun “Bilirsiz, atam Birinci Qarabağ müharibəsində hərbi feldşer kimi döyüşlərin ən qızgın yerində olub. Yüzlərlə yaralıya yardım göstərərək döyüş meydanından çıxarıb. Atam o döyüşlərdən danışanda anam çox həyəcan keçirir, gözləri dolur. Çox kövrək insandı” fikirlərində Qarabağ müharibəsinin 30 illik tarixi göz önündə canlandırmaqla bərabər, Kərimovun atasının yolunu davam etdirməsini əks etdirir.

Güllü Məmmədovanın Azərbaycan Ordusunun əzmkarlığını, sücaətinin nəsillərdən nəsillərə keçməsinə, xalqın damarında axan qanla bağlamasını təsvir etməsi maraqlı kəsb edir. Tehran Mənsimovun düşüncələri ilə müəllif bu məqama belə aydınlıq

gətirir: “Ana babam Kərimağa Cəfərov Böyük Vətən müharibəsi iştirakçısı olub. Berlinə qədər gedib çıxıb. Özü də mayor rütbəsində. Tabor komandiriymiş. Mən də onun nəvəsiyəm. Yəqin ki, babamızın döyüşkən ruhu bizim ailəyə də keçib”.

Müəllif romanda polkovnik Tehran Mənsimovun Birinci Qarabağ müharibəsində vuruşmasına da aydınlıq gətirir: “Biz Qarabağa savaşa gedirik. Döyüşdən əvvəl niyyətimiz bu olmalıdı ki, haqq savaşında ölsək şəhid, sağ qalsaq qazi olmalıyıq. Qoy niyyətimiz belə olsun: çünki şəhidlər ölməzdir... Bizə heç kimin torpağı lazım deyil. Uğrunda savaşacağımız torpaq bizim öz Vətənimizdir. Siz cavansınız. Birinci Qarabağ müharibəsində iştirak etməmişiniz. Amma mən döyüşmüşəm. Qarabağda çox dostlarımı, tanışlarımı, mənə əziz olan adamları itirmişəm”.

Müəllif romanda erməni yaraqlıların da öz mənfur əməllərini tarixən təkrarladıklarına da toxunur: “Tarixin 1918-ci ildə yazılmış qanlı səhifəsinə qan qoxulu yeni səhifələr yazılırdı. Andranikin, Nijdenin, Dronun, Karonun, Şaumyanın varisləri yəni-dən baş qaldırırdı. Bu varislər də babaları və ulu babaları kimi qəddar və rəhmsiz idilər. Çünki əlləri qanlı bu dünyanı tərk edən babaları türklərə nifrəti miras qoyub getmişdilər”.

Müəllifin romanda təqdim etdiyi epizodların romanın süjet xətti ilə bilavasitə əlaqəli şəkildə təqdim edilməsi nəzərdən qaçmır. Məsələn, yazıçının Hadrutun tarixinə nəzər salması və aydınlıq gətirməsi epizodu romanda ayrıca təqdim edilir: “Hadrutun tarixi uzaq əsrlərə qədər gedib çıxır. Osmanlı tarixinin 1727-ci ildəki məlumatına görə Hadrut adlı bir yaşayış məntəqəsi mövcud olub və o Dizaq nahiyyəsinin tərkibinə daxil edilib. Hadrut sözü isə fars dilində “İki çayın arası” mənasını verir. Zaman-zaman ermənilərin yuxusunu qaçıran bu gözəl məkan həqiqətən də iki çayın arasında yerləşir. Qozluçay dərəsində gözəlliyi, yaşıllığı, başının üstündə möhtəşəm dağları ilə diqqət çəkən Hadrutun bir tərəfindən Quzeyçay, digər tərəfindən isə Güneyçay axır və aşağıda Qozluçay dərəsində birləşərək Qozluçaya qarışır. ...Ermənilər Qarabağın ən yaxşı torpaqlarını zəbt etmişdilər. Hadrut da onlardan biriydi”.

Romanda diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də yazıçının Qarabağ xanlığının yaranması tarixinə aydınlıq gətirməsidir. Müəllif Qarabağ xanlığı haqqında oxucusuna qısa şəkildə olsa da, ətraflı məlumat verir: “1747-ci ildə Xorasana gedən Nadir şah yaxınları tərəfindən qətlə yetirildi. Bununla da elə bil Nadir şahın əzəmətli sarayının bünövrəsi laxladı, qan bahasına genişləndirdiyi sərhədlər dağıldı. ...Pənah xan xəbəri alınca daha dayanmadı, Dağıstanı tərk etdi. Nadir şahın ağıla gəlməyən, inanılmaz ölümü ilə Azərbaycan da sanki buxovlardan azad olub geniş nəfəs aldı. Farsların zülmündən yaxa qurtarıb yeni həyata başlayan Azərbaycan xanlıqlara bölündü. Ağıllı, müdrik Pənah xan da əlinə düşən fürsəti dəyərləndirdi. O, bir çox türk tayfalarını bir yerə yığdı və Qarabağ xanlığını yaratdı. Xanlıq Azərbaycanın başqa xanlıqlarından ərazisinin böyüklüyünə görə seçilirdi. Onun cənubunda Xudafərin körpüsü idi. Bu ərazi “Sınıq körpü”yə qədər uzanıb gedirdi. Şərq tərəfdə Kür çayı ilə Araz çayının qovuşduğu yerdə Cavad adlı bir kənd də yerləşirdi və Cavad da Qarabağ xanlığına daxil idi. Şimal hissəsində Gəncə idi. Qərb tərəfi isə başdan-başa silsilə dağlardan ibarət idi. Sanki bu dağlar xanlığın başının üstündə bir qala kimi ucalırdı. Xanlıq təkcə bu ərazilərlə qurtarmırdı. Qarabağda məhsuldar olan Mil və Muğan çöllərinin bir hissəsi də xanlığın ixtiyarında idi. Sərhədlərində isə Zəngəzur, Qafan bölgələri və Naxçıvan xanlığı yerləşirdi...”

Mahirə Abdullanın “Əvvəl axır” romanının problematikası əsasən iki mövzunu əhatə etməsi ilə maraq doğurur:

- Azərbaycanın Qarabağ və digər rayonlarının işğalı və bunun siyasi - ictimai nəticələri;
- müasir cəmiyyətimizdə sosial ədalətsizlik və onun insanların talelərinə təsiri.

“Əvvəl axır” romanında azərbaycanlıların və ermənilərin milli şüurunun fərqlərinin açıqlanmasına diqqət yetirilir. Ermənilərin mənfur əməllərini, yəni XX əsrin əvvəllərində törətdikləri vəhşilikləri unutmayan ağsaqqalların övladlarının ermənilərlə kirvəlik etməsini göstərməklə müəllif Sovet İmperiyasının uzun müddət işğalında olmuş Azərbaycanda milli yaddaşın silinməsi-

nin təhlükəli nəticələrinə oxucuların diqqətini yönəldir. Ermənilərlə kirvəlik edən və milli tarixin qanlı səhifələrini unudan azərbaycanlıların olması ürəkləri ağrıdan dillə qələmə alınır: “dün-yagörmüş kişinin dalağı sancırdı, qocalar ötən əsrin əvvəlində ermənilərin törətdiyi qanlı qırğınları unutmamışdılar. Sovet hökuməti qamqalaq evcik kimi dağıldığı vaxtdan ürəklərində mür-güləyən təşviş oyanmışdı”. Ermənilərlə kirvəlik əlaqəsi saxlamış Xalığın ermənilər haqqında dedikləri maraq doğurur: “Ermənilər qudurublar, Qarabağ davası edirlər, müharibə ola bilər. Erməni-standan Bakıya çoxlu qaçqın gəlib, burunları, qulaqları kəsi-lib...”

Totalitar kommunist rejimi dövründə dolayı yollarla çıxış yolu tapan ermənilərin nifrəti və qəddarlığı zəifləyən Moskvanın dəstəyi ilə irimiqyaslı xarakter almış və Azərbaycanın bir hissə-sinin işğalı ilə nəticələnmişdir. Bu məqamda, ermənilərin ağca-qanadla müqayisəsi də əsərdə maraqlı və yaddaqalan epizodlar-dan birinə çevrilir. Bu müqayisə erməni millətçiliyinin mahiyyə-tini gözümüzdə canlandırır: “...bir az gün döən kimi ağcaqa-nadlar evə doluşub erməni arvadları kimi qurbanlarının üstündə vay - şivən qoparacaqdılar. Gərək əvvəldən qapı-pəncərəni açıq qoymayasan, odur, qırılmış ermənilər torpağa ağcaqanad kimi topa - topa daraşıblar, indi bir-bir öldürüb məhv etməlisən, hiş – kişlə bayıra çıxan deyillər”. Bu müqayisə əsərin digər bir hissə-sində də öz əksini tapır: “Ermənini də, bizi də Tanrı yaratmışdı, əgər haqq tərəfində idisə, niyə onları at milçəyi, sağalmaz azar kimi eləcə canımıza salmışdı”.

Azad Qaradərəli “Cəbrayıl əfsanəsi” romanının problemati-kasında yalnız Vətən müharibəsinin deyil, həm də ermənilərin XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqına qarşı apardıqları soy-qırırma da toxunur. Məsələn, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanda soyqırımı etmiş erməni daşnaklarına qarşı xalqı mübarizəyə səsləyən Bəhlul Əfəndinin “Ya qazı, ya şəhid olaq” çağırışı xalqın milli oyanış çağırışına dönür. Xalqın tarixi yaddaşına hopmuş bu çağırış məqamına müəllif əsərdə belə aydınlıq gətirir: “Bıçaq sü-müyə dayanmışdı. Bəhlul Əfəndi düz iki il bolşevik - daşnak

birlişmələrinin törətdikləri əməllərə dözə bildi. Yazı masasının arxasına keçərək bir qazi kimi Zəngəzur camaatına öz əli ilə yazdığı müraciətində düşmənlərə qarşı açıq mübarizəyə çağırırdı.

Müraciət bu sözlərlə bitirdi: “Ya qazi, ya şəhid olaq!”²⁹⁶

“Qarabağ romanı” janrında qələmə alınmış əsərlərin problematikasında keçmiş tarixin xatırlanması, xalqdakı əzmkarlığın məhv olmaması, siyasi məqamlara aydınlıq gətirilməsi, müharibənin faciələrinin əks etdirilməsi, dinin təbliği və s. məqamlar üstünlük təşkil etməkdədir. Vüsal Nurunun “Qaraqaşlı” romanında bir müəllif kimi xalqın tarixi keçmişinə nəzər salmağı, onun əzmkarlığını, siyasi məqamlarına aydınlıq gətirə bilməsi, müharibənin iç üzünü açma bilməsi və s. təqdim etməsi ilə əsərini zənginləşdirir. “Qaraqaşlı” romanında keçmiş hadisələrin xatırlanması özünü xalqının tarixinə bağlı olması ilə yanaşı, keçmişin unudulmamasına çağırış kimi özünü göstərməkdədir. Yazıçı romanda xalqın birləşməsinə, düşmənlərə qarşı vahid mübarizə aparmasına da çağırışlar səsləndirir: “Bu müharibədi, rəis... Bu xuliqanlıq - zad deyil. Şəxsi məsələ belə olmur. Camaatın başını qatmayın, qoyun vaxtında cavab verək. Arxanızda duraq.

- Silah lazımdı. Ordu qurmalıyıq. Milis də kənd camaatına kömək eləməlidir”.²⁹⁷

Romanda müəllif ermənilər tərəfindən Şuşa yaxınlığında Mi-8 helikopterinin vurulmasının planlı şəkildə həyata keçirilməsini qabardır. 20 noyabr 1991-ci ildə erməni terrorçularının Xocavənd rayonunun Qarakənd kəndi yaxınlığında “Mİ-8” helikopterini qəzaya uğratmaları xalqımızın tarixi yaddaşına qanlı səhifə kimi həkk olundu. Dövlət katibi Tofiq İsmayılov, baş prokuror İsmət Qayıbov, dövlət müşaviri, sabiq daxili işlər naziri Məhəmməd Əsədov, millət vəkili Vəqif Cəfərov, Vəli Məmmədov, baş nazirin müavini Zülfü Hacıyev, Azərbaycan Respublikası Prezident Aparatının şöbə müdiri, jurnalist Osman Mirzəyev, Qazaxıstan daxili işlər nazirinin müavini Sanlal Seri-

²⁹⁶ Qaradərəli A. Cəbrayıl əfsanəsi (radiatoroman). Bakı. Mücrü Nəşriyyatı, 2021, 176 səh. s. 105;

²⁹⁷ Nuru V. Qaraqaşlı. Bakı, “Mücrü” nəşriyyatı, 2020. 264 səh. s. 11;

kov, Azərbaycan Dövlət Televiziyasının jurnalisti Alı Mustafayev və digər tanınmış Azərbaycanın bir çox dövlət xadimləri və jurnalistlər erməni terrorçularının qurbanına çevrildilər. Vüsal Nuru bu ağır itkini duyaraq, bədii dillə faciənin ermənilər tərəfindən törədilməsini açıqlayaraq, tarixi yaddaşın xalqın milli yaddaşından silinmədiyini əks etdirir: “Monte dedi ki, türklər atəşkəs istəyir. Danışmağa vertolyotla nümayəndələr göndərəcəklər. Onun iki barmağını havada oynatması, şeytani təbəssümü məqsədini aşkarladı... Monte arxaya yayxanıb Dövlət katibinin, Baş prokurorun, sabiq daxili işlər nazirinin adlarını sadaladı”.

Müəllif ermənilərin planlaşdırdıqları bu cinayətin həyata keçirilməsi məqamına da aydınlıq gətirir: “Vertalyot qəzaya düşüb. İndi dedilər. Hamısı ölüb. Danışığa gedənlər. Qarakənddə olub. Deyirlər, dumanlı hava olub, vertolyot dağa çırpılıb”.

Müəllif İbadın dili ilə vertolyotun qəsddən vurulmasını göstərir: “...Yalan deyirlər. Mən həmin vertalyotu gördüm. Mİ-8 Qarakəndə gedəndə mən əməliyyatdan qayıdırdım. Həmin vaxt gecə yağış yağmışdı, dağlarda nə duman varıydı, nə də çiskin. Onu vurublar”.

Romanın xronotopunda dövrlə əlaqəli olmayan məqamlara da nəzər salınması diqqəti cəlb edir. Müəllif bununla da tarixi faktların milli yaddaşlardan silinməməsini vurğulayır. XX əsrin əvvəllərində xalqın tarixi ilə bağlı məqamlara aydınlıq gətirilməsi tarixi yaddaşın unudulmamasına işarədir: “...o vaxtlar Sovet hakimiyyətini qəbul etməyən Əsədulla bəy üstünə gələn qızıl əsgərləri bu dərədə tələyə salıb hamısını qırmışdı. Dərənin adı da ordan qalmışdı”.²⁹⁸

Azad Qaradərəlinin “Cəbrayıl əfsanəsi” romanının “”Ermənilərlə ilk döyüş” başlıqlı hissədə 1905-ci ildə baş vermiş ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı nəzər salınır: “1905-ci ildə Bakıda, Qarabağda, o cümlədən Zəngəzurun bir sıra kəndlərində ermənilər rslardan aldıkları silahla türk-müsəl-

²⁹⁸ Nuru V. Qaraqaşlı. Bakı, “Mücrü” nəşriyyatı, 2020. 264 səh. s. 251;

man əhaliyə divan tutmağa başladılar”. Müəllif 1905-ci il tarixini göstərməklə hadisələrin konkret zamanına, ermənilərin mənfur əməllərinin hələ XX əsrin əvvəllərindən başladığına işarə edir. Romanda müəllif ermənilərin törətmiş olduqları cinayətlərinin məkanlarının adlarını da sadalayır: “Bəsit çayı boyunca yerləşən Sav, Hənd, Şeşkird, Sıxavız kəndlərinin silahlı daşnak birləşmələri Sobu, Sənəli, Pəri Bartaz, Top, Pirdavdan, Xıncirək və digər kəndlərə hücum edərək kəndləri yandırır, silahsız adamları qırırdılar”.²⁹⁹

Azad Qaradərəli əsərin “İkinci erməni-müsəlman davası” başlıqlı hissəsində də erməni xislətini açır: “Zaman o zaman idi ki, bolşeviklərə arxalanan erməni daşnakları silaha sarılıaraq Azərbaycan kəndlərini yandırır, qadınlara, uşaqlara belə divan tutmaqdan çəkinmirdilər...

...Hələlik qayıdaq 1918-ci ilə. Bu ilin əvvəllərindən, xüsusən də mart ayından başlayaraq ermənilər Zəngəzurda, Naxçıvanda, Mauda, Urmiyədə, Qubada və digər Azərbaycan ərazilərində kütləvi qırğınlar törətdi”.³⁰⁰

Güllü Məmmədovanın “Fatehlərin zəfəri” (Xüsusi təyinatlılar) romanında Birinci Qarabağ müharibəsində baş vermiş hərbi əməliyyatlara da tez-tez nəzər salınır. Bu əməliyyatlardan biri də xalqın qan yaddaşına çevrilmiş Daşaltı əməliyyatının təsvir edilməsidir. Müəllif Daşaltı əməliyyatının tarixini də göstərir: “25 yanvar 1992 - ci il axşam saat 8-də Daşaltıya hücum əmri verildi”.

Müəllif daha sonra Daşaltı əməliyyatının planını oxucuya təqdim edir: “Əməliyyatın planı beləydi: Nəriman Zeynalovun komandir olduğu iki qrupun əsgərləri Xankəndi tərəfdən hərəkət edib Daşaltıya girməliydi. Qalan iki qrupun əsgərləri isə ermənilərə göz açmağa aman vermədən Daşaltıya gedən yolları bağlamalıydı. Mühərisərəyə düşmüş ermənilər aldıkları qəfil zərbədən özlərini itirəcək, ruhdan düşəcək, Daşaltını tərk edəcəkdilər”.

²⁹⁹ Qaradərəli A. Cəbrayıl əfsanəsi (radiatoroman). Bakı. Mücrü Nəşriyyatı, 2021, 176 səh. s. 93;

³⁰⁰ Qaradərəli A. Cəbrayıl əfsanəsi (radiatoroman). Bakı. Mücrü Nəşriyyatı, 2021, 176 səh. s. 100;

Güllü Məmmədova Riad Əhmədovun Daşaltı əməliyyatında iştirakına toxunur: “5- ci qrupun on bir nəfərlik Xüsusi təyinatlılarına polkovnik Riad Əhmədov komandirlik edirdi. Bu qrupa Nəbilər kəndi istiqamətində Daşaltıya hücum əmri verilmişdi. Xüsusi təyinatlılar düşmənin gözləmədiyi yerdən kəndə girəcək, ermənilərə ağır zərbə endirəcəkdi”.

Güllü Məmmədova Azərbaycan xalqının qan yaddaşına dönmüş Daşaltı əməliyyatının məğlubiyyətə uğramasını ermənilərin mənfur əməllərinin nəticəsi kimi romanda təqdim edir: “... cənab general Tacəddin müdafiə naziri, 120 nəfər də əsgərdi. Demək yeni bir əməliyyat planı hazırlanır. Mən danışıqları daha diqqətlə izləməyə başladım. Gördüm ki, zənnimdə yanlışmışam. Bu “Daşaltı əməliyyatı”dır. Biz Daşaltını düşməne güzəştə gedə bilmərik. Onlar Daşaltını əlimizdən almaqla Şuşanı qoruya bilərlər”. Müəllif Daşaltı əməliyyatının məğlubiyyətində general Tacəddin Mehdiyevi deyil, erməniləri günahkar hesab edir. Romanda tarixin təkrar olunması, 2020-ci ildə Azərbaycan Ordusunun Daşaltı əməliyyatından qalib çıxması, sücaətlə vuruşması müəllif tərəfindən geniş şəkildə təqdim edilir: “- Daşaltıda da ölüm - dirim savaşı gedəcək, polkovnik, - Fuad Qasimov dedi.

- Biz bunu gözləməyə almışıq, polkovnik. Amma tapşırıq yerinə yetiriləcək. Son nəfərimiz qalsa belə. Daşaltının ərazisində kəşfiyyat aparmalıyıq. Kənddə ermənilərin tutduqları mövqeləri, sayları haqqında məlumatımız olmalıdı”.

Xalqdakı əzmliliyi Qarabağ mövzusunda qələmə alınmış romanlarda əks etdirməyə cəhd etmiş müəlliflərin buna nail olmaları qürurvericidir. Vüsal Nuru “Qaraqaşlı” romanında xalqın doğma torpaqlarını qorumağa hazır olmaları, düşməni qarşısından qaçmağı belə fikirlərindən keçirmədikləri, həmişə qarşı tərəfdən fərqli olaraq, mərdi-mərdanə döyüşməyi planlaşdıran bir millət olmasını qabardır. Azərbaycanlı Mövsüm və erməni Arakel arasındakı dialoqda bunun bir daha şahidinə çevrilirik: “Arakel, get səni göndərənə denən ki, camaat evini, kəndini sizə qoyub qaçmaz. Kimin hünəri varsa gəlsin”.

İbadın fikirlərində xalqın qələbəyə olan inam əksini tapır: “Orda camaatı ölümün qabağına aparan inamdı, ümiddi. Döyüşə girən uşağın yarısından çoxu sağ qayıtmır. Sağ qayıdan da yanında ölən, yaralını görür, səhəri gün qaçıb gedir. Yenə kəndlərin camaatı qalır, döyüşür”.

Müəllifin xalqın güvənini itirməsi məqamını açıqladığı epizod ağır olsa da, Birinci Qarabağ müharibəsində rastlaşdığımız reallığın əksidir. Müəllif döyüş meydanlarını yarımçıq qoyub, qaçmağa cəhd edən əsgərlərimizin simasında xalqdakı əzmlinin dekonstruksiya uğramasına diqqət yönəldir. Qara Yusifin Vətəni ağır məqamında yarı yolda qoyan həmin “adamcıqlar”a dediyi sözlər o dövrün reallığı, bir sıra adamların əməllərinin təqdimidir: “Kim qoruyacaq bu kəndləri? Qeyrətiniz yoxdu? Ə, kişi olun!. Ə. Arvad kimi qorxub hara qaçırsız?... Bu torpaqları erməni alandan sonra sən də cəhənnəmə öl, arvad - uşağın da...”

Müəllif belə insanların olmasını təqdim etsə də, hamıya sual ünvanlayır: “Bu torpaq sən deyil?”³⁰¹ Ünvanladığı ritorik sualı cavablandırmayan müəllif sualın cavabını oxucusunun öhdəsinə buraxmaqla yanaşı, romanın problematikası ilə cavab verir. İbad kimi oğulları olan bu torpaq bizim torpaqdır, yadın torpağı ola bilməz. Müəllif satqın, torpağına sahib çıxmayan insanlarla döyüşə getməkdənsə, getməməyi üstün bilir: “Bunları döyüşə aparmaqdansa, tək getmək yaxşıdı”. Müəllif leytenant Arifin bu fikirlərini təqdim etməsində haqlıdır. Leytenant Arifin “beş-on adama baxma, bizim millət qorxaq deyil” deməklə xalqımızın əzmkarlığının qırılmadığını, Vətən üçün canından keçməyə hazır olduğunu göstərir.

Güllü Məmmədova “Oğurlanmış Zəngəzur” romanında xalqın əzminin heç bir maneə qarşısında sınınmaması özünü roman boyu göstərir. Elə romanın ilk səhifələrindən bunu müşahidə etmək mümkündür. Qaraşın Dorhunu sakini, qonşuları olmuş İsa-kın onları tələsinə salmalarına və itki vermələrinə baxmayaraq xilas olmaları, xüsusilə də qızlarımızın xilas edilməsi xalqın

³⁰¹ Nuru V. Qaraqaşlı. Bakı, “Mücrü” nəşriyyatı, 2020. 264 səh. s. 217;

əzmliyini əks etdirir. Müəllif romanın “Qaragöldən başlanan zəfər” adlı üçüncü fəsildə xalqın, millətin əzmliyini çılpalığı ilə göstərir: “Zəngəzurlular hələ ölməyib ki, düşmən gəlib onun oy-lağında at oynatsın. Biz bu yerləri qoruyacağıq...”³⁰²

Qarabağ problemini əks etdirən romanlarda siyasi məqamlara toxunulması da özünü göstərməkdədir. Məsələn, yazar Vüsal Nuru “Qaraqaşlı” romanında Qarabağ ətrafında gedən siyasi olaylara diqqət yönəldir. Birinci Qarabağ müharibəsinin məğlubiyyətinin səbəblərinə aydınlıq gətirmiş müəllif bu məqamı erməninin diliylə təqdim edir: “Muxariba.... Qarabağda dövlət qurmaq istəyirlər. Bizimkilər də yox ha... bu gəlanlar. Moskva-dakılar, Suriyadakılar, Livandakılar, elə Fransadakılar da... Bir-ləşiblər...”³⁰³ Müəllif məsul vəzifədə çalışan erməni Arakelin diliylə Qarabağ ətrafında baş verən hadisələrə aydınlıq gətirir: “...buraların komsomol katibiyam. Siyasət manim girdiyim kol deyil ha. Onu biliram ki, bir neçə dasta var. Harda turkları gorurlar, öldürürlər. Yerevandan qovurlar. Araya qan salırlar, Movsum. Onlara elə amr olunub”.

Müəllif Qarabağ döyüşlərində muzdluların vuruşması məqamına, onların orda olmaları faktlarına da romanda aydınlıq gətirir: “dunan hansısa cahannamdan bir maşın nəyomnik galib”. Yazıçı Asala kimi terror təşkilatının mənəviyyatsızlığını, qəddarlığını erməninin öz dili ilə açıqlayır: “...onlar uçun muqaddas dayar, ata - baba yurdu, vatan, kand yoxdur. San heç ASALA-nın adını eşitmisan? Terror. Onlar arvad-uşaq bilmir. Yerevan hokumati də bacarmır”.

Vüsal Nuru müharibənin qazanc mənbəyi olması amilini qısa və lakonik şəkildə anladır. Azərbaycanlı və ermənin dialoqunda bu amili vurğulayır. Mövsümün “Bəs nədir bu müharibənin məqsədi?” sualına erməni Arakelin “qazanc” lakonik cavabı ilə cavablandırır.

Vüsal Nuru bəzi məqamlara üstüörtülü toxunsa da, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı apardıqları torpaq iddialarında olma-

³⁰² Məmmədova G. Oğurlanmış Zəngəzur. Bakı, “Zərdabi Nəşr” MMC, 2021. 448 səh. s. 106;

³⁰³ Nuru V. Qaraqaşlı. Bakı, “Mücrü” nəşriyyatı, 2020. 264 səh. s. 14;

rının yeni olmaması faktına toxunur. Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına iddialı olmalarını müəllif onların “Hitlerin yeyə bil-mədiyi piroq bizimdir” deməkləri ilə açıqlayır. Yazıçı ermənilərin bu prosesi yetişdirdikləri gənc nəsillərə təlqin etmələri məqamına da aydınlıq gətirir. Müəllif bu amili rus zabiti Qarçakovun sürücüsü Vasyanın düşüncələriylə verir: “Qadın heykəli erməni qoşunlarının hücum elədiyi kəndlərə baxırdı. Dağların o tərəfi ermənilərin heykəlləşmiş məqsədləridi.” Rus zabiti Aleksandr Qarçakovun dediyi “...bu heykəl erməni xalqını həmişə o torpaqlara getməyə çağırıb. Aşağıdakılar kimdi? Böyük Vətən müharibəsinin əsgərləri” kimi sözlərindən Vasyanın çıxartdığı nəticə erməni xislətini ortaya qoyur: “Söz Vasyaya indi çatdı, hə dedi, böyük vətən, yəni ermənilərin böyük vətəni.” Əsərdə ermənilərin böyük vətən yaratmaq xülyası bu günün deyil, kökləri keçmiş zamana gedən xülya olması əksini tapır. Ermənilərin bu boş xülyaları üçün hazırlıqlı olmaları, ideyalarını təbliğ etmək üçün əlində ucu aşağı qılınc tutmuş, ayaq üstə dayanmış uzun hərbi pləşli gənc qadının heykəlini hazırlamaları və s. ilə göstərilir.

Erməni yaraqlılarının həmişə planlı iş görmələri müəllif tərəfindən açıqlanır. Müəllif onların mənfur əməllərini azərbaycanlılara qarşı həyata keçirməklərini yalnız keçmişdə deyil, günümüzdə də davam etdiyini və gələcəkdə də davam etdiriləcəyi faktına toxunur: “Sən öz millətini düşünməlisən. Bu türklərin hamısının kökünü kəsməliyik. Genlərini dəyişməliyik. Gərək gələcək nəsillərin damarından erməni qanı axsın ki, biz öləndən sonra uşaqların üstünə qalxmasınlar”.

Romanda siyasi məsələlərə toxunan müəllif onun köklərinə də toxunur. Rus zabiti polkovnik Aleksandr Qarçakovun, onun sürücüsü Vasyanın və digər rus hərbiçilərinin Birinci Qarabağ müharibəsində vuruşmaları faktına toxunmuş müəllif bunu təəssüf hissi ilə qələmə alır. Dədə-babalarımızın İkinci Dünya Müharibəsində ruslarla çiyin-çiyinə alman faşistlərinə qarşı mübarizə aparmaları Vasyanın dili ilə açıqlanır: “...hər dəfə ona deyəndə ki, bu bizim müharibə deyil, mənə deyirdi, kəs səsini, Vasya! Mən onu başa salmaq istəyirdim ki, bu adamların ataları, babala-

rı bizim analarımızı, bacılarımızı faşistlərdən qorumaq üçün canlarından keçiblər, evlərini, ailələrini buralarda qoyub Berlinə qədər gediblər...”³⁰⁴

Güllü Məmmədovanın “Oğurlanmış Zəngəzur” romanı da siyasi məqamları açıqlaması ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, tarixi şəxsiyyətlər olmuş Çingiz İldırım və Xosrov bəy arasındakı dialoqda bunun şahidi oluruq. Çingiz İldırımın fikirlərində ermənilərə “böyük ermənistan” yaratmaq kimi xülyalarına yardım edən qüvvələrin kim olması anlaşılr: “...Daşnaklara yardım etməkdə inglislərin öz marağı var. Bunların niyyəti odu ki, Türkiyəni diz çökdürsünlər. İngiltərə hələ 1895-ci ildə Fransa və Rusiya ilə birlikdə İstanbula bir memorandum göndərirlər. Və tələb edirlər ki, Türkiyə Ərzurumu, Bitlisi, Sivası, Diyarbəkiri, Harputu ermənilərə güzəştə getsin. Erməni də özünün olmayan bu torpaqlardan “böyük ermənistan” yaratsın. Amma Türkiyə onlara dirşəyini göstərdi”.³⁰⁵

Ermənilərin başladığı oyunları diqqətə almayan “yuxarılar”a etiraz edən əhalinin bu oyunların müharibə olmasına toxunmaları Vüsal Nurunun “Qaraqaşlı” romanında vurğulanır. “Orda nə oyunlar qurulur bilmirəm, amma burada müharibə gedir”. Müəllif ermənilərin ilk gündən törətdiyi mənfur əməlləri müharibə kimi dəyərləndirir.

Müəllif müharibənin insan ömürlərini yarım qoyduğu kimi, arzularını da yarım qalmasına səbəb olması faktlarını açıqlayır. Əsərin qəhrəmanlarından olan İbadın Elçinə dediklərində insan arzularının yarım qalması, bunun səbəbi də, müharibə olması müəllif tərəfindən qabardılır: “Qalib olmaq. İdmanda. Birinci yerə çıxmaq. Medallar qazanmaq. Xarici ölkələrə gedib orda birinciliyə çıxmaq. Bayraq qaldırmaq. Uşaqlıqdan bu arzuyla böyüdüm.... Müharibə bu arzumu əlimdən aldı”.

Vüsal Nurunun Qarabağ müharibəsinin azərbaycanlılar tərəfindən qələbəylə qurtaracağına ümidini və inamını roman boyu əxz etdirməyə qadir ola bilməsi təqdirəlayiqdir. Müəllif bu amilə

³⁰⁴ Nuru V. Qaraqaşlı. Bakı, “Mücrü” nəşriyyatı, 2020. 264 səh. s. 201;

³⁰⁵ Məmmədova G. Oğurlanmış Zəngəzur. Bakı, “Zərdabi Nəşr” MMC, 2021. 448 səh. s. 327;

həssaslıqla yanaşır: “...bu uşaqların əli silah tutanda bizim qanımız yerdə qalmayacaq. Bu uşaqlar hər gün ova çıxır. Bilirsən nə atırlar? Odey, o paçevniklərin şarikini. Biz uşaq olanda belə şeylər ağlımıza gəlməzdi. Mühəribə yetişdirir bunları. Bir gün eşitsən ki, sovet əsgərləri burdan başlarını tutub qaçıblar, bil ki, bu uşaqlar qovub onları”.³⁰⁶

Güllü Məmmədova “Oğurlanmış Zəngəzur” romanında ermənilərin azərbaycanlılara qarşı apardıqları müharibəni təsvir etməklə bərabər, ağır nəticəsini də açır: “Zəngəzurun 156 kəndini yandırdı, minlərlə müsəlman amansızlıqla qətlə yetirildi”.³⁰⁷

Qarabağ mövzusunun əhatə edən romanlarda dinə münasibət özünü göstərir. Bu amil romanlarda ya geniş, ya da ki, qısa şəkildə özünü büruzə verir. Məsələn, Vüsal Nuru “Qaraqaşlı” romanında dinə inamı və onun təbliğini geniş təsvir etməsə də, bu amilə toxunur. Bu amili qələmə aldığı obrazların diliylə onların yaşam tərzinə çevrilməsini də əks etdirir. “Ürəyində ruzi-bərəkət duası oxuyub salavat çəkdi”.

Müəllif Allaha inamı insanın cəmiyyətdə tutduğu mövqeyindən asılı olmayaraq göstərir. Məsələn, romanda erməni yaraqlıları tərəfindən zülmə məruz qalan qoca kişinin Allahdan yardım istəməsində həm Allaha inam, həm də cəmiyyətdə baş vermiş özbaşnalıqlar əksini tapır: “Ac nəvələrimin haqqını yerdə qoyma, Allah. Bizim gücümüz çatmadı, sən bəlasını ver...”

Erməni cəmiyyətində azərbaycanlı və türklərə qarşı nifrətin dalğavarı şəkildə bir neçə dəfə artması, soydaşlarımıza qarşı genosid aktlarının törədilməsi tarixin silinməz qanlı səhifələridir. Erməni faşizminin vaxtaşırı fəallaşmasının kökləri və nəticələri müasir Azərbaycan romanlarında geniş təhlil obyektinə çevrilir. Yazarların diqqətini sosial varlığın tərəfləri və nöqsanları maraqlandırır: sosial ədalətsizlik və bərabərsizlik, Azərbaycanın tarixi keçmişi və perspektivləri, milli şüurun durumu, torpaqlarımızın ermənilər tərəfindən işğalı, Qarabağ müharibəsinin əzabları, qaçqınlıq həyatı və onun problemləri və s. İctimai varlığın

³⁰⁶ Nuru V. Qaraqaşlı. Bakı, “Mücrü” nəşriyyatı, 2020. 264 səh. s. 115;

³⁰⁷ Məmmədova G. Oğurlanmış Zəngəzur. Bakı, “Zərdabi Nəşr” MMC, 2021. 448 səh. s. 34;

ayrı - ayrı tərəfləri, həyat hadisələrinin inkişafı, mürəkkəb sosial ziddiyyətlər, xalqın tarixi və gələcəyi barəsində yazarların düşüncələri və ideyaları dialektik əks etdirmək üçün əlverişli şərait yaratmağa qadir olan romanlarda müfəssəl ədəbi-tənqidi təhlil maraqlı kəsb edir. Qələm sahibləri həyat hadisələrini əhatəli planda və böyük lövhələrdə əks etdirmək gücündə olan romanlardan soydaşlarını tarixi hadisələrdən dərs götürməyə sövq edirlər. XX əsrin əvvəlləri və ortalarında ermənilər tərəfindən Azərbaycan torpaqlarının zəbt edilməsi məqsədi ilə törədilən cinayət əməllərini təsvir edən qələm sahibləri bizləri gələcəkdə bu cür qanlı tarixi hadisələri unutmamağa çağırır.

Əlibala Hacızadənin “Möcüzə” romanında qısaca da olsa tarixi hadisələrin nəzərdən keçirilməsi və erməni millətçilərinin tarix boyu törətdikləri faciələrin xatırlanması da diqqətəlayiqdir. Əsərdə erməni millətçilərinin tarixi keçmişdə azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımlar ürəkaçırısı ilə xatırlanır. Müəllif baş vermiş olayları əsərin qəhrəmanı azərbaycanlı qızı Leylanın dili ilə təqdim edir: “Beşinci ildə, on səkkizinci ildə, nə bilim daha sonralar, bizim yurduмуza su calayanlar, torpaqlarımızı qarış - qarış alanlar, günahsız körpələrimizi süngüyə keçirənlər, adamların kürəyinə yanar samovar bağlayanlar kim idilər? Onlar erməni deyildilərmə. Yoxsa yenə deyəcəksən ki, o ermənilərin bu ermənilərə nə dəxli var?” Maraqlıdır ki, yazıçı erməni millətçilərinin tarix boyu dəfələrlə azərbaycanlılara qarşı vəhşi və mənfur hərəkətlərə yol verməsinin səbəbini, belə tendensiyanın uzun illər ərzində qorunub saxlanılmasının səbəblərinin işıqlandırılmasına cəhd edir. Müəllif bunu ermənilər arasında mövcud tərbiyə sistemi ilə əlaqələndirir.

Anarın “Ağ qoç, qara qoç” romanında XX əsrin sonunda Ermənistanın Azərbaycanın Qarabağ və digər rayonlarının zəbt edilməsi ilə yanaşı 1918-ci il hadisələri işıqlandırılır, bu tarixdə baş vermiş qanlı qırğına münasibət əksini tapır: “Haçansa 26-lar bağ adlanan bu yerdə 1918-ci ilin mart günlərində minlərlə azərbaycanlı qırılmışdılar”. Müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycanın Ermənistan Respublikasının təcavüzünə məruz qalması ki-

mi tarixi fakt Anarın “Ağ qoç, qara qoç” əsərinin süjet xəttindən yan keçmir.

Elçin Mehraliyevin “Doxsanıncı illər” romanında XX əsrin əvvəllərində ermənilərin Bakıda törətdikləri fitnə-fəsad, azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırım da əsərin süjet xəttində ətraflı şəkildə əksini tapır. Müəllif tərəfindən Qəmzə Abbas qızının vasitəsilə tarixi faktların xatırlanması, ermənilərin tarix boyu törətdikləri vəhşiliklərin yaddan çıxması da əsərdə diqqətimizə çatdırılır: “Qəmzə Abbas qızı belə fikirləşdikcə uzaq keçmişin dumanlı xatirələri başında dolaşır, quduz Andranikin quldur dəstəsinin yandırıb külə döndərdiyi kəndlər, törətdiyi insan qırğınları - görünməmiş işgəncələrlə qətlə yetirilmiş uşaq, qoca, qız, gəlinin təhqir edilərək müdhiş görkəmə salınmış cəsədləri təkrar - təkrar gözləri qarşısında canlanırdı...”

Unutqanlılığımızın nəticəsi olaraq, XX əsrin əvvəllərindən başlanan ermənilərin ərazi iddiaları on minlərlə azərbaycanlıların qətlə yetirilməsinə, öz doğma vətənlərində yüz minlərlə məcburi qaçqın və köçkün dəstəsinin yaranmasına, tarixi el - obalarından ayrı düşmələrinə gətirib çıxartdı. Əsərdə qanıçən erməni Samvel qisas gücü ilə alışıb yanaraq olmuş hadisələri, keçmiş tarixi xatırlayır. Bu ona dəlalət edir ki, ermənilər məğlubiyyətləri ilə barışa bilmir, azərbaycanlıların apardıqları mübarizələri və göstərdikləri qəhrəmanlıqları unuda bilmirlər. Ermənilərin törətdikləri bəşəri cinayətlər, onların bir məxluq kimi daxili aləmlərinin boşluğu öz dilləri ilə açıqlanır: “Əsil türk tayfasıdı, hamısını qırmaq lazımdır!” Müəllif ermənilərin qisas hissələrini “dostluq” dövrlərində gizlədərək, bəslədikləri kin-kidurəti “qoyun dərisi geymiş canavarın”, yəni Samvelin diliylə açıb göstərir: “Ara, eşidirsən məni? Hamınızı gəbərdəcəm! ...Kökünüzü kəsəcəm! ...Eşidirsən? ...Bax o dağda, Qəmzə Abbas qızı mənimkiləri vurub öldürüb... Babam hələ də onun qurğuşununu gəzdirir qulağının dibində... Bilirsən bunları? Mən də onun törəmələrini qıracam”. Samvel azərbaycanlılara qarşı öz kin və küdurəti ilə oxucuya çatdırılır.

Güllü Məmmədovanın “Oğurlanmış Zəngəzur” romanında azərbaycanlıların erməni həmkəndliləri tərəfindən qətlə yetirilməsi amili əsərin başlanğıcında göstərilir. Romanda müəllif Qaraşın “ermənilər bizmkiləri aldatdı” kimi fikrinə aydınlıq gətirir. Mirzalıgilin dəstəsinin İsakgil tərəfindən talada qanına qəltan edilməsi faktını təsvir etməsində əksini tapır.

Nüşabə Məmmədli “Zəngülə” romanında erməni millətçilərinin tarixi dövrlərdə törətmiş əməlləri arasında “varislik” amilinə toxunmağa çalışır. Bu məqsədlə, Nüşabə Məmmədli romanında XX əsrin əvvəllərində ermənilər tərəfindən törədilmiş fəlakətlərin işıqlandırılmasına diqqət yetirir. Əsərdə Qiyamət nənənin xatirələri əsasında baş vermiş hadisələrin nəqli maraq doğurur. Unutqanlılığımızın nəticəsi kimi tarixdə baş vermiş olayların yaddaşlardan bilərəkdən silinməsinin nəticəsidir ki, millətimizin başına gətirilmiş haqsızlıqlar və zülmələr yaddan çıxarılmışdır.

Elza Mollayeva “Əsir ürəklərin fəryadı” romanında erməni cəmiyyətində qatı millətçiliyin dərin köklər buraxmasını, onların milli şüurunda şovinist dəyərlərin hökmranlıq etməsini qana susamış və insanlıqdan uzaqlaşmış sadə erməni qadınının hərəkətləri ilə açıqlayır: “Əlindəki daşı qəzəblə yerə cırpan erməni gəlini əsirlərə tərəf tüpürdü: “Ananız yayınıza otursun, sizi görüm qan qusasınız, türk köpək uşaqları!”...Samvel, ver onlardan birini mənə, qanını içim...” Şovinist millətçiliyin mənəviyyatsızlığını açıqlayan müəllif erməni cəmiyyətində uzun illər ərzində dərin mənəvi böhranın yayılması probleminə diqqət yetirir.

Ermənilərin XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlılara qarşı apardıqları müharibədə uğradıqları məğlubiyyətlə barışmadıqları və azərbaycanlılara qarşı kinlə böyüdükləri, qisas hissi ilə yaşadıqları Mahirə Abdullanın “Əvvəl axır” əsərində qələmə alınaraq oxucuya çatdırılır. Əsərdə Aronun dili ilə ermənilərin milli şüurunda türklər və azərbaycanlılara qarşı nifrətin artıq dərin kök buraxması açıqlanır: “Keçmişdə türklər ana babamın alnını yabayla deşib, içinə torpaq doldurublar ki, gözü torpaqdan doy-

sun. O vaxt gəlib, babam bir türk kəndinin adamlarının əl – ayaqlarını bir-birlərinə çataqlatdırıb diri-diri çaya tökdürübmüş.”

Mahirə Abdullanın “Əvvəl axır” romanında Qarabağın və digər rayonların işğaldan azad edilməsinə çağırış səslənir. Müəllif, milli dirçəlişi və milli dövlətçiliyin inkişafını işğal edilmiş ərazilərdə Azərbaycan suverenitetinin bərpa edilməsindən asılı olmasını vurğulayır: “Müharibədə uduzmuş ölkə-təkləri çıxarılmış arabaydı, nə dayandığı yerdə yaxşı durur, nə də yol gedə bilirdi, ləngərlənib içindəkiləri yerə tökməyə, xışmalamağa çalışırdı, əzilib berrəngli, birtərkibli boz kütləyə çevrilmək hər kəsin, hər anın qisməti ola bilərdi. Müharibə-təbii fəlakət idi, yaxşıya, pisə, gözələ, çirkinə baxmırdı. Hamıya öz damğasını basırdı. Bəzisi qaçıb qurtarmağa müvəffəq olsa da, övladları, nəsli-kökü bir gün onunla üzləşirdi”.

Üç hissədən (“Narkoman”, “Agah”, “Ağdərədən üzübəri”) ibarət “Əvvəl axır” romanının “...müharibə qurtarmamışdı. Hər yerdə müharibə gedirdi...” sonluğu ilə bitməsi Azərbaycan xalqını erməni quldurlarının apardıqları soyqırma qarşı həmişə hazır olmağa və bu mənfur məxluqlar üzərində zəfər çalmağa bir çağırış idi. Romanı oxuyarkən bu nəticəyə gəlinir ki, Qarabağ müharibəsinin özü faciədir. Əsərdə müharibənin insanın heç bir şeylə əvəz oluna bilməyən həyatına, təbiətə, insanın qurub yaratdığı cəmiyyətə, bir sözlə bəşəriyyətə qarşı yönəldilmiş cinayət kimi qiymətləndirilməsi əksini tapır.

Müasir romançılar erməni millətçiliyinin “varisliyi” faktını qeyd etməsi ilə yanaşı bu sindromun dərin köklərini işıqlandırır. Müasir Azərbaycan romanlarında erməni millətçiliyinin aqressiv xarakter alması erməni millətinin tarixi ilə əlaqələndirilir. Tarixi Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmış ermənilərin milli şüurunda qorxu kompleksi kök buraxmışdır. Ermənistanın rəsmi sənədlərini və dövlət xadimlərinin çıxışlarını nəzərdən keçirsək görmək olar ki, ermənilər azərbaycanlılar və türklərdən vahimələnirlər. Ermənilərin Cənubi Qafqaza gəlmə olması onlarda daimi qorxu hissi törədir, zəbt etdikləri torpaqların əsl sahiblərinə qarşı nifrət hissi yaradır.

Əli Əmirlinin “Ölü doğan şəhər” əsərində Rus İmperiyası hesabına özlərinə başqa xalqların torpaqlarından respublika yaratmalarının dadı damaqlarından getmədiyindən, başqa millətlərin torpaqları hesabına ərazilərini genişləndirib “böyük həyastan” xülyaları ilə yaşadıkları qabarıq şəkildə açıqlanır. Ərazilərin azərbaycanlılardan təmizlənməsi – Yerevanın və ermənilərin əlində olan Xankəndinin qarşısında duran əsas məqsəddir. Müəllif erməni millətçiliyinin “milli - azadlıq” hərəkatı olmadığını aydın göstərir. Elza Mollayevanın qələmə aldığı “Əsir ürəklərin fəryadı” romanında erməni millətçiliyinin əsas məqsədi qatillərin dili ilə açıqlanır: “Dənizdən - dənizə, Qara dənizdən, Xəzərə qədər olan yerləri ələ keçirsək, bizim qarşımızda heç kim duruş gətirə bilməyəcək. Qoy hələ bu cənnət Qarabağı alaqsın, sonra da keçərik yavaş-yavaş o biri rayonlara”.

Nüşabə Məmmədli “Zəngülə” əsərində ermənilərin Qarabağa gəlmə olması amilinin ermənilərin sözügedən mənəvi böhranına təsir göstərdiyinə diqqət yetirir. Dünyaya körpə gətirən əsir qadının qətlə yetirilməsi zamanı erməni dığaları öz xislətlərini, bununla yanaşı yerli Qarabağlı olmamalarını büruzə verirlər: “Deyirlər qarabağlıların səsi ağlamağından bilinir ki, muzikalıdır. Guya Qarabağın suyundandır. Bəs erməni uşaqlarının səsi niyə muzikalı olmur? Yoxsa, qarabağlı təkcə türklərdir? İndi yoxlayırıq, görək necə ağlayırlar ki, doğulanda muzika səsi çıxarır”.

Müasir Azərbaycan romanlarında Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş soyqırımları təsvir edən müəlliflər qaçqınlıq probleminə biganə qalmayırlar. Ermənilərin ərazi iddiaları öz doğma torpaqlarından yüz minlərlə azərbaycanlıların məcburi qaçqın və köçkün düşməsi ilə nəticələnməsi, qaçqınlığın Azərbaycanın ictimai - siyasi durumuna təsiri müasir milli romançılığımızda geniş əks etdirilir. Məsələn, Əlibala Hacızadənin “Möcüzə” romanında Ermənistanda etnik təmizliklərin törədilməsinin olayları təsvir edilir. Əsərin qəhrəmanı Leylanın taleyinin göstərilməsi ilə yazıçı yüz minlərlə qaçqın düşmüş soydaşlarımızın problemlərinə oxucunun diqqətini cəlb edir. Əsərdə azərbaycanlı qızı

Leylanın dedikləri bunları tam çılpalıqlı ilə açıqlamaqla yanaşı, onun keçdiyi əzablı və ağrılı həyatı haqqında təəssürat oyadır: “Elə birinci dalğada. Səksən səkkizin fevralında. Ayaqyalın, başıaçıq. Qarlı dağların üstündən adlayıb gəlmişəm. Qoca və xəstə atam elə aşırımda, meşədəcə gözümün qabağındaca donub öldü. Balaca qardaşımla kişini bir ağacın dibində qoyub gəldik. O boyda kişini çiynimizə alıb gətirəmi bilərdik? Hər kəs öz hayındaydı. Kərbəla müsibəti idi: qoca - qarı o çovğunlu-boranlı yollarda tut kimi tökülüb qaldı, qurd - quşa yem oldu”.

Aqil Abbasın “Dolu” romanında öz yurd-yuvalarından məcburi qaçqın düşmüş insanlara toxunulur. Müəllif qaçqınların ağır həyatlarını onlara yardım göstərilməsi faktları ilə açıqlayır. Köməksiz bir insana yardımın nə qədər xeyirxah bir əməl olduğunu bilsək də, Aqil müəllim bu yardım edilmə prosesinin qaranlıq məqamlarına, onun ikrahdoğurucu amillərinə işıq salır. Yardım məsələsinin işıqlı və qaranlıq tərəflərini çatdırmağa müvəffəq olur: “Katibin ən zəhləsi gedən şey vardisa elə bu yardımlar idi. Yardım gələndə az qala havalanırdı. Bir də görürdün qabaqlarına Birincinin Hollivudun kino ulduzlarına oxşayan, qırmızı qalstuklu şəkli vurulmuş dörd-beş maşın zurna - qavalla girdi hər küçədə bir sütün oğlanın yası olan şəhərə. Gəlib dayanırdılar Lenin meydanında. Yardım gətirənlər Leninin çoxdan yuyulmadığından kir - pas basmış heykəlinin altında bir-iki nitq irad edib, Birincini o ki var öyür, salamını da camaata çatdırandan sonra yardımpaylama mərasimi başlanırdı – undan, kartof - soğandan, yemiş - qarpızdan. Ermənilərin yandırdığı kəndlərdən qaçıb bu şəhərə pənah gətirənlər, artıq Dünyanın Ən Varlı Şəhərindən ən kasıb şəhərinə çevrilməkdə olan bu şəhərin öz imkansızları tökülürdü meydana. Bir mərəkə qopurdu, insanlar insanlıqlarını itirirdilər. Lap yaxın günlərdək mal-mülk sahibi olmuş adamlar bir kisə unun üstə yumruq davasına çıxırdı. Dünənədek adi bir söyüşə görə adam öldürülən şəhərdə söyüşün biri bir qəpik, nə ağsaqqala baxan olurdu, nə arvad-uşağa”.

Əsərdə “...insanların bu qədər alçaldılmasına və alçalmasına dözə” bilməyən Katibin “camaatı dilənçi kökünə salmışınız, indi

də qarpız paylamaqla öyünürsünüz. Bu camaata qarpız lazım deyil, bu camaata patron lazımdı, avtomat lazımdı, arvad-uşağı qorusun” kimi fikirləri məhz yazıçının yardımların bu cür səviyyəsiz və insanların məənəviyyatını alçaldıcı şəkildə paylanmasına olan etirazı kimi dəyərləndirilməlidir.

Elza Mollayevanın “Əsir ürəklərin fəryadı” əsərində qaçqın düşmüş soydaşlarımızın adından Azərbaycan cəmiyyətinə və dünya ictimaiyyətinə danlaq eşidilir. Qaçqın düşmüş soydaşımızın jurnalistə verdiyi, lakin əslində bütün dünyaya ünvanladığı suallarında erməni millətçilərinin törətdikləri vəhşiliklərinin unudulmamasına və onlardan əziyyət çəkmiş soydaşlarımızın problemlərinə biganə yanaşmamasına çağırış səsləndirilir: “Bizim kəndlərimizi erməni gülləyə basanda, oğlanlarımızı gözlərimizin qabağında asanda, qızlarımızı əsir götürəndə siz jurnalistlər, dördüncü hakimiyyət nümayəndələri harada idiniz?”

Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş soyqırımların təsviri zamanı qlobal problemə çevrilmiş terrorçuluğun təsvirinə də geniş yer verilir. Müasir cəmiyyətdə zorakılığın ən dəhşətli təzahürlərindən biri terrorçuluqdur. Azərbaycan terrorçuluğun ağırlığını artıq öz üzərində hiss etmişdir. Erməni terrorçuluğunun Azərbaycan və Türkiyəni hədəf seçməsi danılmaz, dəhşətli tarixi faktlardan biridir. Regionda erməni terrorçuluğunun geniş yayılmasını nəzərə alan Anar “Ağ qoç, qara qoç” əsərində mövcud terrorçu və ekstremist təşkilatların mahiyyətini açıqlamağa cəhd edir. Terrorçuluğa münasibətini açıqlamaq üçün müəllif “Ağ qoç, qara qoç” əsərində Məlik Məmmədli və oğlu Beyrək arasındakı dialoqdan maraqlı bir bədii priyom kimi istifadə edir. Bu dialoqda müəllif iki vacib fikrini çatdırır. Birinci fikir, terrorçuluğun məənəviyyatsızlığıdır. Azərbaycana zərbə vurmaq məqsədi ilə terrorçular Ermənistandakı atom elektrik stansiyasını partladaraq azərbaycanlılarla yanaşı öz erməni millətini də dəhşətli faciə qarşısında qoyurlar. “Məlik: – Bilirəm – dedi – Bakıda, rayonlarda toqquşmalar, vətəndaş müharibəsi...Ceyhan borusunun partladılması. Orda yazırdılar ki, bunu ASALA ya da PKK edib.

– ASALA ya PKK, nə fərqi var? Hər halda üç gün sonra Ermənistan Atom stansiyasında partlayış oldu. Ermənistan ərazisi də, Qarabağ da indi azı üç yüz il insanlarçün yaşanılmaz hala gəldi. – Beyrək acı-acı güldü. – Qarabağ məsələsi də bir dəfəlik belə həll olundu”.

Anarın əsas tezi terrorçuluğun milli mənsubiyyətinin olmasından ibarətdir. Terrorçuluğun mədəniyyətsizliyi onların hər hansı bir milli ənənələrə və dəyərlərə arxalanmasına imkan vermir. Terrorçular, üzv olduqları təşkilatdan fərqli olmayaraq cinayətkarlardır.

Müasir Azərbaycan romanlarında Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş soyqırımların təsvirində ədiblər qarşılarına qoyduqları ədəbi məqsədlərə nail olurlar. Janr inkişafı və məzmun baxımından əhəmiyyət kəsb edən, hadisələrin gedişatı, obrazların hərəkətləri və düşüncələri vasitəsilə öz dövrünün gerçəkliyini bədii dillə əks etdirən əsərlər yaradılır və oxuculara çatdırılır.

Qarabağ mövzusunda qələmə alınmış romanlarda kompozisiya ünsürlərinin işlədilməsi məqamı maraq doğurur. Roman janrında müəlliflər görkəmli şəxslərin və sənətkarların hikmətli fikirlərini özündə əks etdirən epigraflara müraciət etməklə, əvvəlcədən diqqəti əsərin ümumi məzmun və ideyasına yönəltməyə nail olurlar. Yazıçıların əsərin kompozisiyasının müəyyən sistemdə təqdim etmələri diqqətdən yayınmır.

Güllü Məmmədova romanlarında kompozisiyanın ünsürlərindən tez-tez istifadə edir. Həmçinin, müəllifin tez-tez əsərin mövzusu ilə səsleşən hikmətli nümunələrə müraciət etməsi maraq doğurur. Güllü Məmmədovanın “Fatehlərin zəfəri” (Xüsusi təyinatlılar) sənədli romanında istifadə etdiyi epigraflar oxucunun diqqətini əsərin ümumi məzmun və ideyasına yönəldir. Məsələn, rus tədqiqatçısı Y.V. Veliçkoya aid epigraf ifadə etdiyi mənə baxımından, əsərin ideya və məzmunu ilə əlaqəlidir: “Ermənilər yerli əhalinin şirəsini sormağa başladılar. Bununla kifayətlənməyərək gəlmə ermənilər müsəlman əhalisinin şən-şöhrətini korrəlamaq siyasəti yeridirdilər ki, gələcəkdə onları qovub torpaqlarına sahib olsunlar”.

Müəllifin general Mayevskinin “Ermənilərin törətdiyi kütləvi qətlər” kitabından ermənilər haqqında olan maraq kəsb edən fikirlər epiqraf kimi təqdim edilir: “Görəsən kimsə ermənilərin xalq qəhrəmanlığı haqqında eşidibmi? Onların azadlıq uğrunda döyüşçülərinin adları harada həkk olunub? Heç yerdə! Ona görə ki, ermənilərin “qəhrəmanları” öz xalqının xilaskarından çox onun cəlladı olublar.” Mayevskiyə aid olan bu epiqraf əsərin süjet xəttinə daxil olmasa da, əsərin mövzusu ilə səsleşir. Müəllif romanın məzmunu ilə bağlı demək istədiyi fikirləri başqa sənətkarların fikirləri ilə təqdim edir. Güllü Məmmədovanın “Fəhlələrin zəfəri” (Xüsusi təyinatlılar) romanının ayrı-ayrı hissələrində söz sənətkarlarına aid epiqraflar istifadə edilir.

Yazıçının Rusiya XİN-in keçmiş birinci müavini, vəkil Fyodr Şellovun fikirlərini epiqraf kimi təqdimi də əsərin mövzusu ilə səsleşir, dünya ictimaiyyətinin bu problem haqqında münasibəti əksini tapır: “Dağlıq Qarabağdakı konflikt yaxşı planlaşdırılmış, əvvəlcədən hazırlanmış, həyata keçirilməsi Ermənistanda kommunist rəhbərlərinin üzərinə düşən aksiyadır. “Qarabağ” hərəkatının liderləri millətin öz müqəddaratını təyin etməsi prinsipini hipertrofiyaya uğradaraq, elə bir həddə çatdırmışdır ki, ondan sonra separatizm başlayır.” Müəllif Fyodr Şellovun fikri ilə ermənilərdə separatizmin formalaşdığını təsdiq edir.

Mövlud Süleymanlının “Erməni adındakı hərflər” romanında verilmiş “...o əsrə ki, yer üzünə insanı göndərdim...” epiqrafı “Quran-ı Kərim”in 103-cü surəsidir. Müəllif əsərin süjet xəttinə daxil olmayan, ancaq romanın mövzusu ilə səsleşən epiqrafı Müqəddəs dini kitabımızdan olaraq, oxucunun diqqətini əsərin ümumi məzmun və ideyasına diqqət yetirməyə yönəldir.

Vüsal Nuru “Qarabaşlı” romanında həyat hadisələrini müəyyən bir sistem şəkilində təqdim edir. Müəllif seçilmiş həyat hadisələrini ədəbiyyatın daxili qaydalarına uyğun əlaqələndirir. Vüsal Nuru romanın bədii şərtlərindən olan kompozisiya ünsürlərindən məqamında istifadə etməklə, əsərinin başlanılma və bitirilməsinə sənətkarlıqla nail olur. Müəllifin əsərin süjet xəttinə daxil olmayan, ancaq romanın mövzusu ilə səsleşən epiqrafa

müraciətinə nəzər salmaq. Müəllif təqdim etdiyi epigrafla təsvir edilən hadisələrin ümumi məzmun və ideyasına oxucusunun diqqətini yönəldir: “Müharibə siyasətçilərin oyunu, dövlətlərin qazancı, ailələrin faciəsidir”. Müəllifin istifadə etdiyi epigrafin özünə aid epigraf olması diqqətdən yayınmır.

Azad Qaradərəlinin “Cəbrayıl əfsanəsi” romanında hikmətli fikirləri təqdim etməsi maraqlıdır. Yazıçı istifadə etdiyi epigrafları əsərin məzmun və ideyasına yönləndirir. Müəllifin digər söz sənətkarlarına aid olan hikmətli fikirlərdən istifadə etmə məqamına diqqət yetirdikdə bunu görürük:

Sənin sevincin və kədərən böyüyəndə bütün dünya kiçilir.
(Cübrən Xəlil Cübrən);

Bin atlı akınlarda çocuklar gibi şendik
Bin atlı o gün dev gibi bir orduyu yendik (Yəhya Kamal);
Oğlunun darağında tək bircə teli qalıb... Hər gün o tellə söhbət edirəm... (Şəhid anası)

Azad Qaradərəlinin istifadə etdiyi hər bir epigraf ayrı – ayrılıqda olduğu kimi, vəhdətdə də maraqlıdır. Şəhid anasına aid olan epigrafta övlad acısının bir ana üçün ağır olmasıyla yanaşı insan faciəsinin ağırlığını əks etdirir.

Mövlud Süleymanlının “Erməni adındakı hərflər” romanında kompozisiyanın ünsürlərindən olan epigraftan əlavə proloq müraciət etməsinə diqqət yetirək. Yazıçı romanın kompozisiyasında qələmə aldığı ön söz və ya proloq vasitəsilə əsər haqqında qısa məlumat verir. M. Süleymanlı romanın proloqunu “Sonun başlanğıcı... (Proloq əvəzi)” başlığı altında təqdim edir. Müəllif proloq əvəzində əsərdə əksini tapacaq problemlərə giriş edir. Məsələn, ermənilərin kim olmaları sualına cavab axtarır: “Elə xalq var ki, haralı olduğu bilinməz, bilməzsən aran adamıdı, dağ adamıdı.” – bu da... “...Erməni nə aran adamına oxşayır, nə dağ adamına, bizə deyilən kimi deyə bilməzsən ki, erməninin bir suyu hansı torpağa, hansı yerə sə çəkir, oxşadığı, bənzədiyi torpağı tapa bilməzsən ...çünki vətəni yoxdu, bu mənada erməni xalqı bir az vəğzal uşaqlarına oxşayır. Ona görə də bizdən ayıq-

dılar, bizdən çoxbilmişdilər ...gözləməyi, səbrli olmağı bacarırlar, ona görə də hamı onları tanıyır...”

Mövlud Süleymanlı “Erməni adındakı hərflər” romanının proloq əvəzində ermənilərin azərbaycanlıların başlarına gətirdikləri müsibət və faciələrə də işıq salır. Müəllif erməni alimlərinin türk tarixinin məhv edilməsini, torpağa gömülməsini ürək ağrısıyla təsvir edir: “...Yerevanda akademik Acaryanın, Bakıda Balacahunlunun yaratdıqları yeni tarixdən danışdı... Bu iki akademik Moskvanın tapşırığıyla kəndin içindəki yazılı abidənin dağıdılmasına rəhbərlik etmişdilər. Otuzuncu illərin axırlarıydı... Yazılı daşları araşdırıb ikisi də eyni fikrə gəldilər: erməni əlifbası deyil, heyf... gürcü də deyil, ona da heyf. Balacahunlunun çıxışından: - amma kafir abidəsidir, ay camaat...kafirlər tikib, dağıdın! “...ay camaat...”da sağlam, üzüyola, indi ver gəlsin, yəni, nə deyirsən de, hara buyurursan buyur, birinin də üstünə beşini qoyub dağıdacaqlar, dağıtdılar da, tarix məsələlərində eyni cür düşünən akademiklərin Balacahunluyla Acaryanın göstərişilə yazılı daşları yerə gömdülər...üstündən otuzuncu illərin arabaları keçdi, otuzuncu illərin otu bitib, suyu axdı... - Uraa...! kəndin səsiydi, abidənin yerləşdiyi dağda əks-səda verirdi. Amma görkəmli türkolox Acaryan susmuşdu, niyəsinə bir özü bilirdi, yıxılmış abidənin yerində arıq uca boyuyla heykəl kimi dayanmış, ağarmış saçlarını Qarakasın yelləri darayan Balacahunluya da heç nə demirdi, yerə gömülsə də, fikrində qalmış yazını düşünürdü, “...türk əlifbasıdır...” bunu necə anlamışdısa, tükləri biz-biz olmuşdu, “...Qafqazda türklər...””

Azad Qaradərəlinin “ Cəbrayıl əfsanəsi” romanının proloqunda müəllif əsər haqqında yığcam məlumat verir. Müəllif oxucunu əsərin məzmunu ilə tanış etməklə, hadisələrin hansı istiqamətdə inkişaf edəcəyi haqqında təəssürat yaradır:

“Şimşək çaxar. Göy üzü alışar. Bir anda hamının gözü göylərə dikilər.

Nə olacaq, əcaba?

Guya bilmirlər. Şimşək söncək, ardınca qorxunc göy gurtusu eşidiləcək...

İlk baxışda adi bir təbiət hadisəsi. Burda nə var ki? Göydə alov parladı, sonra gurultu... Yəni bir ocaq ışırtısı kimi, qaynaqçı aparatının qopan qığılcımlar kimi...

Amma xeyir. Sizin dediyiniz ocaq ışırtısı, yaxud qaynaqçının qığılcımları yerdə olur. Şimşək isə göydə çaxır. Orda – Tanrının yanında. Bəlkə də Tanrının nəfəsidir o?

Hələ sizin dediyiniz ocaq ışırtısı, qaynaqçı qığılcımı da göydən gəlmədimi? Vəhşi əcdadımız ildırımın düşən yanğının sonra kəşf etmədimi odu? Hə. O da dəmir kimi göy mənşəlidir. Dəmir odda qızarıb polad olduğu kimi, insan da şimşəkdə bişib qəhrəman olur. On adamın, yüz adamın, min adamın ... milyonların istəklisinə çevrilir...”

Qarabağ müharibəsini əks etdirən romanların epiloqları əsərin yekun mərhələsi kimi maraq doğururlar. Müəllif epiloqda əsər boyu qaldırdığı məsələləri yekunlaşdırır. Azad Qaradərəlinin “Cəbrayıl əfsanəsi” romanının “Epiloq”unda müəllif əsər boyu təlqin etdiyi ideyanı tamamlamaqla yanaşı, hadisələrin sonunu oxucuya təqdim edir: “Sənə çiçək gətirmədim. Özümü gətirdim. Çiçək almaq oğlanların işi. Bu haqqına girə bilmərəm. Sən mənimçün heç ölmədin ki. Amma mənim də olmadın... Dedin səninem, amma ölkənin, dövlətin, xalqın, millətin oldun... Mənsə tək mənim olmağımı istəyirdim... Sənsə hamının oldun... Neynək, o hamıdan biri də mən olum... Tək gəlirəm ki, hamının içində məni seçə bilməzsən... Haçan gəlməsəm, bil ki, səhərlər gələn göyərçinlərdən birinə dönmüşəm. Göyərçin qanadlarımla qucacam, sarı dimdiyimlə öpəcəm məzarını, ruhunu... Mənim igidim, qəhrəmanım... Əfsanəm, Cəbrayılım... Sən indi əfsanəyə dönmüsən. Cəbrayıl Əfsanəsinə... Yeni adın, yeni ünvanın mübarək, igidim...”³⁰⁸

Kompozisiyanın ünsürlərindən biri olan peyzaja müraciət edilmə də “Qarabağ romanı” janrında qələmə alınmış əsərlərdə diqqəti cəlb edir. Vüsal Nurunun “Qaraqaşlı” romanını təbiəti

³⁰⁸ Qaradərəli A. Cəbrayıl əfsanəsi (radiatoroman). Bakı. Mücrü Nəşriyyatı, 2021, 176 səh. s. 165
// <https://kulis.az/xeber/senet/Goyrcinlr-ucub-gedib-coloredCbrayil-Dovltzad-haqqinda-romancolor-37774>;

təsvir etməklə başlaması, yalnız peyzajı təqdim etmir, həm də əsərdə baş verəcək hadisələrin bədii müqəddiməsini təqdim edir. Müəllif bədii müqəddimə daxilində peyzaja müraciət edir: “Qadınlər kəndə qayıdanda qırmızı güllü şal Dağdağan ağacının yuxarı budağında yellənirdi. Elə bil yalın döşündən hamıya görünməyə çalışırdı, amma hərənin başı özünə qarışmışdı”.³⁰⁹

Romanda peyzaj təsvirlərinin müəllif tərəfindən aydın şəkildə izah edilməsi diqqətdən yayınmır. Müəllif təsvir etdiyi Qartallı qayasını oxucusunun gözündə canlandırır. Doğma məkanlarımızın canlandırılması maraq kəsb edir: “Qartallı tərək keçəl görünürdü. Bir-birindən küsüb, aralı düşmüş ağaclar boy atıb boy-lana bilmirdi, kolların hərəsi bir tərəfdə xışmalanıb quruyurdu. Yağışların yuyub yamaca apardığı torpaqların altından sərət süxurlar əjdaha dərisinin tikanları kimi dikəlmişdi. Ayağının altında uzanıb gedən tərəkə baxanda adama elə gəlirdi yatmış nəhəng bir qanadlı əjdaha torpağın altında qalıb”.

Vüsəl Nuru peyzaj vasitəsilə müharibənin dəhşətlərinə də aydınlıq gətirir: “...hər iki tərəfdə atəş kəsildi. Ağdamın şəkli dəyişdi. Ağ damlı imarətlərin, hündür evlərin yerində xarabalıq qaldı. Yanıb - yaxılan evlərin alovu, tüstüsü tərəkəndən çıxdı”. Müəllif peyzajdan kompozisiya ünsürü kimi istifadə etmir, həm də təbiəti obraz səviyyəsinə qaldırır. Ağdamın viran olmuş obrazı canlandırılır.

Mövlud Süleymanlının “Erməni adındakı hərflər” romanında kompozisiyanın ünsürlərindən olan epiqraf və proloqdan əlavə peyzaja da rast gəlinir. Müəllifin əsərdə təbiət təsvirindən geniş istifadə etməsi diqqətdən yayınmır. Müəllif təsvir etdiyi peyzajı canlandırır: “Verilmiş dörd tərəf silsilə dağlardı, dağlardan o yana heç nə görünmür, görünən üzü Şirək ovalığıdı. İmirxanlı-nın yozumuyla Şirək, çirək - sirək Göytürk tayfalarının adıyla bağlıdı... Şöröy, Şoray, Saray, Şərur da deyilib, indi də deyilir. Dağların görünməyən üzü Ağbaba bölgəsidi, - Amasiya... Şirək-Sirək ovalığı oralara qədər uzanır. Sağda Gürcüstandı, axskasak

³⁰⁹ Nuru V. Qaraqaşlı. Bakı, “Mücrü” nəşriyyatı, 2020. 264 səh. s. 4;

türklərinin boş qalmış yurdlarıdı, indi ermənilər yaşayır, Axalkələkə qədər... Solda, dağların görünən üzü Çubuqlu yaylasıdı, o üzü Dərələyəzdə, islama qədərki daha doğrusu, bizim eradan əvvəlki yüz illiklərin tarixi abidələriylə dolu olan Dərələyəz ...baxırsan, abidələrin çoxu ot gətirib, təpələrdən seçilmir, yam-yaşıldı, göyərək yerə - yurda qarışıb. Bəzilərinin də üstünü - başını ermənilər dəyişib özünə oxşadıb... Dərələyəzdən sola Vedibasarla birləşir; şidli - hun tayfalarının yurdlarıdı, gedir Naxçıvana çatır... İmirxanlı deyir, burda “basalaq - basarat” ərazi mənasındadı... Arada Mığırılı-Muğ-Muğan, Maq - Maday elləri...O yan Anadolu torpaqlarıdı, el arasında “... o üz” deyilir; o üz... İçərilərdə Göyçədi, İravan xanlığıdı, yəni, Uluxanlı. Zəngəzurdu, Qaraqoyunlu, Qaramanlı, Candar ellərinin yurdlarıdı. Dağ Borçalıdı – Qaraxaç - Qarakas yaylaları”.

Kamil Əfəroğlunun “Çadır” romanında peyzaj təsviri çoxluğu ilə diqqəti cəlb edir. Müəllif peyzaj təsvirlərini təqdim etməklə onları romanın ayrılmaz tərkibinə çevirməklə bərabər, obraz səviyyəsinə yüksəlir. Biz romandakı peyzaj təsvirlərinin vasitəsilə Azərbaycanın təbiəti, coğrafiyasıyla yaxından tanış ola bilmək imkanı əldə edirik: “...Meşə idarəsi tərəfdə yaşıllıq qalınlaşırdı. Cambulağın suyu o yanları tutduğundan dərə uzununu ciyillik idi, ot dizə qalxmışdı. Bura qaranlıq dərə deyirdilər, günün günəşli çağlarında belə adamı qaramat basırdı”.³¹⁰

E. Mehraliyevin “Doxsanıncı illər” romanında təbiət təsvirlərinin dolğun və təbii verilməsi müəllifin Vətənə, doğma torpaqlara sonsuz sevgisinin canlı ifadəsidir. Təsvir olunan peyzajın incə duyğularla əks etdirilməsi oxucunu etinadsız buraxmır. Qəmzə Abbas qızının canına qıymasının təbiət qoynunda verilməsi xüsusi məna kəsb edir – qəhrəman qadının ana təbiətin qoynunda Vətən torpağına əbədi qovuşdurulması, Azərbaycan xalqının təbiətin qoynunda yenidən dirçələcəyinə bir işarədir.

Güllü Məmmədovanın “Fatehlərin zəfəri” (Xüsusi təyinatlılar) romanını peyzajla başlaması diqqətdən yayınmır. Təbiət təs-

³¹⁰ Əfəroğlu K. Çadır. Bakı, “Orxan” NPM, 2020. 336 səh. s. 60;

viri ilə əsərin mövzu və ideyası səsləşir: “...Bu xarabalıqların çox güman ki, özünə bənzəyən yazı, bir də sərt qışı vardı. Yaz bu yerlərə yəqin ki, həvəssiz gəlirdi, çünki torpağı isitməyə, qurumuş, qara kömürə oxşayan ağacları oyatmağa nəfəsi, gücü çatmırdı. Yaz aylarında göylər qəsddən, ermənilərin acığına, yağışını yetərinə yağdırmırdı, ona görə də torpağın susuzluqdan ciyəri yanırdı, sinəsi cadar-cadar olurdu, xarabalıqların qarşısında təkə susuzluğa tab gətirən tikanlar göyərirdi. Bu tikanlı çöllərin, divarları uçub tökülən xarabalıqların çox mağmın, hüznü görkəmi vardı”. Müəllif peyzaj vasitəsilə mənfur düşmənin torpaqlarımızı viran qoyması məqamına aydınlıq gətirir.

Maraqlı məqam, Güllü Məmmədovanın peyzaj vasitəsilə Azərbaycanın coğrafi məkanlarını göz önündə canlandırmasıdır: “Bu dəhliz eyni zamanda Laçın, Gorus və Sisiyanı dağ yolları ilə Batabatdan keçirib Şahbuza aparır, Naxçıvana birləşdirir. Arada cəmi yüz kilometrlik bir məsafə var. Şahbuzda strateji əhəmiyyətli yüksəkliklər var və bu yüksəklikləri ələ keçirmək ermənilərin şirin rəyası olub. Bu yüksəkliklərdən biri də Ərikli dağıdır. Silsilələr arasında ucalığı və əzəməti ilə seçilən Ərikli Qarabağın Kirs, Kiçik İşıqlı, Qabaqtəpə yüksəklikləri ilə üz-üzədir. Laçın dəhlizinin strateji əhəmiyyəti müstəsnaıdır. Zəngəzurla Qarabağa əhəmiyyətli bir körpü olan dəhliz İşıqlı dağ silsilələrinin ətəyində yerləşir”.

Güllü Məmmədova peyzaj vasitəsilə qələbə hissini yaşatmağa nail olur: “Daşaltı və Daşaltıdan o tərəfə görünən və görünməyən dağlar vardı. Boranı, qarı əskik olmayan o dağların zirvəsində onların pozulmayan izi vardı. Onlar düşmənin kök saldığı, güclü müdafiə mövqeləri yaratdığı bu dağlarda işğal olunmuş yüksəklikləri ermənilərdən təmizlədilər. Xüsusi təyinatlılar ürəklərində vətən sevdası adlı bir ocağı alışıdıraraq və bu ocağın istisinə qızınaraq soyuqda, boranda, leysan yağışların altında keçilməz meşələrdən, sərt qayalardan, təhlükə dolu dərin yarpaqlardan, dərə - təpələrdən keçərək canı, qanı bahasına düşməni məhv etdilər. İndi o dağlar, geniş vadilər, sıx meşələr, kollu –

koslu, tikanlı çöllər azaddır. Arxada həm də saysız - hesabsız xarabalıqlar qalıb və o xarabalıqlar da azaddır...”

Güllü Məmmədova romanda lirik haşiyədən tez-tez istifadə edir. Müəllif romanda lirik haşiyə ilə hər hansı bir hadisəyə öz hiss - həyəcanını, münasibətini bildirir. Ən çox isə qəhrəmanların hərbi fəaliyyətlərinin dəyərləndirilməsi zamanı bir müəllif kimi münasibətini bildirmək üçün lirik haşiyəyə müraciət edir: “Renat güldü:

- Tanklar da döyüşdən qaçır. (Mayor Elnur Şirinov və mayor Renat Şıxnəbiyev döyüşlərdə göstərdikləri igidliyə görə “Vətən müharibəsi Qəhrəmanı” adına layiq görüldülər .)” Müəllifin lirik haşiyəsində mayor Elnur Şirinovun və mayor Renat Şıxnəbiyevin “Vətən müharibəsi Qəhrəmanı” adına layiq görülmələri oxucuya təqdim edilir.

Güllü Məmmədova Nihad Babayevin “Vətən müharibəsi Qəhrəmanı” adına layiq görülməsi məqamına aydınlıq gətirdikdə, bunu lirik haşiyə şəklində təqdim edir:” ...Uryandağ yüksəklikləri düşməndən təmizləndi. Lakin bu qələbənin sevincini Xüsusi təyinatlılar yaşaya bilmədi. Səkkiz nəfər şəhid olmuşdu. Onların arasında xüsusi qəhrəmanlıq və şücaət göstərmiş kapitan Nihad Babayev də vardı. (Ölümündən sonra ona “Vətən müharibəsi qəhrəmanı” adı verildi).”

III. III. III Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən romanlarda obrazlar

Qarabağ müharibəsini əks etdirən romanların obrazlar qaleriyası müxtəlif obrazları əhatə etməsi baxımından maraq kəsb edir: şəhid obrazı, əsgər obrazı, tarixi şəxsiyyətlərin obrazları və ya prototipləri, qadın obrazı, uşaq obrazı, həyatlarına müharibə səbəbindən son qoyulmuş günahsız insanların obrazı, düşmən obrazı və s. Məsələn, Vüsal Nurunun “Qaraqaşlı” romanında insan surəti, xalq, müharibə, təbiət və s. gerçəkliyi estetik ideal mövqeyindən əks etdirməyin forması kimi özünü əks etdirir. Müəllifin romanda bədii ümumiləşdirmənin nəticəsi kimi təqdim etdiyi obrazlar əsərdə təqdim etdiyi ideyanın mahiyyətinin təzahürüdür. Vüsal Nuru yaratdığı obrazlarla müəllif - əsər – oxucu triadası arasında bağlılıq yaradır. Müəllif yaratdığı obrazları təsvir etməklə, real şəkildə təqdim edir. Vüsal Nuru bir yazıçı kimi obrazlarla təqdim etdiyi romanın mahiyyətinə varır. Müəllif Birinci Qarabağ müharibəsini xalqın faciəsi ilə yanaşı xalqın tarixinin bədii modeli səviyyəsində ifadə edir.

Vüsal Nurunun romanda yaratdığı obrazlar qaleriyası zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Müəllif təsvir etdiyi surəti bir cümləylə təqdim edir. Məsələn, üstüörtülü şəkildə, satirik dillə təqdim etdiyi Qorbaçov surəti qısa təqdimi ilə yanaşı, tam təqdim edilməsilə diqqətdən yayınmır. Müəllif Azərbaycanda baş verən olayların onun əməli olması, hətta onun tutduğu vəzifədən uzaqlaşdırılması məqamını bir cümlə ilə izah edir. Qorbaçovun mənfur surətini göz önündə canlandırmağa qadir olmuş müəllif bunu belə təqdim edir. Müəllif Haykanuşun “...o başıxallığışını qovan kimi, bu ayı potaları da rədd olub gedəcək”³¹¹ cümləsində “başxallığış” hamının yaxşı tanıdığı Qorbaçov idi.

Tarixi şəxsiyyətlər və onların əməllərinin bədii dillə təsviri həmin faktların yaddaşlara daha dərinlən həkk olunmasına sə-

³¹¹ Nuru V. Qaraqaşlı. Bakı, “Mücrü” nəşriyyatı, 2020. 264 səh. s. 4;

bəb olur. Vüsal Nurunun “Qaraqaşlı” romanında baş obraz olan İbad Hüseynovun Vətəni və xalqı qarşısında etdiyi xidmətlər təsvir edilir. Romanda təsvir edilən hadisələrin bir qismini ya mətbuatdan, ya da Birinci Qarabağ müharibəsində İbad Hüseynovun qəhrəmanlıqlarının şahidi olmuş insanların dilindən eşitmişdik. Bu söhbətlərin canlı şahidləri də ki, sayca azdır. Mətbuat səhifələrində əksini tapmış həmin materiallar isə müasir nəslə əlçatmazdır. Vüsal Nurunun İbad Hüseynovun sücaətini, Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı Qarabağ ətrafında gedən savaş və siyasi məqamlara aydınlıq gətirməsi ilə böyük iş görür. Vüsal Nurunun “Qaraqaşlı” romanını mütaliə edən oxucunun yaddaşına Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı İbad Hüseynovun obrazı həkk olunur.

Romanda “Qaraqaşlı” tüfənginin ermənilərdən alınıb doğma torpağa gətirilməsi bədii simvola çevrilir. Mövsüm kişinin dedi-yi kimi, “Tüfəng bizim üçün kişilik rəmzidi, qeyrət-namus deməkdi. “Qaraqaşlı” bu ailənin şərəfidir.” Birinci Qarabağ müharibəsini təsvir edən Vüsal Nurunun düşüncələrində yanılmadığı 44 günlük Vətən müharibəsi, əldə edilən zəfər təsdiq etdi. Təqdim edilmiş simvol müəllif niyyətinin gerçəkləşməsində təsdiqini tapır. Ata - babalardan nəsillərə qalmış əmanətlər öz yerini tutacaq, ailələrin şərəfi qorunacaq. İbadın “Qaraqaşlı”sı kimi...

Azad Qaradərəlinin “Cəbrayıl əfsanəsi” romanında ³¹² Vətən müharibəsinin qəhrəmanı, “Azərbaycan Bayrağı” ordenli şəhidi-miz Cəbrayıl Dövlətzadənin obrazı canlandırılır. Müəllif şəhid Cəbrayıl Dövlətzadənin malik olduğu keyfiyyətləri açıqlayır: “Cəbrayıl bizim hərbi hissəyə gələndə sütül oğlan idi. Ana uşağı kimi. Bığ yeri təzəcə tərlemişdi. Heç bəlkə üzünü qırxmamışdı. Çöhrəsində uşaq məsumluğu vardı. Bizim Sərhəd Qoşunlarındakı sərt nizam - intizama, tələbkarlığa tab gətirməyəcəyini düşü-nürdüm. Amma elə ki, Xüsusi təyinatlılara seçim oldu, gördüm yox, o, elə də məsum deyilmiş. Seçim zamanı göstərdiyi fəndlər, idmançı çevikliyi və xüsusən də bircə anda sürətinin sərtləşməsi

³¹² Qaradərəli A. Cəbrayıl əfsanəsi (radiatoroman). Bakı. Mücrü Nəşriyyatı, 2021, 176 səh. // <https://kulis.az/news/36833>;

onun haqqında yanıldığımı göstərdi. Və tez bir zamanda Xüsusi təyinatlıların sevimlisi oldu”.³¹³

Güllü Məmmədovanın “Fatehlərin zəfəri” (Xüsusi təyinatlılar) sənədli romanında Xüsusi təyinatlıların obrazı romandakı döyüşçülərin simasında açıqlanır. Əsərdə Xüsusi təyinatlıların rəşadəti erməni hərbiçisi Seyran Ohanyanın dili ilə də təqdim edilir. Azərbaycan Ordusunun, Xüsusi təyinatlıların sücaətini göstərir: “Desəm inanmazsınız, cənab nazir, Xüsusi təyinatlıların böyük bir dəstəsi qayalıqlardan dırmaşaraq şəhərə girib və bu dəqiqələrdə şəhərin içində əlbəyaxa döyüş gedir. Özü də onlar yalın əllə döyüşürlər. ... düşmən güclüdür, biz onlara üstün gələ bilmirik. Şuşanın girəcəyində döyüşən üç min əsgərimiz darıma- dağın edilib. Tanklarımız sıradan çıxıb. Bizə əsas zərbəni Xüsusi təyinatlılar vurdu. Tanklarsız, artilleriyasız...” Güllü Məmmədova Xüsusi təyinatlıların öz əməlləri ilə hərbi tarixində unudulmaz iz qoymalarını bədii dillə də əks etdirir: “Silahları bıçaq və əl qumbarasıdır. Əlbəyaxa döyüşürlər. ... Xüsusi təyinatlılar isə silahsız, yalın əllə, dişləri, dırnaqları ilə bizim əsgərləri sıradan çıxarırdılar. Onların döyüş ruhu yüksəkdi... Təkcə elə bu, qələbə qazanmaq üçün yetərlidi”.

Qarabağ müharibəsini əks etdirən romanlarda əsas obraz kimi Azərbaycan döyüşçüsünün obrazı diqqəti cəlb edir. Təbii ki, Vətən müharibəsi dövrünü əks etdirən romanlarda “Yaşma” obrazı da özünü göstərir.

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin ehtiyatda olan baş çavuşu, Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı İbad Mövsüm oğlu Hüseynovun obrazını yaradan Vüsal Nuru qəhrəmanların unudulmadığını, yaddaşlarda yaşadığını təsdiq edir. Ermənilərin dərisinə saman təpmiş İbad Hüseynovun “kəşfiyyat - diversiya dəstəsi”ni yaratması, ermənilərin çoxlu sayda hərbi silah və təchizatlarını ələ keçirməsi və ya məhv etməsi ilə xalqımızın tarixində iz qoymuş vətən oğullarından biridir. Müəllif İbadın təqdirəlayiq əməllərini roman boyu açıqlamağa çalışır. İbadın hərə-

³¹³ Qaradərəli A. Cəbrayıl əfsanəsi (radiatoroman). Bakı. Mücrü Nəşriyyatı, 2021, 176 səh. // <https://kulis.az/news/36898>;

kətləri fonunda onun qəhrəmanlıqlarını təsvir edir. Həmçinin İbadın qəhrəmanlığı ermənilərin dili ilə də oxucuya təqdim edilir: "...Montenin dediyi kimi, iki postu keçib dağın təpəsindəki bir hərbi hissəni dağıtması, bir taboru öldürməsi..."³¹⁴

Birinci Qarabağ müharibəsinin də iştirakçısı olmuş İbad Hüseynov 2020-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularına "Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı" adının verilməsi haqqında Sərəncamına əsasən bu yüksək ada layiq görülür. İbad Hüseynov bu ali ada, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsində xidmətlərə və döyüş tapşırıqlarını yerinə yetirərkən göstərdiyi igidliyə görə layiq görülüb.

İbad tərəfindən Montenin öldürülməsi epizodu romanda yadda qalan ştrixlərlə təqdim edilir. Azərbaycanlılara qarşı nifrət hiss ilə alışıb yanan Montenin onun öz bıçağı ilə İbad tərəfindən məhv edilməsi də simvolik məna daşıyır. Pisliklərin məhv edilməsi xeyirin şər üzərində qələbəsidir.

Vüsal Nuru yaratdığı müsbət və mənfi obrazların müəyyən fərdi əlamət və keyfiyyətlərini mükəmməl işləmişdir. Əsərin baş və müsbət qəhrəmanı İbad obrazı xarakter səviyyəsinə yüksəlir. Vüsal Nurunun romanda yaratdığı xarakter ictimai mühitin müsbət və mənfi cəhətlərini əks etdirir. Xarakterdə dərin subyektivizmin olması vurğulanır. Hegel xarakterdə dərin subyektivizmin olmamasını, yalnız bir arzunu ifadə etməsini, onun məntiqsiz, zəif, gücsüz olması ilə əlaqələndirməsində haqlıdır.

Azad Qaradərəlinin "Cəbrayıl əfsanəsi" romanında sənəd və faktlara istinad edilməsi, müəllif təxəyyülünün məhsulu olması yazar tərəfindən vurğulanır: "Roman sənədlərə və faktlara istinadən yazılsa da, həm də bədii əsərdir. Oxucu burada yazıçı təxəyyülünün məhsulu olan obrazlarla da tanış ola biləcək".³¹⁵ Müəllif romanda cəmi iki günlük döyüş yolu keçmiş, "Azərbaycan bayrağı" ordeni, "Vətən uğrunda" və "Kəlbəcərin azad olunmasına görə" medalları ilə təltif edilmiş Cəbrayıl Dövlətzadənin

³¹⁴ Nuru V. Qaraqaşlı. Bakı, "Mücrü" nəşriyyatı, 2020. 264 səh. s. 140;

³¹⁵ Qaradərəli A. Cəbrayıl əfsanəsi (radiatoroman). Bakı. Mücrü Nəşriyyatı, 2021, 176 səh. s. 3;

dolğun obrazını yaradır. Əsərdə Cəbrayıl Dövlətzadənin nakam ömür yaşaması qəhrəmanın dili ilə təqdim edilir: “Uşaqlıqdan yeniyetməliyə, ordan da gəncliyə keçməm bir göz qırpmı oldu. An deyirlər e, bax, mənim ömrüm belə keçdi... Dağlarda olanda ildırım çaxmasını görmüsünüz? Bax, elə. Bir an şimşək çaxır, göy guruldayır və bununla da hər şey bitir... Mənim ömrüm də elə o cür yandı və söndü.... Amma yooox... İldırım çaxanda gecənin qaranlığında hər yan işıqlanır axı! Bax, mən o işıqam... Məni o işıqda axtararsınız...”³¹⁶

Azad Qaradərəli Cəbrayılın obrazını oxucusuna çatdırarkən həm Cəbrayılın düşüncələrinə, həm də başlıqlar altında təqdim etdiyi hissələrdəki insanların düşüncələri ilə təqdim edir. Cəbrayıl obrazı “Nənə” başlıqlı hissədə nənənin, “Ana”da anası Məleykənin, “Bacı”da bacının, “Sərhədçi”də sərhədçinin, “Dost”da dostun, “Ata”da atası Dövlətin, “Müəllim”də müəllimin və başqalarının düşüncələri ilə təqdim edilir.

Güllü Məmmədovanın “Fatehlərin zəfəri” (Xüsusi təyinatlılar) sənədli romanında obrazlar tarixi şəxslərdir: Anar Əliyev, Tehran Mənsimov, Nihad Babayev, Malik Əliyev, Ülvi Rəfiyev, Rəşad Aslanov, Ramiz Cəfərov, Riad Əhmədov... İstər Birinci Qarabağ müharibəsinin, istərsə də Vətən müharibəsinin zabıt və hərbiçiləri xalqın tarixi yaddaşlarında adlarını həkk etdirmiş Azərbaycan oğullarıdır.

Müəllif əsərdəki qəhrəmanları ya müəllif təhkiyəsi ilə, ya da ki, qəhrəmanların öz dilləri ilə təqdim edir. Güllü Məmmədova romandakı obrazları mənəvi, əxlaqi, sakral, insani dəyərlər baxımından təbliğ edir. Məsələn, 21 oktyabr 2020-ci ildə Xocavənddə şəhadətə ucalmış Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin polkovnik - leytenantı, USTA dərəcəli hərbi qulluqçu, Naxçıvan Əlahiddə Ümumqoşun Ordusunun Xüsusi Təyinatlı Bölməsinin Komandiri, Vətən müharibəsinin şəhidi, “Vətən müharibəsi Qəhrəmanı” Anar Əliyev (1980-2020) haqqında məlumat bəzən şəhidimizin öz dili ilə təqdim edilir: “...kaş Kəlbəcərə getmək də qismətdə

³¹⁶ Qaradərəli A. Cəbrayıl əfsanəsi (radiatoroman). Bakı. Mücrü Nəşriyyatı, 2021, 176 səh. s. 12;

olardı. Kəlbəcərin Boyaqlı kəndi...Mənim uşaqlığım orda keçib. Çox səfali, cənnət kimi bir yerdi. Anam o kəndin xiffətini çox eləyirdi. Yurd həsrəti çəkirdi. Atam da onun kimi”.

Müəllif Anar Əliyev haqqında məlumatı portret - oçerk şəklində təqdim edir: “Anar əslən Kəlbəcərdən idi. 1982-ci ilin avqustun 24-də Kəlbəcərin Boyaqlı kəndində ziyalı ailəsində anadan olmuşdu. Əliyevlər Kəlbəcərdə tanınmış Kalbavəllər nəslindən idilər. Adı tarixə düşmüş nəslin ilk nümayəndələri, deyilənə görə, Kəlbəcər binə olduğu vaxtdan bu dağlar qoynunda yurd salmış, yaşamış və nəsilər yola salmışdılar. Anarın anası Səkinə xanımla atası Vüqar orta məktəbi başa vuran kimi Kəlbəcərdən Bakıya təhsil almağa getmiş, hər ikisi Azərbaycan Dövlət Xarici Dillər İnstitutunda oxumuş, sonralar ailə quraraq Kəlbəcərdə yeni bir həyata başlamışdılar. Anar ailənin ikinci övladıydı”.

Yazıçı Anar Əliyev haqqında portret – oçerkində onun həyatı haqqında geniş məlumat verir. Oxucu Anar Əliyevin ailəsi, uşaqlığı, gəncliyi, köçkünlük taleyi, təhsili, hərbi fəaliyyəti və s. haqqında məlumat əldə edir. Müəllif şəhid Anar Əliyev haqqında incə detalları ümumiləşdirib təqdim edir: “Bir çox xarici ölkələrdə kurslarda iştirak etdi. Türkiyədə “Təməl paraşütü”, Macarıstanda “İngilis dili”, Çexiyada “Sülhməramlılar üçün təlimatçı”, İsveçrə konfederasiyasında “Qış dağı”, Rumıniyada “Hərbi əməkdaşlıq və təcrübə mübadiləsi, Türkiyədə “Sərbəst paraşüt”, Slovakiyada “Təkmilləşdirilmiş qış-dağ”, İordaniya krallığında “Xüsusi əməliyyat qüvvələri sərgisi”, Pakistanda isə beş aylıq kurs keçdi. Bir ömrə sığmayan günlər, aylar və illər...”

Müəllif yalnız Anar Əliyevin deyil, 44 günlük Vətən müharibəsinin digər iştirakçılarının, şəhid və qazilərinin bir qismi haqqında portret - oçerklər vasitəsilə məlumat verir. Məsələn, Adil Əfəndiyev haqqında müəllif təhkiyəsi ilə təqdim edilən məlumata diqqət yetirək: “Adil Əfəndiyevin isə cəmi iyirmi beş yaşı vardı. Azərbaycan Tibb Universitetini yenicə bitirmişdi. Xüsusi təyinatlılarla birgə ən çətin, ağır döyüşlərdə özünü odun – alovun içinə atırdı və yaralıları atəşin altından qəhrəmanlıqla çıxarıb tibbi yardım göstərirdi...”

Romanda polkovnik Tehran Mənsimovun obrazı diqqəti cəlb edir. Müəllif Tehran Mənsimov haqqında detalları portret-oçerk şəklində təqdim edir: “Polkovnik Tehran Mənsimov 1972-ci ildə Qusar rayonunun Düztahir kəndində Cavid Mənsimovun ailəsində dünyaya göz açdı. Ailədə üç uşaq idilər: iki bacı, bir qardaş. O vaxt kimsənin ağlına gəlməzdi ki, bu sarıbənzir kiçik oğlan vaxt gələcək təkcə öz ailəsinə, nəslinə deyil, bütün Qusara şöhrət gətirəcək. İşğal olunmuş torpaqların azad edilməsində göstərdiyi igidliyə görə onun haqqında əfsanələr danışılacaq”.

Romanda müəllifin Tehran Mənsimovun Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən kapitan hərbi rütbəsinə layiq görülməsi hadisəsinin xatırlaması diqqəti cəlb edir. Tehran Mənsimovun 1994-cü il Fizuli bölgəsində döyüşlərdəki şücaəti Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən yüksək dəyərləndirilmişdir: “...Heydər Əliyev əsgərlərlə söhbət etdi, onların suallarına cavab verdi və qəflətdən yanında dayanmış Tehran Mənsimova üzünü tutdu:

- Taborun komandiri sənsən. Qazanılmış bu qələbədə sənəin xüsusi əməyin var. Rütbən nədir?

- Baş leytenant.

- Bu gündən kapitansan. Bu rütbəni sənə mən verirəm.”

Nihad Babayev haqqında portret - oçerkdə şəhidin həyatı, hərbi fəaliyyəti, təhsili və s. haqqında məlumat verilməsi romanda maraq kəsb etməklə bərabər, şəhidimizin obrazı romanda əksini tapır. Müəllif Nihad Babayevin yalnız hərbi şücaətini deyil, həyatı haqqında da məlumatı bədii dillə təqdim edir: “...Nihad Babayev dünyaya göz açanda artıq Qarabağ savaşı başlanmışdı. O, 1991-ci ildə Biləsuvarın Günəşli kəndində sadə bir ailədə dünyaya göz açdı. Nihadın atası Akif Babayevin ailəsi Biləsuvarıda sayılıb seçilən, hörmət-izzət sahibi olan bir ailəydi. Bu ailənin xislətində bir vətənpərvərlik ruhu vardı. Nihad da hələ kiçik yaşlarından bu ruhda böyüdü. On yaşına çatanda hərbi oxumaq istədi... Nihad hələ yeniyetməlik yaşına çatmamış hərbi sahənin çətinliklərlə dolu ilk əlifbasını Bakıdakı xüsusi hərbi litseydə öyrənməyə başladı. ...Sonralar arzusunda olduğu Heydər Əliyev adına Ali Hərbi Akademiyanın məzunu oldu”.

Dövlət Sərhəd Xidmətinin Sərhəd Qoşunlarının mayoru, Vətən müharibəsinin şəhidi Malik Əliyev haqqında portret – oçerkdə məlumat verilir: “Malik Əliyev cəbhəyə gələnə qədər artıq təcrübəli, cəsur bir kəşfiyyatçı kimi tanınırdı. O, 1986-cı ilin dekabr ayında, qarlı - çovğunlu bir qış günündə Naxçıvan şəhərində yaşayan Əliyevlər ailəsinə bir bahar havası, yaz sevinci gətirdi. İki qızdan sonra Malik Tanrının bu ailəyə verdiyi düşmən çəpəri - oğul payıydı”.

Müəllif Malik Əliyevin şəhadətə ucalması faktını çatdırır: “...mayor Malik Əliyev Cəbrayılın azad edilməsi uğrunda gedən döyüşdə qəhrəmanlıqla şəhid oldu. O, 3-cü dərəcəli “Vətənə xidmətə görə” ordeni, “Cəbrayılın azad olunmasına görə” medalı ilə (ölümündən sonra) təltif edildi”.

Güllü Məmmədova Vətən müharibəsinin şəhid əsgəri Ülvi Rəfiyev haqqında da oxucularına məlumat verir: “Əsgər yoldaşları Ülvi Rəfiyevi cəsur, mərd bir döyüşçü kimi tanıdılar. Daim üzügülər, zarafatçıl, cəld və çevik olan Ülvi torpaqların düşməndən azad olunmasında öz şücaətini göstərdi. Ülvi Rəfiyev 1996-cı il isti avqust ayında Naxçıvanın cənnət guşəsi olan Ordubadda dünyaya göz açdı... Müharibə Ülvinin xislətindəki qəhrəmanlıq ruhunu üzə çıxardı, o, Fizulidə, Xocavənddə, Qubadlıda gedən döyüşlərdə igidlik göstərdi. ...Qələbəyə doqquz gün qalmışdı. Qubadlı uğrunda qızğın döyüşlər gedirdi. Bu döyüş Ülvi üçün son döyüş oldu.” Müəllif portret - oçerk kimi təqdim etdiyi roman daxilindəki bu bölgülərdə yalnız zabitləri deyil, sırası əsgərləri də təqdim etməsi diqqətdən yayınmır.

Əsərdə briqada komandiri Rəşad Aslanovun həyatı haqqında məlumatlar diqqəti cəlb edir: “Səkkizinci sinfi bitirən kimi Bakı Türk Litseyinə imtahan verdi. O vaxtlar ora qəbul olmaq çox çətin idi. Ali məktəb kimi bir şey idi. Rəşad yüksək bal topladı”.

Müəllif “Vətən müharibəsi Qəhrəmanı”, polkovnik - leytenant Ramiz Cəfərovun həyatı və hərbi fəaliyyəti haqqında ətraflı məlumat verir: “Polkovnik - leytenant Ramiz Cəfərov Xüsusi təyinatlıların ən yaxşı zabitlərindən biri sayılırdı. O, 1974-cü ilə Ukraynanın Donetsk vilayəti Makeevkada dünyaya göz aç-

mişdi. Sonralar xidmət işi ilə əlaqədar Cəfərovlar ailəsi Sumqayıt şəhərinə köçmüşdülər. Uşaqlıqdan hərbi sahəyə maraq göstərən Ramiz bütün həyatını da bu sahəyə bağladı. O, Sumqayıtda orta məktəbi başa vurdu və təhsilini Cəmişid Naxçıvanski adına hərbi litseydə davam etdirdi. Lakin litseydə öyrəndikləri onu qane etmədi. Təhsilini davam etdirmək qərarına gəldi. O, 1992-ci ildə - Azərbaycanda Birinci Qarabağ müharibəsinin getdiyi bir vaxtda sənədlərini Y.F. Marqelov adına Suvorov ordenli Ryazan Qvardiya Ali Hava Desant Komandanlığı məktəbinə verdi və dörd ildən sonra onu uğurla başa vurdu. 2004-cü ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarında NATO-nun “Əməliyyat heyət zabitləri” kursunda iştirak etdi. Ramiz Cəfərov aprel döyüşlərində öz cəsurluğu, şücaəti ilə fərqləndi. O, Ermənistanın müdafiə naziri Seyran Ohanyanın “Yenilməz Ohanyan xətti” müdafiə xəttini qəhrəmancasına yardı və düşməni ağır məğlubiyyətə uğrattı. Vətən müharibəsində torpaqların işğaldan azad edilməsində böyük hünər göstərdi. (Ölümündən sonra “Fizulinin azad olunmasına görə”, “Şuşanın azad olunmasına görə” medalları ilə təltif edilib və ən böyük təltifə - “Vətən müharibəsi Qəhrəmanı” adına layiq görüldü)”.

1992-ci il Daşaltı əməliyyatının 5-ci qrupun on bir nəfərlik Xüsusi təyinatlıların komandiri polkovnik Riad Əhmədov haqqında da portret - oçerkdə Daşaltı əməliyyatının məğlubiyyətinin səbəblərinə tarixi yanaşma ilə bərabər Milli Qəhrəman Riad Əhmədovun həyatı və hərbi fəaliyyəti haqqında müəllif tərəfindən məlumat verilir: “...Riad Əhmədov bacarıqlı, səriştəli kəşfiyyatçı idi. ...O, Minsk Ali Hərbi məktəbə daxil oldu. Onda Riadın ağılına da gəlməzdi ki, o, Azərbaycan Milli Təhlükəsizlik nazirliyində işə başlayacaq, əks-kəşfiyyatçı kimi çalışacaq, istedad və bacarığını bu çətin sahədə göstərəcək...”

Güllü Məmmədova romanda Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin general - leytenantı, Xüsusi Təyinatlı Qüvvələrin komandanı, Aprel döyüşlərinin, Vətən müharibəsinin hərbi rəhbərlərindən biri olmuş Vətən Müharibəsi Qəhrəmanı (2020) Hikmət Mirzəyevin də obrazını yaradır. Güllü Məmmədova Hikmət

Mirzəyevin danışığı, hərbi fəaliyyəti ilə onun obrazını da canlandırır: "...Hikmət Mirzəyev polkovniki görəndə qaş - qabağı açıldı, yuxusuz gözlərində təbəssüm göründü:

- Ən vacib olan yüksəkliklər düşmənin əlindədi. Onlar orda ən yaxşı silahlarla təchiz olunub. Otuz il ərzində güclü müdafiə mövqeləri qurublar. Biz bu yüksəkliklərə nə artilleriya, nə də tank çıxara bilərik. Amma bu yüksəkliklər nəyin bahasına olursa – olsun azad edilməlidir. Çünki onlar düşmən əlindədirsə ordu işğal olunmuş əraziləri azad edə bilməz. Siz düşmənin içinə girəcək, onları məhv edəcək, ordunun irəliyə hərəkətini təmin edəcəksiz. Siz bütün texnika ilə təmin olunacaqsız. Gecə-gündüz görmə cihazları, peyk rabitəsi, dronla... Əməliyyat haqqında əmrləri burdan alacaqsız, Mənsimov".

Aqil Abbasın "Dolu" romanında obrazların təsviri süjet xəttinin özəlliklərindən irəli gəlir. İlk növbədə, əsas qəhrəmanlar Qarabağ münaqişəsinin iştirakçılarıdır. Məsələn, erməni yaraqlıları ilə döyüşlərin birində qəhrəmancasına şəhid olmuş Pələng adlı oğlan və yaxud da Drakon ləqəbli döyüşçü. Drakon həlak olanda ruhunun ölmüş anasının qucağına girməsinin və ananın öz balasını layla ilə əzizləməsinin təsviri şəhidimizin Vətən (Ana burada Vətəni əks etdirir – Ana-Vətən obrazı) tərəfindən daxilinə qəbul edilməsini əks etdirir. Drakon Vətənin tərkibinə, onun tarixinə çevrilir.

Aqil Abbas təsvir etdiyi döyüşçüləri tarixi şəxsiyyətlər fonunda açıqlayır. Əsərdəki döyüşçü Pələngə Rəşid Behbudov kimi tarixi şəxsiyyət tərəfindən xalqımızın kişilik və qürur rəmzi olan papaq və xəncərin hədiyyə edilməsi epizoduna diqqət yetirmək lazımdı. Azərbaycan xalqının mədəniyyətində əvəzsiz xidmətləri olan Rəşid Behbudovun vasitəsilə müəllif hadisələrin tarixilik amilinə toxunur. Həmçinin, dahi sənətkarın Qarabağ hadisələrinin başlanğıcındakı tarixi xidmətlərinin də xalqın yaddaşından çıxmadığını vurğulayır. Əsərdə dahi sənətkar tərəfindən bağışlanmış hədiyyənin əsərin sonunda yoxa çıxması, yəni heç kəsə təqdim edilməməsi rəmzi xarakter daşıyır. Bu hələ də torpağı işğal altında qalmış xalqın milli məənəviyyətinə, qüruruna

bir işarədir. Yazıçının əsər boyu obrazları açıqlayarkən, vurğuladığı bir amil də diqqəti cəlb edir: torpağı işğal altında olan, qadınları, qocaları, uşaqları əsirlikdə olan millətin kişisi başına papaq qoya, belinə xəncər bağlaya bilməz. Millətin buna mənəvi haqqı çatmadığı yazıçı tərəfindən sənətkarlıqla göstərilir.

Aqıl Abbas “Dolu” romanında Azərbaycan döyüşçüsünün humanist əməlini başa düşməyən digər azərbaycanlı döyüşçülərin daxili aləmlərini onların dialoqlarında açıqlayır. Aqıl Abbas cəmiyyət üzvlərinin mənəvi dünyasını xarakterizə edən mentalitetin sosial amillərin təsiri ilə davranış stereotipləri sisteminə çevrilməsinə toxunur. Mentalitet anlayışını bir fərdin düşüncəsi və davranışı ilə əlaqələndirməyən müəllif romanda bir obraz daxilində və ya obrazın dili vasitəsilə milli mentaliteti qabarıq şəkildə əks etdirir. Bu amilin əsir düşmüş erməni qızından qisas almağı mənliliyinə sığışdırmayan və bu səbəbdən özünü söyən döyüşçünün dili ilə verilməsi məqamı diqqətdən yayınmır. Əsir düşmüş “axçıy” – erməni qızına qarşı əxlaqsızlıq edə bilməməsi üçün özünü qınayır. Azərbaycanlı döyüşçünün keçirdiyi iztirablar real şəkildə əsərdə əksini tapır: “daxli yox idi ki, bəlkə də günün birində bu qız onu vuracaqdı, amma indi onun qarşısında sabah onu vuracaq bir düşmən görmürdü. Tanrının yaratdığı və ondan imdad diləyən bir varlığı görürdü. Bəlkə də uşaqlar bu qızı güllələsəydilər fərqi nə varmazdı, amma zorlanmasını qəbul edə bilməmişdi. Və qızıcığazı kolluğa basmaq istəyən uşaqları saxlamışdı:

– Dəyməyin!

Araya mübahisə düşmüşdü.

– Bəs onlar bizimkiləri zorlaya bilər?!

– Biz erməni deyilik!”

Axşam erməni qızını buraxdığına görə danlananda isə verdiyi cavabla gözümlər önündə qeyrətli, mərd azərbaycanlı kişinin obrazını yaradır: “Komandır, mən arvad davası eləmirəm, torpaq davası eliyirəm”.

Əsərlərdə döyüşçülərimizin Vətən üçün canından qurban keçməsi ermənilərin dili ilə təqdim edilməsi də nəzərdən qaçmır.

Güllü Məmmədova “Qan içində” romanında bu məqamı göstərir: “Bunlar torpaq üçün, vətən üçün canından, qanından keçən türk əsgərləridir.” Vahanın bu fikirləri ermənilərin türklərin məğlubedilməzliyini qəbul etmələrini göstərir.

Səyyad Aran “İrəvana gedən yollar” romanında döyüşçülərimizin mərd - mərdanə döyüşmələrini, şəhid düşmələrini təqdim etməklə yanaşı, onların bu dünyadan nakam getmələrini təsvir edir. Məsələn, romanda erməni əsgərlərini ot kimi biçən Ruhinin ölüm yatağında qardaşı Şahinə dedikləri yalnız Ruhinin deyil, bütün şəhid düşən döyüşçülərin ümumiləşdirilmiş nakam obrazını gözümüzdə canlandırır: “- Qardaş, - Şahin diqqətini cəmlədi - Həsən müəllimin qızı vardı haa... Gülnarə... mən onu sevirdim. Özünə də demişdim. Amma... sözümü eşidəndə, nədənsə, özünü aldırmadı... Qaşını çatıb fikrə getdi. Bəlkə də qabaqdan adamlar gəlirdi... ona görə... Deyərsən, onun həsrətilə getdim bu dünyadan”.³¹⁷ Müəllif Ruhinin dili ilə bu dünyadan həsrət getməsini göstərir.

Qarabağ mövzusunda qələmə alınmış döyüşçülərimizin hətta əsir düşdükləri vaxtda da özlərini ləyaqətli apara bilmələri faktı yazarlarımız tərəfindən vurğulanır. Müharibə zamanı döyüşçülərin əsir düşmələri könül açan olmasa da, bu müharibəyə xas xüsusiyyətlərdən biridir. Azad Qaradərəli “Cəbrayıl əfsanəsi” romanında Azərbaycanlı döyüşçüsünün əsir düşdüyü zamanı da özünü ləyaqətli apara bilməsi məqamına bir ziyalı kimi münasibətini bildirir: “İnternetdə bir süjet gördüm: bizim əsgər yaralanıb, əsir düşüb. Yarasından qan axır. Rus jurnalist onun yarasını sarıyır və erməni əsgərlərə təhvil verir ki, hospitala aparsınlar. Erməni əsgərlərdən biri bizim yaralı əsgərə nəsə söyür (söyüş anlaşılmırdı), bizim əsgər isə başını qaldırıb onun cavabını verir-eyni söyüşü ona qaytarır...”³¹⁸

³¹⁷ <https://edebiyatqazeti.az/news/proza/6574-irevanin-yollari>;

³¹⁸ Qaradərəli A. Cəbrayıl əfsanəsi (radiatoroman). Bakı. Mücrü Nəşriyyatı, 2021, 176 səh. s. 97;

Səyyad Aranın “Tacın qaytarılması”³¹⁹ romanında “Yaşma” obrazının təqdim edilməsi diqqətdən yayınmır. Müəllif özünü “Yaşma” adlandıran şəxsin atdığı hər bir addım üçün necə məsuliyyət daşmasını işıqlandırır. İbadətin bölmə komandirinə çəkinə - çəkinə dediklərində biz onun “Yaşma” olduğunu da öyrənirik: “Nazim, qardaşımsan, indi həkimlər gəlib yaramı dərmanlayıb sarıyaçaqlar. Dəstədən ayrılmaq istəmirəm. Güllə dəyməyib, yaralanmamışam. İndiki vəziyyətdə belə şeylər adi haldır. Həm də “Yaşma” adıma yaraşdırmaram”.

“Qarabağ romanı” janrında qələmə alınmış əsərlərdə Vətən, torpaq bütövlüyü uğrunda insanların şəhidlik məqamı, şəhidliyin hamıya qismət olmaması kimi məqamlara aydınlıq gətirilir. Vüsal Nuru “Qaraqaşlı” romanında şəhidliyin müqəddəsliyini qəbartmaq üçün təzadlı fikirlərə müraciət edir. İbadın komandir Salmanovla dialoqunda təzadlı fikirlərin təqdimi ilə üzləşirik. Komandir Salmanovun “...Əsgər ölməsə, torpaq vətən olmaz! Əsgər şəhid olmalıdır!” kimi fikirlərinə qarşı ünvanladığı cəvabında günahsız şəhid olmanın pislənməsi əksini tapır: “Boş sözdü. Şəhidlik əsgərin ailəsinə verilən quru təsəllidi. Dediğiniz kimi, şəhidlik yaxşı olsaydı, varlılar kasıbın uşağına imkan verməzdilər....Yaxşı komandirin əsgəri öldürər, düşməni gülləsiylə öldürər”.³²⁰

Qarabağ müharibəsini əks etdirən romanlarda şəhidliyin təbliği obrazların təqdimində və yaxud monoloqlarda, dialoqlarda müəllif fikirlərinin çatdırılmasında özünü buruzə verir. Məsələn, Sabir Əhmədlinin “Ömür urası” romanında şəhidlər haqqında dediyi fikir oxucunu düşünməyə vadar edir: “Hər şey yerini alacaq. Dağılmış şəhərlər, kəndlər yenidən qurulacaq, əzəlkindən də abad olacaq. Qaçqın - köçkün yurda qayıdacaq. Bircə şəhidlər qayıtmayacaq. Onlar biryolluq köçüblər.” Müəllif canlarını Vətənin bütövlüyü və azadlığı uğrunda qurban vermiş şəhidlərin əbədiyyətə qovuşmasını əks etdirir.

³¹⁹ Aran S. Tacın qaytarılması (roman) // <https://edebiyatqazeti.az/news/proza/8379-tacin-qaytarilmasi-romandan-parca>;

³²⁰ Nuru V. Qaraqaşlı. Bakı, “Mücrü” nəşriyyatı, 2020. 264 səh. s. 161;

Səyyad Aranın “İrəvana gedən yollar” romanı Vətən müharibəsinə gedən yolu, Lələtəpə döyüşlərini əks etdirən roman nümunəsidir. Müəllif romanda Azərbaycan əsgərinin yaddaşlara hopan obrazını yaradır. Mayor Elnur Əliyevin əsgərləri üçün canına qıyması müəllif tərəfindən ürəkləri dağlayan itki kimi deyil, qəhrəmanlıq kimi təsvir edilir: “...Dəstə üzvlərinə heç nə olmasın deyər Elnur ayağının altındakı taxtanı götürüb sinəsinə sıxaraq özünü qumbaranın üstünə atdı... Dalğadan hərə bir tərəfə düşdü. Əsgərlərin hamısı yüngül bədən xəsarətləri aldılar. Ölən yalnız mayor Əliyev idi. Bədəni parça-parça olmuşdu. Hamının göz yaşı içinə axdı.” Müəllif fədakarlığı qəhrəmanlıq rəmzi kimi təqdim edir.

Səyyad Aran “İrəvana gedən yollar” romanında şəhidliyin ali zirvə olması məqamına aydınlıq gətirir: “Qardaş, Ruhin Vətən yolunda həlak olub. Şəhidlik zirvəsinə ucalıb. Başını uca tut. O, indi hamımızın oğludur. Elin oğludur...”³²¹

Azad Qaradərəlinin “Cəbrayıl əfsanəsi” romanında şəhidliyi ali məqam kimi dəyərləndirməyini görürük. Müəllif bunu Cəbrayıl Dövlətzadənin, Sabunçu şəhidi Məhəmmədəlinin və başqa şəhidləri təqdim etdiyi epizodlarda açıqlayır. Məsələn, romanda gənclər tərəfindən səsləndirilmiş şüarları qeyd etməklə, şəhidlərin ölməz, əbədiyaşar olmasını bir daha vurğulayır: “Şəhidlər ölməz, Vətən bölünməz!”, “Şəhidlər candır. Qarabağ Azərbaycandır!”, “Canımızdı şəhidlər, qanımızdı şəhidlər!” və s. Müəllif Sabunçunun Tatarski adlanan məhəlləsinə gətirilmiş şəhid Məhəmmədəlinin təziyəsində deyilmiş “hələ Sabunçu belə matəm görməyib”³²² cümləsi ilə şəhidə olan xalq məhəbbətini və ehtiramını əks etdirir.

“Qarabağ romanı” nümunələrində komandir obrazının təqdimi diqqətdən yayınmır. Komandir obrazları iki aspektdə təqdim edilir. Təsvir edilən komandir ya əsgərlərini sevən, hərbi heyətin qayğısına qalan fədakar komandir obrazı, ya da ki, əsgərlərini, hərbi heyəti satan, mənəviyyətsiz satqın obrazı kimi açıqlanır.

³²¹ <https://edebiyatqazeti.az/news/proza/6627-irevanin-yollari>;

³²² Qaradərəli A. Cəbrayıl əfsanəsi (radiatoroman). Bakı. Mücrü Nəşriyyatı, 2021, 176 səh. s. 111;

Bu iki tip komandir obrazı “Qarabağ romanı”nın hər iki tipində özünü fərqli şəkildə göstərir. Birinci tip “Qarabağ romanı”nda satqın komandir obrazına tez-tez rast gəlinir. İkinci tip “Qarabağ romanı”nda isə hərbi heyətin qeydinə qalan, zəfərə səsləyən, qələbə qazanan komandir obrazı təsvir edilir.

İkinci tip “Qarabağ romanı”na aid olan Güllü Məmmədovanın “Fatehlərin zəfəri” (Xüsusi təyinatlılar) romanında hərbi heyətinin, zabitlərinin, əsgərlərinin qayğısına qalan hərbiçi obrazı əksini tapır. Müəllif bu obrazları incə nyüansları ilə təqdim edir. Hərbi heyətin qayğısına qalan obrazlardan biri də polkovnik Tehran Mənsimovun obrazıdır. Tehran Mənsimovun cəbhənin qızğın nöqtəsində əsgərlərinin yanında olması əsərdə əks etdirilir. Müəllif Tehran Mənsimovun general Hikmət Mirzəyevin yanında qalması təklifinə verdiyi cavabda əsgərlərinin qayğısına qalan hərbiçi obrazını canlandırır: “General Hikmət Mirzəyev bir anlıq susdu, sonra üzünü Mənsimova tutdu:

- Amma siz mənim yanımda olacaqsız, Mənsimov. Çünki komandirsiz, mənim yanımda olmalısınız.

Mənsimov özünü itirdi, bir anlıq susdu, sonra dedi:

- Cənab general, icazə verin əsgərlərimin yanında olum, ön cəbhədə. Onlar mənim yanımda daha yaxşı vuruşacaqlar.

- Bəs burda kim qalacaq, Mənsimov?

- Polkovnik Rüşət Qurbanovla iki başqa zabit. Mən şəxsi heyətimi yaxşı tanıyıram, cənab general. Mənim onların yanında olmağım onların döyüş ruhunu yüksəldəcək və biz birlikdə tapşırıqları yerinə yetirəcəyik”.

Kapitan Nihad Babayevin əsgərlərlə birgə vuruşması zabiti heyətinin əsgərlərinə olan qayğısını əks etdirir: “...Nihad əlindəki kəndiri başının üstündən qayalığa atıb özünə çəkdi. Dağa dırmanma təlimlərində həmişə birinci olmuşdu. Orda qazandığı təcrübə indi kara gəldi: kəndir ilişdi, qalxmaq istəyəndə aşağı sürüşdü və iri qaya parçası başının üstündən səs sala-sala uçurumun dibinə getdi. Bu səs düşməni ayıq saldı. Yamaclar bir anlıq sanki alovdan köynək geyindi. Nihad əsgərlərinə tərəf qışqırdı:

- Yaralı varmı?

- Yoxdu, komandır.
- Qayalıqlarda gizlənin. Atəş səngiyən kimi irəli.”

Kapitan Əli Kərimovun yaralı halda yaralanmış əsgəri xilas etməsi məqamı da komandirin öz əsgərinə olan qayğısıdır ki, müəllif bu kimi məqamlara romanda toxunur: “Hospitala isə on yeddi kilometr məsafə vardı...və Əli Kərimov yaralını özü də yaralı olduğu halda bu məsafəni kürəyində apardı, əsgər yoldaşının həyatını xilas etdi.”

Birinci tip “Qarabağ romanı”na aid olan Şərif Ağayarı “Komandır” romanında Aprel döyüşçüsü və şəhidi Raquf Orucovun obrazı təqdim edilir. “Murov qartalı”nın obrazını müəllif öz müsahibələrinin birində “ən peşəkar, ən ləyaqətli və ən cəsur zabitlərin ümumiləşmiş obrazı” kimi təqdim edir: “Tək “Komandır” romanında deyil, ümumən Azərbaycanın hərbi tarixində Raquf Orucovu ən peşəkar, ən ləyaqətli və ən cəsur zabitlərin ümumiləşmiş obrazı saymaq olar. O, universal idi”.³²³ Müəllif həmçinin romanda Raquf Orucovun simasında şəhidlik zirvəsinin müqəddəs bir zirvə olmasına aydınlıq gətirir.

Şərif Ağayar romandakı hadisələri başlıqlar altında təqdim edir: “Zabil”, “Sevinc”, “Komandır” və s. Müəllif bu başlıqlar altında “Murov qartalı”nın obrazını yaradır: “İki gecəydi yatmırdım. Telefonu açmağa da vaxt tapmırdım. Nə qədər yorğun olsam da, içim-içimə sığmırdı. Biz düşmənin əfsanəyə çevirdiyi “Ohanyan səddi”ni darmadağın eləmişdik. İlk və ən əhəmiyyətli yüksəkliyi almaq üçün mən Xüsusi təyinatlılardan seçilmiş dəstə ilə düşmənin arxasına keçmişdim. Bizə müqavimət göstərdikləri vaxt əsgərlərimiz yüksəkliyi götürmüşdü. Tezliklə düşmənin dərinliyinə yeriyib mühasirəni yardılar, biz döyüşə-döyüşə azad edilmiş yüksəkliyə qayıtdıq”.³²⁴ Müəllif bu epizodd da Raquf Orucovun hərbi fəaliyyətindəki uğurlu məqamlardan birini işıqlandırır.

³²³ Qarabağın “Komandır”i gəldi – müsahibə // <https://sherg.az/arxiv/66175>;

³²⁴ Ağayar Ş. Komandır. Bakı. 2018. s. 306 // file:///C:/Users/MSH/Downloads/serif-agayar-komandır.pdf;

Vüsal Nurunun birinci tip “Qarabağ romanı”na aid olan “Qaraqaşlı” romanında Azərbaycan Ordusunun satqın zabiti Keçəl Komandirin surəti diqqəti cəlb edir. Keçəl Komandirin adı diqqəti özünə yönəldir. Müəllifin Keçəl Komandirin UZA-nın arxasınca iki URAL-ı gətirməsini təsvir etməsi oxucunun diqqətini ilk növbədə cəlb etməsə də, hadisələrin gedişatının təsvirində bu URALLarın nəyə xidmət etmələrinə aydınlıq gətirilir. Müəllif xalqın ağır zamanında öz mənafeyini güdən “komandir” surətini yaradır. Keçəl Komandirin viran qalmış, mərmilərlə xarabalığa çevrilmiş kəndlərdən xalqın məcburən qoyub getdikləri və ya erməni yaraqlıları tərəfindən məhv olunmuş evlərdən qalmış qiymətli əşyaları ələ keçirməsinin təsvir edilməsi ağır olsa da, reallığı əks etdirməsi ilə daha da sarsıdıcıdır: “Taybatay qalmış qapılar hamını ev yiyəsi kimi içəri buraxırdı. Harayına cavab verən çıxmıyanda, əsgər də ev sahibi kimi arın - arxayın içəri girirdi. İki nəfər soyuducunu köməkləşib maşına aparırdı. Bir nəfər xalça-palazı büküb daşıyırdı, o birilər televizoru, video - maqnitofonu qucaqlarına alıb gətirirdilər. Qızıl-gümüş qaşıqlar, gəlin bər-bəzəyi ilə dolu mücrülər komandirin UAZ-ına yığılırdı”.³²⁵

Müəllif Keçəl Komandirin mənfur əməllərini onun dili ilə açıqlayır: “...Xəyanət eləyirsən, ə, düdük?! Sənin tayların orda döyüşüb ölür, sən mənim yanımda sülənirsən”.³²⁶ Yazar ironiya ilə Keçəl Komandirin əməllərini onun öz diliylə açıqlayır. Keçəl Komandirin və rəhbərlik etdiyi dəstənin bəd əməllərini dəstənin üzvlərinin sülənmələri ilə təqdim edir. Vətən, xalq üçün iş görən bir insanın “xidmət”lərini sülənməklə müqayisə edilməsi aydındır.

Keçəl Komandir kimilərinin az olmaması faktı romanda tez-tez vurğulanır. Məsələn, viran qoyulmuş el-obasını tərk etməyən bir insanın bu faciəni nəql etməsi cəmiyyətin o dövründə böyük bir bəlaya çevrilmiş məqamına işıq salır: “Sırağagün buranı vüranda biz çıxmıdıq. Qonşum bir az imkanlı adamdı. Onlar get-

³²⁵ Nuru V. Qaraqaşlı. Bakı, “Mücrü” nəşriyyatı, 2020. 264 səh. s. 90;

³²⁶ Nuru V. Qaraqaşlı. Bakı, “Mücrü” nəşriyyatı, 2020. 264 səh. s. 91;

mişdi. Girib evini süpürüb apardılar. Qorxu - hürkü də yoxdu bu oğraşlarda, göydən bomba tökülür, bunlar maşını verib həyətə, yığır”.

Vüsal Nuru Vətənə xəyanət edənlərin sonu ölüm olmalıdır məqamını Keçəl Komandirin dəstəsinin üzvü olan “əsgər”in qə-rəət zamanı etdiyi oğurluq üçün güllələnməsi səhnəsi ilə əks et-dirir. “...Vətən xəyanəti bağışlamaz!” deyə əsgərini qətlə yetirən Keçəl Komandirin də cəzasını alacağına oxucusunu hazırlayır. Keçəl Komandirin Vətən üçün deyil, quldurluqla ələ keçirdiyi qənimətlərin heç kimə verməmək iddiası müəllif tərəfindən açıqlanır: “İmkan vermərəm bir çöpə də bir adam toxunsun”.

Vüsal Nuru ermənilərin törətdiyi müharibənin planlı olması faktına toxunması ilə yanaşı, içimizdə olan satqın, mənfur niy-yətli insanların olmasının ağır nəticələrini cəmiyyətdə özünü ne-cə əks etdirə bilməsindən yan keçmir: “...arxamızda nə qədər şə-hid qoymuşuq, bir də əmr gəlir ki, qayıdın. İmkan versələr Al-lahverdinin, Şirinin uşaqları bir gündə İrəvanda otururlar. Rayo-na giririk, xəbər gəlir ki, çıxın. Arxadan kömək gəlmir, uşaqlar qalır mühasirədə...” Müəllif insanların bu xəyanətkar əməllərə etiraz edə bilmədiklərini çarəsizlik kimi dəyərləndirir, ölkədə baş verən hərc-mərcliyin nəticəsi olaraq təqdim edir.

Vüsal Nuru əsər boyu azərbaycanlıların erməni yaraqlılarına qarşı mübarizə aparmalarına mane olan qüvvə olmasını təbliğ edir. Müəllif “sapı özümüzdən olan baltalar”ın xalqa necə mənə-vi və maddi zərbə vurmalarını açıqlayır: “Olmaz! Bakıdan əmr var. Heç bir hücum olmaz. Bizimkilər danışığa gələcək. Razılığa gəliblər. Bu məsələ sülh yoluyla bitəcək”.³²⁷

Vüsal Nuru İbadın dililə içimizdən olan satqının, yəni “sapı özümüzdn olan balta”nın adi adam olmadığı faktına aydınlıq gə-tirməsi təəssüf doğursa da acı reallıqdır: “İçimizdəki satqın bala-ca adam deyil. ...Sərhədboyu bütün mövqelərimizin, postlarımızın yerini bura işarələyiblər. Bunları heç mən bilmirdim”.

³²⁷ Nuru V. Qaraqaşlı. Bakı, “Mücrü” nəşriyyatı, 2020. 264 səh. s. 119;

Romanda maraqlı məqamlardan biri mayor Salmanovun “sapı özümүzdən olan balta” olması faktının qabardılmasıdır. Bu fakt araş alverinə maneçilik törətmiş İbad kimi oğulun həbs olunması epizodunda açıqlanır: “o başıpozuq gədənin yeri türmədi. Cəzasını da çəksin”.

Qeyd etdiyimiz kimi müəllif roman boyu milliyətindən asılı olmayaraq, Vətənə xəyanət edən vətəndaşlarının xəyanətkar əməllərini qabartmağa nail olduğu kimi, mənfi nəticələrini də açıqlamağa cəhd edir. Əsərdə təsvir etdiyi surətlərin dili ilə bu amilləri açıqlamağa cəhd etmiş müəllif müəyyən mənada buna nail olur: “Ön cəbhədə döyüş gedir, arxa cəbhədə alver. ...Kim-nən döyüşək? Dost kimdi, düşmən kimdi? Bilmirik cəbhə önümüzdədi, yoxsa arxamızda...”

Vüsal Nuru “sapı özümүzdən olan balta”nın rəhbər vəzifələrdə olması faktına dönə-dönə aydınlıq gətirməyə cəhd edir: “İçimizdə olsa cəhənnəm, lap başımızdadı”. Müəllif belə satqın adamlar ucbatından günahsız yerə qətlə yetirilən vətəndaşların olmasını faciə kimi təqdim edir: “...Ağdamda, Füzulidə komandirlərdən hər kim qabağa gedirdisə, öz ərazimizdə minaya düşüb öldü. Səncə, niyə? Öz ərazimizdə onların yoluna kim mina qoydu? İçimizdəki düşmən, qarşımızdakından daha əclafdı”.

Müəllif xain insanların öz həmkarlarını erməni yaraqlılarına təhvil vermələri faktının da üzərindən keçmir. Bu ağır faktı açıqlamağa cəhd etmiş müəllif dövlətinin çətin məqamında belə insanların cəmiyyətə vurduqları ziyanı açır: “...bunun başına torba keçirib, basasan maşına aparıb bir qəbirstanlıqda çırpasan, sonra da leşin verəsən Vartana, Aşota, deyəsən, di get, al gətir pulumu, ala, bu da sənə İbadın başı...” Müəllif komandir Salmanovun monoloqu ilə Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı öldürülmüş insanların erməni yaraqlılarından pulla alınması, erməni əsirlərinə dəyişdirilməsi kimi faktlarının olmasına toxunur.

Keçəl Komandir obrazını yaratmış müəllifin romanda maraqlı bir məqama toxunması diqqəti cəlb edir. Yazar döyüşmək əvəzinə, boşaldılmış kəndlərdən quldurluq edən bir şəxsin nazirlik tərəfindən məsul vəzifəyə təyin edilməsi məqamına aydınlıq

gətirir. Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı Vətənə xainlik edən şəxslərin məsul vəzifəyə gətirilməsi əksini tapır. Ürəyi, qəlbi vətən üçün döyünə bilməyən bir şəxsin məsul vəzifəyə təyin edilməsi həmin şəxsin diliylə açıqlanır: “Buraların bütün könüllü dəstələri, özünümüdafiə qoşunları mənim ştabıma tabe olacaq. Milli, nizam - intizamlı ordu qurulur”.

Müəllif Keçəl Komandirin etdiyi quldurluq, talançılıq əməllərindən utanmadığını, xəcalət çəkmədiyini dediyi fikirlərlə əks etdirir: “Başqa kim var ki? Rus ordusundan bəri xidmətdəyəm. Bütün döyüşlərdə öz dəstəmlə iştirak etmişəm. Nazirlik məni yaxşı tanıyır. Hər halda, hərbi mənim qədər bilən azdı”.

Vüsal Nuru Keçəl Komandirin roman boyu özündən razı olmasını, etdiyi quldurluq əməllərinə görə xəcalət çəkməməsini, “Oğru elə bağırırdı ki, doğrunun bağı yarıldı” atalar sözünün sanki onun üçün biçilməsini və s. təsvir edir: “...Torpaqları sizin kimilər verib. Döyüşə bilmədik, əsgəri idarə eləməyə, döyüşü qurmağa hərbi savadınız çatmadı. Kəndlər işğal altındadı. O qədər adam sizə görə öldü”.³²⁸ Müəllif göstərir ki, qeyrətsiz qeyrətdən, imansız imandan, kişiliyi olmayan da kişilikdən danışır. Keçəl Komandirin xəyanətkar əməlləri romanda geniş şəkildə əks etdirilir. Belə xəyanət əməllərdən biri də İbadın erməni sənərinə hücum etməsi zamanı yardıma gəlməməsi, bilərəkdən onların mühasirədə qalmasına şərait yaratması və s. əməllər Keçəl Komandirin satqın xislətini əks etdirir. Hətta İbadın “...iki sənəgi də boşaltmışıq. Dəstəni ora çəkmək lazımdı. Orda toplar var. Onlar bizimdi. Sərhədi irəli çəkməliyik” kimi çağırışına qətiyyətlə “Çəkə bilmərik!...Yerimizdən tərpənə bilmərik. Yuxarıdan əmr gəlməlidir” deyərək imtina etməsi Keçəl Komandirin mənafeçiliyini açıqlayır. Keçəl Komandir “Əmr aldım. Füzuliyə gedirik” deyərək mühafizə etdiyi postu qoyub getməsi yeni “xeyirxah” əməlinin başlanğıcı kimi müəllif tərəfindən vurğulanır. İlyasın “Başladı!” deməsi Keçəl Komandirin satqınlıq etməsini təsdiqləyir.

³²⁸ Nuru V. Qaraqaşlı. Bakı, “Mücrü” nəşriyyatı, 2020. 264 səh. s. 228;

Birinci Qarabağ müharibəsini əks etdirən roman nümunələrində xain əsgər obrazlarının təsvir edilməsi ağır olsa da, reallığı əks etdirən həqiqətdir. Qarabağ mövzusunda qələmə alınmış romanlarda Azərbaycan əsgərinin xilaskar obrazı ilə yanaşı, Vətənin, xalqın mənafeyini öz şəxsi mənafeyilərinə qurban verən “adam”ların surətləri də müəlliflər tərəfindən ikrahla qələmə alınır. Məsələn, Kamil Əfsəroğlunun “Çadır” romanında belə surətlərə rast gəlinir. Bu təəssüf doğursa belə, müəllifin acı həyat həqiqətlərini təsvir etməsidir. Müəllifin romanda qəhrəmanının düşüncələri ilə təqdim etdiyi fikirlər həyatda insanların hamısının heç də eyni cür düşünmədiyini, Vətən, millət qeyrətini çəkmədiyinə işarə edir: “Axı niyə belə oldu? Birdən-birə o qədər top - tufəng hara qeybə çəkildi, ordu niyə bölündü, parçalandı, gerilədi?”³²⁹ Müəllif bu suallara cavabı təqdim etdiyi epizodlar vasitəsilə aydınlıq gətirir. Xalqın döyüş meydanını qoyub əks istiqamətə gedən döyüşçülərə dedikləri sözlərdə bu məqamı göz önündə canlandırmaq mümkündür: “Xalq səmti əsgərlərə tuş vermək istəyərek dilləndi:

- Əə, bala! Üzübelə hara gedirsiniz? Bu yan ayrı səmtədi, Qarabağ arxadadı. Bax, o yanda! Əlini geriyyə uzatdı”.

Döyüş meydanından qaçan əsgərlərin mənən məhv olmaları onların fikirləriylə əsərdə təqdim edilir: “Geriyyə getməliyik! Yuxarıdan belə komanda veriblər!” Daha sonra “Ağsaqqal, elə bil-mə sivişquluya dəm verib dızırıq. Gedirik ki, gennən razqonna gələk!” kimi fikirlərində isə artıq etdiyi əməllərə qiymət verməyi bacarmayan “zabit”in mənəvi aləmi açıqlanır.

Qarabağ müharibəsinin dəhşətlərini əks etdirən roman nümunələrində dünyasını vaxtsız dəyişmiş uşaq obrazlarına tez-tez rast gəlinir. Müharibənin ağır nəticələrini əks etdirən romanlarda vaxtsız dünyasını dəyişmiş körpə və uşaqların yarım qalmış ömürlərinin təsviri, onların obrazlarının təqdimi maraq doğurur. Romanlarda təsvir edilən bu obrazlar Qarabağ müharibəsində həlak olmuş uşaqların ümumiləşdirilmiş obrazına çevrilir.

³²⁹ Əfsəroğlu K. Çadır. Bakı, “Orxan” NPM, 2020. 336 səh. s. 24;

Elçin Mehrlıyevin “Doxsanıncı illər” romanında isə balaca Ümid obrazı vasitəsiylə Azərbaycan millətinin dirçəliş potensia-
lı əks etdirilir. Ermənilərin Ümidi öldürməyə canfəşanlıq göstər-
məsi onların ümumilikdə, Azərbaycan millətini yer üzündən sil-
mək cəhdi kimi qiymətləndirilməlidir. Samvelin dili ilə bu niy-
yət əsərdə yetərinəcə səsləndirilmişdir: “O qəşəng türk balası var
ha, sənin oğlun, o küçüyü də tutub qulaqlarını kəsəcəm... Burda
toxumunuz qalmayacaq! Sarı Məhəmməd, bura Böyük Erməni-
stan olacaq, eşidirsən!?” Müəllif Azərbaycanın gələcəyinin rəm-
zi kimi Ümidin xilas olunmasını təsvir edir. Bu üsuldən istifadə
edilməsinə ədəbi nümunələrimizdə rast gəlmək mümkündür.
“Doxsanıncı illər”də Ümidin sağ qalmasının simvolik mənası
sonuncunun yuxusu vasitəsilə əks etdirilir: “Ümid halsızlığa və
yuxusuzluğa tabe olub daş kimi anasının qucağına düşmüşdü,
hərdən səksənib oyansa da, anasının əllərini kürəklərində hiss
edərək yenidən gözlərini yumub yuxuya gedirdi. Hər dəfə də
fikirində, şüurunda ilişib qalmış dumanlı bir səhnə canlanırdı ba-
şında: Nur dağının zirvəsində, o çıpaq, işıqlı yüksəklikdə Sol-
maz çiçəyini axtarır, tapır, başı üzərinə qaldırıb nəsə deyə-deyə
sevinclə qışqırır...” Diqqətəlayiq haldır ki, Ümid öz yuxusunda
yalnız Qəmzə Abbas qızının görə bildiyi Solmaz çiçəyini görə
bilmişdir. Bununla da, müəllif Azərbaycan xalqının parlaq gələ-
cəyinə inamını oxuculara çatdırır.

Qarabağ mövzusunda qələmə alınmış qadın obrazlarının təs-
viri müxtəlifliyi ilə seçilir. Əsərlərdə, müasir cəmiyyətimizdə
yaranan imkanlardan düzgün istifadə etməklə potensiallarını
açıqlayan, cəmiyyətdə mövqe tuta bilən, mənəvi təmizliyini qo-
ruyan Azərbaycan qadınları ilə yanaşı müasir dövrün sosial
problemlərinə tab gətirə bilməyən və əxlaqsızlığı özlərinə norma
seçmiş erməni qadınları da təsvir edilir.

Elçin Mehrlıyev “Doxsanıncı illər” romanında mürəkkəb,
ziddiyyətli insan xarakterlərini və buna müvafiq müsbət qadın
obrazının tipik nümunələrini yaradır. Romanın möhtəşəm obraz-
larından olan Qəmzə Abbas qızı özünün mənəvi yetkinliyi və
böyüklüyüylə diqqəti cəlb edir. O, əsil xatın nənələrimizin canlı,

layiqli bir obrazı kimi işlənməklə, əsərin bir sıra digər qəhrəmanlarıyla yanaşı, Azərbaycan millətini özündə təcəssüm edir. Müəllif, Qəmzə Abbas qızının timsalında tarixi yada salır. Keçmişin şüurlardan silinməyərək yaddaşlarda həkk olunmasına toxunur. Bəy qızının düşmən qarşısında baş əyməməsi, erməniyə əsir düşməmək üçün ömrünün qürub çağında özünü çaya ataraq intihar etməsi millətin şərəf və namusunu qoruyub yaşatmağın vacibliyini aşılır. Müəllif bu obrazın ülviliyini gözümüz önündə canlandırır. Mərd bəy qızı obrazını yaratmaqla E. Mehrəliyev milli - mənəvi dəyərlərə sadıq Azərbaycan elitasının yaranması və qorunması probleminə dolayı da olsa toxunur. Həmin elitanın milli yaddaşı qorumaq öhdəliyini vurğulayır.

Qəmzə Abbas qızı keçmişin xoş xatirələri ilə yanaşı ermənilərin törətdiyi cinayətləri də xatırlayır. Odur ki, əvvəldən Samveldən gözü su içmir, qanlı hadisələr başlananda ermənilərlə barışıq olacağına inanmır. “Qəmzə Abbas qızı isə inadla bildirirdi ki, bir dadanandan qorx, bir qudurandan, erməni yenə də Azərbaycanı qana çalxayacaq. Siz bunu, onlar qulağı kəsilmiş Andraniki özlərinin milli qəhrəmanı hesab edəndə anlamalı idiniz. Dişi qana bulaşan yırtıcıyı qandan çəkəndirmək olmaz, balam!...” “O düşünməkdən daha çox duyurdu, gizli, vahiməli bir hissiyyatla anlayırdı ki, kəndin ortasından keçən ac qurdun nəfsi bir qurbanlıqla doymaz. Hələ eşidib - görməmişdi qana susamış canavar sürüsü yarı yolda şikarından əl çəksin.” Ağbirçək qadının erməni “qana susamış canavar”a bənzətməsi əbəs deyil. O, “belə fıkırləşdikcə uzaq keçmişin dumanlı xatirələri başında dolaşır, quduz Andranikin quldur dəstəsinin yandırır külə döndərdiyi kəndlər, törətdiyi qırğınlar, görünməmiş işgəncələrlə qətlə yetirilmiş uşaq, qoca, qız, gəlinin təhqir edilərək müdhiş görkəmə salınmış cəsədləri təkrar-təkrar gözləri qarşısında canlanırdı...”

Qəmzə Abbas qızının Samvelə “gözündən tülkülük yağır köpəyoğlunun” deməsi maraq kəsb edir. Dünyagörmüş ağbirçək qadının dilindən söylənən “bura bax ey, o, türk balasıdırsa, sən də tülkü balasısan. Bir də uşağa yaxın düşsən, tərəni odduyaram!” deməsi boşuna deyil. Qəmzə Abbas qızı ermənilərdən

fərqli olaraq, nəvəsinin kin - küdurətlə böyüməməsi üçün ermənilərin törətdikləri vəhşilikləri ona anlatmır, sadəcə Ümidin milli ruhda böyüməsi üçün ona öz soy - kökünü və tarixdə azərbaycanlılara qarşı ermənilərin etdikləri xəyanətləri başa salmağa çalışır: “Türk də özünə görə millətdi. Sən azərbaycanlısan. Daş düşsün Şura hökumətinin başına, erməniyi bizə qardaş eləmişdi guya, amma fürsət düşsə “türkdü” deyib boğazımızı üzər”.

Ən sonda Qəmzə xanım balalarına yük olmamaq üçün ölmü gözü qarşısına alıb fədakarlıq etməklə və özünə qəsd etməklə gözümzdə mənən ucalır, böyüyür. Belə bir şərəfli ölümə Mətləb müəllimin dilindən söylənən müəllif münasibəti açıq – aydın hiss edilir: “Qəmzə Abbas qızı özünə qəsd etmədi ki, biz burda vay-şivən qoparaq... O, bizi ölümüylə döyüşə, həyat uğrunda mübarizəyə çağırdı. Çətin məqamdı, qardaşlar, bacılar, gəlin bundan beləsini düşünüb-daşınaq ki, bir də havayı qurban verməyə. Başınızı dik tutun, belə qəhrəman ananın övladları sınımamalıdı, yazıqlaşmamalıdı. Fikir verdinizsə, ilk atəş onun kuydu, o döyüşdə həlak oldu, qəhrəmancasına şəhid oldu...”

Müəllif tarixin müəyyən mərhələlərində xalqımızın erməni təcavüzünə məruz qalmasına toxunsa da, azərbaycanlıların daim öz iradə və mənliliklərini saxlamaq qüdrətinə malik olduğunu yaddaqalan məqamlarla oxucuya çatdırır. Mənən qalib gəlmək iqtidarında olmalarına diqqət yetirir. Yaratdığı obrazlar vasitəsilə Azərbaycan xalqının milli - mədəni və mədəni üstünlüyünü əlvan cizgilərlə nümayiş etdirməyə müvəffəq olur.

“Doxsanıncı illər” romanında Qəmzə Abbas qızından sonra diqqəti cəlb edən qadın obrazlarından olan Zəriş ana övlad yolunda fədakarlığın parlaq nümunəsidir. Azərbaycan qadınının nəcabəti, namus və isməti, sevgisinə, ailəsinə sədaqət və hörməti, övladına sonsuz məhəbbəti Zərişin simasında inandırıcı təsvir edilir. Ürəyinə ilk sevgi və övlad dağı çəkilmiş, ömür-gün yoldaşını itirmiş bu qadının dözümlü, iradəsi heyran doğurmaya bilmir. Oğlunun sağ qalması üçün çarpışan, çıxılmaz vəziyyətə düşərkən “Onsuz da bu dərd çatladacaq məni, Ümid!... Daha mənə bundan belə həyat yoxdur... Təki sən yaşa, sən sağ ol! Allah

özü taleyini versin!” - deyə bir də oğlunu görə bilməyəcəyini düşünən ananın yaşamaq uğrunda mübarizə aparmaq üçün özündə yenidən güc-həvəs tapmasını müəllif belə qiymətləndirir: “Vurtut bircə oğlu – bircə ümid yeri qalmışdı həyatda, onu xilas etmək, ona həyan olmaq üçün sağ qalmaq, yaşamaq istəmişdi... Neçə insanın qanı bahasına erməni gülləsindən xilas edilən Ümidi amansız taleyin ixtiyarına buraxa bilməzdi”. Bununla da, müəllif öz oxucusunu Zərişin çıxılmaz vəziyyətdə “kəfəni yırtıb” xilas olmasına və oğlunu axtarmasına inandırır.

“Qarabağ romanı” janrında qələmə alınmış əsərlərdə azərbaycanlı əsir qadınlarının obrazları da diqqəti cəlb edir. Belə qadınların obrazı ürəkdağlayıcı olsa da həyat reallığıdır. Vüsal Nurunun “Qaraqaşlı” romanında erməni yaraqlıları tərəfindən əsir alınmış qadınların ismətlərini, namuslarını qorumaları faktı açıqlanır. Həmişə özünə dəyər verməyi bacarmış türk qadınının hansı vəziyyətə düşməyindən asılı olmayaraq, özünü qoruya bilməsinin romanda təqdimi qürurvericidir: “Ortayaşlı. Dolubədənli, saqqallı kişi bəyəndiyi qadına yaxınlaşdı, qolundan tutub özünə tərəf çəkmək istəyəndə qadın ona acıqlandı, sol əliylə itələyib, üstünə tüpürdü. Kişi bir az da qızışdı, onun üstünə yeriyib budunun yancağına şillə vurdu. Qəfil yerində qırqınc olub dayandı, beyni nə baş verdiyini anlamadı. Boğazına nəyinsə saplandığını hiss edib, əlini tutanda gec oldu. Qadın sağ əlində gizlətdiyi üçbucaqlı şüşə qəlpəsini onun boğazına sancmışdı, siyirib damarını kəsdi”.³³⁰

Vüsal Nuru əsir alınmış qadınlarımızın ölümü gözlərinə almalarını da təqdim edir. Əsir düşmüş azərbaycanlı qadınların ümumiləşdirilmiş obrazı olan azərbaycanlı əsir qadınlarının ölümü namusunu itirməkdən üstün tutmalarını açıqlayır. Erməni yaraqlısı Levonun qırtlağına dirədiyi bıçağa könüllü şəkildə boğazını keçirməsi səhnəsi qadınlarımızın ləyaqətlərini qorumaları uğrunda atdıqları cəsarəti əks etdirir. Erməni yaraqlılarının əmrindən çıxanların erməni əsgərləri tərəfindən ləyaqətlərinin al-

³³⁰ Nuru V. Qaraqaşlı. Bakı, “Mücrü” nəşriyyatı, 2020. 264 səh. s. 186;

çaldılmasını eşidən azərbaycanlı əsir qadınının cəsarəti müəllif tərəfindən açıqlanır: “Qəfil qışqırıq düşdü, qırtlağı bıçaqda olan gəlin Tatosun sözünü eşidən kimi başına gələcəkləri anlamışdı, çöməlib boğazını Levonun bıçağına keçirdi, gözləri bərələ qaldı”. Bu epizodla tanış olduqdan sonra belə sual yaranır: əsir düşmüş bu qadın ölümü belə asan qəbul edirdisə, əsir düşməmək üçün özünə əvvəl niyə qəsd etmədi? Müəllif bu faktla insanların son ana qədər azad olacağına ümidi ilə yanaşı, insan ömrünün şirin, yaşamaq arzusunda olmasını qabardır. Lakin yaşamaqdan da, insan ömrünün şirin olmasından da üstün olan məqamların olması, onlara xələl gətirilməsinin yolverilməz olması müəllif tərəfindən açıqlanır.

Romanda azərbaycanlı döyüşçüləri tərəfindən erməni qadınlarının, uşaqlarının əsir götürülməməsi faktlarına qısaca da olsa toxunulması böyük mətləblərdən xəbər verir. Azərbaycan Ordusunun, onun döyüşçülərinin erməni qadınlarını, uşaqlarını əsir kimi əldə etmək üçün müharibə aparmadıqlarının, doğma yurd – yuvalarını qorumalarının əks etdirilməsi diqqətəlayiqdir. Erməni qadını Mayranuşun jurnalistlərə dediklərində bunun şahidi olur: “Mayranuş komandirin üzünə baxmadı, ondan cavab gözləyən jurnalistlərə rusca dedi ki, azərbaycanlı əsgərlər qadınları, uşaqları əsir götürümlər. Heç vaxt əsir düşmüş erməni qadınına, uşağa rast gəlməyib, eşitməyib də”.³³¹

Gülşən Lətifxanın “AzərAida adası” romanında erməni qadını ilə evlənmiş kişinin peşimançılıq hisslərinin təsvir edilməsi erməni qadınlarının ümumiləşdirilmiş obrazını göz önündə canlandırır. Sonrakı peşimançılıq fayda verməsə də, müəllif insan həyatındakı peşimançılığı, bununla yanaşı çarəsizliyi də göstərir. Əsərin qəhrəmanı Aidanın valideynlərinin gizlin dinlədiyi dialoqunda müəllif bu amili açıqlayır. Həmin dialoqdan Aida atasının erməni qızı olan anası ilə evlənməsinə görə peşimançılıq hissi keçirməsini və cəmiyyətdə tam hüquqlu insan kimi qəbul edilmədiyini anlayır: “...Birincisi, mən bu gün erməni qadını sevmə

³³¹ Nuru V. Qaraqaşlı. Bakı, “Mücrü” nəşriyyatı, 2020. 264 səh. s. 194;

bilməzdim, ikincisi, mən belə qadını sevsəm belə, o məhəbbəti ürəyimdən çıxarıb atardım, məhv edərdim! ...Bu hadisələrdən sonra inanmıram ki, hər hansı bir azərbaycanlı erməni qadını ilə nigah qura, elə azərbaycanlılar tapılsa belə - onların nə namusu var, nə qeyrəti, nə ürəyi”.³³²

Gülşən Lətifxan erməni qadınının öz doğma balasını ata bilməsi faktına da aydınlıq gətirir. “AzərAida adası” romanında müəllif ananın balasını ata bilməsi faktının bünövrəsində humanizm böhranı probleminin durmasını göstərir. Humanizm böhranının dərinliyini açıqlamaq üçün ailə münasibətlərinə toxunan yazıçı buna nail olur. Ailə münasibətlərinin saflığı insanlarda mənəvi sağlam görüşlərin formalaşması üçün önəmli xarakter daşıyır. Bir növ ailə institutunun durumu humanizmin indikatoru kimi qəbul edilir. Gülşən Lətifxan erməni millətçiliyinin antihumanist mahiyyətini açıqlamaq üçün erməni millətindən olan qadının Aidanın anası olması və yoldaşını atıb getməsi priyomundan istifadə edir. Erməni millətçiliyi ideologiyasının təsiri altına düşməyən Aida anasının onu atıb getməsini anlaya bilmir. Aida ona əziyyət verən bu suala öz düşüncələriylə qiymət verməyə çalışarkən, Azərbaycan xalqının humanist düşüncələrə hakim olmasını nəzərə çatdırır. Bu humanistliyi o, ilk növbədə, hələ də Azərbaycanda ermənilərin yaşaması faktında açıqlayır: “Konfliktin başlanmasından bir neçə il keçməsinə baxmayaraq, rəsmi məlumatlara görə, Bakıda bu gün iyirmi mindən artıq erməni yaşayır. Hər gün erməni aqressiyası nəticəsində qəbirlərlə dolan Bakıda. Məhz niyə mənim anam Bakıdan getməli idi? N-İ-Y-Ə?” Aida onu narahat edən, düşündürən sualla anasına müraciət edir: “Ana, bizim şəhər faşistləşmiş Yerevan deyil, haradan ki, ermənilər azərbaycanlıları və başqa millətləri qovublar. Ermənilər öz dövlətində monomillətə çevriliblər, bizim ölkədə isə bu gün də iyirmi min erməni yaşayır.”³³³ Beləliklə, müəllif müasir humanizmin böhranının səbəblərindən birini ümumbə-

³³² Lətifxan (Kazımova) G. “AzərAida adası” (roman). Bakı, Təhsil, 2007. 408 səh. s. 144-145;

³³³ Lətifxan (Kazımova) G. “AzərAida adası” (roman). Bakı, Təhsil, 2007. 408 səh. s. 209

şər və milli dəyərlərin, görüşlərin arasındakı ziddiyyətlərin olmasını göstərir.

Azərbaycan romanlarında monomillətə çevrilmiş erməni yaraqlılarının təcavüzünü əks etdirən obrazların təsvir edilməsi müşahidə edilir. Qələmə alınmış romanlarda erməni terrorçusu (işğalçısı) surətinin verilməsi, həmçinin bu surətə xas səciyyələrin təhlil edilməsi maraq doğurur. Müxtəlif janrlarda qələmə alınmış ədəbi nümunələrdə erməni terrorçusu (işğalçısı) surətinin açıqlanmasının səciyyəvi xüsusiyyətləri özünü büruzə verir ki, onları da nisbi olaraq aşağıdakı qaydada qruplaşdırmaq mümkündür:

- erməni terrorçusunun (işğalçısının) Azərbaycan və azərbaycanlılarla əlaqəli olması;
- erməni terrorçusunun (işğalçısının) neofaşist ideoloji dəyərlərə riayət etməsi;
- erməni terrorçusunun (işğalçısının) daxili aləminin insanlıq və humanistlik böhranına məruz qalması;
- erməni terrorçusunun (işğalçısının) kəskin mənəvi - psixoloji sindroma məruz qalması;
- erməni terrorçusunun (işğalçısının) məhv edilməsi.

Romanların əksər qisminə təsvir olunan erməni terrorçularının (işğalçılarının) millətimiz arasında böyüdüüyü, bizim adət-ənənələr və mentalitetimiz ilə tanış olması diqqəti cəlb edir. Qələmə alınmış əsərlərdə həmin ermənilər məharətlə maskalanmış “mehriban”, “şirindil”, “yazıq görkəmli” və tipik surətlərdə təsvir olunur. Məsələn, Nüşabə Məmmədlinin “Zəngülə” romanında Aşot Qulamyana vaxtilə azərbaycanlılar arasında yaşamış və azərbaycanlılarla “dostluq” əlaqələri saxlamışdır. Eynilə, Nigar Qarayevanın “Daş hasar” romanındakı Xpəş Xristofor, Elçin Mehrəliyevin “Doxsanıncı illər” romanındakı Samvel, Əli Əmirlinin “Ölü doğan şəhər” romanındakı Aşot, Hüseynbala Mirələmovun “Yanan qar” romanındakı Vahan, Vazqen, Vartanuş və digər əsərlərdə təsvir olunan erməni obrazları da sıx olaraq Azərbaycan və ya ayrı-ayrı azərbaycanlılarla əlaqəli olmuşlar.

N. Qarayevanın qələmə aldığı “Daş hasar” əsərinə diqqət yetirək. Romanda erməni terrorçusu kimi qələmə verilmiş Xpəs Xristofor Azərbaycanda yaşamış və Azərbaycan çörəyi ilə böyümüşdür. Azərbaycanlıların köməkləşərək Xpəs Xristoforun yanmış evinin əvəzinə yeni ev tikmələrinə, imkan daxilində pay gətirmələrinə baxmayaraq, erməninin arvadı Aşxenlə birdən-birə yoxa çıxmaları, kəndi tərk etməmişdən qabaq etdikləri insanlığa xas olmayan heyvani hərəkətləri (meyvə ağaclarının, üzüm tənəklərinin, qızılgül kollarının doğrayıb böyrü üstə yerə sərməsi, evin döşəməsi və divarını oyuq-oyuq etməsi, qapı-pəncərələri sındırması) onların daxilindəki Azərbaycan millətinə olan nifrətini açıqlayır. N. Məmmədlinin qələmə aldığı “Zəngülə” romanındakı Aşot Qulamyanın obrazı maraqlı doğurur. Əsir düşmüş azərbaycanlılar içərisində duz - çörək kəsdiyi dostunun həyat yoldaşının namusuna sui-qəsd etmək istəyən və dostunun qızı Rəhimənin bir gözünü çıxardan, tanıdığı bir insanın övladını kor edən Aşot Qulamyan tipik erməni terrorçusu (işğalçısı) obrazı kimi qəbul edilməlidir.

Erməni terrorçusu (işğalçısı) sürətinin açıqlanması zamanı Qarabağ ermənilərinin yox, Ermənistandan gəlmiş cinayətkarların əsas götürülməsi faktı qeydə alınmalıdır. Elçin Mehrəliyevin “Doxsanıncı illər” əsərində 80-ci illərin sonu 90-cı illərdə milli qarşıdurmanın kəskinləşməsi istiqamətində əsasən Qarabağ erməniləri tərəfindən deyil, xüsusi hazırlanmış Ermənistandan və xaricdən gəlmiş qatillər tərəfindən təkan verildiyi qeyd edilir: “...hər qayanın dalında bir erməni yatır. Silahlı, saqqallı ermənilər. Deyirlər, o xarabadan tökülüşüb gəliblər, Ermənistandan”.

Hətta, erməni şovinist təşkilatlarının Azərbaycanda fəaliyyət göstərməsi, Azərbaycanda millətçi dərnəklərin yaradılması istiqamətində fəal iş görülməsi də yazarların diqqətindən kənar qalmır. Əli Əmirlinin “Ölü doğan şəhər” romanı maraqlı kəsb edir. Adı çəkilən romanda “Krunk” kimi erməni terrorçuları (işğalçıları) ilə əlaqəli olan təşkilatın Azərbaycandakı fəaliyyəti işıqlandırılır. Azərbaycan təhsil sistemində işləyən erməni qadınının “Krunk”a üzv olması açıqlanır. “Krunk” adlı təşkilatın dırnaq-

arası fəaliyyəti müəllif tərəfindən bədii dillə təsvir edilir: "...bu təşkilata verdiyi pul insanpərvərlik, vətənpərvərlik rəmzidir. Azərbaycanda, elə Ermənistan ərazisində də yaşayan imkansız, maddi vəziyyəti ağır olan ermənilərə kömək etmək, yardım göstərmək müqəddəs iş, vətəndaşlıq borcudur. Sonralar, yəni Dağlıq Qarabağ "marafon"unun bədnam niyyəti hamıya, xüsusilə, Azərbaycanda şad-xürrəm yaşayan ermənilərə məlum olan "Krunk" haqqında fikri dəyişdi. Başa düşdü ki, ayda xəzinəsinə iyirmi beş-otuz manat köçürdüyü "Krunk"un məqsədi heç də zavallı, kasıb ermənilərə yardım etmək deyil, qonşu torpağını zəbt etmək, qəsbkarlıqdır".

Erməni terrorçularının (işğalçıların) Andranik kimi qaniçən bir cəllada pərəstiş etmələri, onu milli qəhrəman səviyyəsinə qədər ucaltmaları faktları reallıqdır. A. Rəhimovun "İkili dünyam" romanında türk millətinə qarşı amansız və insana xas olmayan yırtıcı hərəkətləri ilə seçilmiş Andranik kimi qaniçən, başkəsən bir iblisə heykəl qoymaları erməni millətçiliyi altında pərdələnmiş neofaşist görüşlərin realizə olunmasının əlaməti kimi qəbul edilməlidir. Həmin əsərdə erməni terrorçularının (işğalçıların) bu münəqişəyə Azərbaycana köçürülməyə başladıkları vaxtlardan hazırlaşdıqlarını erməni mayoru Sarkisyanın "...keçən əsrdən indiyədək ermənilərdən toplanan vəsait, ikincisi isə işğal zamanı qarət edilən var-dövlət hesabına" kimi fikirləri ilə təsdiq edir. Göründüyü kimi, ermənilər istər çar Rusiyası dövründə, istərsə də SSRİ kimi imperiya dövründə də öz xülyalarından əl çəkməmiş, bu müharibəni aparmaqları üçün tarixən hazırlaşdıqları məlum olur. E. Mehrəliyevin "Doxsanıncı illər" əsərində Samvelin babasının da azərbaycanlılara qarşı vuruşduğu aydınlaşır. Samvelin diliylə verilmiş bu "genetik nifrət" əsərdə öz əksini tapır: "...Bax o dağda, Qəməzə Abbas qızı mənimki-ləri vurub öldürüb... Babam hələ də onun qurğuşununu gəzdirir qulağının dibində..."

Andranikin mənfur surəti Güllü Məmmədovanın "Oğurlanmış Zəngəzur" romanında da əksini tapır. Müəllif romanın "Lənətlənmiş quldurbaşı" adlı dördüncü fəslində Andranikin surəti-

ni yaradır. Yazıçı onun surətini həm də əsərdə təsvir edilmiş obrazların dili ilə təqdim edir. Məsələn, Sultan bəyin dili ilə Andranikin vəhşiliyi qabardılır: “Andranikin əsgərlərinin keçib getdiyi yerlərdə kəndlər xaraba qalır, insanlar vəhşicəsinə qətlə yetirilir”.³³⁴ Andranikin yalnız azərbaycanlılara deyil, bütün türklərə nifrət etməsi onun öz diliylə müəllif tərəfindən təqdim edilir. Müəllif Andranikin türk dünyasına nifrəti ilə yanaşı onların bir millət kimi dövlətsiz olmaları faktına da aydınlıq gətirir: “Biz ermənilər hamımız nifrətlə yaşayırıq. Bu nifrət bizim qılıncımız, iti silahımızdı. Biz tezliklə onların axırına çıxacağıq. Mən də Türkiyədə anadan olmuşam. Amma ora mənim Vətənim deyil. Demək bütün ermənilər kimi bizim də vətənimiz yoxdu. Bu dərd bizim millətimizi öldürür, içindən sıdırır, məhv edir”.³³⁵

Bir sıra əsərlərdə erməni millətçiliyinin qüsurlu olması onların tarixi və mentaliteti ilə əlaqələndirilir. Bu fikir bir qədər “ırqçılıq” kimi görünə belə, Ermənistanın qonşu dövlətlərin əksərinə torpaq iddialı olması ermənilərin milli dini-mədəni görüşlərində müəyyən aqresivliyin olması barəsində tezisi irəli sürmək olar. Ermənistan nəinki Türkiyə və Azərbaycanın torpaqlarına iddialıdır, hətta Gürcüstanın Samtsxe Cavaxetiya və strateji müttəfiqi olan Rusiyanın Krasnodar vilayətinə də göz tikmişdir. A. Rəhimovun “İkili dünyam” əsərində rus generalı Şatalovun dili ilə erməni terrorçularının (işğalçıların) iç üzünün açılması, ermənilərin bir millət kimi özəl xüsusiyyətlərinin tam işıqlandırılması faktı diqqəti cəlb edir: “ermənilər azərbaycanlıların tam əksinədirlər. Bütün məsələlərdə özlərini görəndirlər. Hər kiçik şeyə görə mənaviyyatlarını ayaqlar altına atandırırlar. Özlərini sevəndirlər. Sanki təxribat, terror üçün doğulublar. Qana susayandırırlar. Ailə namusu nədir bilməyəndirlər. Özləri xəyanətkar olduqlarından onları aldatmaq çox çətindir. İşləri düşən adamın, özlərindən qolu zorluların ayaqları altında yatmağa da hazırdılar. Bunlarla dostluq etmək olmaz”.

³³⁴ Məmmədova G. Oğurlanmış Zəngəzur. Bakı, “Zərdabi Nəşr” MMC, 2021. 448 səh. s. 238;

³³⁵ Məmmədova G. Oğurlanmış Zəngəzur. Bakı, “Zərdabi Nəşr” MMC, 2021. 448 səh. s. 169;

Ermənilərin törətdikləri dəhşətləri, insanlığa sığmayan hərəkətləri, iztirabları, itkiləri əks etdirməsi baxımından E. Mehrəliyevin “Doxsanıncı illər” romanı maraq kəsb edir. Əsərdə ermənilərin törətdikləri ağır cinayətlər, Kamalın cəsədi üzərində etdikləri insana xas olmayan hərəkətlər təbii şəkildə, real təsvirlərlə verilir: “Samvel isə tələsmirdi, bıçağı Kamalın hulkumundan götürüb, əvvəlcə qulaqlarını kəsdi, avtomatınının qundağıynan vuraraq dişlərini sındırdı, sonra sinəsinə xaç şəkli çəkdi, gözlərini çıxartdı, lap axırda da soyumaqda olan meyidin başını bədəninə ayırdı...” Ermənilərin törətdikləri cinayətlər yazıçı – publisist İlham Əliyevin “Gecənin rəngi” romanında da əksini tapır: “Bilirsənmi, erməni kişiləri əsir aldıkları azərbaycanlı qadınlara qarşı necə vəhşiliklər ediblər, qəddarlıqlar törədiblər. Onlar 6-7 yaşlı qız uşaqlarını valideynlərinin gözü qarşısında zorlayıblar. Hamilə qadınları zorladıqdan sonra qarınlarını süngü ilə yarıb, qətlə yetiriblər...”

Nüşabə Məmmədlinin real faktlara əsaslanan “Zəngülə” əsərində Qarabağ münaqişəsi zamanı ermənilərə əsir düşmüş azərbaycanlılara verilmiş işgəncələr təsvir edilir. Azərbaycanlı əsirlərinin Xankəndi yaxınlığında bir tövlədə yerləşdirilmələri, qız - gəlinlərimizin oyuncağa çevrilmələri ağır da olsa, əsərdə əksini tapır. Bu romanda təsvir olunmuş erməni yaraqlılarının əsir düşmüş azərbaycanlılara işgəncə vermələri ilə yanaşı, ölüldəndən (iki yaşlı körpə və onun anasından) qisas almaları erməni terrorçularının (işğalçıların) insanlıq böhranının göstəricisidir. Əsirlərə görk olsun deyərək əsir düşmüş azərbaycanlıların cəsədlərinin yandırılması, öldürülmüş erməninin erməni bayrağına bükülmüş və çiçəklə bəzədilmiş cənəzəsinin üstündə üç cavan əsgərimizi bir-birinə zəncirvari vəziyyətdə bağlayıb, boyunlarını balta ilə vurulması, ermənilərin əsir düşmüş azərbaycanlılara etdikləri zülmələr, hamilə qadına divan tutulması erməni yaraqlılarının daxili aləmlərinin tam açılmasının, onların kəskin mənəvi və humanist böhrana məruz qalmasının göstəricisidir. Bu böhranın mahiyyəti Ə. Əmirlinin “Ölü doğan şəhər” romanındakı Aşotun dili ilə yığcam və aydın təsvir edilir: “Ara, türk köpəy oğlu, sən

bizi hərif bilmisən? Yəni sən axmaq musurman bizim torpağımızı, evimizi bizə satıb gedib kep eləmək istəyirsən? Sora deyəsən ki, erməni Aşotun anasını belə...bizdə türk öldürmək şərəf işidi. Təmizləməliyik bu torpaqları onlardan, nə qədər ki, yayılmayıblar qovmalıyıq hamısını”.

Erməni terrorçusunun (işğalçısının) keçirdiyi insanlıq və humanistlik böhranı onun daxili aləmini tamamilə dəyişmiş olur və kəskin mənəvi-psixoloji sindroma səbəb olur. Bu sindromun əsas mahiyyəti erməninin dili ilə E. Mehrəliyevin “Doxsanıncı illər” romanında aydın şəkildə açıqlanır. Bu kontekstdə erməni cəlladı Samvelin söylədikləri kəlmələrdən sitat gətirmək məqsəduyğun olardı: “Türkləri yaxalayıb qulaqlarını kəsəndə hər şeyi unudacağıq.” Artıq Samvel üçün qəddarlıq gündəlik həyat tərzinin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Bunun nəticəsində erməni terrorçuları (işğalçıları) qəddar və mənfur əməllərini həmçinin öz millətinə qarşı da törədirlər. “İkili dünyam” romanında erməni terrorçularının (işğalçılarının) təkcə azərbaycanlılara qarşı deyil, həm də öz millətlərinə qarşı qeyri-insani hərəkətlər törətdiklərini A. Rəhimov erməni Nellanın dili ilə erməni polkovniki Babayanın və podpolkovniki Qriqoryanın simalarında açıqlayır: “...hər biriniz yüzlərlə günahsız erməni oğlunun öldürülməsinə bais olmusunuz. Erməni zabitlərinə, əsgərlərinə divanlar tutmusunuz. Bəli, cənab zabitlər, bunlar da sizin xidmətlərinizdi. Sizin üçün ermənilərlə azərbaycanlılar arasında heç bir fərq yoxdu. Gözləriniz elə qızıb ki, evlərə soxulub nə qədər erməni qadını, qızı zorlamırsız, oğurluq etmisiz”.

Neofaşist erməni ideologiyasının təsiri altında mənəviyyatı məhv olmuş erməni terrorçusunun (işğalçısının) milli ədəbiyyatda fiziki cəhətdən də məhv edilməsi əksər əsərlərin süjet xəttinin tərkib hissəsi kimi təqdim edilir. Məsələn, “İkili dünyam” romanında Azərbaycanlı övladı tərəfindən cəzalandırılmış erməni polkovniki Babayanın və podpolkovniki Qriqoryanın öldürülməsi erməni terrorçularının (işğalçılarının) məğlubiyyətini, haqq-ədalətin qələbəsinə dair müəllifin ümidlərini özündə əks etdirir.

Yazıçı - publisist İlham Əliyevin “Gecənin rəngi” romanında ermənilərin mənən deqradasiyaya uğramaları onların öz dilləri ilə təqdim edilir. Müəllif Erkiş kəndindən olan erməni Karen Akopyanın öz millətindən olan şəxslər tərəfindən zülmə məruz qalmasını əks etdirir: “Samvel Xaçaturyan mitinqdəki çıxışından sonra Setraqı ağaclıqların arasına aparıb, bıçaqla öldürdü. Bu azmış kimi onun evinə basqın təşkil edib, arvadını, qızını zorlatdı. Oğlunu küçənin ortasında güllələtdi. Mənim böyük qardaşım Sarkisi də Samvel müharibəyə apardırdı və az sonra onu arxadan güllə ilə vurub, öldürtdürdü. Beş-altı ay öncə 10-cu sinifdə oxuyan qızım məktəbdən çıxıb, evə gələndə maşına basıb aparıb, hərbi hissədə zorlatmışdı”.

Kamil Əfsəroğlunun “Çadır” romanında da azərbaycanlıların arasından çıxmış, azərbaycanlıların çörəyi ilə böyümüş erməni obrazı ilə rastlaşırıq. Müəllif erməni Sağateli və arvadı Satnekin azərbaycanlılar arasında yaşamasını göstərir. Xalığın pinəçi erməni Sağateli sadə erməni kimi görməsi, lakin erməni pinəçinin əməllərindən geri qalmaması müəllif tərəfindən əsərdə açıqlanır. Doğma yurd - yuvasından qaçqın düşmüş Xalığın kəndlərində yaşayan erməniləri günahsız görməsi onun qaçqın düşməsi ilə nəticələnir. Xalq döyüşdə erməni Sağatellə səngərdə üz-üzə də gəlir: “İlk vaxtlar güllə atmağa əli gəlmir, fikirləşirdi ki, gedib kəndin arasında erməninin arvad-uşağına dəyər, nə suçun yiyəsənilər. Kirvəlik, dostluq elədiyi erməniləri yaxşı tanıdığından çoxunda günah görmürdü, deyirdi, onları yoldan çıxaranlar var. Hətta döyüşlərin birində, üzbəüz səngərdə pinəçi erməni Sağateli görəndə də gözlərinə inanmamışdı. Ağlına sığışdırmırdı ki, o quşürəkli, həlim adam da əlinə silah götürüb döyüşər, qan tökərmiş. Sağatellə bəlkə bir ton çörək kəsmiş, evlərində olmuşdu, ailəvi get - gəlləri vardı”.³³⁶

Elçin Mehrəliyevin “Doxsanıncı illər” romanında erməni obrazı diqqəti cəlb edir. Romandakı Samvel tarixən baş vermiş hadisələri unuda bilməyən, türklərə qarşı dədə-baba kin - küdurəti

³³⁶ Əfsəroğlu K. Çadır. Bakı, “Orxan” NPM, 2020. 336 səh. s. 13;

ilə yaşayan, eyni zamanda məharətlə maskalanmış “məhriban”, “şirindil”, “yazıq görkəmli” tipik erməni surətidir. O, Qəmzə Abbas qızının uzun illər bundan əvvəl atdığı güllənin qurğuşunun qulağının dibində gəzdirən babasının qisasını almaq ehtirası ilə alışıb - yanır. Azərbaycanlıların yadellilərlə apardığı mübarizələr, göstərdikləri qəhrəmanlıqlar erməni millətinin yadından çıxmamışdır. Müəllifin real həyat müşahidələrindən gələn bu açıqlamaları belə deməyə əsas verir ki, unutkanlığımızın nəticəsində ermənilərin növbəti təcavüzünə hazır olmamışıq: Qəmzə Abbas qızının yaşadığı kəndin adamları isə poçtalyon Samveli, qəribdirdəy, “yağ içində böyrək kimi saxlayırlar”, onu süfrələrinin yuxarı başında əyləşdirirlər. Qəmzə Abbas qızının məktəbli nəvəsi Ümidin ermənilərin azərbaycanlılara qarşı tarixi düşmənçiliyi barədə adi təsəvvürü də yoxdur. Hətta Qarabağda yaşayan erməni separatçılarının fəallaşması, poçtalyon Samvelin birdən-birə yoxa çıxması gələcək hadisələrin dəhşətindən xəbər versə də, yatmış yaddaşımızı silkələyib oyada bilməmişdir. “Sacayağı təpələrə yayılan qəfil səda – poçtalyon Samvelin yoxa çıxması xəbəri Ümidgilin evində də böyük heyrat və təəccüb doğurdu.” Bu həmin Samveldir ki: “Kənddə deyərdilər ki, Samvel qəribdir, arvadı boşanıb qızı ilə Yerevanda yaşayır, oğlu Moskvada tələbədir. Hamı onun xətrini istəyirdi, əgər kənddədirsə, bayramlarda bu və ya digər evə qonaq çağırırlar, toyda - şənlikdə yuxarı başda, sayılıb - seçilən adamlarla bir cərgədə əyləşdirərdilər. Camaat bal, pendir, yun, meyvə payını da əsirgəməzdi Samveldən. Hətta uzaqda yaşayan, Rusiyada əsgərlik çəkən, Bakıda oxuyub işləyən övladlarından xeyir xəbər alanlardan Samvelə palaz, xalça, toğlu hədiyyə edənlər də tapırdı”. Və kənd adamları güman edirlər ki, tezliklə bu hay - küy aradan qaldırılacaq, poçtalyon Samvel yenə onların yanına, öz işinə - gücünə qayıdacaq. Beləliklə də, təcavüzə məruz qalmağımızın daha bir səbəbi – milli mentalitetimizdəki sadələşmə müəllif təhkiyəsində ustalıqla açıqlanaraq, oxucunun mühakiməsinə verilir.

Samvelin verdiyi bir məlumat da ermənilərin iç üzünün açığlanmasına kömək edir. Feldşer Sadayın istehza ilə atmacasına

Samvel həyasız bir riyakarlıqla belə cavab verir: “Ha, erməni-dən. Amma, Sadaycan, onlar erməni deyillər, qanıçəndilər, baş-kəsəndilər...” Samvelin “...gəldim deyəm sizin kəndə hücum hazırlanır. Vaxt var ikən başınıza çarə qılın!” deməsinə hiddətlənən feldşer Sadayın “Qaçaq deyirsən? Kəndi boşaldaq?”, Mətləb müəllimin “davasız - şavassız kəndi ələ keçirəsiniz?” suallarına cavabında Samvel maraqlı bir fakt açır. Müəllifin həqiqəti əks etdirən fikri erməninin dili ilə verməsi daha inandırıcı görünür: “Ara, mən elə demirəm... Mətləbcən, Sadaycan, mən deyirəm qırğın olacaq. O qanıçənlər tək deyillər, rusun topuynan, tankıy-nan gələcəklər”.

Ermənilərin mənfur əməlləri Hüseynbala Mirələmovun “...Vətəni işğal olunmuş xalq düşməyə qarşı qaldırmaq, xalq qəzəbini azadlıq mübarizəsinə yönəltməkdən ibarət olan”³³⁷ “Yanan qar” romanında Bənövşənin məhsəti türklərindən olan ərinin başına gətirilmiş hadisələri danışması fonunda açıqlanır.

Vüsal Nuru “Qaraqaşlı” romanında yalnız Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı İbad Hüseynovun deyil, həm də ermənilərin prototipini yaradır. Məsələn, Ermənistanın Milli Qəhrəman hesab etdikləri, ABŞ vətəndaşı olmuş Monte Melkonyanın qəddar erməni terrorçu surəti bu qəbildəndir. Ağdam-Xocavənd istiqamətində erməni hərbi bölmələrinə “Avo” ləqəbi ilə rəhbərlik etmiş erməni komandiri Monte Melkonyanın surəti çılpalığı ilə oxucuya təqdim edilir.

İbad Hüseynov tərəfindən məhv edilən erməni komandiri Avo Birinci Qarabağ müharibəsinin ən qanlı səhifələrindən olan Qaradağlı qırğını, Xocalı soyqırımını, azərbaycanlılara qarşı ağla sığmayan cinayətlər törətməsi ilə xalqımıza yaxşı tanışdır. Avo İbadın ələ keçirilməsi üçün mükafat elan etməsi də müəllif tərəfindən romanda göstərilir: “Monte bütün postlara İbadın ölüsünü, dirisini, saçını gətirənə pul mükafatı təklif edirdi”.³³⁸

Müəllif erməni obrazını təsvir edərkən, onların azərbaycanlıların çörəyi ilə böyüməsi amilinə toxunur. Mövsüm kişiyyə ün-

³³⁷ Şəmsizadə N. Yazıçı ömrünə uvertürə. “Təhsil”, Bakı-2010, s. 155;

³³⁸ Nuru V. Qaraqaşlı. Bakı, “Mücrü” nəşriyyatı, 2020. 264 səh. s. 158;

vanlanmış suallarda bunu görmək mümkündür: “Mövsüm qağa, sən yaxşı bilərsən, yəni mənim sinif yoldaşım o Baqrat, Qurqen bu kəndə girib mənə güllə atar? Rəhmətlik anam pendir dürməyinin birini mənə düzəldəndə, ikisin də o qardaşlara düzəldərdi”.

Müəllif ünvanlanan sualı cavabsız buraxmır. Sualın cavabını verməklə oxucuya ermənilərin mənəvi, daxili aləmlərini göstərir: “Atar, ə niyə atmır?” Onların etdikləri və edəcəkləri əməlləri açıqlayır: “Bu qədər uşaq qırılır. İrəvanda iyirmi tələbəni öldürüblər, bizim uşaqları. Odey, srağagün də Fazilin kiçik gədəsini gətirdilər. Qivlə haqqı, nə qədər döymüşdülərsə, adam sifətindən çıxmışdı”.

Müəllif erməninin qorxaq olması faktına da toxunur. Bu amili azərbaycanlının dili ilə açıqlayan müəllif göstərir ki, “nə qədər ki, biz qoyunuq, onlar da çaqqal olacaq. Elə deyirik erməni fəğirdi, erməni qorxaqdı...”

Romanda erməni yaraqlıları tərəfindən əsir götürülmüş azərbaycanlı əsirlərlə davranışlar da əksini tapır. Müəllif ermənilərin əsirlərlə davranmaları ilə onların daxili aləmlərini açır. Erməni Levonun əsir qarını öldürməsi səhnəsinin təsvirində qəddar olmalarının şahidinə çevrilir: “Levon tapançasını qoburundan çıxaran kimi ağzıalovlu qarının başından vurub yerə sərdi.”³³⁹ Erməni qəddarlığı roman boyu təqdim edilir. Bu özünü ermənilərin mənfur əməllərinin təsviri şəklində, və yaxud da erməni vəhşətinin şahidi olmuş azərbaycanlıların dili ilə təqdim edilir. Kəlbəcər qaçqını olan qadının dedikləri sözlərdə xalqımızın başına gətirilmiş faciənin bədii dillə təqdimini görürük: “İki qızımı erməni apardı. Ərimi diri-diri yandırdılar”.

Azərbaycanlı əsirlərə qarşı qeyri-insani hərəkətlər edən erməni yaraqlılarının əməlləri və onun nəticələri epizodlarda əksini tapır. Müəllif erməni yaraqlılarının dinc əhaliyə qarşı törətdikləri qeyri-insani hərəkətləri açıqlayır: “...Boğazları bir-birinə zəncirlə bağlanmış qocalı, cavanlı, kişili, qadınli əsirlər lüt idi. Hamısının bədəninə tikanlı məftil dolamışdılar. Görünürdü ki,

³³⁹ Nuru V. Qaraqaşlı. Bakı, “Mücrü” nəşriyyatı, 2020. 264 səh. s. 67;

yeridikcə, yıxıldıqca tikanlar daha da dərinə batıb, siyirib dərilərini cırmışdı”.

Ermənilərin yalnız qəddar olması deyil, azərbaycanlıların arzularının yarım qalmasının səbəbkarı olmaları da müəllif tərəfindən vurğulanır. Arzuların yarım qalmasının ermənilərə bağışlanmayacağı isə müəllif tərəfindən diqqətə çatdırılır: “Hansı yarışa çıxsam qalib gələrəm. ...Müharibə bu arzumu da əlimdən aldı. Bunu ermənilərə heç vaxt bağışlamaram”.

Vüsal Nuru ermənilərin özlərindən razı, xudpəsənd olmaları ilə yanaşı, onlara azərbaycanlılara qarşı vuruşmalarında kimin yardım etmələrini ermənilərin öz dili ilə təqdim edir. Azərbaycanlıları yaxından tanıyan, bacısı Mayranuşu azərbaycanlı ailəsinə gəlin köçürmüş, bacısının azərbaycanlıdan iki övladı olmasına baxmayaraq, azərbaycanlılara düşmən kəsilmiş Tatosun dili ilə millət kimi mənəviyyatlarını açıqlayan Vüsal Nuru qələmə alır: “...biz onlardan ustun xalqıq. Ermani xalqı dünyadakı bütün xalqların ən yaxşısıdır. Gorursan, bizi qorumaq üçün ruslar da gəlib, burda doyuşur”.³⁴⁰ Romanda erməni yaraqlılarına yalnız rusların deyil, başqalarının, yəni Gürcüstanın, İranın da yardım etməsi vurğulanır.

Müəllif ermənilərin dili ilə onların apardıqları mübarizənin, torpaq iddiasının qondarma olmalarına bələd olmalarını açıqlayır. Mayranuşun qardaşı Surenə dediklərini xatırlanmasında bu amil qabardılır: “...bu Arsax məsələsi axmaq oyundu. Bu “Ər-Sak” deməkdi, buraların hamısı Sak türk tayfalarının olub. ASALA bu milləti aldadır. Onlardan bizə xeyir gəlməz...”

Erməni xislətinin romanda özünü göstərməsi də diqqəti cəlb edir. Romanda Tatosun bacısı oğlu Azəri atası Sabirin qatilinə çevirməsi epizodunda erməni xisləti daha qabarıq şəkildə əksini tapır. Ata bala bağlılığını sarsıtmağa cəhd etmiş Tatosun buna nail olması müəllif tərəfindən təəssüf hiss ilə qələmə alınır. İbadın dediyi kimi “Azəri Azik eləmisən, çaqqal, atasını da oğluna vurdurmusan?”

³⁴⁰ Nuru V. Qaraqaşlı. Bakı, “Mücrü” nəşriyyatı, 2020. 264 səh. s. 208;

Yazarlar qələmə aldıkları əsərlərdə erməni yaraqlılarının obrazını yaratmaqla yanaşı, onların cəzalandırılmalarını da təbliğ edirlər. Sabir Əhmədlinin “Ömür urası” romanında erməni yaraqlılarının cəzalandırılmasına çağırış əksini tapır: “...erməni işğalçılarının törətdiyi bütün cinayətlər Nürinberqşayaq bir məhkəmədə açılmalı, ifşa edilməlidir. Yalnız qırdığı dinc əhali, körpələrin intiqamı yox, qətlə yetirilmiş ağacların da cəzası verilməliydi. Bağ-bağçalara amansızcasına divan tutmuş qəsbkarlardan məhv etdikləri bitkilərin də qisası alınmalıdı”.

Gülşən Lətifxanın qələmə aldığı “AzərAida adası” romanı maraqlı süjet xətti, kompozisiya quruluşu və janr özəllikləri baxımından maraq doğursa da, erməni obrazının təqdim etməsi ilə diqqəti cəlb edir. Bir tərəfdən milli ədəbi mühiti, o biri tərəfdən milli romançılığın adət - ənənələrini özündə əks etdirən əsərdə müəllif kosmopolit görüşlər nəminə milli dəyərlərin unudulmasına çağırış etmir. Sadəcə “AzərAida adası” romanında milli şüurun və milli ideologiyanın kamilliyinin meyarı kimi humanistliyin əsas prinsiplərinin çıxış etdiyi vurğulanır. Aidanın erməni terrorçusu olan dayısı Ruben ilə Moskvada görüşündən sonrakı düşüncələri maraq doğurur: “...mənim qarşımda əyləşən insan xəstə idi, sağalmaz xəstə idi və ona heç kəs yardım göstərə bilməzdi. Yalnız xəstə insan öz ürəyində bu qədər nifrət daşıya bilərdi, yalnız xəstə insan öz qəlbində bu qədər paxıllıq və şübhələr toplaya bilərdi”.³⁴¹ Müəllif tərəfindən Rubenin dogma bacısı qızı Aidanın namusuna toxunması onun bir şovininist və işğalçı kimi kəskin mənəvi-psixoloji sindroma, o cümlədən antihumanist görüşlərə məruz qalmasının nəticəsidir. Ruben öz əməlinə Aidanın Azərbaycan millətinə mənsub olması ilə haqq qazandırmağa cəhd edir. Lakin, bu hərəkətə görə Ruben bacısı tərəfindən qətlə yetirilir. Bununla müəllif erməni millətçiliyinin təsiri nəticəsində formalaşmış erməni cəmiyyətindəki ziddiyyətlərin dərinliyini açıqlayır: kəskin humanizm böhranına məruz qalmış cəmiyyət inkişaf potensialına malik deyil.

³⁴¹ Lətifxan (Kazımova) G. “AzərAida adası” (roman). Bakı, Təhsil, 2007, 408 səh. s. 371;

Mahirə Abdullanın “Əvvəl axır” romanında erməni millətçiliyinin uydurma tezislərə əsaslanması əsərdə erməni meyidinin ortada qalması epizodu vasitəsilə göstərilir. Bu cür bədii priyomla Mahirə Abdulla ermənilərin Cənubi Qafqazda gəlmə olduqlarını oxuculara çatdırır - torpaq gəlmə olan erməniləri “qəbul etmir”: “...Yolun ortasında qalmış yiyəsiz erməni meyidinin sümüklərinə isə çölün ac çaqqalı da yaxın getmirdi. Köpək oğlu erməninin sümüyü də insan sümüyü deyildi, zəhərli idi. Kəndin təsadüfən ora - bura keçən it-pişikləri onu yaxşıca murdarlamış, ...qalağına çevirmişdilər. ...əyri sümükləri ağaran erməni seçim qarşısında qalsaydı, yenə bu taleyə inciməzdi. Çürüsün, murdarlansın, təki türk torpağında ölsün, türkün bir qarış torpağını tutmaq da qəhrəmanlıqdır, “yazıq” erməninin gömülməyə torpağı yox idi”.

Gəlməlik erməni millətinin şüuruna önəmli təsir göstərir. Tarixi Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmış ermənilərin milli şüurunda qorxu kompleksi kök buraxmışdır. Ermənistanın rəsmi sənədlərini və dövlət xadimlərinin çıxışlarını nəzərdən keçirsək görmək olar ki, ermənilər azərbaycanlılar və türklərdən vahimələnirlər. Erməni dığası Xaçikin ermənilərlə azərbaycanlıların niyə düşmən olması haqqında öz-özünə verdiyi suallar da maraq doğurur. Onun türklərin niyə pis adam adlandırılması sualına cavab axtarması, ermənilərin guya türklər tərəfindən qırılmalarını ağına sığışdırmayan erməni balasının düşüncələri diqqəti cəlb edir. Nənəsinin birinci ərinin, yəni öz anasının atası, babasının türk olması bu balaca erməni dığasını fikirləşməyə vadar edir. Müəllifin istifadə etdiyi ədəbi priyom maraq doğurur. Xaçikin “türk pis idi, nənəsi niyə ona ərə getmişdi, nədən onu xatırlayanda həsrətlə köks ötürürdü?” kimi düşüncələri bir daha bizləri fikirləşməyə vadar edir.

Qorxu, vahimə erməni milli şüurunda qüsurluq sindromunu yaradaraq, bu etnik qrupun daxilində cəmləşmiş mənfi duyğuların üzə çıxarmasına şərait yaratmış olur. Nəticədə, erməni millətçiliyi azərbaycanlılara və digər xalqlara qarşı törədilən bütün qəddar və cinayətkar hərəkətlərə bəraət qazandırır. Faktiki ola-

raq, erməni millətçiliyi öz faşist mahiyyətini bununla açıqlayır.

Bu kontekstdə əsərdə əsir düşmüş azərbaycanlıların əsir düşmələrinin təsviri maraq kəsb edir. Alman natsistləri kimi erməni millətçiləri işə qadir olmasından asılı olaraq əsirləri iki dəstəyə bölürlər. İşə qadir olmayan soydaşlarımız əziyyətlə qətlə yetirilir, digərləri isə qul qismində Ermənistanı aparılır: “...kəndin ortasında bizim əsgərləri görmüş, aşağı düşüb düz onların yanına gəlmiş, doğma görkəmində olan ermənilərə əsir düşmüşdülər. Qaçma bilməyənlər yerlərindəcə güllələnmiş, cavanları kolxoz anbarına yığıb qıfıllamış, qapıya keşikçi qoymuşdular. Xankəndinə aparıb nökrəçiliyə verəcək, yüzillik acıqlarını çıxacaqdılar”.

Azad Qaradərəlinin “Cəbrayıl əfsanəsi” əsərində erməni obrazları “Erməni generalı Samvel Karapetyan”, “Erməni əsgəri”, “Ermənilərlə ilk döyüş”, “İkinci erməni-müsəlman davası” başlıqlı hissələrdə təqdim edilir. Müəllif erməninin öz dili ilə onun mənfur əməllər sahibi olmasını, Azərbaycan Ordusundan qorxmasını əks etdirir. Məsələn, general Samvel Karapetyanın “Mən Dağlıq Qarabağ Respublikasının Müdafiə Nazirinin müaviniyəm. Aprel döyüşününə sonra, bir də bu Tovuz davasının sonra kürkümə birə düşüb...”, ³⁴² “...Qorxudan başımı səngərdən çıxarda bilmirəm.... İki dəfə qaçmışam, yoldan tutub gətiriblər. Qorxuram, hayrikcan, çox qorxuram...” və s. Ermənilərə aid bu cümlələrlə müəllif onların daxili aləmlərini açır. Müəllif erməni əsgərinin yalvarışlarını canlandırır: “Biri Paşınıyanı başa salsın ki, bu mənasız müharibəni dayandırın. Yoxsa Əliyevin ordusu bizi qırıb qurtaracaq. Onda da gec olacaq. Nəinki Naqornı Karabaxı, hətta Erivanı da itirə bilərik...” ³⁴³

Azad Qaradərəli erməni daşnakı Stepan Lalayevin xislətini romanda arxiv sənədlərinə əsaslanaraq, təqdim etdiyi ərizənin məğzində açıqlayır. Ərizə şamaxılıların müvəkilləri, Bakı şəhərində yaşayan Hacı Soltan Zamanov, Hacı Mir İsmayıl Mir Həşimov və Məşədi Abdul Hüseyn Nadirov tərəfindən Müttəfiq Dövlətlər Ordusunun Baş Komandanı Tomsona ünvanlanıb.

³⁴² Qaradərəli A. Cəbrayıl əfsanəsi (radiatoroman). Bakı. Mücrü Nəşriyyatı, 2021, 176 səh. s. 90;

³⁴³ Qaradərəli A. Cəbrayıl əfsanəsi (radiatoroman). Bakı. Mücrü Nəşriyyatı, 2021, 176 səh. s. 91;

Müəllif arxiv sənədinin romanda olduğu kimi təqdim etməsi faktına aydınlıq gətirir, həmin arxiv materialında erməni daşnakı Stepan Lalayevin cinayətkar əməlinə işıq salır. Müəllif həmin arxiv materialını B. Niyazlının “Stepan Lalayevin cinayət işləri” məqaləsindən götürməsinə toxunur: “Yom” jurnalının 2008-ci il 10-cu sayında professor B. Niyazlının “Stepan Lalayevin cinayət işləri” məqaləsində Bakı şəhər sakinlərinin Tomsona yazdıqları bir ərizə verilib. Arxiv sənədləri içərisindən tapılıb çap edilən həmin ərizəni olduğu kimi veririk”.³⁴⁴ Müəllif tarixi faktı təqdim etməklə erməni daşnakı Stepan Lalayevin obrazını canlandırır: “...Mart ayında o öz quldur dəstəsi ilə Şamaxıya gəlmiş və öz yolu üstündəki bütün kənd və obalarımızı yerlə yeksan etmiş, əhalimizi tamamilə qılıncdan keçirmişdir. Şəhərdə o nələr etmişdir – təsviri mümkün deyildir. Şəhərin bütün kişi əhalisi, kişi cinsindən olan uşaqlar belə doğranmış, qadınları ərlərinin və atalarının gözü qarşısında zorlanmışdır. Şəhər özülünə qədər talanmış, sonra da yandırılmış, bir məscid belə salamat qalmamışdır, 5 min evdən ancaq bircə Realnı məktəb salamat qalmışdır. Hal - hazırda şəhər başdan-başa qəbirstanlılığı andırır”. Ərizənin 29 noyabr 1918-ci ildə imzalandığını nəzərə aldıqda, hadisələrin 1918-ci il mart ayında Şamaxıda törədilməsi bəlli olur.

Güllü Məmmədova “Fatehlərin zəfəri” (Xüsusi təyinatlılar) romanında erməni surətlərini də yaradır. Müəllif yaratdığı erməni surətləri içərisində sadə erməni, erməni hərbiçisi, hətta ermənilərin qaniçən, cəllad yazıçısı Zori Balayanın da surətini təqdim edir. Müəllif istər erməni hərbiçisini, istərsə də sadə erməni əhalisini təqdim etdikdə, onların hamısının cəllad, cani olmalarını açıqlayır. Sadə ermənilər olan Anuş və Artur, Silva və Simon və digər ermənilərin simasında onların cani, qəddar olduqlarını göstərir. Müəllif romanda həmin ermənilərin azərbaycanlılarla qonşu olduğunu, azərbaycanlının çörəyi ilə böyümüş mənfur insanlar olmasını göstərir. Anuş və Arturun dialoqunda yazıçı Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı qonşularını qətlə yetirib, zirzə-

³⁴⁴ Qaradərəli A. Cəbrayıl əfsanəsi (radiatoroman). Bakı. Mücrü Nəşriyyatı, 2021, 176 səh. s. 100;

midə basdırmaları faktına toxunur: “Anuş ərinin çiyinlərindən tutub silkələyə-silkələyə ucadan hönkürürdü. Birdən səsinə kəsdi, gözü ilə zirzəminin ortasına işarə edib, hikkə ilə soruşdu:

- Bu qızıl onların idi?

Artur başı ilə təsdiqlədi.

- Qızıla görə onları öldürdün?

- Məni də şərik elədin günahına.

- Sən könüllü mənə kömək elədin. Yoxsa danmaq istəyirsən? Çünki onların evində sənə də gözün vardı. Sən otuz il bu evdə xanım kimi yaşadın. Deyirdin ki, Şuşanın dağlarına vurğunsan. Mətbəxdə çay içə-içə dumanlı dağlara baxırdın və xoşbəxt olduğunu deyirdin. Yalandı?”

Anuşun əri Artura dedikləriylə biz qonşusunu qətlə yetirmiş erməniləri görürük: “Anuş donmuş halda, iflic vurmuş kimi əlləri qoynunda Arturun qəzəbdən daha da çirkinləşmiş sifətinə baxırdı. Arvadından səs çıxmadığını görən Artur çəliyini yuxarı qaldıraraq bağırırdı:

- Ələ keçsək bizi tikə - tikə doğrayacaqlar. Anladın, ağılsız arvad.

Anuşu vahimə basdı, kinli - kinli ərinə süzdü:

- Sən də onları tikə - tikə doğradın. Göz yaşlarına, yalvarışlarına rəhm eləmədin. Onlar bizim ən yaxın qonşumuz idi. Bu evin sahibləri idi...”

Anuş törətdikləri cinayətin tarixini açıq - aydın şəkildə göstərir. Müəllif hadisələrin “otuz il əvvəl onları burada qətl etdik, sonra torpağı qazıb basdırdıq” deməklə, baş vermiş hadisənin tarixinə də diqqəti yönəldir. Ermənilərin nankor olmalarını müəllif romanın başqa bir epizodunda da təqdim edir. Simon və Silva-nın dialoqunda müəllif həm də erməni - müsəlman savaşının tarixinə də nəzər salır: “Simon sandıqdan götürdüyü qılıncı başının üstə qaldıraraq diqqətlə baxdı. Arvadı irəli gəldi və heyrətlə soruşdu:

- Simoncan, xəncəri neynirsən? Şuşada bir müsəlman da yoxdu.

- Elədi, Silva. Lakin Şuşanı tezliklə bizdən geri alacaqlar. Bu çox ağır dərdədi. Bizim babalarımız Şuşa uğrunda daim savaşıblar. Bu xəncər də babamdan qalıb. Armenakdan. O, çox cəsur bir adam olub. Müsəlmanlar ondan zağ-zağ əsirmişlər. Bu qılınca bax. Qan ləkələrini gördünmü? Bu qan ləkələri 18-ci ilin soyqırımından qalır.

- Bu qan ləkəli qılınca saxlamaq heç düzgün deyil, Simon.

- Bu tarixdir. Ermənilərin qəhrəmanlıq tarixi. 92-ci ildə mən də istədim ki, bu qılınca qonşuluqdakı müsəlmanları soyqırımdan keçirim.

- Başa düşdüm, Simoncan, istədin ki, bu qılınca sən də bir nişanən olsun.

- Yalnız yaşadığımız bu evin sahiblərini qılınca qətlə yetirdim. O birilərə fürsət tapa bilmədim.

- Ah, Simoncan, demək bu ev...

- Bu ev qonşumuz Cavad kişinin evidi..."

Güllü Məmmədovanın "Fatehlərin zəfəri" (Xüsusi təyinatlılar) romanı "Qarabağ romanı"na aid olan kamil roman nümunəsi kimi Azərbaycan ədəbiyyatında xalqın zəfərini, qələbəsini sənət əsərinə çevirən Zəfərnəməsi olmaqla yanaşı, erməni qəddarlığını zaman axarında xalqın tarixi yaddaşında əks etdirən ciddi ədəbiyyat nümunəsidir.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ problemini əks etdirən romanlarda rus hərbiçisi obrazlarının təsvirinə də rast gəlinir. Bu obrazların bədii əsərlərdə təsvirini dövrün tələbi kimi meydana çıxıldığını müşahidə edirik. Bu tip əsərlərdə yazarların zamanının nəbzini tutmalarını və dövrün problemlərini əsərlərinin əsas məğzində çevirdiklərini müşahidə edirik. Bu əsərlərdən Əlibala Hacızadənin "Möcüzə", Ağarəhim Rəhimovun "İkili dünyam", Elçin Mehrəliyevin "Doxsanıncı illər", Fəzil Güneyin "Qara qan", Nüşabə Məmmədlinin "Zəngülə", Mahirə Abdullanın "Əvvəl axır", Elza Mollayevanın "Əsir ürəklərin fəryadı", Nigar Qarayevanın "Daş hasar" və s. romanları göstərmək olar.

Bu əsərlərdə təsvir olunmuş rus hərbiçilərinin (rus zabiti və əsgəri) obrazlarının açıqlanmasına diqqət yetirmək vacibdir. Sovet İmperiyasının Qızıl Ordusunun ermənilərə kömək etməsi müasir ədəbiyyatımızda çılpalığı ilə açıqlanır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, rus hərbiçilərinin (rus zabiti və əsgəri) obrazlarına münasibət birmənalı olmamışdır.

Müasir romanlarımızda Rusiyanın apardığı siyasi kursuna və onların iştirak etdiyi tarixi olaylara yazıçılar tərəfindən real qiymət verilməsi faktı onların Azərbaycanı işğal etmək istəyi kimi dəyərləndirilməlidir.

Fazil Güneynin “Qara qan” romanında da XVIII-XIX əsrlərdə çar Rusiyasının apardığı siyasətə toxunulur: “...son iki yüz ildə erməniləri Qafqaza gətirib cəm edən, yerli əhalini sıxışdırıb, onları indiki Ermənistan Respublikası ərazisində, Qarabağda, Gəncəbasarda yerləşdirən Rusiya dövləti olmuşdur. Bu, tarixi faktıdır. Rusiya Qafqazı işğal etdikdən sonra ona Türkiyə və İranla öz arasında bufer xətti lazım idi. Buna görə də erməniləri İranın, Türkiyənin içərilərindən Qafqaza köçürdülər. Ermənilərinə öz maraqları vardır: Rusiyanın vasitəsilə öz dövlətlərini qurmaq! Bu razılaşmalar hələ I Pyotrun çarlığı dövründə olmuşdur.”

Rus ordusunun adından istifadə edilməsi kimi tarixi faktlar yazarların nəzərindən qaçmamış, bu mövzunu əsərlərinin sujet xəttinə daxil etmişlər. Yazarların əsərlərində “böyük qardaş” və rus hərbiçilərinin obrazının müqayisəli şəkildə əksi də maraq dairəsindədir. Məsələn, A. Rəhimovun “İkili dünyam” romanındakı Yusifin oğlu Valeriyə dialoqu maraq kəsb edir. “Böyük qardaş”ın apardığı siyasi kurs Yusifin dili ilə gözlərimizdə canlandırılır: “...onu bilməlisən ki, Ermənistanla Azərbaycan arasındakı milli münaqişələri yaradan Moskvadı. Kremlin şovinst, mənfur niyyətli, səbatsız siyasətbazlarıdır. Onların “Yenidənqurma”, “Aşkarlıq”, “Demokratiya” pərdəsi altında SSRİ adlanan nəhəng imperiyanı dağıtmaq niyyətidir. “Dağlıq Qarabağ” kartı ortaya atılır. Onların irəli sürdükləri məkrli siyasətlə, yüz ildən artıq tarixi olan “Daşnak - sutyun” partiyasının yeritdiyi “böyük ermənistan” yaratmaq xülyası ilə ermənilərin qaysaqlanmış ya-

ralarının üstü açılır. Ermənilərin düşüncə tərzı dəyişdirilir, qanlarına zəhər qatılır.

Əlverişli şəraitdə özünə kök salan və sürətlə inkişaf edən bu ideya əvvəl Ermənistanı, sonra da bütün dünyada yaşayan ermənilərə ötürülür. Daxildə və xaricdəki dayaqları zəiflədikcə, nüfuzu azaldıqca Sovet imperiyası Azərbaycandan çəkinməyə başlayır. Çünki Azərbaycan Şərqn qapısıdır. Kremlin səbatsız siyasətçiləri həm Ermənistanda, həm də Azərbaycanda öz dayaqlarını möhkəmləndirmək üçün bəzi vəzifəbazları, satqınları şirnikdrib əllərində saxlayırlar. Onlar vasitəsilə millətlər arasındakı münasibətləri kəskinləşdirirlər. Beləliklə də, hər iki xalq arasına qırğınlar salırlar. Hazırda Ermənistanda fəaliyyət göstərən Sovet Ordusu bu çirkin siyasətdən kənarda deyil. Əksinə, o, Ermənistanı qızıışdırıcı və himayəedici mövqedə dayanıb. Rus hərbiçiləri olmasa, ermənilər Azərbaycana heç vaxt belə təsir göstərə bilməzlər. Pərdələnən Sovet Ordusu ilə erməni quldur dəstələri Azərbaycana qarşı birgə əməliyyat planı həyata keçirirlər”.

“Böyük qardaş”ın apardığı bu siyasi kursun əsas problemləri yazarlar tərəfindən əsərlərində açıqlanaraq oxuculara çatdırılır. A. Rəhimov “İkili dünyam” romanında Valerinin General Aleksandr Fyodoroviç Şatalova ünvanladığı “Ermənistan da, Azərbaycan da SSRİ adlanan nəhəng bir dövlətin tərkibində olduğu halda Kremlin bu iki qonşu xalqlar arasına nifaq salmaqda məqsədi nədir?” sualına generalın cavabı qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirir: “Bilirsən ki, SSRİ artıq dağılır. Azərbaycan Şərqn qapısıdır. O, özünün müstəqilliyini, suverenliyini tələb edir. Onun zəngin yeraltı və yerüstü sərvətləri var. Kreml bu imkanı itirmək istəmir. Onu da bilirsən ki, Şimali Azərbaycanın müstəqillik, suverenlik qazanması qonşu İran dövləti üçün də gec-tez qorxuludur.

Cənublular şımallılarla birləşmək ideyasını qaldıra bilərlər. Belə olduqda, Qafqazda Azərbaycan nəhəng bir dövlətə çevrilə bilər. Onda gec-tez İran da, Rusiya da, elə Qafqaz xalqları da onlarla hesablaşmalı olacaqlar. Bu nə Kreml, nə Tehran, nə Yerevan, nə də başqa xalqlar üçün faydalıdır. Onu da bilməlisən ki,

Ermənistan Moskvanın Qafqazdakı dayağıdır. Daha dəqiq desək, Qafqazda vuran qoludur, əl altısıdır. Kreml ermənilər vasitəsilə Qafqazda bütün istəklərinə nail olur. Ona görə də Moskva Yerevanla bir növ müttəfiqdir. Ermənistanın Qafqazda istədiyi kimi fəaliyyəti Moskvəsiz mümkün deyil”.

“Böyük qardaş”ın İmperiya daxilində olan millətlər arasında ayrışikliyi onların erməni yaraqlılarının mənfur əməllərinə yardım etmələriylə açıqlanır. Müasir bədii nümunələrimizdə ermənilərə yardım edən rus hərbiçilərinin (rus zabıt və əsgərləri) köməyi tam real faktlara əsaslanaraq əksini tapır. Tək heç bir şeyə qadir olmayan, yalnız qeyri-insani hərəkətlər törətməyə qadir olan erməni yaraqlılarının rus ordusuna güvənməsi səbəbsiz deyildir. Rus ordusunun adı altında bəşəri cinayətlər törətmiş ermənilərin ruslardan silah və yardım alması faktları artıq məlum tarixi faktlardan biridir. Məsələn, Elza Mollayevanın qələmə aldığı “Əsir ürəklərin fəryadı” romanında ermənilərin döyüşləri soyğunçuluq və talançılıq məqsədilə aparılmasına toxunulur, düşmən yaraqlıları arasında əcnəbilərin, o cümlədən zəncilərin və rusların olması vurğulanır. Döyüş zonalarına ezamiyyətə göndərilmiş jurnalistlərin (Şahin və Tahirin) dialoqunda bunları müşahidə edirik: “Qarabağda sürünən ikinci və üçüncü əsgəri iri planda götür. Erməni əfisirinə zəhər verən rus kortənkələləri. Bu ruslar olmasa, çoxdan ermənilərin başı əzilmişdi”.

Nüşabə Məmmədlinin “Zəngülə” əsərində də bu kimi faktların qələmə alınması diqqətdən yayınmır. Bu əsərdə erməni separatçılığının sovet imperializmi ilə əlaqələrinin əks etdirilməsinə diqqət yetirilir. Elza Mollayevanın qələmə aldığı “Əsir ürəklərin fəryadı” əsərindən fərqli olaraq, “Zəngülə” romanında keçmiş Sovet Ordusunun əsgərlərinin dili ilə onların ermənilərə yardım etmələrinin Qarabağ üzərində gedən döyüşlərin nəticəsinə təsiri açıqlanır: “Əsas əziyyəti biz çəkmişik, unutmayın, hələ qabaqda Ağdam kimi ən çox qorxduğunuz nəhəng rayon var. Qorxmursunuz ki, çəkilib oturarıq öz yerimizdə, ağdamlılar sizi qarışqa kimi əzərlər.” Nüşabə Məmmədlinin “Zəngülə” əsərində ermənilərə rus ordusunun yardım etməsini əsir düşmüş azərbaycanlı-

nın dilindən də eşidirik: “...elə bilirsiniz ermənilər bizə bav gələ bilər? Onlara uruslar kömək eliyir dayna. Yoxsa biz həm çoxuq, həm də gücdüyük. Biz ciyarıyıq ey, ciyarı, qorxaq döyülük. Heç eşitməmişiniz, erməni qan gördü, şalvarın batırdı. Onnar uruslara, xariclərə güvənməsə, heşnə eliyə bilməzlər. Dızqağın, qorxağın biridilər”.

Elçin Mehreliyevin “Doxsanıncı illər” romanında rus ordusunun erməni yaraqlılarına yardım etməsi erməni surəti ilə açıqlanır. Romandakı erməni Samvel azərbaycanlıların qeyrətinə, mərdliyinə bələd olduğunu boynuna alsa da, özününkülərin azərbaycanlılarla təkbəşinə bacarmayacağını yaxşı bilsə də, arxayındır ki, bu kənddə yaşayanların nə tankı var, nə topu. Ermənilər tək yox, rusun köməyi ilə, onun topuynan, tankıynan bu silahsız adamlara qan udduracaq. Nigar Qarayevanın “Daş hasar” romanında da rus hərbiçilərinin ermənilərə yardım etməsi faktına toxunulduğunu müşahidə edirik: “onu heç vaxt unutma ki, bu ermənilərin dalında duranlar çoxdu, ruslardan tutmuş az qala dünyanın yarısı onları müdafiə edir.”

Bu bədii əsərlərdə rus hərbiçiləri ilə erməni yaraqlılarının müqayisəsi də mühüm amil kimi diqqəti cəlb edir. Fəzil Güneynin “Qara qan” romanında rus hərbiçiləri (rus zabıt və əsgərləri) arasında aparılan müqayisə təqdim edilir. Fəzil Güney erməni separatçılarının daxili aləmini açır: “...hər millətin canilərinin öz öldürmək üsulu var. Ruslarda bu iş üçün balta dəbdədir. Azərbaycanlılar bıçaqla işləyirlər. Hər ikisi öldürücü zərbə vurduqdan sonra qurbanlarını tərkd edirlər. Erməni canilərində isə bu əksinədir. Onlar can verən, ölmüş qurbanlarına qarşı vəhşilikdən həzz alırlar”.

Rus hərbiçilərinin erməni yaraqlıları ilə müttəfiq olmalarına baxmayaraq, onlara etibar etmədiklərini yazıçılarımız əsərlərində onların dili ilə təqdim edirlər. Fəzil Güneynin “Qara qan” romanında rus hərbiçisi İvanın azərbaycanlı qızı Aysuya dedikləri fikirlərində ermənilərin ikiüzlüyü, xainliyi göstərilməklə yanaşı onlara inanmadıqları və etibar etmədikləri də açıqlanır: “...cəbhə xəttində hər şey ola bilər: snayper gülləsi, uzaqvuran topların

mərmisi, havadan atılan bomba... Amma mənə qorxudan arxadan atıla biləcək güllədir. Elə bilirsiniz mən bu ermənilərə inanıram? Lazım gəlsə mənə aradan götürmək onlar üçün bir qurtum su içmək kimi asandır”.

Bütün bu ziddiyyətli məqamlara baxmayaraq, rus hərbiçilərinin peşimançılıq çəkmələri faktlarının Azərbaycan ədəbiyyatında açıqlanması maraq doğurur. Fəzil Güney “Qara qan” romanında ermənilərə hərbi yardım edən rus hərbiçilərinə toxunaraq, onların daxili aləmlərini qələmə alır. Müəllif rus hərbiçilərinin bu vəhşiliklərdə fəal iştirakçı olduqlarını göstərməklə yanaşı, etdikləri hərəkətlərə görə rus hərbiçisinin mənən əzab çəkdiyini və baş verən siyasi olaylara qarışa bilmədiyini realılıqla əks etdirir: “Çox həqiqətləri dayandırmaqla bağlı cıncırını belə çıxara bilməzdi. Onu əlli-ayaqlı yox edərdilər... Ermənilərin dinc əhaliyə divan tutması barədə rəislərinə gözü ilə gördüyü dəqiq məlumatlar verməkdən başqa onun əlindən bir şey gəlmirdi. Hər dəfə bu məlumatlarla yanaşı azərbaycanlı əsirlərin rusları da bu cinayətlərin şərikli hesab etməyini yazıb göndərmişdi”.

A. Rəhimovun “İkili dünyam” romanında erməni yaraqlılarının “dənizdən - dənizə Ermənistan” riyakar planlarının realizə edilməsinə və Rusiyanın yeritdiyi siyasətə rus zabitlərinin etirazları da maraq doğuran amillərdəndir. Romanda kapitan İvan Kiselyovun bu məsələyə öz etirazını bildirməsi diqqətdən yayınmır: “...Biz hərbiçiyik. Ömləri sözsüz yerinə yetirməliyik. Ancaq istəməzdim ki, Rusiya belə məkrli siyasət yeritsin. Pis odur ki, indiki halda çoxlu günahsız adamlar qırılır. Qanlar axıdılır. Özü də ölənlərin çoxu uşaqlardı, qız - gəlinlərdi, qocalardı, bir sözlə, imkansız əli yalın xalqdı...”

Qələmə alınmış müasir bədii nümunələrimizdə rus hərbiçilərinin (rus zabiti və əsgəri) dili ilə Azərbaycan xalqının, türkün böyüklüyü, əzəmətliliyi, qırılmazlığı, mətinliyi kimi milli xarakterlərin təsdiqləndiyini də müşahidə edirik. Mahirə Abdullanın “Əvvəl axır” romanında Azərbaycan Respublikasının Qarabağ və digər rayonların işğalı zamanı rus hərbiçilərinin (rus zabiti və əsgəri) iştirak etməsi olayları əksini tapır. Mahirə Abdullanın

“Əvvəl axır” əsərində rus zabiti Vasyanın dili ilə geniş türk ailəsinə aid azərbaycanlıların milli dəyərlərin qorunması sahəsində üzləşdiyi problemlərin qlobal xarakter daşmasını və bütün türk dünyasını əhatə etməsini vurğuladığının şahidi oluruq. Romanda rus zabiti Vasyanın azərbaycanlıların daxili xüsusiyyətləri və keçmişi barədə düşüncələri maraq doğurur: “Onun üçün azərbaycanlı ölümün, qəflətin, cəzanın, dözümsüzlüyün, aclığın, əsirliyin adı olan çeçenlərin özü idi.

Düzdür, azərbaycanlılar ilk baxışdan çeçenlərdən fəqir, ağır görünürdülər, amma yəqin onları tərpədən yox idi. Çeçen də türk idi, müsəlman idi. Türk onun üçün nəfəsini içinə çəkib, gərginlikdən donub qalmış, yatmış əjdahaya, divə bənzəyirdi. Nə qədər nəfəsini saxlaya bilərdi? Bir gün ağzını açacaqdı, alovlar zəbanə çəkib düşmənləri külə döndərəcəkdə. Sonra külün üstündə nəhəng ləpirlər qoyub dərin mağaralara yatmağa gedəcəkdə. Yenə bayırda nə baş verəcəyindən xəbərsiz olacaqdı. Hər dəfə ayılarda türklərin sonuncu dənizə qeyrət yürüşləri başlanırdı. Lakin mənzilə çatanda qələbə bədəsini axıradək başına çəkmiş bu divin, əjdahanın yenə şöhrətdən başı gicəllənəcək, sonuncu dənizin dəli dalğalarının harayını eşitmək, qumlu sahillərin, fəth edilmiş, torpaqların sahibi olmaq həmişəki kimi kənarda, yanında kor çaqqal kimi gözləyənlərə qismət olurdu”.

Mahirə Abdulla erməni yaraqlılarının mənfur əməllərinə rus muzdluları tərəfindən yardım edilməsi faktını da işıqlandırır. Ermənilərə Sovet İmperiyasının Qızıl Ordusunun kömək etməsi əsərdə çılpalıqlığı ilə açıqlanır. İki azyaşlı uşaqların-azərbaycanlı Mətinin və erməni dığası Xaçikin danışığında bu amil açıqlanır: “Xaçik Mətinin gözləri ilə kəndi nişan aldığını görmüşdü, bu, heç xoşuna gəlmirdi.

- Hara baxırsan belə?

- Bu adamlar kimdi qaynaşır kənddə? Yas-zad düşüb?

Xaçikin dodaqları lovğalıqdan qabardı.

- Ruslardır, qonaq gəliblər.

- Ruslardan qonaq olar? Yalan danışma.

- Yox, yox, yaxşı adamdılar, hətta xalam oğluna avtomat at-

mağı da öyrədirlər. Bir kərə də mənə verdilər. Artıq atmağı bilərəm”. Daha bir fakt da ermənilərin rus ordusu ilə birlikdə Azərbaycan torpaqlarını zəbt etmək niyyəti ilə həyata keçiriləsi planlarını reallaşdırmaq üçün atacaqları addımları gözümüzdə canlandırır: “...müharibə olacaq, ermənilərin qan düşməni türklərdən olub - qalanların, qırılanların qisası alınacaq”.

Ağarəhim Rəhimovun “İkili dünyam” romanında adi bir çilingərin dili ilə erməni və rusların həmrəy olmalarının təsvir edilməsi yazıçının istifadə etdiyi maraqlı ədəbi priyomlardan biridir: “Tarixən biz ermənilər siz ruslarla həmişə həmrəy olmuşuq. Müttəfiq. Həmişə də belə olacağıq. Rusların Qafqazda da yaq nöqtəsi ermənilər, ermənilərin də arxası ruslar olub. Bu birlik ermənilərə xoşbəxtlik gətirib. Yoxsa, bu türklər ermənilərə qan uddurardılar”.

A. Rəhimovun “İkili dünyam” əsərində erməni mayoru Sarkisyanın dili ilə rusların onlarla müttəfiq olması faktı açıqlanaraq oxucuya çatdırılır: “Bizim planımıza görə, döyüşə girəcək Azərbaycan hərbi hissəsinə mənim komandanlıq etdiyim hərbi hissə kiçik zərbə endirib geri çəkiləcək. Biz çəkildikcə Azərbaycan hərbi hissəsi sağ və sol cinahlarına güvənərək hücum keçəcək, bizə tərəf iki-üç kilometr irəliləyəcəklər. Bundan sonra bizim sağ cinahda olan rus hərbiçiləri atəş açacaqlar”. Bu romanda Şuşamızı ələ keçirmək istəyən ermənilərin planlarına rus hərbiçilərinin yardım etməsi açıqlığı və reallığı ilə erməni polkovniki Zori Babayanın dili ilə əks etdirilir: “... Mənim fikrimcə, rus hərbi birləşməsi Güllücə, onun sağ cinahında muzdlu hərbi bölməsi Kəpənəkli, sol cinahında erməni hərbi hissəsi Qaraçala kəndinə hücum keçsin”.

Son dövrlərdə qələmə alınmış müasir romanlarımızda Azərbaycan suvereniteti və təbii sərvətləri uğrunda aparılan mübarizələr də geniş əksini tapır. Romanlarımızda Milli dirçəlişimizə xələl gətirəcək amillərin açıqlanmasına toxunulması faktı diqqəti cəlb edir. Məsələn, Ağarəhim Rəhimovun “İkili dünyam” romanında bu problemlərin açıqlanması diqqətdən yayınmır. Roman da kapitan İvan Kiselyovun dili ilə Rusiyanın Azərbaycana qarşı

yürütdüyü siyasət açıqlanır. Bu açıqlamadakı real faktlar böyük əhəmiyyət kəsb edir: “Azərbaycan iki hissəyə bölünüb. Cənubi Azərbaycan İranın, Şimali Azərbaycan rusların əsarətindədir. Azərbaycanın geniş ərazisi, zəngin sərvətləri var. Bilirsən ki, Azərbaycanda indi güclü milli oyanış gedir. İki yerə parçalanmış bu xalq birləşərsə, Şərqdə güclü bir dövlət yarada bilər. Ona görə də bu nə ruslara, nə də İrana faydalı olar. Bunun üçün Azərbaycan daim nəzarətdə saxlanılmalıdı.

Ruslar bu respublikanı əldən vermək istəməirlər. Bura bir başa müdaxilə etməyi də özlərinə sığışdırmır. Qorxurlar ki, beynəlxalq aləmdə az-çox olan nüfuzlarını da itirsinlər. Bu Rusiya üçün rüsvayçılıq olar. Bunun üçün erməniləri irəli itələyir, özləri pərdələnmiş şəkildə Azərbaycana “qulaqburması” verirlər.” Bu romanda komandir müavini, baş letytenant Nikita Pavloviç Panfilovun dedikləri də bütün bu deyilənləri təsdiqləyir: “... Bu müharibə süni şəkildə törədilib. Azərbaycanın iqtisadiyyatı üçün Şərq də, Qərb də maraqlıdır. Rusiya isə bu xammal mənbəyini - Azərbaycanı əlində saxlaya bilmədi. Rusiya səhvini indi başa düşüb. Çalışır ki, nəyin bahasına olursa olsun səhvini düzəltsin. Artıq gecdir. Uğursuz siyasət nəticəsində Rusiya Qafqazda da nüfuzdan düşür. Ona görə də Rusiya Qarabağ kartını ortaya atıb. Ermənistanı şirnikdirib Azərbaycanın üstünə salıb”.

XX yüzilliyin əvvəlləri və sonları bəşəriyyətin gözləri qarşısında baş vermiş vəhşiliklərin, ermənilər tərəfindən törədilmiş hərbi cinayətləri və qətlə hədəfləri, onlara yardımda bulunmuş rus ordusunun zabit və əsgərlərin əməllərinin milli yaddaşlarda qoruyub saxlamaq iqtidarına malik olan bədii nümunələrin qələmə alınması artıq zəruriyyətə çevrilir.

Mövlud Süleymanlının “Erməni adındakı hərflər” romanında rus milləti və rus xalqı arasındakı fərqi açıqlamağa cəhd etməsi maraq doğurur. Müəllif xalqın azadlığı və müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparmaması zamanı üzləşəcəyi problemləri qabardır: “...Xalq bircə də doğa bilər...Yəni, xalq yüz-yüz illər boyu keçdiyi inkişaf yolunu öz kökü üstündə apara bilmir, get-gedə öz yolunu itirir, ya da özgə xalqın obrazını geyinir, başqa xalqa

səmt yolu seçir, ona görə də özünün doğduğu, bətnindən çıxartdığı millət özünə oxşamır. Buna da deyilir, “xalq bic doğdu.” Hər halda xalq obrazı deyilən anlayış mövcuddu, yaxşı mənada da, pis mənada da. Rus xalqı obrazı dedikdə, təsəvvürümüzdə sadə, təvazökar, dinc, eyni zamanda sözündən dönməyən, sağlam, çalışqan bir xalq canlanır. Amma bununla belə mənə elə gəlir ki, rus milləti rus xalqına oxşamadı ... bir sözlə rus xalqı ilə rus milləti ayrı - ayrı obrazlar halını aldı. Yəni, rus xalqı bic doğdu... Türk - tatar xalqından mayalandı, bir az alman millətindən, bir az ingilis milliyəsindən, xeyli dərəcədə yəhudilərdən götürdü, dikəldi. Bu səbəbdən də bir çox tarixi məqamlarda heç özünü də tanımadı, iri, nəhəng milli addımlarla özü öz üstündən, yəni xalqın üstündən keçib gələcəyə yol aldı, bir neçə yüzilliklər ərzində bütün əzəmətiylə boyunu göstərə bildi, dünyanın hər yerindən onu gördülər. Amma bütün bunlarla yanaşı öz xalqına oxşamayan rus milləti xalqını ardınca apara bildi... Rus xalqı iki əsrdən çox özünə oxşamayan rus millətinin ardınca gedə-gedə “öz doğduğuna, özündən çıxana” - rus millətinə bənzəmək dövrünü yaşadı...”

Müəllif rus xalqının döyüşlərdə qalib gəlməsi məqamına da toxunur, bunu rus xalqının bütövlüyü kimi təqdim edir: “Mənim fikrimcə rus xalq olaraq da güclüydü, 1941-45-ci illərdə başının üstə dayanmış rəhbərləri müxtəlif millətlərin nümayəndələri olsa da döyüşlərdə qələbə çaldı. Bu, təntənəli qələbə rus xalqının qələbəsiydi... rus millətinin yox”.

Qələmə alınmış romanlarda geniş mənada surətlərin bədii şəkildə əks etdirilməsi diqqətdən yayınmır. Geniş mənada təqdim edilən surətlər insanlarla bağlı olmadan, təbiət lövhələri, əşyalar, heyvanlarla bağlı olur. Aqil Abbasın “Dolu” romanında özünəməxsus şəkildə dövrün ən gərgin və ziddiyyətli problemləri, həyatda baş verən sosial və ideoloji dəyişikliklər işıqlandırılır. Romanın fabulasını Qarabağın işğalı və bununla əlaqəli hadisələr təşkil edir. Əsərdə hadisələrin dolu ilə başlaması və qurtarması süjet xəttinin quruluşunun daxili qanunauyğunluqlarından irəli gəlir: “...Gecə yarıdan bir az keçmişdi. Çox bürküydü və

belə bir bürküyə adət eləməmiş şəhər bərk tıncıxırdı. Bir yarpaq belə qımıldamırdı. Ancaq meh yarada bilən çinarlar da çırpınıb – çırpınıb süst düşmüşdülər. Qəflətən bu buludsuz, bu aydın, bürküdən ulduzları da yorulub day sayrıışmayan göylər necə şaqqıldadı və şəhəri Dolu necə vurdusa, şəhər dik atıldı...” Müəllif əsərin adına çıxartdığı və məcazi mənada işlətdiyi “dolu”nu əsərin ideyası ilə yaxından bağlı olmasını qabardır. Tarixi gerçəkliyə maksimum sadıq qalan Aqil Abbasın “Dolu” əsərinin adı (dolu) rəmzi obraz kimi göstərilir. Müəllifin istifadə etmiş olduğu rəmzi obrazın əsərin başlığına çıxartması diqqəti ilk növbədə cəlb edir. Həqiqi dolunun ziyanverici olması ilə yanaşı, həm də xeyir - bərəkət, su ilə əlaqəli olması xalq təfəkküründən və onun zəngin mənəvi irsindən qaynaqlanırsa, müəllifin təsvir etmiş olduğu “dolu” cinayət törədir, millətin məhvinə səbəb olur, milli soyqırım əməliyyatını həyata keçirir. Bu yazıçı təxəyyülündən doğan bir obraz kimi dəyərləndirilir. Aqil Abbas əsərdəki süjet və obrazlara öz yaradıcılıq prizmasından yanaşır, müasir həyatda baş verən olaylara öz təfəkkür və təxəyyül dairəsində bədii don geyindirir.

Elçin Mehrəliyevin “Doxsanıncı illər” romanında əşya və cansız surətlərlə rastlaşırıq. Hadisələrin ilk aydın mənzərəsinin yaranması üçün qış fəslinin, canavar və at obrazlarının təsviri dünya ədəbiyyatında dəfələrlə müraciət edilmiş ədəbi üsullardan olsa da, əsərin mahiyyətinin açıqlanmasına şərait yaradır.

Vüsal Nuru tərəfindən “Qaraqaşlı” romanında “Turan həmrəyliyi”nin simgəsi kimi qəbul edilən “Bozqurd”un təsvir edilməsi diqqətdən yayınmır. Müəllif türkçülüyn, turançılığın simvolu hesab edilən “Bozqurd” rəmzinə tez-tez müraciət edir. Romanda baş qəhrəman İbadın döyüş üçün hazırladığı tünd yaşıl rəngli Zilin qapılarına ayparanın içində boz qurd şəkli çəkdirmək istəyi türklərin savaşı uranı olan boz qurdu savaşa gedəndə qabağa düşüb bələdçilik etməsinin simvolu olmasını yada salır. “Bozqurd” tanrıçılıqda savaşı iyəsinin simvolu olması, günəş şüası şəklində yerə enməsi və s. haqqında məlumatlar mövcuddur. Romanda da müəllif boz qurdu savaşı simvolu kimi təqdim

etmək niyyəti güdür: “...Aypara içindən başı çıxan boz qurd göyə baxıb ulayır...” O da məlumdur ki, tarix boyu ən çətin əhilləşən heyvanlardan başlıcası qurddur. Heç bir halda kələliyi qəbul etməyən qurdlar özlərindən qat-qat güclü rəqibə məğlub olacaqlarını bilsələr belə apardıqları mübarizədən qaçmır. Mübarizəsini sona kimi aparmağa qadirdir.

Romanda müəllif qurd dəstəsinin İbadın dəstəsinin gizli qurulmuş erməni postundan kənar getməsinə səbəb olması amilini açıqlamaqla, qurdun xilaskar və yol göstərən olmasını qabardır. “O qurd sənin qarşını kəsməseydi, biz cıgırı qalxan kimi o köpəy uşağının ovcuna düşsəyidik” fikirləri və İbadın bu fikirlərə münasibəti bozqurdun bir daha xilaskar, yol göstərən olmasını təsdiq edir. İbadın dedikləri isə oxucunu düşünməyə vadar edir: “Qurd bilir kimi hara aparmaq lazımdı. İstəməseydi, indi hamımızı qırmışdılar. Təpəyə qalxan kimi görəcəkdilər”.

Romanda maraqlı və yadda qalan məqamlardan biri şəhidlərin ruhunun göyərçin şəklində təqdim edilməsidir. Göyərçin məhsuldarlıq və sülhün simvolu kimi qəbul edilməkdədir. Qədim Romalılar göyərçini Marsın dəbilqəsində yuva qurmasını barışın simvolu kimi qəbul etmişdilər. Göyərçin müharibənin bitməsini bildirən quş kimi bütün zamanlarda qəbul edilir və bir çox ölkələrdə göyərçin Mükəddəs Ruhun elçiləri hesab olunur. Müəllif şəhid ruhunun göyərçin quşunda əks etdirməklə qələbənin bizim tərəfimizdə olacağına əminliyini simvol vasitəsilə təqdim etməyə cəhd edir. Şəhidlərin ruhunun göyərçinlərdə özünə yer tapması da Mükəddəs Ruhun elçisi olmalarının göstərcisidir: “...yuyulub qüsullanan ölümlərin ruhları göyərçinlərə çevrilib məscidin o ağ dəmirli damına qonurdular. Bəziləri bir-birilərini tanıyır, ətrafına dönüb başlarını yırğalaya-yırğalaya quruldaşır, bəziləri də havaya atılıb, hirsli-hirsli qanad çalır, oturanları harasa çağırır, yenidən dama qonurdu”.³⁴⁵

Azad Qaradərəlinin “Cəbrayıl əfsanəsi” romanının “Qurd” başlıqlı hissəsində qurdun düşüncələri xalqın tarixi yaddaşı kimi

³⁴⁵ Nuru V. Qaraqaşlı. Bakı, “Mücrü” nəşriyyatı, 2020. 264 səh. s. 106;

təqdim edilir: “Bu dağlarda biz min illərdir yaşayırdıq. Bu xalqla baş - başa, ağız - ağıza olmuşuq həmişə”.³⁴⁶ Müəllif qurdun düşüncələri ilə erməni xalqının mənfur əməllərinə aydınlıq gətirir. Onların bir millət kimi xüsusiyyətlərini açıqlayır: “nə murdar adammışlar, yahu?! Heyvan demədilər, at demədilər, eşşək demədilər, toyuq-cücə demədilər hamısını qırıb qurtardılar. Sonra evlərin dam-daşını dağıtdılar. Sonra qəbirləri qazdılar, baş daşlarını apardılar. Sonda doymadılar, ağacları dibindən kəsdi-lər....”

Güllü Məmmədova “Fatehlərin zəfəri” (Xüsusi təyinatlı-lar)³⁴⁷ romanında Vətən müharibəsində zəfər əldə etməni təqdim etməklə yanaşı, Qarabağın döyünən ürəyi Şuşanın obrazını yaradır. Müəllif Vətən müharibəsi nəticəsində azad olunaraq, Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilmiş Şuşada gedən döyüşləri yalnız tarixi olaylar kimi deyil, Şuşanı mübarizə apa-ran məkan kimi də təqdim edir.

Güllü Məmmədova tarixə nəzər salaraq, Şuşa şəhərinin ya-ranmasına və onun daşdığı xüsusiyyətləri Pənah xanın dili ilə təqdim edir: “...Əgər o yol bağlansa düşmən bu yerlərə heç cürə ayaq basa bilməz. Qayalardan yuxarı qalxmaq mümkünsüzdür”.

Şuşanın strateji baxımdan qoruna biləcəyi müəllif tərəfindən romanda tez-tez vurğulanır. Diqqəti cəlb edən isə müəllifin bu məqamı ermənilərin dili ilə təqdim etməsidir: “Şuşa elə bir yer-dədir ki, onun ancaq bir açıq qapısı var, ikincisi yoxdur”.

³⁴⁶ Qaradərəli A. Cəbrayıl əfsanəsi (radiatoroman). Bakı. Mücrü Nəşriyyatı, 2021, 176 səh. s. 141;

³⁴⁷ Məmmədova G. Fatehlərin zəfəri. Xüsusi təyinatlılar (tarixi sənədli roman). Bakı: “Zərdabi Nəşr” MMC. 2022. 288 səh.;

III. III. IV Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında

Qarabağ mövzusunun əks etdirən romanların bədii dili

Qarabağ mövzusunda qələmə alınmış romanların bədii dilinin tərkibi də janr, problematika, obrazlar kimi zəngin və rəngarəngdir. Müəlliflərin dialektizmlər, arxaizmlər, neologizmlər, varvarizmlər, vulqarizmlər və s. kimi bədii dilin tərkibinə aid olan anlayışlara müraciət etmələri qələmə aldıkları romanların bədii dilinə xələl gətirmir, əksinə zənginləşdirir. Məsələn, yazıçı – publisist İlham Əliyevin “Gecənin rəngi” romanının bədii dilinin tərkibi, obrazların nitqində məhəlli sözlərə yer verilməsi diqqətdən yayınmır. Müəllifin qələmə aldığı “ermənilərin atdığı top mərmisi evin damını və ikinci mərtəbənin küləfrəngisini uçurdu” cümləsində istifadə edilmiş “küləfrəng” sözü dialekt sözüdür. Əsasən, Azərbaycanın Cəlilabad, Masallı kimi bölgələrində istifadə edilir, “külək tutan yer” mənasını verir.

Vüsal Nurunun “Qaraqaşlı” romanının bədii dili zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Müəllif bədii dilin tərkib hissəsinə daxil olan neologizmlərdən, arxaizmlərdən, varvarizmlərdən, dialektizmlərdən, vulqarizmlərdən, terminlərdən məharətlə istifadə edir. Vüsal Nurunun romanının bədii dilində məhəlli sözlərə geniş yer ayırması diqqətdən yayınmır. Müəllif istifadə etdiyi məhəlli sözləri ilə yaratdığı obrazları fərdiləşdirir, fərqli şəkildə təqdim edir: “İndi nə deyirsən, ay qağa, biz neynəyək?” Müəllifin istifadə etdiyi “qağa” məhəlli sözü ilə obrazın səviyyəsi, aid olduğu regionun danışiq tərzilə tanış oluruq. “Qağa” sözü müxtəlif dialekt və şivələrdə işlənir, əsasən də, hörmət üçün ataya, böyük qardaşa, əmiyə, dayıya və ümumiyyətlə, yaxın, doğma insana müraciət zamanı istifadə edilir.

İşarə əvəzliyi olan “budey” kimi məhəlli sözünün romanda işlənilməsi məqamı maraqlı doğurur: “Bir də baxırıq, budey, yenə bıçağı saplayıblar kürəyimizə”.³⁴⁸

³⁴⁸ Nuru V. Qaraqaşlı. Bakı, “Mücrü” nəşriyyatı, 2020. 264 səh. s. 6;

Ağbaba şivəsində işlənilməkdə olan çağırış, müraciət bildirən “əşşi” nidasının əsərdə işlənilməsi diqqətdən yayınmır: “Əşşi, dəymə, fağır millətdi...”

Romanda müəllif tərəfindən işlənən “zındıx” sözünün Azərbaycanın Füzuli, İsmayılı, Qazax dialektlərində sırtıq, həyasız kimi, Naxçıvan dialektində balaca boylu, qısaboy adam mənasında işlənilməsinə bələdik. Əsil mənası zərdüşti, yəni kafir, dinsiz olub, canlı dildə söyüş məqamında işlənir. Müəllifin istifadə etdiyi “...zındığ oğlu zındığ. Belə qeyrətin var, qoyma də erməni torpağına girsin” cümləsində “zındığ oğlu zındığ” söyüş mənasında işlədilir.

Güllü Məmmədova “Fatehlərin zəfəri” (Xüsusi təyinatlılar) əsərində obrazlarının dilində məhəlli sözlərə geniş yer verir. Məsələn, “Əşi, yenə erməni malıdı, micasım çəkməz” cümləsində “micas” dialekt sözüdür. Naxçıvan dialektində, əksər şivələrdə micası götürməmək' canına sinməmək, iyrənmək mənasındadır.

Səyyad Aran “İrəvana gedən yollar” romanında fikirlərini oxucusuna çatdırmaq üçün əsərin bədii dilində dialektizmlərdən sənətkarlıqla istifadə edir. Lələtəpə döyüşləri ərəfəsində Azərbaycan döyüşçüsünün fərdiləşdirilmiş obrazını yaratmaq üçün dialektizmlərə müraciət edir: “Vallah, belə olmaz, a kişilər. Biz dinmədikcə, köpək uşağı hey üstümüzə qıcanırlar. Ay Allahuva qurban olum, Ali Baş Komandan, bir əmr ver, hücuma keçib bunları xışdayaq daaa.” “Qıcanmaq” “vurmaq üçün əlini qaldırmaq, vurmaq istəmək, “xışlamaq” torpağı (yeri) xışla sürmək, şumlamaq mənasında işlənir.

Səyyad Aran “İrəvana gedən yollar” romanında dialektizmlərə tez-tez müraciət edir. “Cəlal müəllim candərdi razılaşdı. “Həmişə belə ağır işləri mənim üstümə atırsınız.” Amma camaatın təzyiqi ilə artıq Əşrəf kişinin nömrəsini yığmışdı.

- Ə, hardasan, uşaqların gəlib evinə, sən yoxsan.

Əşrəf ona inanmadı.

- Ə, məni dolama. Yoxsa bir şey olub?

- Noolajax, Allaha şükür! Budey, Şahin də yanımdadır”.³⁴⁹
Müəllif dialoqda “noolajax”, “budey” kimi dialekt və şivələrdə işlənən sözlərdən istifadə edir.

Azad Qaradərəli “Cəbrayıl əfsanəsi” əsərində dialekt sözlərə tez - tez müraciət edir. Daha çox dialektizmlərə Qaçaq Fərzalı ilə bağlı olan epizodlarda istifadə edir. Bu da müəllifin obrazı fərdiləşdirməklə yanaşı, fərqli şəkildə təqdim etmək məqsədi güdür. Məsələn, Qaçaq Fərzalının “Niyə, şəxsən mən özüm ke-fim havaxt istəyir, addaya bilirəm o taya” cümləsində havaxt, addaya sözləri obrazın dilində məhəlli sözlər kimi təqdim edilir. Müəllif qarınəvli, teztav, kürsək və s. dialekt sözlərdən də istifadə edir.

“Qarabağ romanı” janrında qələmə alınmış əsərlərdə arxaik sözlərdən istifadə edilməsi məqamı da diqqətdən yayınmır. Vüsal Nuru “Qaraqaşlı” romanında dilimizdə artıq işlənilməyən sözlərdən məharətlə istifadə edir. Müəllifin romanda işlətdiyi tüstüçəkən boru olan “dudkeş” sözü artıq dilimizdə köhnəlmiş sözlərdən birinə çevrilib: “Mövsüm kiş samovara od saldı, başına dudkeşi qoydu”.³⁵⁰

Azad Qaradərəli “Cəbrayıl əfsanəsi” romanında püşk, təvərə və s. arxaik sözlərlə əsərinin dilinə əlvanlıq qatır. Yazar dövrünün mənzərəsini yarada bilmək üçün arxaikləşmiş sözlərə müraciət edir: “İndi bu qəfil güllə, hələ üstəlik ərinin də “güllə ətə dəydi” deməsi arvadı püşkdən-təvərdən çıxarırdı”.³⁵¹ Müəllif romanda sözün izahını verir, oxucusu üçün qaranlıq qalmasını istəmir, bu sözlərin dəyirmançı alətlərinin adları olmasını, fırlanan püşk və təvərinin dəyirman daşlarını fırlatmasını qeyd edir.

Vüsal Nuru ədəbi dildə işlənilməyən kobud sözlərə müraciət edir. Bədii əsərdə işlənilməsi təqdirolunmaz olan vulqarizmlərdən istifadə edən müəllif obrazın mədəni səviyyəsini, yaşadığı mühiti, başqaları ilə etdiyi rəftarı və s. hadisələr haqqında təsəvvür yaratmaq üçün müraciət etməsinin zəruriliyini göstərir: “Ni-

³⁴⁹ <https://edebiyyatqazeti.az/news/proza/6574-irevanin-yollari>;

³⁵⁰ Nuru V. Qaraqaşlı. Bakı, “Mücrü” nəşriyyatı, 2020. 264 səh. s. 47;

³⁵¹ Qaradərəli A. Cəbrayıl əfsanəsi (radiatoroman). Bakı. Mücrü Nəşriyyatı, 2021, 176 səh. s. 69;

yə bu körpəy uşağının əlində aciz qalmışdıq. ...Bir erməni küçüyü buralarda qalmasın”, “körpəy uşağı iti vurdu...”

Əsir götürülmüş qadınların dili ilə də vulqar sözlərin işlənilməsi diqqətdən yayınmır: “Arvad dalında gizlənən körpəy uşağı!”, “Öl, oğraş. Öl!” və s.

Müəllif vulqarizmlərdən erməni qızı, azərbaycanlı Sabirin arvadı Mayranuşun didərgin düşmüş azərbaycanlı qadınları tərəfindən döyülməsi epizodunda istifadə edir. Müəllif romanda təsvir etdiyi erməni qadını – Mayranuşa deyilən vulqar sözlərlə o ifadəni işlədən şəxsin deyil, erməni qadınlarının ümumiləşdirilmiş obrazını yaradır: “...Gəlin də erməni qızıdır. Baldırın, düşün açan kimi qucağına qaçırdız. Ona görə bu günlərə qaldıq... Bizim qızları apardılar ey, başdarına min oyun açırlar orda. Budey, siz də eləyin də... Kişiliyiniz çatmır? Verin mənə, didim bu qancığı...”³⁵² Müəllif “qancığ” sözünü işlətməklə pozğun həyat tərzini keçirən erməni qadınlarını nəzərdə tutur.

Güllü Məmmədova qələmə aldığı romanlarda vulqar sözlərə az yer versə də, məqamında işlətməyi də unutmayır. Məsələn, “Kalbalı xan” romanında Muradın evini yandırmaq istəyən ermənilərin “it oğlu” adlandırılması əsərdə işlədilən kobud söz kimi diqqəti cəlb edir: “Erməni it oğlu, nə azarın vardı mənim qapımda?”³⁵³

Güllü Məmmədova “Fatehlərin zəfəri” (Xüsusi təyinatlılar) romanında varvarizmlərdən təqdim etmək istədiyi surətin xarakterini, xarakterik xüsusiyyəti açmaq üçün istifadə edir:

“- Dığanı susdurdular.

- Bəlkə də dığaları...”

Bu dialoqda müəllif “dığa” sözünü işlətməklə erməni uşağı, erməni balası, erməni oğlanı demək istəyir. Yazıçı “dığa” sözüylə oxucusuna təqdim etdiyi surətin erməni olmasını göstərir.

Nizami Muradoğlunun “Baba ocağı” romanında varvarizmlərin və vulqar sözlərin işlənməsi diqqəti cəlb edir. Müəllif vul-

³⁵² Nuru V. Qaraqaşlı. Bakı, “Mücrü” nəşriyyatı, 2020. 264 səh. s. 86;

³⁵³ Məmmədova G. Kalbalı xan (tarixi roman). Bakı: “Nurlan” 2007. 460 səh. s. 244;

qar sözlərdən oxucuya çatdırmaq istədiyi fikri gücləndirmək məqsədilə istifadə edir:

Xan dığanı danladı,
Dığa işi anladı.
Eşşək kimi anqırdı,
Xoruz kimi banladı.

Müəllifin istifadə etdiyi dığa sözü ermənicə erməni uşağı, erməni balası mənasında olmasına baxmayaraq, konkret olaraq, erməni xislətini və məənəviyyatını açıqlamaq üçün “dığa” sözünə müraciət edilir. “Dığa” sözü ilə Nizami Muradoğlu əsərdə təsvir etdiyi dövrün ziddiyyətli məqamları ilə yanaşı, ermənilərin mənəvi puçluğunu təsvir edir. Müəllifin romanın başqa bir epizodunda işlətdiyi “köpəkoğlu” da bu məqsədlə istifadə edilir: “Qulam Əlmüzür dərəsində atın cilovunu boşladı, at da yorğa yerişlə tənbel tənbel yeriməyə başladı. Ala daşın yaxınlığında, dərənin dibində bir meyd vardı, yaxınlaşıb diqqətlə baxıb Anastası tanıdı, bu alçağı özü imkan tapıb öldürə bilmədiyi üçün özünü danladı, ürəyini Anastasın ünvanına bir-iki söyüş deməklə soyutdu:

- Daşnak köpəyoğlu, it kimi gəbər, səni bura azdıranın...”³⁵⁴

Səyyad Aran “İrəvana gedən yollar” romanında fikirlərini oxucusuna çatdırmaq üçün əsərin bədii dilində bədii vasitələrdən sənətkarlıqla istifadə edir. Lələtəpə döyüşləri ərəfəsində əsgər və zabitlərimizin düşüncələrini bədii dilin tərkib hissələri olan vulqarizmlərdən, dialektizmlərdən və s. istifadə etməklə oxucuya çatdırır: “Vallah, belə olmaz, a kişilər. Biz dinmədikcə, köpək uşağı hey üstümüzə qıcanırlar”.

Azad Qaradərəli “Cəbrayıl əfsanəsi” əsərində vulqarizmlərdən istifadə edərkən baş vermiş hadisəyə etirazını bildirmək, həmin hadisənin məğzinə varmaq məqsədi güdür. Məsələn, ermənilərin insanlığa sığmayan hərəkətlərini açıqlamaq üçün vulqar sözlərdən istifadə edir: “...əsirlərlə davranış, Cenevrə konvensiyası - filan...O konvensiyaların içində erməni terrorizmi yüz illərdir p.. qoyur...”³⁵⁵

³⁵⁴ Muradoğlu N. Baba ocağı Bakı: “Elm və təhsil”, 2014. 248 səh. s. 232;

³⁵⁵ Qaradərəli A. Cəbrayıl əfsanəsi (radiatoroman). Bakı. Mücrü Nəşriyyatı, 2021, 176 səh. s. 98;

Qarabağ mövzusunda qələmə alınmış romanlarda ayrı - ayrı elm sahələrinə aid olan terminlərdən istifadə edilməsi diqqəti cəlb edir. Yazıçı - publisist İlham Əliyev “Gecənin rəngi” romanında müharibə, döyüş səhnələrini canlandırarkən, istifadə etdiyi terminlərin zəruri tələblərdən irəli gəlməsi özünü göstərir. Müəllif istifadə etdiyi “BTR”, “Oqnamiyok”, “qranat” və s. hərbi sahəyə məxsus sözləri işlətməklə romanda döyüş səhnələri əks etdirən epizodlar yaradır: “bir BTR-in və erməni silahlıların ətrafı güllə yağışı səpə - səpə ona tərəf yaxınlaşdığını gördü. Bağın küncündə üzüm tınglərinin altına əyilib, bir qədər gözlədi. Daha sonra başını qaldıraraq, ətrafı seyr etdi. Ermənilər evləri, tövlələri “Oqnamiyok” silahından atəş açıb, yandırırılar. Hərdən pəncərələrdən evlərin içində “qranat” atıb, partladırılar.”

Yazıçı - publisist İlham Əliyevin “Gecənin rəngi” romanında terminlərə tez-tez müraciət etməsi, əsasən, əsərdə müharibə mənzərəsini yaratmaq məqsədi daşdığını əks etdirir: “Cənab polkovnik, 5 tankları, 10-a qədər PDM-ləri, 4 artilleriya, 5 raket qurğuları, 12 təkərli və tırtıllı nəqliyyat vasitələri var. Əskəranda bir, Şaumyankənddə də bir döyüş helikopterini gördük”.

Vüsal Nurunun da “Qaraqaşlı” romanında terminlərə müraciət etməsi məqamı diqqətdən yayınmır. Yazıçı D-20 topu və onun zərərsizləşdirilməsi sahəsində ki, görülən işləri aydınlaşdırmaq üçün terminlərə müraciət edir. İstifadə etdiyi hərbi terminlərə aydınlıq gətirir: “...Topların pəzli çaxmaq sistemini sıradan çıxarmağı düşünürdü. Əsgərlikdə dərs otağının divarına vurulmuş texnikaların sxemləri arasında D-20 topunu da dəfələrlə görmüşdü. Amma indi bu çətin şəraitdə o pəzli çaxmaqları necə sıradan çıxaracağını hələ dəqiq bilmirdi. Enli, iri boltları boşaltmağa qayıt açarlar tapmalıydı”.³⁵⁶ Vüsal Nurunun istifadə etdiyi “D-20”, “pəzli çaxmaq sistemi” və s. kimi terminlərin məqamında işlənilməsi, əsərin dilinə ağırlıq gətirməməsi ilə diqqəti cəlb edir. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra hazırlanmağa başlanan, iri kaliberli artilleriya silahı olan, sərrast və asma atəşi

³⁵⁶ Nuru V. Qaraqaşlı. Bakı, “Mücrü” nəşriyyatı, 2020. 264 səh. s. 98;

üçün nəzərdə tutulan “D-20” sovet istehsalı olan 152 mm-lik yedəklənən haubiça - topudur. Maksimal atəş məsafəsi 24000 m olan haubiça - topunun konstruksiyasına toxunan müəllif onun vertikal işləyən yarımavtomatik pəzli çaxmaq sistemi təchiz olunması faktını da oxucunun diqqətinə çatdırır.

Qarabağ mövzusunda qələmə alınmış romanların bədii dili zənginliyi və rəngarəngliyi ilə fərqlənir. Müəlliflərin qələmə aldığı əsərlərdə bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə etmələri, onların əsərlərinə ciddi yanaşmalarını əks etdirir. Mövlud Süleymanlının “Erməni adındakı hərflər” romanında əsərin emosional təsirini artırmaq məqsədilə fikirlərini sual tərzində təqdim etməsi diqqətdən yayınmır. Müəllif cavab almaq və ya hansısa məlumatı dəqiqləşdirmək məqsədi güdmədən verdiyi bədii suallara tez-tez müraciət edir. Müəllif fikir və ideyasını qüvvətli şəkildə təqdim etmək üçün ritorik suallardan istifadə edir: “... fakt odu ki, iyirminci əsrin iyirminci illərindən sonra bütün bu yurd yerlərinə Ermənistan adı verildi... Kim verdi bu adı?! Bir adamın adını dəyişmək mümkün deyilsə, bu boyda yerin, yurdun adını kim dəyişdirə bilərdi? Sərhəd sınır deyildi ki, götürüb başqa yerdən çəkəsən. İdeya deyildi ki, çeynəyib – tüpürüb üstündə sosializm qurasan. Yüz il bundan qabaq yer üzünün xəbəri olmadan baş verən, indinin özündə də davam edən bu haqsızlıq əslində oğurluq deyilmi? Tarixi yaranışların, yaddaşların, milli anlayışların qarət edilməsi deyilmi? Bu da meşələrin quruması, çayların, göllərin, dənizlərin yoxa çıxması, sağalmaz yaraların, SPİD-in, xərçəng xəstəliklərinin, ağ ölümlərin, əlacsız dərdlərin, böyüksüzlüyün, tərbiyəsizliyin, yalanların, haramın baş alıb getməsi kimi fəlakət deyilmi?!” Göründüyü kimi müəllifin istifadə etmiş olduğu ritorik suallar müəllifin fikirlərini daha aydın və mənalı çatdırılması üçün xidmət edən mükəmməl vasitə kimi çıxış edir. Müəllif ünvanladığı suallarla oxucusunu düşündürməyə vadar etsə də, cavab axtarmır. Bu ritorik suallar cavab almaq məqsədilə işlədilmir. Müəllifi düşündürən fikirlərin sual şəkilində təqdim edildiyini görməmək mümkün deyil.

Vüsal Nuru “Qaraqaşlı” romanında poetik sintaksisə tez-tez müraciət edir. Müəllifin istifadə etdiyi bədii ifadə vasitələri romanın əsas tərkib hissəsi kimi onun emosionallığını artırır. Müəllifin ritorik suallara da tez-tez müraciət etməsi diqqətdən yayınmır. Yazıçı təqdim etdiyi fikrin emosional təsirini artırmaq, oxucuda güclü hiss-həyəcan yaratmaq məqsədilə ritorik suallara müraciət edir: “Hardan biləsən ki, hansısa kənddən, şəhərdən durub gəlmiş adam həqiqətən, qeyrətli oğuldu? Nə biləsən torpağı qorumağa gəlib, yoxsa səni satmağa?” ³⁵⁷ Müəllif verdiyi sualları cavabsız qoyur.

Güllü Məmmədovanın “Oğurlanmış Zəngəzur” romanında müəllif tərəfindən ritorik sualların verilməsi müəllif ideyasına diqqəti yönəldir. Müəllif ünvanladığı suala cavab axtarmır, olmuş hadisələri çatdırmaq məqsədi daşıyır. Əsərin qəhrəmanı Qaraşın baş vermiş hadisələrə üsyan etməsi ritorik sual şəklində çatdırılır: “Allahım, bu insanların günahı nədi?” ³⁵⁸

Güllü Məmmədovanın “Fəhlərin zəfəri” (Xüsusi təyinatlılar) romanında ritorik suallar bəzən nəzm nümunəsi ilə təqdim edilməsi diqqəti cəlb edir. Məsələn, müəllifin

De sənsiz neyləyim, necə yaşayım?

Bu ağır yükü mən necə daşıyım?

misrasında ritorik sual nəzm şəklində təqdim edilir.

Romanda sintaktik fiqurlara müraciət edildiyi kimi məcazlara da tez-tez müraciət edilir. Məcazların əsas növlərindən olan metonimiyanın romanda işlənilməsi məqamına diqqət yetirək. Vüsal Nurunun “Qaraqaşlı” romanında nəzərdə tutulan əşyanın əvəzinə başqa sözün işlənilməsinə rast gəlirik. Romanda silah tufəng kimi deyil, “Qaraqaşlı” adıyla təqdim edilir. Bununla da, müəllif “Qaraqaşlı”-nı, yəni tufəngi metonimiya kimi qələmə alır: “Mən də darıxmışam. Həm də “Qaraqaşlı”-nı gətirmişəm”. “Qaraqaşlı” dedikdə müəllif ata - babadan qalma olan tufəngi, silahı nəzərdə tutur.

³⁵⁷ Nuru V. Qaraqaşlı. Bakı, “Mücrü” nəşriyyatı, 2020. 264 səh. s. 183;

³⁵⁸ Məmmədova G. Oğurlanmış Zəngəzur. Bakı, “Zərdabi Nəşr” MMC, 2021. 448 səh. s. 37;

“Qarabağ romanı” janrına aid əsərlərdə müəlliflər fikirlərini və ya ideyalarını üstüörtülü şəkildə çatdırmaq məqsədilə simvollarla istifadə edirlər. Məsələn, Vüsal Nuru “Qaraqaşlı” romanında fikirlərini üstüörtülü şəkildə müəyyən işarələrlə, rəmzlərlə, simvollarla verməyə cəhd edir. Vüsal Nurunun romanda istifadə etdiyi bədii simvollar əsərin mətninin kontekstindən kənar da simvol kimi qəbul edilməkdədir: dağdağan, boz qurd, göyərçin, silah və s. Romanda təqdim edilən simvollar bədii əsərdə bütövlük yaratmağa qadir olur. Vüsal Nurunun yaratdığı simvollar romanda məzmun baxımından əlahiddə xarakter qazanır. Yazıcının romanda istifadə etdiyi simvollar əsərin ümumi poetik sistemi ilə vəhdət təşkil edir. Müəllifin üstüörtülü şəkildə çatdırmaq istədiyi ideyanın açıqlanmasına yardımçı olur.

Gülşən Lətifxanın “AzərAida adası” romanında hadisələrin təqdimi zamanı rəmzlərdən istifadə edilmə məqamı maraq doğurur. Bacısı qızı Aidanın namusuna toxunmuş Rudenin bacısı tərəfindən Aidanın atasının göndərmiş olduğu qılıncla qətlə yetirilməsi rəmzi mənə daşıyır. Bu əslində müəllif tərəfindən iki millətin mənəvi dəyərləri arasında özünü göstərməkdə olan qarşıdurmanı simvollaşdırır. Gülşən Lətifxan Azərbaycan və Ermənistan arasında gedən müharibəni mənəvi dəyərlərin qarşıdurması səviyyəsində açıqlayır. Bu qarşıdurmanın əsas arenası milli şüurdur. Müəllif Azərbaycan və erməni cəmiyyətlərində genosid aktlarına fərdi yanaşmanı işıqlandıraraq, bu qarşıdurmanın əsas amillərini açıqlayır. Azərbaycanlıların Yerevanda qonaq olması zamanı onların yalançı “soyqırım”a həsr edilmiş memoriala ziyarətə aparmaq cəhdi epizodu maraq kəsb edir: “1905-ci il qırğınında, daha sonra 1918-1920-ci illərdə itkilər vermiş Azərbaycan xalqı Şamaxı, Lənkəran, Zəngəzurda erməni işğalının minlərlə qurbanlarına memorial qoymamışdır. Azərbaycan xalqı, həmçinin də türklər İqdir və Karsdakı hadisələrlə əlaqədar, erməni tərəfindən törədilmiş soyqırım məsələsini ortaya atmır. Biz keçmişdə tökülən qan ilə yalnız yaşamağı məsləhət bilmirik”.³⁵⁹

³⁵⁹ Lətifxan (Kazımova) G. AzərAida adası (roman). Bakı, Təhsil, 2007. 408 səh. s. 49;

Bu epizod Azərbaycan və erməni milli şüurları arasındakı fərqi açıqlayır: Azərbaycan millətçiliyi özündə humanist dəyərləri əks etdirir. Bu tezisi təsdiq etmək üçün müəllif 1992-ci il 25 fevraldan 26 fevrala keçən gecədə erməni terrorçuları tərəfindən Xocalıda törədilmiş soyqırım nəticəsində dinc əhəlinin işgəncə ilə qətlə yetirilməsinə diqqət yetirir.

“AzərAida adası” romanında ada – azadlıq rəmzi kimi çıxış edir. İlk növbədə, sosial ziddiyyətlərdən azad kimi... Müəllif ümumbəşər və milli dəyərlərin simbiozunu yalnız bu adada birləşdirir. Gülşən Lətifxanın romana müraciəti birmənalı qəbul edilməməlidir. Janr baxımından bunu bir qüsür kimi vermək olardı. Lakin müasir dünyada humanizm probleminin dərinliyini nəzərə alsaq, müəllifin adadan istifadə etmə priyomuna haqq qazandırmaq olar. Gülşən Lətifxan ümumbəşər və milli dəyərlərin qarşıdurması problemini əsərdə qaldırır, lakin qaldırılmış problemə cavab tapmır. Müəllif Avropada yayılmış tolerant yanaşmanı Cənubi Qafqaz şəraitində tətbiq edə bilmir. Birinci Qarabağ müharibəsinin olayları Gülşən Lətifxanlıya, daxildən istəsə belə, ümumbəşər dəyərlərin birmənalı prioritetini elan etməyə imkan vermir.

Azad Qaradərəlinin “Cəbrayıl əfsanəsi” romanında müəllifin digər əsərlərinin qəhrəmanı olan Dursunun Cəbrayıl Dövlətzadəyə Qaçaq Fərzalının xəncərini verməsi milli dəyərlərin simbiozu kimi özünü əks etdirir. Tarixi şəxsiyyət olan, cəsarəti və qəhrəmanlığı ilə xalqın qan yaddaşına öz adını həkk etdirmiş Qaçaq Fərzalının xəncərinin Vətən müharibəsinin iştirakçısına təqdim edilməsi rəmzi məna daşıyır. Müəllif qəhrəmanların ölmədiyini, xalqımıza xas olan cəsarət, mərdlik, mübarizlik və s. kimi hissələrin daim yaşamasını, tarixdən-tarixə nəsillərə keçdiyini əks etdirir. Dursunun Qaçaq Fərzalının xəncərini Cəbrayıla verməsi, Cəbrayılın ölümündən sonra professor Xosrov Qarabağlıya çatdırılması tarixdən gələn dədə-baba əmanətlərinin nəsillərdə, millətin tarixi yaddaşında yaşadığına işarədir: “...100 ilin əmanətini də götürüb Xiyabanı tərk etdim.

Tarix türkün dastanını bu kiçik xəncərlə Qarabağda, Qafqazda yenidən yazdı... Yeni dastanımız mübarək olsun...”³⁶⁰ Xəncər inam və sədaqət rəmzidir. Müəllifin xəncəri müqəddəs Şəhidlər Xiyabanında professor Xosrov Qarabağlıya çatdırılması epizodunu təqdim etməsi də rəmzi məna daşıyır.

Güllü Məmmədovanın “Fatehlərin zəfəri” (Xüsusi təyinatlılar) romanında uğursuzluqlar və dağıntılar simvolu olan bayquşları ermənilərlə müqayisə etməsi diqqəti cəlb edir. Bu müəllifin fikirlərini simvollar vasitəsilə çatdırmasını əks etdirir: “...bu xarabalıqlar artıq bayquşların idi. Onlar da ermənilər kimi vətənsiz idi və çox güman ki, xarabalıqların çoxluğundan xəbər tutub, dünyanın hər yerindən buraya axışmışdılar. Bayquşlar burada, ermənilər kimi, sakit bir həyat sürəcəklərinə, nəsilbənəsil yaşayacaqlarına inanmışdılar. ...Dəhşətli partlayış səmindən xarabalıqlarda yurd salan bayquşlar hürkdü. Bayquşlar, ermənilər kimi, başlarını itirdilər. Başa düşdülər ki, bu xarabalıqlar yiyəsiz deyilmiş. Bu torpağın, vadilərin, kövşənlərin, dərə-təpələrin, silsilə dağların sahibi varmış və indi onlar geri qayıdırlar...”

Vüsal Nurunun “Qaraqaşlı” romanının ilk cümləsində təqdim edilmiş Dağdağan ağacının təsviri diqqəti cəlb edir. Xalqın mifik düşüncəsində yer tutmağa qadir olmuş ağac kultu içərisində əbədiyaşar simvollarından biri olan Dağdağan özünəməxsus yer tutmaqdadır. Romanda təsvir edilən Dağdağan ağacına inancın təsviri xalqın ağac kultu ilə bağlılığını əks etdirməyə qadir olur. Ağac kultu yalnız xalqımızın deyil, bütün türkdilli xalqların, həmçinin dünya xalqlarının mifik düşüncəsində özünü göstərməkdədir. Bir çox pir və ziyarətgahlarda ağaclarla bağlı kult bu gün də yaşadılmaqdadır. Məsələn, “Əshabi-Kəhf”də dağdağan ağacına, Alməmməd pirində Düymə Quyusu adlanan ziyarətgahda və Havuş pirində armud ağacına, “Pir Süleyman” türbəsinə və “Salatın piri”ndə qaraçalı koluna, Ərəfsə pirinin ətrafındakı kola və s. ağaclara inam özünü göstərməkdədir. Müqəddəs hesab edilən ağaclara əsgibağlama adətinin romanda da

³⁶⁰ Qaradərəli A. Cəbrayıl əfsanəsi (radiatoroman). Bakı. Mücrü Nəşriyyatı, 2021, 176 səh. s. 163;

Dağdağan ağacına əsgibağlama şəklində təqdim edilməsində müşahidə edirik: “Dağlardan əsən meh Dağdağan ağacının budaqlarına bağlanmış rəngli parçaları əsdirirdi. Kimin əli hansı budağa çatmışdı, paltarının ətəyindən, şalının yelənindən bir şivirim cırıb bağlamışdı, ağaca dil vermişdi. O tərəfin də, bu tərəfin də qadınları Dağdağana inanırdı. Onların Dağdağanı tanrının elçisiydi. Onların Dağdağanı məsciddən də, kilsədən də müqəddəs idi”. Müqəddəs hesab edilən dağdağan ağacının romanda simvolik məna daşması tədqiqatçılar tərəfindən vurğulanmaqdadır: “Roman - hadisələr, demək olar ki, iki xalqın, iki tərəfə aid sadə insanların bir inancını, bir dayaq nöqtəsini simvolizə edən Dağdağan ağacından başlayır. O günə qədər qoruyucu, dua qapısı olan Dağdağanın mərmi zərbəsi ilə yanması da faciələrin başlanğıc məqamı olur. İncə yanır, dayaq nöqtəsi dağılır”. ³⁶¹ Müəllif Dağdağan ağacının məhv olmasını baş verən hadisələrin başlanğıcı olması ilə bərabər, bu torpaqlarda yaşayan millətlər arasındakı inamların qırılmasını da əks etdirir: “O gün kəndi ən müqəddəs yerindən vurdular. Mərimi Dağdağan ağacının iri budaqlarını budayıb yerə tökmüşdü”. ³⁶²

Güllü Məmmədova “Fəhlərin zəfəri” (Xüsusi təyinatlılar) romanında azan səsinə Azərbaycan Ordusunun qələbəsinin simvolu kimi təqdim edir. Azan ibadətə və birliyə dəvətdir. “Bir yerdə azan oxunanda orada müsəlmanların varlığı və həmin bölgənin İslam torpağı olduğu elan edilir deməkdir. Bu xüsusiyyəti ilə azan tarix boyunca fəth və zəfərlərin ayrılmaz bir ünsürü olmuşdur. Yeni fəth edilən bir məmləkət oxunan fəth azanıyla İslam diyarına çevrilmiş, Rəsulullah (səs) hər hansı bir şəhərin müsəlman olub - olmadığını azanla müəyyən etmişdir.” Şuşada azan səsinin səsləndirilməsi “zəfərlərin ayrılmaz bir ünsürü” kimi qələbə hissini bütünlüklə ötürə bilir: “...Gövhər Ağa məscidində qalib əsgər, bu yerlərdə çoxdan unudulmuş azanı oxumağa

³⁶¹ Cabbarlı N. Roman janrının hüduzsuz eksperiment imkanları... ..bu imkanların reallaşan və reallaşa bilməyən nəticələri // <https://edebiyatqazeti.az/news/science/6351-roman-janrinin-hududsuz-eksperiment-imkanlari-bu-imkanlari-reallasan-ve-reallasabilmeyen-neticeleri>;

³⁶² Nuru V. Qaraqaşlı. Bakı, “Mücrü” nəşriyyatı, 2020. 264 səh. s. 55;

başladı. Azanın müqəddəs nəfəsi sanki qədim əcdadların, bu torpaq uğrunda qurban getmiş şəhidlərin ruhunu oyatdı, sonra küləklərə qoşulub uzaqlara, çox uzaqlara getdi. ...İyirmi səkkiz il erməni nəfəsi ilə çirkənlənmiş bu vətən torpağı azan səsi ilə saflaşdı və ondan müşk-ənbər qoxusu gəlirdi...”

Qarabağ mövzusunda qələmə alınmış romanlarda epik növün şifahi ədəbiyyatdakı janrlarından olan atalar sözü və məsəllərə tez-tez müraciət edilməsi diqqətdən yayınmır. Fikirlərini folklor nümunələri ilə ifadə edən müəlliflər qələmə aldıkları roman nümunələrində buna nail olurlar. İstifadə etdikləri atalar sözləri və məsəllər əsərə ağırlıq gətirmir, əksinə əsərin dilinin zənginləşməsinə səbəb olur. Məsələn, Vüsal Nurunun “Qaraqaşlı” əsərində istifadə etdiyi “Üstünə hürən iti vaxtında qorxudub qovmasan, bir gün səni qapar”, “İlanın başını vaxtında əzməliyik”, “İtnən yoldaşlıq elə, çomağını yerə qoyma...”, “Yersiz gəldi, yerli qaçdı?” kimi atalar sözləri və məsəllər əsərin dilinə rəngarənglik qatır.

Romanda atalar sözləri və məsəllər məqamında işlədilir. Vüsal Nuru siyasi amilləri qısaca olaraq atalar sözləri ilə də ifadə edir. Romanda müəllif zəngin həyat təcrübəsi əsasında gəlinən qənaətləri əks etdirən “it indi sahibinə güvənib hürür...” atalar sözündə erməni yaraqlılarının onlara dəstək verən qüvvələrə arxalanmaları faktına toxunur.

Azad Qaradərəli “Cəbrayıl əfsanəsi” romanında atalar sözlərinə müraciət etməklə hadisələrə aydınlıq gətirir. Məsələn, Qaçaq Nəbinin Bozadı qaçırdığı zamanı ev yiyəsinin işlətdiyi “lənət sənə kor şeytan” atalar sözünün məqamında işlətməsi hadisələrin təqdim edilməsinə əlvanlıq qatır.

Güllü Məmmədovanın “Fatehlərin zəfəri” (Xüsusi təyinatlılar) romanında istifadə etdiyi atalar sözləri, məsəllər, frazeoloji ifadələr çoxluğu ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, müəllifin romanında kapitan Əli Kərimovun dediyi “Mən də elə düşünürəm, komutan. Çünki bu xına o xınadan deyil” cümləsində “bu xına o xınadan deyil” frazeoloji ifadədir və mənası vəziyyətin, şəraitin tamamilə kəskinləşdiyini, ağırlaşdığını, əvvəlkinə oxşamadığını

bildirir. Müəllifin romanda işlətdiyi “Milçək kimi qırılırlar, amma yenə də cəhənnəm olub getmirlər” cümləsində “milçək kimi qırılır” atalar sözü kimi diqqəti cəlb edir.

Qarabağ mövzusunun əhatə edən roman nümunələrində nitqin dialoji və monoloji formalarının yer alması, dialoji və monoloji nitqin müəllif ideyalarının təqdimi kimi maraq kəsb edir. Romanlarda dialoji nitq müəyyən situasiyada iki və daha artıq şəxs arasında bir-birini izləyərək növbələşən ünsiyyət forması kimi diqqəti cəlb edir. Müəlliflər dialoji nitqlə hadisənin təfərrüatına varırlar. Dialoqda iştirak edən obrazlar fikirlərinin daha inandırıcı olması üçün geniş izahat verir. Dialoqda tərəflər arasında fikir vəhdəti yaranır. Romanda surətlər arasındakı dialoqların təqdimində siyasi olaylara da qiymət verirlər. Məsələn, Vüsal Nuru-nun “Qaraqaşlı” romanında mayor Qasım Bayramovla Əbülfət arasındakı dialoqda bəzi qaranlıq siyasi olaylara işıq salınır:

“- Sənin əsgərlərin gedib orda döyüşməli idi. Şəhid olmalıdır. Yatmaq nədir? - Bozardı.

- Mən əsgərə ölməy üçün təlim keçmirəm. Gülləməz də yoxdu, görmədiyimiz hədəfə niyə boş-boşuna ataq?”³⁶³ Dialoqda mayor Bayramovun əsgərlərin şəhid olmasının, Əbülfətin isə əsgərlərin ölməsinin deyil, Vətəni qorumalarının tərəfdarı olması əks etdirilir. Bununla yanaşı, doğma Vətənin müdafiəsinə qalxmış vətən oğullarının silahsız olması kiçik ştrixlə açıqlanır. Silahsız olmaları Bayramovla Əbülfətin dialoqlarında təqdim edilir. Mayor Bayramovun “bundan sonra bütün əməliyyatlardan birinci mənim xəbərim olsun” kimi göstərişinə İbadın verdiyi cavabda bunun şahidinə çevrilirik: “Bizə başçı yox ey, güllə lazımdı. Maşın lazımdı. Yaralı uşaqları döyüşlərdən çıxarda bilmirik. Gecə Əmiranların özünümüdafiə dəstəsiylə birlikdə döyüşürdük. Yaralılar yerdə qalır. ...Yuxarı kəndlərdən qızları, gəlinləri əsir aparırlar”.³⁶⁴

Dialoqda bir-birinə zidd olan fikirlərin səsləndirilməsi, hadisələrə münasibətlərin eyni olmaması və s. özünü qabarıq şəkildə

³⁶³ Nuru V. Qaraqaşlı. Bakı, “Mücrü” nəşriyyatı, 2020. 264 səh. s. 64;

³⁶⁴ Nuru V. Qaraqaşlı. Bakı, “Mücrü” nəşriyyatı, 2020. 264 səh. s. 65;

göstərir. Dialoqlardakı ziddiyyətlər, əksikliklər əsərə xələl gətirmir, əksinə əsərin dilinin özünəməxsusluğuna, fərqlənməsinə şərait yaradır.

“İrəvana gedən yollar” romanında müəllif dialoq vasitəsilə əsərdə səsləndirmək istədiyi ideyaları da açıqlayır. Məsələn, atasına döyüş meydanına getməsinə can atmasını səsləndirən Şahinin fikirlərində müəllif bunu təqdim edir: “Əşrəf geri itələdiyi stəkanı təzədən qabağına çəkib soyumuş çayı qurtumladı.

- Bə biz?

- Ata, mən özümü bu çadır şəhərciyində görmürəm. Hamımızın məqsədi torpaqlarımızı azad edib öz yurdlarımıza dönməkdir. Mən fikirdə olanlar çoxdur. Hamımız sözü bir yerə qoymuşuq ki, Vətənimiz azad olmayınca silahımızı yerə qoymayaq”.

Müəllif ata oğul arasındakı dialoqda torpaqlarımızın azad edilməsinə səsləyiş etməsi ilə diqqəti cəlb edir. Vətənimizin azad olunması əsas vəzifə kimi önə çəkilir.

Güllü Məmmədova “Fatehlərin zəfəri” (Xüsusi təyinatlılar) romanında dialoqlar vasitəsilə qəhrəmanların insani keyfiyyətlərini oxucularına təqdim edir. Məsələn, müəllif polkovnik Tehran Mənsimovla ikinci dəstənin komandiri polkovnik- leytenant Anar Əliyev arasındakı qısa dialoqda əsərin qəhrəmanlarının insani keyfiyyətlərini göstərir:

“- Özünü qoru, Anar.

- Allah cümləmizi qorusun, komutan.

- İnşallah, azad Şuşada görüşərik.

- Sırada Kəlbəcər də var.

- Səkinə ana yurd həsrəti çox çəkib. Onlarla bir yerdə.”

Güllü Məmmədova “Fatehlərin zəfəri” (Xüsusi təyinatlılar) romanında dialoqlar vasitəsilə yalnız qəhrəmanlarının insani keyfiyyətlərini deyil, həmçinin Vətən müharibəsinin gizli məqamlarını oxucularına təqdim edir. Məsələn, müəllif polkovnik Tehran Mənsimovla köməkçisi Rəşad Aslanov arasındakı dialoqda hərbi gizlinlərə aydınlıq gətirir:

“- Ermənilər Hadrutu əldən vermək istəmirlər.

- Səbəbi məlumdu. Ona görə ki, Şuşaya iki yol gedir. Bunlardan biri odu ki, Hadrutdan Qırmızı Bazara keçib asanlıqla Şuşaya daxil olmaq olar. İkinci yol isə Laçın dəhlizindəndi. Ermənilər Hadrutu əldə saxlamaqla burdan Şuşaya gedən yolu bağlamaq istəyirlər. Hazırda isə onlar bütün canlı qüvvələrini, döyüş texnikasını həm Qırmızı Bazara, həm də Laçın dəhlizinə toplayırlar.

- Amma niyyətləri gözlərində qalacaq. Nə vaxt yola çıxırıq, komutan?

- Gecəyarısı. Düşmənin diqqətini cəlb etmədən bütün gecəni yol gedəcəyik. Keçdiyimiz yollar heç də asan olmayacaq. Əsgərlərimizin tanımadığı çətin ərazi, alışmadıqları hava şəraiti...”

Güllü Məmmədova “Fatehlərin zəfəri” (Xüsusi təyinatlılar) romanında ermənilərin müharibədə məğlubiyyətə düşər olmalarını onlara necə təsir etməsini dialoqlar vasitəsilə təqdim edir: “Zori Balayan yerindən dikəlib ətrafı gözədən keçirdi, atəş səslərini dinlədi və özünə də yad gələn kallaşmış səslə, ruhdan düşmüş halda dedi:

- Müharibənin bu cür sürətli gedişi mənim ağıma da gəlməzdi. Özü də azərbaycanlıların xeyrinə.

Seyran Ohanyan təəssüf qarışıq acıqla Arkadiyə tərəf əyildi:

- Bizimkilər müharibəyə çox yaxşı hazırlaşmışdılar. Mən Naxçıvanın da işğal olunacağına inanırdım.

Arkadi Ter - Tadevosyan hirsələndi:

- Naxçıvan boş xəyalı. Bunu birdəfəlik ağılınızdan çıxarın.

- Düz deyirsən, Arkadi, - Zori Balayan dərindən nəfəs aldı, - Naxçıvan boş xəyalıdan başqa bir şey deyil. Bizimkilər otuz ildə boş torpaqlarda güclü istehkamlar qurdu. Betondan tikilmiş yeraltı tunellər dəmir kimi möhkəm idi. Milyardlarla pul xərcləndi. Yüzlərlə əsgər təlim keçmək əvəzinə bu tunellərdə, istehkamlarda işlədi. Amma onlar düşmənin qarşısını ala bilmədilər. Onlar bu güclü istehkamları dağıdıb irəli getdilər. Tunellər, sığınacaqlar heç nəyə yaramadı. Bizimkilər o torpaqlara fəlakət...

- Sus, - Zori Balayan əsəblərini cilovlaya bilmədi, - Sən torpaqların minalanmasını deyirsən?

- Minalara çoxlu pullar xərcləndi, Zori. Biz o pullara yetə-rincə silah ala bilərdik.

Arkadi Ter - Tadevosyan yaşarmış gözlərini sildi və hüznü-lü səslə dedi:

- Nikol erməni millətini pis günə qoydu.”

Romanlarda monoloji nitqlər də maraq doğurur. Struktur ba-xımından sadə olan monoloji nitq bir o qədər də düşündürücü-dür. Bir nəfər tərəfindən geniş və ya müxtəsər şəkildə, rabitəli bir tərzdə ifadə edilən fikir əsərdə diqqət mərkəzində olur. Müəl-lif monoloqdan istifadə etməklə, çatdırmaq istədiyi ideyanı qar-şısındakına, daha doğrusu oxucusuna çatdırmaq məqsədi güdür. Məsələn, Vüsal Nuru-nun “Qaraqaşlı” romanındakı monoloqlar əlaqəli, məntiqli şəkildə təqdim edilir. Obrazın monoloqu əsərin məzmununu aydın dərk edilməsinə zəmin yaradır.

Vüsal Nuru romanda monoloqları daha çox obrazın öz-özü-nə düşünməsi şəklində təqdim edir. Yolda rastlaşdığı hadisədən təsirlənmiş İbadın öz-özünə fikirləşməsi onun daxili monoloqu kimi əksini tapır. Müəllif İbadın düşüncələri ilə baş verən olay-lara da aydınlıq gətirir, insanların çarəsiz qalmasına toxunur. İbadın düşündükləri bunu açıq-aydın şəkildə göstərir: “O boyda yolu qaçırt, gəl burada uşaqlar ölsün... bizi kimin qarğışı tutub?”

Arvadı Mayranuş və iki övladı üçün narahatçılıq keçirən Sa-birin monoloqu maraq kəsb edir. Ailəsinin rahatlığı üçün deyil, kənddə terror aktı törətməsindən şübhələndiyi arvadının qardaş-ları Suren və Tatosu öldürəcəyini arvadının görməsini istəmədi-yi üçün Bakıya göndərməsinin bir daha Sabirin monoloqunda şahidinə çevrilirlik: “Mayanın Bakıya göndərməyim lap yaxşı ol-du. Orada onlara kim nə deyəcək? Kim kimi tanıyır? Gərək Ma-ya görməsin qardaşlarını necə gəbərdirəm...”³⁶⁵

Əsərin baş qəhrəmanı İbadın monoloqları oxucunun iç səsi kimi özünü büruzə verməsi ilə diqqətdən yayınmır. İbadın mo-noloqlarını oxucu özünün monoloqu kimi qəbul edir: “Axı nə nə vaxta qədər biqeyrət olmalıyıq? Biz namussuz, şərəfsiz xalq de-

³⁶⁵ Nuru V. Qaraqaşlı. Bakı, “Mücrü” nəşriyyatı, 2020. 264 səh. s. 88;

yilik axı. Niyə bizim qadınlar onların əllərində əsir olsun? İstədikləri kimi oynasınlar. Barışıq-zad olmayacaq. Ola da bilməz. Bunları bu dəfə bağışlamaq olmaz”.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzunu əks etdirən romanlarda nəzm nümunələrindən istifadə edilir. Kamil Əfsəroğlunun “Çadır” romanında nəzm nümunələrindən istifadə maraq kəsb edir. Müəllif Aşıq Qurbanidən verdiyi nəzm nümunəsi romanın məğzini özündə əks etdirir:

Ellər köçdü yaylağına, dayandı,
Sizin dağdan qar almağa gəlmişəm.
Könül quşu dövr eləyir bu bağda.
Zənbur mənəm, bar almağa gəlmişəm.³⁶⁶

Bədii əsərlərdə nəzm nümunələrinin üç formada istifadə edilməsi diqqəti cəlb edir. Birinci, nəzmin müəllifləri roman müəllifləri deyil, müəllifləri bəlli olan şairlər, ikinci isə nəzm müəlliflərinin özləri əsərin müəllifləri olur, üçüncü isə naməlum müəlliflərə aid olur. Bəzən müəllifi naməlum olan nəzm nümunələri müəllifə də aid edilir. Şifahi xalq ədəbiyyatına aid olan bayatılara müraciət də özünü göstərir:

Araza girmə, dərindi,
Suyu yaman sərindi...

Güllü Məmmədovanın “Oğurlanmış Zəngəzur” romanını Sultan bəyin söylədiyi bayatıyla bitirməsi əsərin sonu ilə tam səsləşir. Vətəni tərk edən Sultan bəyin nisgilini ifadə edir:

Mən aşıq dolan gözüm,
Dol gözüm, dolan gözüm,
Gedərsən qayıtmazsan,
Vətəni dolan gözüm.

Romanda müəllif tərəfindən bayatıya müraciət xalq ədəbiyyatının yaddaşlarda yaşadığının təsdiqidir. Müəllif bu amili romanda belə açıqlayır: “Bilirsiniz ki, məclisin axırında həmişə nakam şairimiz Sarı Aşığı da yada salıram. Zəngəzur mahalının

³⁶⁶ Əfsəroğlu K. Çadır. Bakı, “Orxan” NPM, 2020. 336 səh. s. 87;

qəlbində Sarı Aşıqla Yaxşının nakam qalmış məhəbbəti bu dağ-
lar qədər əbədidir:

Mən aşiq o yar mənim,
Qəm bağrım oyar mənim,
Məkkəmdi, Mədinəmdi,
Qıbləmdi o yar mənim”.³⁶⁷

Başqa müəlliflərə aid lirik parçalardan istifadə yazıçı – pub-
lisist İlham Əliyevin “Gecənin rəngi” romanında rast gəlinir.
Əsərin qəhrəmanı Talibin Səməd Vurğuna məxsus şeiri səslən-
dirməsi müəllifin ədəbiyyata olan maraq və qayğısı kimi diqqəti
cəlb edir: “Yadına Səməd Vurğunun “Komsomol” poemasından
bir bənd düşdü:

Yerlərə baxıram baxçalı, bağlı,
Göylərə baxıram, qapısı bağlı,
Kainat ixtiyar sirli-soraqlı,
Əzəldən yaranıb, tamaşa dünya...”

Səyyad Aranın “İrəvana gedən yollar” romanında nəzm nü-
munəsinə müraciət özünü qəhrəmanların savaş meydanında ol-
ması zamanı əks etdirir. Müəllif “hoydu” ilə başlayan nəzm nü-
munəsi ilə döyüşçülərin vuruşmaq əzmkarlığını təsvir edir:
“Rauf puleymotu təzədən qucağına alıb qaçan erməni əsgərləri-
nin dalınca cumdu.

Hoydu, dəlilərim hoydu,
Yeriyn meydan üstünə
Havadakı şahin kimi,
Tökülün al qan üstünə
Koroğlu çəkər başını,
Bəylər eylər tamaşanı,
Mən özüm Aslan paşanı,
Hərəniz bir hayk üstünə.”

Qarabağ müharibəsini əks etdirən roman nümunələrində türk
ədəbiyyatına xas poetik nümunələrə yer ayrılması da maraq kəsb
edir. Məsələn, Azad Qaradərəlinin “Cəbbrayıl əfsanəsi” radioro-

³⁶⁷ Məmmədova G. Oğurlanmış Zəngəzur. Bakı, “Zərdabi Nəşr” MMC, 2021. 448 səh. s. 93-94;

manında Yahya Kemal Beyatlı'nın "Akınçılar" adlı şeirinə tam şəkildə təqdim edilməsi Azərbaycanın ağır vaxtında Türkiyənin arxa olmasını, qardaş köməyini əsirgəmədiyini əks etdirir:

Bin atlı akınlarda çocuklar gibi şendik
Bin atlı o gün dev gibi bir orduyu yendik

Haykırdı, ak tolgalı beylerbeyi "İlerle!"
Bir yaz günü geçtik Tuna'dan kafilələrlə

Müəllif romanda yalnız Yahya Kemalın şeirinə müraciət etmir. Yazıçı həm də Hüseyn Nihal Atsızın "Qəhrəmanlıq" şeirindən də nümunə təqdim edir:

Qəhrəmanlıq nə yalnız bir yüksəliş deməkdir!
Nə də günəşlər kimi parlayıb sönməməkdir.
Bunun üçün ölümə bir atılış gərəkdir,
Atıldıqdan sonra da bir daha dönməməkdir...

Müəllif qələmə aldığı romanda Azərbaycan-Türkiyə dostluğunu yalnız nəzm parçaları ilə deyil, əsərin qəhrəmanlarının dili ilə təqdim edir. Məsələn, Cəbrayılın fikirlərində iki qardaş ölkə arasındakı dostluğun, qardaşlığın əbədi olması vurğulanır: "...asın bayrağımızı hər yerə! Özü də tək bizimkini deyil, qardaş Türkiyə bayrağını da yanından asın ki, iki qardaş yan-yana dursunlar! Əbədi, heç zaman ayrılmaz! ..." Yazıçı Azərbaycan - türk birliyini Həsən Hüseyn adlı mehmetçiyn simasında da təqdim edir: "Türk ordusunun əsgərlərindən biri Rəzdərə kəndində ailə quraraq həmişəlik burada qalır. Həsən Hüseyn adlanan bu mehmetçik Fərzalının dəstəsinə qoşulub onunla çiyn - çiynə erməni - rus birləşmələrinə qarşı döyüşüb".³⁶⁸

Azad Qaradərəlinin romanda "Mən gedirəm Zəngilana" el mahnısını xatırlaması tarixə nəzər salınmasıyla yanaşı, tarixi olayların hələ də xalq yaddaşında yaşamasını əks etdirir:

Mən gedirəm Zəngilana,
Mən aşıqəm bir ceyrana,
Ay ana, ana, günləri sana,

³⁶⁸ Qaradərəli A. Cəbrayıl əfsanəsi (radiatoroman). Bakı. Mücrü Nəşriyyatı, 2021, 176 səh. s. 116;

Gedirəm axı, gedirəm axı...
Atlarımız yəhərlidir,
Ana, oğlun hünərlidir...
Ay ana, ay ana, günləri sana...

Güllü Məmmədova “Fatehlərin zəfəri” (Xüsusi təyinatlılar) romanında şəhid Ülvi Rəhimovun məzarı başında sevgilisi Nəci-bənin dediyi şeirdə nakam getmiş insan ömrü ilə yanaşı nakam sevgini əks etdirir:

İndi Ülvi adlı dərdimiz vardı,
Özün olsan, dərdi bizdən qovardın,
Sənsizlik bürüyüb dörd yanımızı,
De, sənsiz neyləyim, necə yaşayım?
Bu ağır yükü mən necə daşıyım?

Müəllif romanda təqdim etdiyi şeir nümunəsi ilə müharibə-lərin törətdiyi faciələri göz önündə canlandırır.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mü-haribəsini əks etdirən nəsr nümunələri cəmiyyəti düşündürən suallara aydın cavab verir, dövrün ictimai-siyasi mənzərəsini canlandırır.

IV FƏSİL

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən dram əsərlərin, ssenarilərin, filmlərin janr xüsusiyyəti, problematikası və obrazları

IV. I Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən dram əsərlərin, ssenarilərin və filmlərin janr xüsusiyyəti

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən dram əsərlərin, ssenarilərin, filmlərin janr xüsusiyyəti maraqlı doğurur. Birinci Qarabağ müharibəsinə və Vətən müharibəsinə aid məqamları ictimaiyyətə təqdim edən dram əsərləri, ssenarilər, filmlər milli şüura təsirsiz ötürməmişdir. Məsələn, ədəbiyyatın ən konservativ, ən mühafizəkar növü olan dramaturgiya ədəbi həyata təsir edərək, bədii fikrin inkişafına təkan vermişdir. Dramatik növdə bədii nümunə yaratmağın məsul iş olması tədqiqatçılar tərəfindən qeyd edilir. Məmməd Arif dramaturq tərəfindən əsərin məfkurəvi qayəsinin aydınlaşdırılmasının vacibliyini vurğulamışdır: “Dram yazan şəxs əvvəlcə öz əsərinin məfkurəvi qayəsini təyin etməlidir, yəni tamaşaçıya nə demək istədiyini, hansı böyük bir fikri təbliğ etmək istədiyini özünə aydınlaşdırmalıdır; bunsuz heç bir bədii əsər yarana bilmədiyi kimi, dram əsəri də yarana bilməz”.³⁶⁹

M.F. Axundzadə isə dramın tərbiyəvi əhəmiyyət daşımasına toxunmuşdur. “Dram sənətinin məqsədi insanların əxlaqını yax-

³⁶⁹ Arif M. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. I c. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1967, 620 səh. s. 156;

şılaşdırmaq, oxucu və qulaq asanları ibrətləndirməkdir”³⁷⁰ kimi tərbiyəvi, maarifləndirici xüsusiyyətə malik olmasını qeyd edir. Azərbaycan dramaturgiyası yarandığı və inkişaf etdiyi dövrlərdə bu məqamı ana xəttə çevirir: M.F. Axundzadənin komediyaları (“Hacı Qara” və s.), C. Məmmədquluzadənin tragikomediyaları (“Dəli yığıncağı”, “Anamın kitabı”), N. Vəzirovun faciəsi (“Müsibəti-Fəxrəddin”), S. Vurğunun dram əsəri (“Vaqif”) və s.

Birinci Qarabağ müharibəsini və Vətən müharibəsini əks etdirən dram əsərləri, ssenarilər, filmlər tarixi yaddaşda yer tutan hadisələrin gələcək nəsillərə ötürücüsü rolunda iştirak edir.

Müstəqillik dövrü dramaturgiyamıza nəzər yetirdikdə, onun ənənə üzərində təkamül etməsi diqqətdən yayınmır. Bu təkamül zamanı yeniliçilik nəzərdən qaçırılmamalıdır. Müstəqillik dövrü dramaturgiyasının nümayəndələrini ənənə və yenilik baxımından iki qrupa ayırmaq məqsədə uyğundur. Ənənəvi dramaturji xətti Əli Əmirlinin, Fikrət Qocanın, Hüseynbala Mirələmovun, Hidayət Orucovun, Afaq Məsudun, Əjdər Olun, Elçin Hüseynbəylinin, Firuz Mustafanın, Elçin Mehrəliyevin, Aygün Həsənoğlunun, Vəfadarın, İbrahim İbrahimlinin yaradıcılıqlarında, dramaturji xətdə yeniliyi isə Kamal Abdullanın, Elçinin, Əyyub Qiyasın, Qan Turalının yaradıcılıqlarında görmək mümkündür. Bu ədiblərin yaradıcılıqları fonunda müasir dramaturgiyanın təşəkkül prosesini izləmək mümkündür. Ancaq təəssüflə qeyd etməliyik ki, Müstəqillik dövrü dramaturgiyasına aid olan bu ədiblərin bəzilərinin yaradıcılığında Qarabağ müharibəsi ilə bağlı nümunələrə rast gəlinmir. Firuz Mustafa “Dramatik pauzalar: əvvəl və sonra - Azərbaycan dramaturgiyası qurultaylararası dövrdə” adlı yazısında milli dramaturgiyanın inkişaf xüsusiyyətlərinin qənaətbəxş, daha dəqiqi ürəkəçici olmasını vurğulayır: “Hal-hazırda dünya dramaturgiyasında olduğu kimi, bizim milli dramaturgiyamızda da ciddi ədəbi-estetik axtarışlar gedir; forma və məzmun komponentlərinin yeni, orijinal təqdimatı diqqəti cəlb edir. Yaradıcılığın bütün mövcud sahə və sferalarında oldu-

³⁷⁰ Axundov M.F. Mirzə Aganın pyesləri haqqında kritika. Bədii və fəlsəfi əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1987. 364 səh. s. 336;

ğu kimi, dramaturgiyada da varislik prinsipi, əgər belə demək caizdirsə, “ədəbi iyerarxiya” bərqərar olunmaqdadır. Yəni dünən yoxsa, bu gün də yoxdur. Bu gün yoxsa, sabah da olmayacaq. Başqa sözlə, ədəbi zamanlar arasında əbədi bağlar mövcuddur”.³⁷¹

Firuz Mustafa ısrarla yazıda Azərbaycan dramaturgiyasının yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymasını vurğulasa da, aydınlıq gətirə bilmir: “Bəri başdan bunu deyə bilərik ki, bu gün Azərbaycan dramaturgiyası özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu dramaturgiya mahiyyət etibarilə yenidir, lakin artıq deyildiyi kimi, öz kökləri etibarilə ənənələrə bağlıdır.

Dramaturgiyamızla bağlı düşünərkən gəldiyimiz ilkin qənaət budur: biz get-gedə daha təsirli dramaturji semantika və intonasiyaların şahidi olmaqdayıq. Lakin bu “dəyişmədə” hansısa bir qanunauyğunluqdan daha çox, bir nizamsızlıq də nəzərə çarpır.” Daha sonra Firuz Mustafa fikirlərini təkzib edərək, “yeni dram”, “yeni dalğa” kimi proseslərin qabarıq şəkildə təzahür etməməsini iddia edir: “Bizim dramaturgiya təsərrüfatında bir çox yaxın və uzaq ölkələrdə gedən analogi proses, məsələn, “yeni dalğa”, “yeni dram” yaratmaq prosesi qabarıq şəkildə təzahür etmir. Amma bu o demək deyildir ki, dramaturgiyamızda yeniləşmə yoxdur. Məlumdur ki, uzun illər indi “sovet imperiyası” adlandırılan cəmiyyətdə ədəbiyyat, o cümlədən dramaturgiya, daha çox ideologiyanın əlavəsi kimi çıxış etmişdir. İdeologiyanın sifarişi də məlum idi: yazıçı öz əsərini sosializm realizmi əsasında yazmalıdır. Lakin bir həqiqəti də unutmaq olmaz ki, bir çox məhdudiyyətlərə baxmayaraq, hətta bugünün özündə belə ədəbiyyatın çox yüksək əyarlı nümunələri məhz həmin mərhələdə yaradılmışdır. Artıq Sovet cəmiyyəti yoxdur. Sosializm realizmi metodu və metodologiyası da tarixin arxivinə gömülüb. Əvəzində yeni cərəyanlar və həmin cərəyanlara “müqabil” əsərlər yaradılmaqdadır”.³⁷²

³⁷¹ <https://kulis.az/xeber/media/firuz-mustafanin-dramaturgiya-meruzesi-41077>;

³⁷² <https://kulis.az/xeber/media/firuz-mustafanin-dramaturgiya-meruzesi-41077>;

Dramaturji mükəmməlliyi və xarakterlərin dolğunluğu ilə diqqəti cəlb edən Azərbaycan dramaturgiyasının zəngin janrlara malik olması tədqiqatçılar tərəfindən vurğulanmaqdadır. Tədqiqatçılar arasında fikir ayrılığı yaranmaqdadır. Tədqiqatçıların bir qismi Azərbaycan dramaturgiyasının monoton olmasının, bir qismi isə janr baxımından “müxtəlif və çeşidli” olmasını iddia edirlər. Məsələn, B. Əhmədov Azərbaycan ədəbiyyatında dramaturgiyanın janr baxımından “müxtəlif və zəngin çeşidli” olmasına toxunur: “Əgər 30-40 və ya 60-cı illərdə bizim iki-üç dramaturqlarımız var idisə, bu gün Azərbaycan dramaturgiyasının mənzərəsi çox genişdir. Hazırda Azərbaycan dramaturgiyası təkcə klassik janrlar - komediya, dram və ya faciələrdən ibarət deyil. Dramaturgiyanın müxtəlif və zəngin çeşidli janrları yaranmaqdadır. Bunlar teatrın inkişafı ilə bağlı müxtəlif aspektlərdə və şəkildə inkişaf edir. Yəni, bütövlükdə götürdükdə, Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafını qənaətbəxş hesab etmək olar.” B. Əhmədov dramaturgiyamızda meydana çıxan dram janrlarına aydınlıq gətirməyə cəhd edir: “Belə ki, faciə, komediya, pyeslərdən başqa, müasir teatrın tamaşaya qoya biləcəyi ən kiçik janrlarda - monodramlardan tutmuş, faciəyə qədər geniş nümunələr yaranır.”

Akademik N. Paşayeva isə dramaturgiyanı zamanla mütəffiq janr olması amilinə toxunur: “Dramaturgiya həmişə dövrlə, zamanla daha çox müttəfiq olan bir janrdır”.³⁷³

Dramatik növə faciə, komediya və dram aid olması bəlli faktdır. Dramatik növün janrları ictimai - sosial mənzərəni, xarakterik həyat hadisələrini, münaqişələrin dərinliyini bədii realılıqla əks etdirir. Məsələn, faciə faciəli münaqişə üzərində qurulur, sosial ziddiyyətlərin həll olunmazlığını göstərir. Faciə çox vaxt qəhrəmanın ölümü ilə sonlanır. Komediya isə müəyyən sosial mühitin adət-ənənələrini əks etdirən satirik və ya yumoristik xarakterə malikdir. Dram kəskin, faciəvi xarakter daşımayan dramatik toqquşmaların və vəziyyətlərin təsvirini, hərəkətin bö-

³⁷³ Paşayeva N. Yeniləşən ədəbiyyatın yeni insanı (Xalq yazıçısı Elçinin yaradıcılığı əsasında). Bakı: 2004. 211 səh. s. 136;

yük intensivliyini özündə əks etdirir. Hüseyn İsrəfilov dramatik növdə konfliktin olmasını bu janrı təyin edən şərt hesab etmişdir: “Dram janrında güclü konflikt mühüm şərtidir. Konfliktin xarakteri, komik, tragik və ya dramatik həlli bu janrın növünü təyin edir”.³⁷⁴

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzunu əks etdirən dram əsərləri, ssenarilər və filmlərin janr xüsusiyyətinə diqqət yetirdikdə, əsasən dram və faciə janrında təqdim edilməsinin şahidi oluruq. Bu mövzu ilə əlaqəlidir. Birinci Qarabağ müharibəsini əks etdirən bədii və sənədli filmlərdə, dram əsərlərində faciə və dram özünü göstərir. Çağdaş Azərbaycan dramaturgiyasında Qarabağ mövzunu əhatə edən əsərlərdə faciə aktuallığı ilə diqqət cəlb edir. Bu da, xalqın faciəsini əks etdirmək məqsədindən irəli gəlir.

Faciənin kəskin, barışmaz konfliktləri təsvir edən, fəlakətli nəticələri gizlədən və əksər hallarda qəhrəmanın ölümü ilə bitən dramatik əsər olması bəllidir. Faciədə baş qəhrəman insana qarşı iradəsinin, aqlının və hisslərinin gücü ilə məğlubedilməzliyi pozur. Faciənin qəhrəmanı ya öz günahından ümumiyyətlə xəbərsiz ola bilər və ya da uzun müddət fərqləndə olmaya bilər. Faciənin qəhrəmanı iradəli, öz seçiminə uyğun hərəkət edən bir şəxsdir. Faciə qəhrəmanı yenilməz qanunlara qarşı mübarizələr aparır, şəraitə müqavimət göstərir. O, öz hərəkətləri ilə varlığın əbədi suallarını həll etməyə çalışır, onunla ən yüksək idealları təsdiq edərək şüurlu şəkildə ölümə gedir. Faciə qəhrəmanının ölümü ilə başa çatır. Yenilməz qüvvələr və ya qayda-qanunlara qarşı mübarizədə məğlubıyyət katarsisə səbəb olur. Faciədə qəhrəmanın öz məqsədinə doğru can atması təqdirəlayiqdir. Məqsədinə çatmaq üçün istəyi bəzən mühitə qarşı çıxmasına, taleyə müqavimət etməsinə səbəb olur. Faciə mənəvi şüurumuza təsirsiz ötürür. İstər - istəməz qəhrəmanın ölümü ilə başa çatan faciə taleyin özünə qarşı yönəlmiş olur. Faciə qəhrəmanının ölümü faciənin nəticəsi kimi yekunlaşdırılır. Y. Borevin vurğuladığı ki-

³⁷⁴ İsrəfilov H. Ölülər. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1966. 170 səh. s. 70;

mi, “Faciə tarixi və dünya ziddiyyətlərinin dərk edilməsi, bəşəriyyət üçün çıxış yollarının axtarış sahəsidir”.

Dram şifahi və teatral sənətin kəsişməsində yerləşir. Özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Dramatik əsəri oxuyarkən (ya-xud teatra baxanda) bunları yadda saxlamaq lazımdır. Hadisələri və personajları əks etdirən əsər, yəni dram hərəkətə əsaslanır.

Dram personaj və hadisələrin obrazını birbaşa hərəkətdə, özünü ifadədə birləşdirir. Dramda hərəkətin inkişafı ilə insan münasibətləri, hisslər aləmi açıqlanır. Hərəkətin inkişafının əsas hərəkətverici qüvvəsi münaqişədir.

Dram mətni aktlar adlanan hissələrə bölünür. Aktlar da öz növbəsində səhnələrə, eləcə də şəkillərə bölünür. Dramda təsvirə yer verilmədiyindən, personajların nitqi əsas vasitəyə çevrilir. Personajların nitqi dialoqlar, monoloqlar və replikalar şəklində olur. Yəni, dram obrazların dialoqu və monoloqu üzərində qurulub. Burada dialoq və monoloqlar hərəkətin yerini, vaxtını xarakterizə edir. Ən əsası isə qəhrəman obrazlarının yaradılmasında həlledici əhəmiyyətə malik olur. Dramda müəllif müdaxiləsi isə məhdud şəkildədir. Dram əsərinin səhnələşdirilməsi artıq baş verənləri reallıq kimi deyil, konvensiya kimi qəbul edilməsinə səbəb olur. Konvensionallıq dramaturgiyanın əsas prinsiplərindəndir. Dramın süjet vaxtı şərtdir. Təqdim edilən hadisələr müddətindən asılı olmayaraq qısa bir zamana, yəni bir neçə saata yerləşdirilir. Dramatik süjetin cərəyan etdiyi məkan da geniş ərazini əhatə etmir. Personajların davranışının bəzi xüsusiyyətləri şərti xarakter daşıyır. Bir amili vurğulamaq lazımdır ki, tədqiqatçıların bir qismi dram növünün digər növlər arasında mürəkkəb olmasını vurğulayır. Bu mürəkkəbliyin monoloqlar baxımından meydana gəlməsinin vurğulanması isə mübahisə doğurur: “Əgər nəsrdə təhkiyə əsasdırsa, şeirdə nəzm qaydalarına riayət olunursa, dram janrında monoloqlar var. Bu baxımdan, bu, mürəkkəb janrdır.” Dram növünün mürəkkəbliyini monoloqlarla bağlanması absurd yanaşmadır.

Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzusunı əhatə edən dram əsərləri milli şüur və özünüdərkə təsir etməkdədir. Dram əsərlə-

rinin qayəsini milli mənlilik ideyalarının təbliği təşkil edir. Əli Əmirlinin 6 səhnəli “Bircə addım” dram əsərində milli birlik, azərbaycançılıq ideyalarının və Vətənə məhəbbətin təbliği, milli ənənələrin inkişaf etdirilməsi özünü əks etdirir: “Hümbət. Əlbəttə, bilirəm, onun eli-obası, budu, otuz ildi erməni balası ölmüşün təpiyi altında, Kəlbəcərdədi. Muradın da yolu oradı. Mənim oğlum sürüyüb dağdan atacaq o murdarları, elini-obasını, yurdunu-yuvasını geri alacaq, Kəlbəcərin ən uca zirvəsinə taxacaq bayrağımızı”.³⁷⁵

Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzusunun əhatə edən dram əsərlərinin azlığı (dram əsərlərinin azlığı özünü yalnız bu problemə həsr edilmiş dram əsərlərində deyil, həm də bütün dram əsərlərində özünü göstərir) dram əsərlərinin janr baxımından rəngarəng olmasına şərait yarada bilmir. Dramatik növdə yaradılmış bədii nümunələr epik və lirik növdə yaranmış bədii nümunələrdən tamamilə fərqlənir. Tarixi mərhələlərdə lirik və epik növ püxtələşmiş, janr baxımından müxtəlifliklərə yol açmışdı. Dramatik növün tarixi arenadakı rolu lirik və epik növ kimi olmaması real faktdır. Dramaturgiyada ənənəvi dram, komediya və faciə kimi janrların yaranma və inkişaf tarixi özünəməxsus əlamətləri ilə fərqlənir. Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzusunda yaradılmış dramaturgiyanın bu janrları tam əhatə etməməsi özünü göstərir. Elə götürək komediya janrını. Müstəqillik dövründə komediya Azərbaycan dramaturgiyasının hegemon janrına çevrilsə də, Qarabağ mövzusunun əks etdirən əsərlərdə bu hegemonluğu əldə saxlaya bilmir. Əlbəttə, Qarabağ mövzusunun Birinci Qarabağ müharibəsinin acılarını komediya janrına sıxışdırmaq qeyri - mümkün idi. Ancaq 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra zəfər əldə etmiş millətimizin bu mövzuda komediya və faciə janrının sintezindən yaranan tragikomediya və s. janrlarına müraciət edəcəklərinə əminik. Hətta hansı cümlələrə, epizodlara yer veriləcəyi də göz önünə gəlir: “Nə oldu Paşinyan”, “unitaz məsələsi” və s.

³⁷⁵ Əmirli Ə. Bircə addım. “Azərbaycan” jurnalı, № 11, 2021. s. 88;

Lakin dramaturqların Qarabağ mövzusunda komik əsərlər qələmə almaları faktına toxunmaları bu janra diqqəti yönəldir. Yazıçı-dramaturq Əli Əmirlinin 1993-cü ildə qələmə aldığı “Bala bəla sözündəndir” pyesində Qarabağ mövzusunə müraciət edilməsi müəllif tərəfindən vurğulanır. Müəllif özü “Bala bəla sözündəndir” pyesini komik şəkildə qələmə almasına toxunur: “Bu pyesi də (“Bala bəla sözündəndir” - S. Ş.) yazarkən məsələyə komik prizmadan yanaşmışam, vətənin müdafiəsində qorxaqlıq göstərən, qaçan insanları tənqid eləmişdim. Daha doğrusu, onları gülüş hədəfinə məruz qoymuşam. O dövrdə əsər insanlara çox güclü təsir etmişdi. Mən öz tərəfimdən müharibəyə məhz bu cür yanaşmışdım. Amma ondan sonra müharibə mövzusunə demək olar ki, müraciət etməmişəm”.³⁷⁶ Pyes sırf Qarabağ müharibəsini əks etdirmir, Qarabağ müharibəsində iştirak etmək üçün övladlarını gizlətməyə cəhd edən vəzifə sahiblərinin olması açıqlanır. Pyesdə nazir İzzət Nəfislinin simasında övladını əsgərlikdən, müharibəyə getməkdən saxlamaq üçün min cür fırıldığa əl atan vəzifə adamları tənqid edilir.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunə əks etdirən pyeslərin mühüm komponentləri dialoqlar, monoloqlar və replikalardır. Dialoq və monoloqlarda obrazların şəxsi keyfiyyətləri açıqlanır. Replikalarda isə funksional müəllif qeydləri süjetin səhnəsini, personajların daxili və xarici görünüşünü əks etdirir. Pyesin strukturuna personajların mətni – yəni dialoqlar və monoloqlar daxildir. Replikalar isə hərəkət yerinin təyinatını ehtiva edən qeydlər, interyerin xüsusiyyətlərini, personajların görünüşünü, davranışlarını və s. özündə ehtiva edir. Pyesdə əvvəlcədən personajların siyahısı təqdim edilir. Hətta incəliyə də varılır. Personajların yaşı, peşəsi, titulları, qohumluq əlaqələri və s. təsvir edilir.

Əli Əmirli “Pyesin əsas komponentləri - Süjet və onun qurulması (IV dərəcə)”³⁷⁷ başlıqlı yazısında pyesin əsas xüsusiyyət-

³⁷⁶ <https://cenub.az/4295-li-mirli-o-xanmn-yaradcl-dbiyyatmzda-hadisdir-msahib.html>;

³⁷⁷ Pyesin əsas komponentləri - Əli Əmirlinin ustad dərsi Süjet və onun qurulması (IV dərəcə) // <https://525.az/news/183297-pyesin-esas-komponentleri-eli-emirlinin-ustad-dersi>;

lərinə aydınlıq gətirir: “Pyesi təşkil edən bütün komponentlər, onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələr nə qədər əhəmiyyətli olsa da, mənə görə, pyesin ən vacib, ən çətin komponenti onun süjetidir. Bunu başqa cür ifadə etsək, deyə bilərik ki, pyesdə əsas olan strukturdur.” Əli Əmirli pyesdə süjetin strukturunu üç komponentdən ibarət olmasına toxunur. Onların başlanğıc, orta və son olmasını qeyd edir. Əli Əmirli pyesdə süjetin daşdığı funksiyanı izah edir: - “süjet - pyesdə baş verən hadisələr zənciridir, pyesin əsas kateqoriyasıdır. Süjet əsas qəhrəmanın xarakterindəki toqquşma, münaqişə, qarşı-qarşıya dayanma və onun başqa personajlarla münasibətləridir. Süjet obrazın tam açılmasına doğru qət edilən hərəkətdir”.

Əli Əmirli “ədəbiyyatla teatr arasında bir janrdır, növdür”³⁷⁸ kimi dəyərləndirdiyi pyesin süjetinin əsas komponentlərinə də aydınlıq gətirir: “Ekspozisiya pyesin, dediyim kimi, başlanğıcıdır. ...Münaqişə vəziyyətində olan tərəflərin ilk toqquşması da məhz ekspozisiyada baş verir, nəticədə düyün yaranır, yəni ekspozisiya düyünün yaranması ilə bitir.

Düyün isə konfliktli doğuran vəziyyətdir. Düyün konfliktli xətti - hərəkətdən əvvəlki iki hazırlıq mərhələsindən keçir:

1. konfliktli situasiya;
2. kolliziya (qəhrəmanlar anlayırlar ki, gec-tez aralarında münaqişə baş verəcək).

Pyesdə xətti - hərəkətin inkişafı ən böyük və vacib şərtidir. İnkişafın özündə kulminasiyaya hazırlıq gedir, konfliktli gücləndirən hadisələr baş verir, yeni informasiyaların aşkarlanması od üstünə yağ kimi tökülür, mübarizə alovlanır, dartışma son həddə - kulminasiyaya çatır. Kulminasiyadan əvvəl peripetiya deyilən gözlənilməz hadisədən danışmaq istəyirəm.

Peripetiya - gözlənilməz hadisə düyündən kulminasiyaya qədər olan vəziyyəti gərginləşdirən komponentdir. Gözlənilməz hadisə dram əsərinin canıdır, onu baxımlı edən, tamaşaçını heyərləndirən, sarsıdan, hadisələrə kəskin dönüş verə bilən, drama-

³⁷⁸ <https://cenub.az/4295-li-mirli-o-xanmn-yaradcl-dbiyyatmzda-hadisdir-msahib.html>;

turqdan yaradıcı fantaziya tələb edən elementdir. ...kulminasiyadan sonra açılış gəlir.

Açılış yekundur, daha doğrusu, yekunlaşdırıcı inkişafdır, dediyimiz kimi, dərhal kulminasiyadan sonra gəlir.

Final isə pyesdə baş verən hadisələrin nəticəsi, yekunlaşdırıcı komponentidir.”

Pyeslər yalnız səhnədə çıxış üçün deyil, həm də radio tamaşaları və televiziya tamaşaları üçün də yaradılır. Pyesin mühüm komponentləri dialoqlar, monoloqlar və replikalardır. Obrazların hərəkətləri, əməlləri və danışmaları vasitəsilə həyatın təsvirini açan dramatik əsər, yəni oxunması da mümkün olan pyes fərqli olur. Məsələn, Günel Anarqızının “Sərhədsiz səma”³⁷⁹ pyesi radio - pyes növündə təqdim edilir. Pyesdəki hadisələr iki obrazın, yəni 70-80 yaşlarında olan Azərin və 21 yaşlı Şahidin vasitəsilə həyata keçirilir. Hadisələr hər iki obrazın dialoqları fonunda və replikalarla əks etdirilir: “Sükut.

Azər: – Qağa, sən – o tarixlərə düşəcək, bitməyən gecənin səhəri həlak olan həmin o Qəhrəman oldun. Sonralar adına nəğmələr qoşulan, şeirlər həsr olunan qəhrəman. Doğulduğun küçənin adını dəyişib ona sənin adını qoydular, məktəb dərsliklərində sənə ayrıca paraqraflar ayırdılar, adına mükafatlar təsis etdilər, hətta fəzada yeni kəşf edilən ulduza da Şahid adını verdilər...

Şahid (*heyvətlə*):

– Mən neylədim ki?..

Azər: – Qağa, sən Azərbaycanın bayrağını Xankəndində sancan ilk əsgər oldun”.

Günel Anarqızının “Sərhədsiz səma” radio - pyesini nəzərdən keçirdikdə, pyesin semantik hissəsi daha kiçik komponentləri, yəni hadisələri, epizodları, şəkilləri ehtiva edə bilən akt və ya hərəkətləri də göstərir.

³⁷⁹ Anarqızı G. Sərhədsiz səma. “Ulduz” jurnalı, № 11, 2020. s. 41-43;

IV. II Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən dram əsərlərin, ssenarilərin, filmlərin problematikası

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən dram əsərlərin, ssenarilərin, filmlərin problematikasında müharibənin xalq həyatına təsiri açıqlanır. Həmçinin xalqın müharibə dövründəki yaşantılarının kiçik modeli yaradılaraq interaktiv şəkildə cəmiyyətə təqdim edilir. Müharibə mövzusu real həyat hadisələri fonunda bədii material deyil, cəmiyyətin keçdiyi tarixi mərhələnin bədii inikasıdır. Qarabağın azadlığı uğrunda mübarizənin əsas qayəsinə çevrilmiş milli birliyimiz, azərbaycançılıq, itirilmiş torpaqlarımızın azad olunması ideyaları əsas olaraq özünü göstərir.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən dram əsərlərin, ssenarilərin, filmlərin problematikası, əsasən millətin problemlərini iki istiqamətdə əks etdirir: Birinci Qarabağ müharibəsi və Vətən müharibəsi. Bu müharibələri əhatə edən mövzular bir-birilərindən fərqlənmələri təbii proses kimi özünü göstərir. Birinci Qarabağ müharibəsini əks etdirən dram əsərlərində, ssenarilərdə, filmlərdə Vətən həsrəti, torpaq itkisi, qaçqınlıq həyatı, günahsız insanların məhvi, Qarabağ torpaqlarının qaytarılmasına ümid təsvir edilir. Vətən müharibəsi isə Qarabağ torpaqlarının qaytarılmasını, qələbənin əldə edilməsini, zəfər təntənəsini və s. əks etdirir. Hüseynbala Mirələmovun “Xəcalət”, “Vidanın hökmü”, Əli Əmirlinin “Ünvansız qatar”, Mehman Musabəylinin “Yük vaqonu”, Elçin Hüseynbəylinin “Qaçaq qocalar”, “Fatihe”, Vaqif Əlixanlının “Oğlum, qardaşım əcəl”, Vidadi Babanlının “Ana intiqamı” və s. pyesləri Birinci Qarabağ müharibəsini əks etdirən nümunələrdir.

İctimai siyasi hadisələrə aktiv reaksiyası baxımından əsaslı şəkildə fərqlənən Qarabağ mövzusu yalnız bədii ədəbiyyatın mövzusu olmadı. O, həmçinin kinomatoqrafiyanı da düşündürən

və marağ dairəsini əhatə edən mövzuya çevrildi. “Fəryad” (1993), “Haray” (1993), “Laçın dəhlizi” (1993), “Ağ atlı oğlan” (1995), “Vətən mənə oğul desə” (1996), “Canavar balası” (1997), “Hər şey yaxşılığa doğru” (1997), “Sarı gəlin” (1998), “Qırmızı qar” (1998), “Cavanşir” (2002), “Arxada qalmış gələcək” (2004), “Girov” (2005), “Yalan” (2005), “Biz qayıdacağıq” (2007), “Bir addım” (2009), “Yaddaş” (2010), “Dolu” (2012), “Xoca” (2012), “Nabat” (2014), “Yarımçıq xatirələr” (2015), “Onun atası” (2015), “Qara Bağ” (2015), “Xüsusi təyinatlı İbad” (2016), “Son nəfəsədək” (2018), “Dönüş” (2018) və s. filmlər Birinci Qarabağ müharibəsinin tarixi məqamlarını əks etdirən film nümunələri kimi marağ kəsb edirlər.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında dram əsərlərinin az olması vurğulanmaqdadır. Məsələn, Vaqif Yusifli bu əmilə münasibəti belə əks etdirir: “bugünkü həyatı, gerçəkliyi, müstəqillik illərinin hadisələrini lazımınca əks etdirən, yəni, dövrün qəhrəmanını səhnədə təcəssüm etdirə bilən əsərlərimiz çox azdır.” Azlığa rəğmən, Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ müharibəsi ilə bağlı məqamların dram növündə əksini tapması sevindiricidir. Qarabağ müharibəsinin döyüş səhnələrini deyil, daha çox Qarabağ müharibəsinin ağır nəticələrini, xüsusilə də, didərgin düşmüş insanların qaçqınlıq həyatı işıqlandırılır. Əli Əmirlinin “Ünvansız qatar” adlı pyesi qatarla Bakıya gedən Qarabağ qaçqınlarının problemlərini əks etdirməsi baxımından marağ kəsb edir. Qatar pyesinin əsas obrazına çevrilməklə, Qarabağ problemi ilə üzləşmiş insanlara dərd yoldaşı olur. Qatardakı Qarabağ qaçqınlarının bir qismi çatdığı hansısa ünvanda düşür, kimisi isə ölür və s. Qatar isə öz işindədir. Dayanmadan getməsinə rəğmən, müəllif tərəfindən çıxılmazlıq simvolu kimi təqdim edilir. Qatar zaman axarı kimi dayanmadan hərəkətdədir. Hərəkətdə olmasına baxmayaraq, həyatın sınaqları ilə üzləşmiş müxtəlif yaşa, cinsə mənsub sənişinlərini onlara bəlli olmayan ünvanlara aparır. İnsanları Bakı şəhərinə, naməlum ünvanlara aparan qatarın çıxdığı ünvan isə bəllidir: Qarabağ.

Ə. Əmirli “Ünvansız qatar” pyesində qaçqınlığı ümumbəşəri müstəviyə çıxarır. Müəllif yəhudi Manya və qızları Klara, Lyuba surətlərinin vasitəsilə göstərir. Müəllif qaçqınlığın yeni bir şey olmadığını, neçə min ildən bəri davam edən qaçqınlığın rəmzinə çevrilən yəhudilərin qaçqınlıq talelərinə işıq salır. Qarabağ köç-künlərinin Bakıya doğru qeyri-müəyyənliyə uzanan yolu pyesin əsas məğzini təşkil edir.

Əli Əmirli “Bircə addım” dram əsərində kökə bağlılığı əks etdirir. Hümbətin atasının şəhid olması, erməni əlinə keçməmək üçün özünü qayadan atan Güleyşənin oğlu olması təqdim edilir: “Gülüstan. Dalı belə odu ki, mən şəhid Fəddahın belindən gəlmişəm, özünü qayadan atan Güleyşənin südünü əmmişəm.

Hümbət. Nədi, az, bəlkə mən Fəddahın yox, başqasının oğluyam? Ya anam Güleyşə qayadan atmayıb özünü?”³⁸⁰

Hüseynbala Mirələmovun yazdığı iki hissəli “Xəcalət” pyesi “Xəcalət” povestinin motivləri əsasında qələmə alınmış, “Yaddaş ağrısı” adı ilə (2004) Gənc Tamaşaçılar Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur. Altı obrazın iştirak etdiyi pyes Qarabağ mövzusunda əsərlər içərisində yeni məzmun əks etdirir. Qarabağ hadisələri zəminində həqiqətin bir üzlü yox, iki üzlü olmasını qabardan müəllif gələcəyə ümidini təsvir edir. Qarabağ müharibəsindən sonrakı hadisələri qələmə almış müəllif Qarabağ probleminin qalibiyyətlə sonlamasına ümidini qabardır. Hüseynbala Mirələmovun “Qarabağnamə” silsiləsinə daxil olan pyesdəki hadisələr Bakıda, qaçqınların yaşadıkları yataqxanalardan birində baş verir. Müəllif insanların sosial vəziyyətlərini onların qaçqın düşmələrinin səbəbi kimi açıqlayır. Qaçqınlıq həyatından utanan Gülyazın anası Fərqanəyə ünvanladığı “Bura adam gələr, ana?” sualında acı reallıq təqdim edilir. Pyesdə kasıbçılıq ucbatından övladını müalicə etmək üçün, Qarabağ döyüşləri zamanı var-dövlət əldə etmiş Muradın yardımını qəbul etməyə məcbur olan, Bakıda inşası yarımçıq qalmış xəstəxana binasında yaşayan Vətənin keçirdiyi hisslər də diqqəti cəlb edir. Hadisələrin təsviri bir

³⁸⁰ Əmirli Ə. Bircə addım. Dram. “Azərbaycan” jurnalı. № 11, 2021. s. 89;

daha göstərir ki, dramaturgiyada "...uydurulmuş əyləncəli konfliktlər, süni münaqişələr yox, əsil həyatı konfliktlər, fəryad edən ziddiyyətlər"³⁸¹ özünü əks etdirir. "Konfliktin fəlsəfi məzmunu əsil sənətkarın bütün əsərləri üçün xarakterikdir – belə sənətkarların boz, saya əsəri olmur. Konfliktin ictimai məzmununda izlənen əsas trayektoriya - onun yeni mahiyyət kəsb etməsidir. Belə ki, yeni zaman, yeni konfliktlərlə müşayiət olunur".³⁸²

Hüseynbala Mirələmovun "Xəcalət" pyesinin problematika-sında torpağa, yurda bağlılıq təbliğ edilir. Məsələn, Vətənə atası Ötərxanın qeybdən dediyi sözlər bunu əks etdirir: "Torpaq insandan etibarlıdır. İnsan əlacsız qalanda yerindən, yurdundan çıxır, amma milyon ildir ki, dağ-daş öz yerində-yurdundadır. Sən arxayın ol ki, torpaqda əmanətə xəyanət yoxdur." Akademik İsa Həbibbəylinin vurğuladığı kimi Hüseynbala Mirələmov "hansı mövzuda yazırsa-yazsın, cəmiyyət miqyasında düşünən, həyat materialını cəlbədicə ədəbiyyat mətninə çevirməyi bacaran, son nəticədə vətəndaş - publisist sözünü ən müxtəlif tərzdə deməyi ilə fərdiləşdirən sistemli bir yazıçıdır".³⁸³

Hüseynbala Mirələmovun iki hissəli "Vicdanın hökmü" pyesində də diqqəti cəlb edən amil Qarabağ döyüşü zamanı ermənilərə əsir düşmüş qızın azərbaycanlı Rəhim tərəfindən xilas edilməsi simvolik mənə daşıyır. Ermənilərin əsir aldıkları kişinin gözünü çıxarmalarına baxmayaraq, azərbaycanlı qızının ismətinin qorunması gələcəyə ümidi əks etdirir. Qarabağ döyüşlərinin qalibiyyətlə bitəcəyinə əminlik yaradır ki, biz bunu 2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsində bir daha şahidi olduq. Erməni silahlıların komandiri olan Aşotun Rəhim tərəfindən qətlə yetirilməsi bunu əks etdirir. Pisliklər məhv olur.

Ramiz Novruzovun "Hələ sevirəm deməmişəm" pyesində torpaqlarımızın azadlığı problemi diqqəti cəlb edir. Pyesdə xəyanət və sədaqət kimi dilema özünü göstərir. Erməni işğalı döv-

³⁸¹ Cəfər M. Dahi sənətkar. "Kommunist" qəzeti, 7 aprel 1973;

³⁸² Eyvazov S. Xalq yazıçısı Elçinin dramaturgiyası. Bakı, 2008. 110 səh. s. 84;

³⁸³ Həbibbəyli İ. Ön söz, yaxud mənəvi-ictimai mühitin bədii dərkisi // N. Cəfərovun "Hüseynbala Mirələmovun yaradıcılığı və ya ədəbi tərcümeyi-halı. AzAtaM, Bakı -2014. s. 3;

ründə Qarabağda unudulub qalmış ruhi xəstəxanada xəstələrə tibb bacısı Sonanın sahib çıxması həm də milli mədəniyyətimizin məhv olmamasını əks etdirir. Mühəribə insanları, ümumiyyətlə, cəmiyyəti dəyişikliyə məruz qoymasına rəğmən, Sona kimi insanların simasında tam məhv olmadığını göstərir. Yaralı əsgərin baş həkimin qayıtmayacağını vurğulaması həkimin satqınlığını, xəyanətini əks etdirir. Satqınlıq isə baş həkimin anasının erməni olmasından qaynaqlanması da pyesdə özünü göstərir.

Yusif Kərimovun “Didərginlər” pyesinin birinci hissəsində Qarabağın işğalı zamanı insanların başına gətirilmiş faciə əksini tapır. Doğma yurd-yuvalarından zorən qaçqın salınmış insanların erməni yaraqlılarının əlinə düşməməsi üçün keçirdikləri iztibraklar təqdim edilir. Pyesdə ermənilərə əsir düşməmək üçün Sülihiyyənin bir ana kimi ağlayan övladına qıyması, boğmaq məcburiyyətində qalması yalnız bir ananın deyil, cəmiyyətin faciəsi kimi təqdim edilir. Ermənilərin əlinə keçməməsi üçün Gülyanağın doğma qardaşı Cəlil tərəfindən güllələnməsi azərbaycanlıların öz mədəni dəyərlərini həmişə yüksək tutmalarına işarədir.

Pyesdə ermənilərin dili ilə Azərbaycan əsgərlərinin mərd olmaları da vurğulanır. Erməni polkovniki Manvelyan Azərbaycan əsgərlərinin cəsurcasına vuruşmalarını boynuna alır: “Azərbaycan əsgərləri doğrudan da canavar kimi vuruşurlar...”

Pyesin ikinci hissəsində hadisələrin qaçqın düşərgəsində cərəyan etməsi, əsirlikdə yaddaşını itirmiş Tapdığın səkkiz ildən sonra ailəsinə qovuşması, Cəlilin üsyankarcasına danışması və s. əksini tapır. Cəlilin etiraz dolu fikirlərinin pyesdə əks etdirilməsi cəmiyyətdə baş verən hadisələrə işıq salır: “Düz on ilə yaxındır ki, “milyon qaçqınımız var” deyib, beynəlxalq təşkilatlardan sədəqə umuruq. ...gələn yardımlar burada necə bölüşdürürlər, siz məndən yaxşı bilirsiniz... Azərbaycana gələn yardımdan qaçqınlardan çox dövlət məmurları faydalanırlar”.

Ağarəhim Rəhimovun “Canavar balası”, “Xəyanət”, “Qırmızı qar”, “Haray”, “Əsgər anası” pyesləri Qarabağ müharibəsinin həqiqətlərini əks etdirmələri ilə diqqəti cəlb edirlər. Ağarəhim Rəhimov qələmə aldığı pyeslərin problematikasında “xəyanət”in

cəmiyyətdə yer tuta bilməsini açıqlayır. Müəllif “xəyanət”i Vətənə, millətə, doğma torpaqlara, ailəyə qarşı törədildikdə onun ağır fəsadlarını açıqlayır. Müəllif “Əsgər anası” pyesinin problematikasında faciələrin səbəbi kimi xəyanətlərin, ictimai ziddiyyətlərin olması faktına toxunur. Qarabağ müharibəsini əks etdirən dram əsərlərinin əksər qisminə olduğu kimi, bu pyesdə də döyüş səhnələri ilə rastlaşırıq. Müharibənin ağrı-acısını yaşayan insanların keçirdiyi hisslər, savaşın onlara yetirdiyi mənəvi zərbə açıqlanır. Pyesdə Maral ananın böyük oğlunun itkin düşməsi, kiçik oğlunun şəhid olması, ortancıl oğlun və ananın ölümü müharibənin törətdiyi fəsadlar kimi göz önündə canlanır.

Ağarəhim Rəhimovun “Qırmızı qar” pyesində müharibənin ağrı - acılarına baxmayaraq, milli əxlaqi dəyərlərin qorunması amili qabardılır. Yazıçının ədəbi priyom kimi istifadə etdiyi “Gəlinqaya əfsanəsi” də müəllif fikirlərini aydın şəkildə çatdırılmasına xidmət edir.

Firuz Mustafanın “Dəhliz”, Aygün Həsənoğlunun iki hissəli “Mağara” pyeslərində Birinci Qarabağ müharibəsinin millətə yetirmiş olduğu mənəvi zərbə və itkilər təqdim edilir.

Aygün Həsənoğlunun “Mağara” pyesi torpaqlarımızın azadlığı problemini əks etdirir. Müəllif pyesdə insanın ölümdən qorxmamasını, canını qurban verməsini göstərir. Müharibə meydanında özünü tankın qarşısına atan Elyarın həyatını qurban verməsinin şahidi oluruq. Pyesdə erməni xislətini açıqlayan məqamların təqdimini görürük. Komandir Oğuzun arvad-uşağının ermənilər tərəfindən yandırılması erməni yaraqlılarının əməlləri kimi təqdim edilir. A. Dadaşovun pyesdə torpaqlarımızın azadlığının təzahür etməsi amilini gənclərin mağarada qalmaları, Bozqurd əfsanəsinin nəql edilməsi məqamı ilə əlaqələndirməsi özünü doğrultmur. A. Dadaşov bu amili belə vurğulamışdır: “Finalda dolayı da olsa Bozqurdun köməyi ilə cavanların mağaradan işıqlı dünyaya çıxmaları xeyirin şər üzərində qələbəsi şəklində təzahür etsə də, döyüşçü kimi mağaraya düşənlərin sadəcə xilas olmalarına sevinən personajlara çevrilmələri əsərin əsas ideyası

olan torpaqlarımızın azadlığının unudulması kimi təzahür etməklə təəssüf ki, pyesin simvolçuluğa yuvarlandırır”.³⁸⁴

Qarabağ müharibəsini əks etdirən dram əsərləri dram yaradıcılığında tarixi yaddaşı dövrün konfliktləri fonunda ideya-bədii həllini əks etdirir. Onu vurğulamaq lazımdır ki, Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunı əks etdirən dramaturji yaradıcılıq prosesində ən çətin məsələ konflikti tapmaq və bu konflikt əsasında pyesi qurmaqdır.³⁸⁵

Əlbəttə, Birinci Qarabağ müharibəsini əhatə edən dram əsərlərində millətin tarixi yaddaşına yazılmış Qarabağ problemi, ərazilərin işğal edilməsi, ərazi bütövlüyünün bərpası, ermənilərin ərazi iddialarının hərbi müdaxiləsini əks etdirir. Vətən müharibəsinə aid dram əsərlərində isə zəfər, qalibiyyət başlıca mövzulardan birinə çevrilir. Məsələn, Həsən Fətullayev-Elsevərin “Xankəndinin qartalı” pyesində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunması və qələbə uğrunda aparılan mübarizə ilə yanaşı, Vətən yanğısının ağrı-acıları əksini tapır. Müasir dram əsərlərində zaman - məkan dəyişməzliyi, baş verən hadisənin müddətinin bir günü aşmaması, iştirakçıların sayının dəyişilməz qalması kimi ənənəvi qayda və sərhədlərin pozulması özünü göstərməkdədir. Dramatik düşüncədə xaosun müəyyən nizama tabe edilməsi, həmçinin inkarı özünü büruzə verir.

Vətən müharibəsindən sonra bu sahədə yaranmış boşluqların doldurulması sahəsində addımlar atılmaqdadır. Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçıları Teatrı Qarabağ – Vətən müharibəsi mövzusunda “2783...” adlı pyes müsabiqəsini elan etməsi bu sahədə görülmək işlərin göstəricisidir. Müsabiqənin şərtlərində pyeslərin qarşıya qoyduğu məqsədə aydınlıq gətirilir: “Pyeslərin mövzusu 44 günlük Qarabağ müharibəsi günlərinin ab-havasını, bu zaman kəsiyində baş verənlərin ümumilikdə ölkənin ictimai həyatına təsirini, insan talelərində əksini ifadə etməlidir. Təqdim olunan əsərlərdə birbaşa müharibə və döyüş səhnələrinin olması

³⁸⁴ Dadaşov A. Müasir Azərbaycan dramaturgiyası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012. 304 səh. s. 119
// web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=276297&pno=59;

³⁸⁵ Погодин Н.Ф. С чего начинается пьеса. Изд. Советская Россия, 1969. с. 5;

şərt deyil. Mühəribənin tək-tək qəhrəmanların dünyasına təsiri, sevgi və həsrət, ayrılıq və şəhid taleləri ön plana çəkilə bilər. Qazilərin mühəribə xatirələri, zəfərdən sonrakı taleyi, həyatı, iş-ğaldan azad edilmiş bölgələrdə həyatın dirçəlişi də əsas mövzu ola bilər”.³⁸⁶ Müsəbiqədə qalib seçiləcək pyesin 2021-22-ci il teatr mövsümündə quruluş verilməsi haqqında məlumatın yer alması da bu sahədə görülməli işləri əks etdirir.

Mədəniyyət Nazirliyi və Teatro.az sənət portalının təşkilatçılığı ilə keçirilən “4.4 Qısa Tamaşalar Festivalı” (QTF) Gəncə Dövlət Dram Teatrının “Şuşa, sən azadsan” (müəllifi Həsən Cəfərov, rejissoru Elşad Əhmədov), “Bir Səhnə” özəl teatrının “Biz böyüdük” (müəllifi Xəqani Əliyev, rejissoru Şəhriyar Camalbəyli), Şamaxı Mədəniyyət Mərkəzinin “Savaş” (müəllifi və rejissoru Əbdül Məcidili), Şəki Dövlət Dram Teatrının “Xain” (müəllifi və rejissoru Orxan Həmidli), Lənkəran Dövlət Dram Teatrının “Sonuncu görüş” (müəllifi və rejissoru Tərlan Abdullayev), Qusar Dövlət Ləzgi Dram Teatrının “Xarı Bülbül” (müəllifi Ramiz Duyğun, rejissoru Faiq Qardaşov) və s. tamaşalarını nümayiş etdirmələri bu sahədə görülməli təqdirəlayiq işləri əks etdirir.

Son dövrdə dramaturgiya sahəsində görülməli işlər bizləri əmin edir ki, 44 günlük Vətən müharibəsinin zəfər yolu və qələbəsinin yüksək bədii həllini tapmağa yardım edən dramaturji materialları dram və pyeslərin əsas məgzini təşkil edəcək.

1993-cü ildə ictimaiyyətə təqdim edilmiş “Fəryad” filmi Birinci Qarabağ müharibəsinin qızğın dövründə qələmə alınmış, müharibənin ağrı - acısını göstərməklə yanaşı, Azərbaycan xalqının mənən məhv olmadığını da qabardır. Azərbaycan xalqının keçirdiyi sarsıntılara baxmayaraq, insanlıqlarını qoruya bilmələri ilə yanaşı, Qarabağ müharibəsinin xalqımıza gətirdiyi sarsıntılar da əksini tapır. Film real həyat hadisələrini əks etdirir.

2012-ci ildə çəkilmiş “Xoca” filminin ssenarisi də real, baş vermiş Xocalı faciəsini əks etdirməsi baxımından diqqəti cəlb

³⁸⁶ [https://manera.az/index.php?newsid=13242;](https://manera.az/index.php?newsid=13242)

edir. Həmin il lentə çəkilmiş, 2013-cü ildə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin teatr, musiqi, təsviri sənət və kino sahəsində təsis etdiyi “Zirvə” mükafatına layiq görülmüş “Dolu” filmi Aqil Abbasın eyniadlı romanının ssenarisi əsasında qələmə alınıb. Aqil Abbasın “Dolu” romanında olduğu kimi filmdə də Qarabağ müharibəsinin faciəsi, yurd-yuvalarını tərk edənlərin, torpaq uğrunda canlarını qurban vermiş kəslərin taleləri əksini tapır.

“Yaddaş” (2010) filmində Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı torpaqları üçün mübarizə aparılması əksini tapır. Filmə Əfqanıstan müharibəsində döyüşmüş dörd dostun, Əlinin, Həsənin, Hüseyinin və Azərin Qarabağ müharibəsində kəndlərinin azadlığı üçün mübarizə aparmaları filmə təqdim edilsə də, maraqlı məqam dostların uzun illərdən sonra, daha dəqiqi, 19 ildən sonra qeyri-adi şəraitdə görüşmələrinin təqdim edilməsidir. Film keçmişdən gələcəyə körpü rolunu oynayan Yaddaş məfhumu əsasında milli kimliyin itməyəcəyini əks etdirir.

“Son nəfəsədək” (2018) filmi Qarabağ həqiqətlərini açmaqla bədii film kimi maraq doğurur. Filmə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı təcavüzünün başlandığı məqamından Xocalı faciəsinə kimi dövrü əhatə etməsi, baş verən faciələri əks etdirməsi ağır faktlar olsa da, xalqımızın üzləşdiyi və yaşadığı acı reallıqdır. Tarixin acı səhifələrini əks etdirən filmə həmçinin Qarabağ müharibəsində vuruşmuş insanların qəhrəmanlıqları da lentə alınmışdır. Film real hadisələr əsasında lentə alınıb. Filmə Birinci Qarabağ müharibəsində son nəfəsinədək ermənilərə qarşı döyüşərək torpaqlarımızı qoruyan Yavər İsgəndərov kimi döyüşçülərin döyüş yolu təqdim edilir.

Novruz Nəcəfoğlunun “Yollar uzanan gün” və “Ağ qayadan atılan güllə” əsərləri əsasında ekranlaşdırılmış “Yollar uzanan gün” filmində torpaqları əsarət altında olan xalqın doğma yurdlara qayıtmaq istəyi qabardılır. Rəhman kişinin düşmənlə tapdağı altında qalmış evinin açarlarını qoruyub saxlaması insanların Vətənə qayıdacaqlarına olan inamlarının əksidir. Bədi nəsir nümunələrində olduğu kimi, qələbəyə ümid Birinci Qarabağ müharibəsini əks etdirən film ssenarilərinin də qayəsini təşkil edir.

Birinci Qarabağ müharibəsini əks etdirən “Sarı gəlin” (1998) filmi azərbaycanlı ilə erməninin faciəli taleyini, könüllü döyüşə yollanmış Qədirin seçim qarşısında qalmasını, erməni əsiri Artavazı öldürə bilməməsini və s. əks etdirir. Filmdə Qədir ürəyi yumşaq, hərbi hissənin komandiri, həyatdan ümidini üzmüş Rasim isə sərtidir. Rasimin sərtləşməsi onun müharibədə ailəsini itirməsi ilə əlaqəlidir. Bu sərtləşmə onu qəddarlaşdırmışdır. Film müharibənin insan həyatlarına təsirini göstərir.

Nüşabə Məmmədovanın Xocalı faciəsinə həsr olunmuş “Haray” pyesinin motivləri əsasında lentə alınmış “Haray” psixoloji filmi (1993) maraq kəsb edir. “Haray” filmində müharibənin insan talelərinə vurduğu zərbə əksini tapır. 10 yaşlı qardaşa 14 yaşlı bacının düşmən əhatəsindən çıxmaq üçün olmazın əzablara düşər olmaları, müharibənin faciələri ilə üzləşmələri əks etdirilir. Filmdə erməni yaraqlılarının azərbaycanlı əsirlərinə verdikləri əzabların şahidi olan qardaş bacının nicat yollarını özlərini dağdan atmaqda görmələri filmdə təqdim edilir.

“Müharibə uşaqları” (2015), “Biz qayıdacağıq” (2015) sənədli filmləri erməni yaraqlılarının 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri Xocalı soyqırımına həsr olunub.

“Müharibə uşaqları” sənədli filmi Xocalı faciəsi zamanı kiçik yaşlarında olan və yaxınlarını itirən yeddi şəxsin taleyini əks etdirir. Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Hikmət Nəzərliyə həsr olunmuş “Biz qayıdacağıq” sənədli filmi isə qəhrəmanın həyat yolunu və döyüşlər zamanı göstərdiyi igidlikləri təqdim edir.

Birinci Qarabağ müharibəsini əks etdirən sənədli və bədii filmlərdə insanların doğma el-obaya qayıtmaq arzusu, arzulardan daha çox inamı əksini tapır. “Biz qayıdacağıq” (2007) adlı bədii filmində də Xocalı faciəsi, bu faciədə həlak olmuş insanlar obraz səviyyəsinə yüksəldilir. Filmin qəhrəmanı 13 yaşlı Zakirin atası Qarabağ uğrunda gedən döyüşlərdə şəhid olmuşdur. Zakir ailəsini dolandırmaq üçün atasını əvəz etmək məcburiyyətində qalır. Mərhumıyyətlərə baxmayaraq, Zakirin qəlbində Vətənə olan bağlılıq, sevgi səngimir. Vətəninə qorumaq və erməni işğalçıla-

rından azad etmək üçün hərbiçi olmağı qərarlaşdırır. “Biz qayıdacağıq” bədii filminin əsas süjet xəttini vətənpərvərlik mövzusu təşkil edir: “Əgər sən öz torpağını sevsən, o torpaq çiçəklənəcək, daha da gözəl olacaq. Əgər sən öz Vətəninini çox istəsən, heç bir düşmən sənə bata bilməz. Gec-tez düşməni öz torpağından qovub çıxaracaqsan!”

“Ümid” (1995) filmində Birinci Qarabağ müharibəsində gədən döyüşlərdə Vətəninini erməni işğalçılarından müdafiə edən Vətən övladlarının şikəst olması, həlak olması, itkin düşməsi, insan talelərinin şikəst edilməsi və s. təqdim edilir. Film Rövşən Almuradlı və Elman Şeydayevin “Doğma” povestinin motivləri əsasında lentə alınıb. Filmdə diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də adı bəlli olmayan, yandığına görə başdan ayağa tənziyə бүрүнmüş naməlum bir əsgərin qəhrəmanlıq rəmzinə çevrilməsidir. Bu məqam filmin əsas süjet xəttini təşkil edir.

Birinci Qarabağ müharibəsində erməni yaraqlılarına əsir düşmüş azərbaycanlıların başına gətirilən müsibətləri əks etdirən filmlərdən biri də “Qırmızı qar” (1998) filmidir. “Qırmızı qar” filmi yazıçı Ağarəhim Rəhimovun “Gəlinqayada qoşa məzar” povesti əsasında lentə alınıb.

“Laçın dəhlizi” (1993) filmi isə Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı Laçın dəhlizi uğrunda və onun qorunması üçün aparılan mübarizə xalqın tarixi yaddaşı kimi təqdim edilir. Filmdə strateji əhəmiyyətə malik olan Laçın dəhlizinin ermənilər tərəfindən xəyanətkarlıqla zəbt olunması da əksini tapır.

Birinci Qarabağ müharibəsini əks etdirən “Ağ atlı oğlan” (1995) bədii filmində “...Qarabağın azadlığı uğrunda erməni qəsbkarlarına qarşı aparılan müharibədə yaşlılarla bərabər məktəbli oğlanın da qəhrəmanlıqla vuruşmasından söhbət gedir. Film tamaşaçıları fədakarlığa, vətənpərvər olmağa çağırır”.³⁸⁷

Mehdi Mükərrəmoğlu Ənvər Əblucu vətənpərvərliyi filmin əsas motivinə çevirə bilməməsində günahlandırır: “...bizim nağıl gözləyən vaxtımız artıq tükənib. Rejissor Ənvər Əbluc filmdə

³⁸⁷ Kazımlıadə A. Kino və zaman. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2016, 784 səh. s. 592;

vətənpərvərlik motivlərini nə qədər qabartmağa çalışsa da, bunu filmin əsas motivinə çevirə bilməyib.”³⁸⁸ M. Mükərrəmoğlunun düşüncələrində yarıldığını Ordumuzun Vətən müharibəsində əldə etdiyi zəfər təsdiq edir. Aydın Kazımzadənin vurğuladığı kimi “bu fikirlə razılaşmamaq da olar. Çünki Azərbaycan Ordusunda xidmət edən igid cavanlar elə ağ atlı oğlanlardır. Onlar, sadəcə olaraq, Baş komandanın əmrini gözləyirlər...”³⁸⁹

Nənin danışıdığı nağılları tez-tez xatırlayan 12-13 yaşlı Muradın günlərin birində Qarabağ uğrunda döyüşlərdə öz ağ tankında meydanda görünməsi, yeniyetmənin nağıllar aləmindən ayrılıb real həyatda ağ atlı oğlana çevrilməsi xalqın azadlıq rəmzi kimi dəyərləndirilməlidir.

Birinci Qarabağ müharibəsi dövründə lentə alınmış “Sarı gəlin” (1998) filmində də insan faktoru önə çıxarılır. Mehdi Mükərrəmoğlu “Sarı gəlin” filminin mübahisəli məqamlara işıq salmasını vurğulayır: “...kəskin süjetli “Sarı gəlin” filmi Qarabağ müharibəsi mövzusunda olsa da, müəlliflər onun əhatəsini genişləndirmiş, bir sıra mübahisəli məqamlara işıq salmışlar”.³⁹⁰ Anapada (Rusiya) beynəlxalq Kinoşok kinofestivalında ən yaxşı kinossenariyə görə əsas mükafata, Çexiyada Karlovı Varı kinofestivalında Azadlıq mükafatına layiq görülən “Sarı gəlin” filmində müharibənin gərəksizliyini dərk edən insanlar, xalq məhənnəsi “Sarı gəlin” sülhün simvolu kimi təqdim edilir. Filmdə yaddaqalan obraza çevrilmiş Qədirin milliyyətinə asılı olmayaraq heç kimsəni öldürməyə qadir olmadığı göstərilir. Amma Qadir könüllü olaraq orduya getmişdi. Vətənin xilas olması üçün könüllü olmuşdur. Xidmət etdiyi hərbi hissəyə gətirilmiş erməni əsiri Artavazı hərbi hissənin komandiri, müharibədə ailəsini itirmiş Rasimin əmriylə qətlə yetirməli idi. Lakin müharibəyə könüllü vuruşmağa gələn Qədir Artavazla birgə baş götürüb qaçır. Müəllif bu qaçışın dəyərləndirilməsini tamaşaçının öhdəsinə buraxır. H. Quliyev filmə münasibətini bildirərkən, filmin mühari-

³⁸⁸ “Xalq qəzeti”, 8 avqust 2006-cı il;

³⁸⁹ Kazımzadə A. Kino və zaman. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2016, 784 səh. s. 593;

³⁹⁰ Mükərrəmoğlu M. Geriyə yol yoxdur. “Qobustan” jurnalı. №1, 1999. s. 38;

bənin faciəvi xüsusiyyətlərini açıqladığını vurğulayır: “Sarı gəlin” müharibənin perspektivsiz olduğunu və bundan çıxış yollarını göstərməyə çalışmışdır. Bu film dərk etmə, ifşa etmə və barışmadır. “Sarı gəlin” filmi müharibənin səbəblərini və xarakterini mənəvi - fəlsəfi baxımdan qavramaq kimi düşünülmüşdür. Bundan başqa, film bütün bu hadisələrdən yüksəkdə duraraq, müharibənin insanlara nə qədər faciə gətirdiyini göstərir”.³⁹¹

“Sarı gəlin” filminin problematikasında müharibənin faciə olması əksini tapır, həmçinin milli dəyərlərə sahib çıxılmasına çağırış səsləndirilir. Filmdə Sarı gəlin - Qədir - Artavaz üçlüyünün bir yerdə təqdim edilməsi və onlar arasındakı söhbət Sarı gəlinin kimliyinə aydınlıq gətirir: “Artavaz (Sarı gəlinə müraciətlə). Sən ermənisen?

Qız işarə ilə “yox” deyib başını bulayır.

Qədir (Sarı gəlinə müraciətilə). Sən azərisən?

Sarı gəlin küskün-küskün başını salır aşağı.

Sonra diktör mətnində deyilir: “Bilmirəm, bu yuxu idi, yoxsa gerçəklik. Sarı gəlini görsəniz, siz Allah, soruşmayın, sən kimsən?”

Qarabağ müharibəsini əks etdirən filmlərin problematikasında qələbəyə səsləyiş əksini tapır. Aqil Abbasın “Dolu” romanı əsasında eyni adlı filmin lentə alınması qələbəyə inamı əks etdirir. Birinci Qarabağ müharibəsi dövrünü əks etdirən filmlərin hamısında qələbə əldə edəcəyimizə inam lentə köçürülmüşdür. “Dolu” filmində də biz bununla üzləşirik. Filmdə qələbəyə inam açıq - aydın, mesaj şəklində təqdim edilir. “Filmin finalında böyük bir ümid işığı var. Həlak olan qəhrəmanların ruhları birlikdə sərhədi keçərək ermənilərin əlində olan işğal edilmiş torpaqlara doğru irəliləyirlər. Final onu göstərir ki, tezliklə torpaqlarımızı yağı düşmənin əlindən alacaq və doğma el - obamıza mütləq qayıdacağıq”.³⁹²

³⁹¹ “Qobustan” jurnalı, № 2, 2000. s. 77;

³⁹² Kazımzadə A. Kino və zaman. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2016, 784 səh. s. 606;

IV. III Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən dram əsərlərində, ssenarilərdə, filmlərdə obrazlar

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən dram əsərlərində, ssenarilərdə, filmlərdə obrazlar qaleriyası xalqın qan yaddaşını əks etdirməyə xidmət edir. Obrazlar arasında da əsasən, tarixi şəxsiyyətlərin prototiplərinin yaradılması nəzərdən qaçmır. Xalqın qan yaddaşına dönmüş səhifələrin işıqlandırılması, bəzi məqamların obraz səviyyəsinə yüksəldilməsi ilə üzləşmək mümkündür.

Hüseynbala Mirələmovun “Yaddaş ağrısı” adı ilə tamaşaya qoyulmuş “Xəcalət” pyesi Birinci Qarabağ müharibəsini əks etdirir. Ermənilər tərəfindən Xocalıda xalqımızın başına gətirilmiş tarixin qanlı müsibətlərindən sonra, yurd-yuvalarından zorən didərgin düşmüş insan obrazları təqdim edilir. Bakıda inşası yarımçıq qalmış xəstəxana binasında yaşayan Vətən və Muradın obrazları müəllif tərəfindən bir-birinə qarşı zidd xarakterlərdə təsvir edilir. Vətən və Muradın obrazlarının bir-birinə zidd şəkildə təqdim edilməsi əsərin məğzinin açılmasına yardım edir. E.Y. Fesenkonun vurğuladığı kimi, dram müasir həyata diqqəti ilə seçilir, taleyə və şəraitə qarşı üsyan edən bir insan, yəni yeni bir qəhrəman yaradır.

“Xəcalət” pyesində ilk növbədə, diqqəti obrazların adı cəlb edir: Vətən və Murad. Vətən bir adamın doğulub böyüdüüyü və vətəndaşı olduğu ölkə, məmləkət, doğma yurddursa, murad isə arzu, məqsəd, niyyət, dilək, istək, kam deməkdir. Müəllif Vətən və Muradın Qarabağ savaşına birgə getmələrinə toxunur, daha sonra isə onların həyat yollarının ayrılmasını vurğulayır. Müəllif pyesdə Vətən və Muradı ayırır. Uzun bir müddətdən sonra pyesin qəhrəmanları görüşdürülür. Uzun zaman axarı isə təqribən 10 il olur. Bu müddət ərzində Vətən torpaq həsrəti çəkmiş, Murad isə Qarabağ döyüşlərində əldə etdiyi sərmayə ilə var-dövləti-

ni artırmışdır. Vətən və Muradın torpaq haqqında fikirlərində haçalığ yaranması da müəllif tərəfindən vurğulanır. Pyesdə qeybdən gələn Vətənin atasının Vətənə dedikləri fikirlər isə tamaşaçının diqqətini torpağa, Vətənə yönəltməyi aşılayır. Hüseynbala Mirələmov “Xəcalət” pyesində əsərin adına çıxartdığı xəcaləti obraz səviyyəsinə yüksəldir. Birinci Qarabağ müharibəsinin ağrı - acılarını özündə əks etdirən əsərdə Xocalı faciəsini yaşamış, milyonlarla insanın zorən doğma yurdlarından qaçqın düşməsi xəcalət kimi təqdim edilir. Birinci Qarabağ müharibəsinin ağrı - acılarını xəcalət şəklində təqdim edən müəllif, pyesin sonunda Prezident İlham Əliyev cənablarının dilindən “Qarabağ azad olunacaqdır!” bəyanatını səsləndirməsi qələbə əldə edilməsinə inamı əks etdirir. 44 günlük Vətən müharibəsi bir daha təsdiq etdi ki, xalqımız, müəllifin yaratdığı Vətən obrazı öz inamları ilə qələbəyə doğru addımlayırdılar.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzunu əks etdirən dram əsərlərində, ssenarilərdə, filmlərdə “xəyanət”in obraz kimi təqdim edilməsinin də şahidi oluruq. A. Rəhimov “Xəyanət” pyesində əsərin adına çıxartdığı “xəyanət”i obraz səviyyəsinə yüksəldir. B. Əhmədlinin vurğuladığı kimi “Xəyanət” pyesinin baş obrazı süjet boyu müxtəlif şəkillərdə təzahür edən xəyanətdir. Dramaturq bu əsəri ilə ilk dəfə olaraq yaxın keçmişimizin ən böyük faciələrini doğuran xəyanətin anatomiyasını bədii, dramaturji, psixoloji aspektdə təsvir edir və səhnə həyatı verir”.³⁹³

Ağarəhim Rəhimovun “Haray” pyesində də xəyanət önə çəkilir. Müəllif xəyanət nəticəsində torpaqların itirilməsi amilini qabardır. Birinci Qarabağ müharibəsini əks etdirən dram əsərlərində xəyanətin əsas amil kimi qabardılması, tarixdən ibrət dərsi götürülməsinə çağırış əksini tapır. A. Rəhimovun “Haray” pyesində erməni hiyləsinə inanmamağa çağırışı da özünü göstərir. Müəllifin erməni millətinin yazıçısı olan Julyanı təqdim etməklə bizim gözümüzdə Zori Balayanın prototipini yaradır. Pyesdə

³⁹³ Əhmədli B. Dramaturq: sənət və həqiqət. Bakı, 2011, s. 47;

Julyanın dili ilə onların xalqımıza qarşı etdikləri xəyanət, şovnist münasibətləri, siyasi riyakarlıqları açıqlanır. Pyesdə savadlı, ahıl tarixçinin ermənilər tərəfindən qətlə yetirilməsi, müəllifin düşmənin tariximizi məhv edilməsinə uzadılan əllər kimi üstüörtülü şəkildə yanaşmasıdır.

Vidadi Babanlı “Ana intiqamı” pyesində Qarabağ uğrunda gedən döyüşlərdə oğlunu itirmiş ana obrazı (Qumru müəllimə) vasitəsi ilə Birinci Qarabağ müharibəsi haqqında təəssürat yaradır. Gənclik rəfiqəsi olmuş Hayqanuşun fotosuna baxaraq, Şəhanəyə dediyi fikirlərində erməni millətinin xisləti açıqlanır: “Dostumuzu, düşmənimizi necə ki, yaxşı tanımamışıq başımız hələ çox müsibətlər çəkəcək. Bu gün qanımızı içən, yurd - yuvamızı dağıdan, el-obalarımızı viran qoyan, adamlarımızı qırıb çatan o erməni murdarlarına biz uzun illər dost demişik. Aclıq - yalavacılıq vaxtlarında ağzımızdan tikəmizi çıxarıb ağızlarına təpmişik”.

Vidadi Babanlı Birinci Qarabağ müharibəsində xalqın yaralı yerinə çevrilmiş insan cəsədlərinin alveri kimi problemə münasibət bildirməsi acı həqiqət olsa da reallığın əksidir. Bəzi insançıqların mənəvi dəyərlərinin dekradasiyaya uğraması müəllif tərəfindən vurğulanır: “Danışır ki, cəbhədə meyid alveri gedir. Hər şeyi satıb-sovub indi də düşüblər ölümlərin canına... meydiləri bu cürə ağzı bağlı qutularda gətirirlər evlərə. Karlıca pul qopardıb qayıdırlar geri. Gətirdikləri də özgəsinin ölüsü olur. Bəzən də tabutun içinə meyid əvəzinə daş-kəsik doldururlar.” Səltənətin dili ilə deyilənlər acı həqiqətləri əks etdirir. A. Dadaşov əcaibləşmiş mühitin fəsadlarının əsərdə əksini tapmasına rəğmən bu amillərin dramaturji əhəmiyyət daşıymasına toxunur: “Ölü alverinin gəlir mənbəyinə çevrilməsi kimi əcaib bir problemin üzə çıxarılması publisistik səciyyə daşısa da, əsas hadisənin daxilində təzahür etmədiyindən dramaturji əhəmiyyət daşımır”.³⁹⁴

Pyesdə insan alveri Qumrunun dili ilə təqdim edilir: “Qanun adından bol-bol danışa-danışa karlıca rüşvət alırsınız. Canlı insan alveri eləyirsiniz. Varlıların, vəzifəliələrin uşaqlarını çağırış-

³⁹⁴ Dadaşov A. Müasir Azərbaycan dramaturgiyası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012. 304 səh. s. 155
// web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=276297&pno=59;

dan saxlayıb kasıb - kusubların, imkansızların balalarını cəbhəyə basırsınız.”

Ermənilərin əməllərinin əsil mahiyyəti Hayqanuşgildə olan tosqun professorun fikirləri ilə açıqlanır: “Bizim ulu və ali məqsədimiz birləşməkdir. Yəni, bu gözəl Qarabağ torpaqlarını Ermənistana qatmaqdır. Bəli, biz bütün qədim ərazilərimizi - əcdadlarımızın yaşadığı yerləri birləşdirib böyük Ermənistan dövləti yaratmalıyıq”. Müəllif ermənilərin bu əməllərini illərlə planlaşdırdıqları məqamına işıq salır. Erməni xisləti hətta Qumru müəlliminin erməni əsgərini öldürməkdən vaz keçməsi, lakin ölümdən xilas olmuş erməninin onu öldürməyən insanı güllələməsində əksini tapır. Erməninin daşnak xisləti pyesin finalında, pyesin əsas qəhrəmanını öldürməsində açıqlanır.

Əli Əmirli “Ünvansız qatar” pyesində Qarabağ probleminə ciddi yanaşan mənfi surətlər yaradır. Pyesdə qatardakı insanlar arasında daim ümitsizlik toxumu səpən bələdçi qadın, “Qarabağ uğrunda varlıların balaları döyüşsün, mən niyə döyüşürəm?” düşüncəsi ilə yaşayan jurnalist Famil kimi surətlərlə cəmiyyətin əqidəsiz insanlardan xali olmaması göstərilir. Pyesdə yaralı əsgər Mixaylo, Bədr və onun erməni qadından doğulan qızını öz balası kimi böyüdən Xoşbəxt kimi obrazlarla isə cəmiyyətdə insani keyfiyyətlər və dəyərlərin hələ məhv olmaması açıqlanır.

Elçin Hüseynbəyli “Fatihə” pyesində erməni obrazını yaradır: “Müsəlmanlar kişi olmayan evə girməzdilər. Ermənilər girərdilər. Adət belə idi. Müsəlmanlar evə girərkən ayaqqabılarını çıxarardı, papaqlarını yox, ermənilər papaqlarını çıxarardı, ayaqqabılarını yox. Adət belə idi. Müsəlmanlar ermənilərdən nə qız alar, nə də qız verərdilər. Çünki kirvə ilə qan qohumu olmaq yasaqdır. Ermənilər hamıya qız verərdilər, tək işləri düz getsin. Adət belə idi”.

Elçin Hüseynbəyli pyesdə dininə xəyanət edən Qəhrəmanın obrazını da təqdim edir. Qəhrəman Arsenin qızı Arpiyə aşiq olaraq onunla evlənmək üçün kilsəyə gedib xaçpərəstliyi qəbul edir. Müəllif bununla da, adını Qəhrəman qoyduğu personajının

“qəhrəmanlığı”nın ikrah doğurduğunu əks etdirir, Qəhrəmanın Qaqikə çevrilməsini göstərir.

Filmlərdə erməni obrazlarının yer tutması Qarabağ müharibəsi həqiqətlərinin çatdırması məqsədini güdür. “Fəryad”, “Girov” və s. filmlərdə erməni obrazları əksini tapır. Məsələn, “Fəryad” filmində erməni kişinin və ya qadınının qəddarlığı, riyakarlığı və s. mənfur əməlləri inandırıcı şəkildə açıqlanır. Psixoloji dram olan “Girov” (2005) filmində də erməni xisləti çılpalığı ilə təqdim edilir. Filmdə erməni xisləti həmçinin erməninin azərbaycanlı qadını Sona ilə dilemasında da açıqlanır. Sona filmdə Azərbaycan qadınına xas olan xarakterinin bütövlüyünü, qeyrətini əks etdirir.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzunu əks etdirən dram əsərlərində, ssenarilərdə, filmlərdə obrazların üstüörtülü mənə daşması özünü əks etdirir. Məsələn, H. Mirələmovun iki hissəli “Xəcalət” pyesində maraqlı məqam surətin adının Vətən adlandırılmasıdır. Vətənin əlacsızlıq ucundan övladını müalicə etmək üçün başqasının yardımını qəbul etməsi müəllif tərəfindən baş verən siyasi olaylara üstüörtülü şəkildə yanaşmasıdır.

“Xəcalət” pyesində uşaqlıqdan bir yerdə böyümüş Vətən və Murad obrazlarını təqdim edən müəllif obrazlar vasitəsilə insanların necə dəyişməsi probleminə də diqqəti yönəldir. Qarabağ savaşında birgə vuruşmuş, atəşkəsə görə yolları ayrılmış Murad və Vətənin dəyişilməsinə nəzər salan müəllif onların keçirdiyi hisslərə də aydınlıq gətirir. Vətən torpaq həsrəti ilə yanıb - yaxılmış, Murad isə Qarabağ döyüşü zamanı var-dövlət əldə etmişdir. Vətənin qızı Gülyazın oxuduğu yoldaşlarından utanması, yaşadıkları yerə görə Gülyazın xəstəliyə düşər olması, imkansızlıq ucbatından oğlunu internat məktəblərinin birinə verməsi atanın əlacsızlığını əks etdirir.

A. Rəhimovun “Canavar balası” (1997) filmində isə döyüş zamanı xəyanət etmiş insanın kimliyinə aydınlıq gətirilməsi ilə, qanında türk qanı axan insanın satqın və xəyanətkar olmaması təbliğ edilir. Filmdə azərbaycanlı ailəsində böyüyüb boya-başa

çatan Nofəlin hərbi xidmət zamanı dövlətə, Vətənə xəyanət etməsi əksini tapır. Bu amil onun qanında axan qanın türk qanı deyil, erməni qanı olması ilə əlaqələndirilir. Nofəl hərbi planları pul xatirinə erməni yaraqlılarına satır. Məhkəmədə Nofəlin azərbaycanlı ailəsi tərəfindən övladlığa götürülməsi faktının açıqlanması filmin təbliğ etdiyi ideyanı açıqlayır. Məhkəmədə Yusif kişi Nofəli övladlığa götürməsinə, onu uşaq ikən meşədə tapıb böyütməsini boynuna alır. Yusif kişinin məhkəmədəki nitqində dediyi sözlər isə insanların deyil, millətlərin də xislətini ortaya qoyur: “Doğru deyiblər ayını, pələngi, meymunu əhilləşdirib tərbiyə etmək olur, ancaq canavarı yox”.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzunu əks etdirən dram əsərlərin, ssenarilərin, filmlərin obrazları silsiləsində Xarıbülbülün simvol kimi təqdim edilməsi maraqlı kəsb edir. Ay Bəniz Əliyevin Vətən müharibəsinə həsr edilmiş üçpərdəli “Xarıbülbül” pyesində Xarıbülbül azadlıq simvolu kimi təqdim edilir. Müəllif “Monoloq əvəzi” başlıqlı bölümüdə, Xarıbülbülü azadlıq simvoluna, qələbənin rəmzinə çevrilməsi kimi təqdim edir:

– Ölçülməzdi Şəhidliyin dəyəri,
Bir qəlb sönər, alovlanır min ocaq.
Qar altında son nəfəsim göyərir,
Yazağzında Xarıbülbül olacaq.³⁹⁵

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzunu əks etdirən dram əsərlərin, ssenarilərin, filmlərin obrazları silsiləsində Milli Qəhrəman obrazlarının yaradılması təqdirəlayiqdir. Məsələn, Qəşəm Nəcəfzadənin iki pərdəli, beş şəkili “Ölüm qaldı o dünyada” pyesi Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Albert Aqarunovun bədii obrazının təqdimi ilə əhəmiyyət kəsb edir. Pyesdə digər obrazlar diqqəti cəlb etməkdədir: Albert, Arzu, Qaqıq, Adela, Cəmil, Səadət, Aydın, Albertin atası, Albertin anası, İsraildən gələn, Qonşu kişi, Qonşu qadın, Komandir, Bi-

³⁹⁵ Əliyev A. Xarıbülbül. “Ulduz” jurnalı, 2021, №5. s. 88;

rinci əsgər, İkinci əsgər, Üçüncü əsgər, Qadın, Qarapaltarlı, Ağ-geyimli, Ağgeyimlilər.

Qəşəm Nəcəfzadə Albert Aqarunovun Şuşa döyüşlərində həlak olmasını göstərir. Pyesdəki bu səhnədə qəhrəmanın şəhadətə qovuşması məqamı tamaşaçının və ya oxucunun gözündə canlandırılır: “Albert Şuşaya doğru irəliləyən, üstündə erməni bayrağı olan 422 nömrəli tankı izləyir, 422 rəqəmi ona tanış gəlir. Bu nömrə Bakı şəhərində Əhmədliyə Yasamala işləyən qırmızı rəngli avtobusun nömrəsidir. Albert həmin avtobusla tez-tez Yasamalda yaşayan xalası ilə gedərdi. Amma bu rəqəm indi ona düşməndi. Birdən ara qarışır, tanklar guruldayır. Əsgərlər harasa qaçırırlar. İnsan qışqırıqları uzaqdan eşidilir. İrəli, irəli. Dayan, dayan. Gumb, gumb. Bomb, Bomb. və s. Sükut. Gurum, gurumb, gurumb. Sükut, sükut, sükut. Birdən-birə ara sakitləşir. Əsgərlər ağır-ağır kazarmaya daxil olurlar. İki əsgər xərkədə Albertin nəşini kazarmanın ortasına qoyur. Əsgərlərin üzündə kədər olsa da, qürurla dayanıblar”.³⁹⁶

Müstəqillik dövrü Qarabağ müharibəsinə həsr olunmuş dram əsərləri real tarixi şəxsiyyətlərin obrazlarının yaradılması baxımından maraq kəsb edir. Bu dövrlərə aid dram əsərləri prioritet mövzuları əhatə etməklə yanaşı, azadlıq kontekstində obrazlar yaratması ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, 2017-ci ildə Bakı Gənc Tamaşaçıları Teatrında səhnəyə qoyulmuş “Yarımçıq qalmış...” tamaşasının qəhrəmanı “Dördgünlük müharibənin”, yəni Aprel hadisələrinin qəhrəmanı Samir Kaçayevdir. Leyla Bəyim və Yefim Abramovun “Xəyalpərəst oğlanlar” pyesi əsasında səhnələşdirilmiş tamaşa aprel hadisələri zamanı həlak olan gənc heykəltəraş Samir Kaçayevin timsalında Qarabağda həlak olan bütün qəhrəmanların ümumiləşdirilmiş obrazına çevrilir.

Vüsal Nurunun Birinci Qarabağ müharibəsinin faciəsini deyil, həm də qəhrəmanlıqla vuruşmuş vətən övladlarının obrazını yaratması ilə diqqəti cəlb edən “Qaraqaşlı” romanından əvvəl, müəllif 2016-cı ildə tammetrajlı bədii televiziya filminə ssenari

³⁹⁶ Nəcəfzadə Q. Ölüm o dünyada qaldı. “Azərbaycan” jurnalı, № 12, 2020. s 33;

yazmışdır. Azərbaycanın Milli qəhrəmanı İbad Hüseynovun obrazı müəllifin “Xüsusi təyinatlı İbad” tammetrajlı bədii televiziya filmində əksini tapır. İbad Hüseynovun keçdiyi döyüş yolu ilə “Xüsusi təyinatlı İbad” tammetrajlı bədii televiziya filmindən tanış olmaq mümkündür. İbad Hüseynovun həyat yolu qaçqınlıq həyatı yaşamış Vüsal Nuruya doğma və daha yaxın olması baxımından, bu acını real şəkildə təqdim etməyə zəmin yaradır.

Nəriman Həsənzadənin “Qarabağ Azərbaycandı! Qarabağ-naməm İlhamdı!” adlı pyesi Vətən müharibəsini əhatə edən pyes kimi maraq kəsb edir. Pyesdə Ali Baş Komandanın obrazı təqdim edilir. Qarabağ torpaqlarımızın Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə rəşadətli Ordumuzun 44 günə erməni faşistlərindən azad edilməsi və zəfər qələbəsi pyesin ana xəttini təşkil edir.

Ay Bəniz Əliyarin Vətən müharibəsinə həsr edilmiş üçpərdəli “Xarıbülbul” pyesində döyüşən əsgərlərin obrazı əksini tapır. Müəllif döyüşən igidlərimizin obrazını onların dialoqları vasitəsilə təqdim edir:

Vətən sağ olsun!

Qanımızla, canımızla alacağıq torpağı,

Şuşaya özüm sancacam bu üçrəngli bayrağı! (döş cibindən bükülü bir bayraq çıxarıb öpür, alına toxundurur, qaytarıb yerinə qoyur)

Ayağa qalxaraq Koroğlu kimi nərə çəkir:

- And olsun Tanrıya ki, qisas alacağam mən,

Qisas! Qisas! Ancaq qisas!

Qorxum yoxdu ölumdən!”³⁹⁷

“Mən evə qayıdıram” (2014) tammetrajlı bədii filmi real hadisələr əsasında lentə alınıb. Filmdə Vətən uğrunda şəhid olmuş təyyarəçi Vaqif Qurbanovun, qəlbi vətən eşqi ilə döyünən Fərhad Seyidzadənin və digərlərinin obrazları ilə yaxından tanış oluruq. Bədii filmdə 1992-ci ildə Rusiyanın Sitalçayda yerləşən hərbi aviasiya polkundan qaçırılan təyyarənin Yevlaxda gizlədil-

³⁹⁷ Əliyər A. Xarıbülbul. “Ulduz” jurnalı, № 5, 2021. s. 84;

məsi məqamına aydınlıq gətirilir. Filmdə erməni işğalçılarının Rusiyanın Sitalçayda yerləşən hərbi aviasiya polkun rəhbərləri ilə sövdələşmələri, polk rəhbərliyinə Qarabağın şəhərlərinin koordinatlarını verərək pul qarşılığında bombalamalarını sifariş etmələri əks etdirilir. Filmin baş obrazı qəlbi vətən sevgisi ilə döyünən Fərhad Seyidzadə erməni işğalçılarının məkrli əməliyyat planlarından xəbər tutur və hərbi təyyarəni qaçırır. Qaçırılan təyyarə ətrafında “hay-küy” səngiyəndən sonra təyyarəçi, Qarabağın müdafiəsində igidliklər göstərən Vaqif Qurbanovun döyüş məqsədi ilə uçuşları təsvir edilir. Üç döyüş uçuşundan sonra Vaqif Qurbanovun Əsgərana uçuşu və təyyarəsinin vurulması ağır olsa da bir reallıqdır. Vətənin mərd oğlunun Vətən uğrunda şəhid olması qürurvericidir.

Qarabağ müharibəsi haqqında bədii filmlərlə yanaşı sənədli filmlərin yer alması baş vermiş hadisələrin xalqın həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb etməsinin göstəricisidir. Sənədli filmlərdə şəhid olmuş insanların obrazları, didərginlik, qaçqınlıq və s. əksini tapır. Məsələn, “Qədirin sorağında” (1993) sənədli filmində doğma ocaqlarından didərgin düşmüş Azərbaycan qaçqınlarının çətin güzəranı əks olunur. “Şəhidlik zirvəsi” (2001) sənədli filmi isə Azərbaycanın 1990-cı il 20 Yanvar şəhidlərinə həsr olunur. Filmdə müxtəlif dövrlərdə ölkəmizin azadlığı uğrunda mübarizə aparmış şəhidlərdən bəhs edilir.

Sənədli filmlər içərisində “Azərbaycan Milli Qəhrəmanları” silsiləsində lentə alınmış sənədli filmlərdə Vətən uğrunda şəhid olmuş qəhrəmanların obrazları təqdim edilir. Bu filmlər içərisində “Mübarizlik zirvəsi” (2012, Mübariz İbrahimov), “Ömrün şah zirvəsi” (2012, Nizami Məmmədov), “Adına yaraşan oğul” (2012, Qorxmaz Eyvazov), “Adadan başlayan yol” (2012, Rəsim İbrahimov), “El təəssübü, Vətən sevgisi” (2012, Fazil Mehdiyev), “Azərbaycanlı Yura” (2012, Yuri Kovalyov), “Portret” (2012, Sərdar Səfərov), “Haqqa söykənən həyat” (2012, Asif Məhərrəmov), “Cəsur döyüşçü” (2012, Vəzir Orucov), “Vətən sevgisi” (2012, Muxtar Qasımov), “Vətən qeyrəti (2014, Yelmar Edilov), “Biz qayıdacağıq” (2015, Hikmət Nəzərli) və s. sənədli

filmlərdə xalqın qan yaddaşında iz buraxmış Vətən övladlarının əbədiyaşar obrazları yaradılmışdır.

“Mübarizlik zirvəsi” sənədli filmində Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı, gizir Mübariz İbrahimovun həyatı, hərbi fəaliyyəti, şəhidliyə qovuşması haqqında geniş məlumat verilir.

15 dəqiqəlik “Vətən qeyrəti” sənədli filmi isə Azərbaycan Respublikasının Milli Qəhrəmanı, “diversiya” dəstəsinin komandiri Yelmar Edilovun həyat və döyüş yolunu əks etdirir.

Real hadisələr əsasında lentə alınmış “Yarımçıq xatirələr” (2015) bədii filmində təqdim edilən Azər obrazı iki müharibə görmüş ağsaqqaldır. 1941-ci ildə Brest qalasını müdafiəsi zamanı faşistlərə qarşı vuruşmuş bu insan, 50 ildən sonra silaha sarılıb doğma Qarabağının müdafiəsinə qalxır. Azər rus dili müəllimidir. Böyük Vətən müharibəsi zamanı snayperçi olmuşdur.

Filmə yaddaşlara həkk olunan məqam Azərin erməni zabitinin gülləsinə tuş gəlməsidir. Onu qətlə yetirmiş zabitin babası Azərlə faşistlərə qarşı birlikdə vuruşmuşdur. “Yarımçıq xatirələr” filmində paralel, iki süjet xətti özünü göstərir: Böyük Vətən müharibəsi və Birinci Qarabağ müharibəsi.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzunu əks etdirən dram əsərlərində, ssenarilərdə, filmlərdə əksini tapmış obrazlar xalqın qan yaddaşını yaşıda biləcək obrazlara çevrilir, milli mental həyat tərzini əks etdirir. Həmin obrazlar vasitəsilə tarixin müəyyən qaranlıq səhifələrinə aydınlıq gətirilməsi ilə yanaşı, xalqın qan yaddaşında yaşatmağa xidmət edəcəyinə əminik.

Qarabağ konfliktini əks etdirən bədii filmlərdə, pyeslərdə və ssenarilərdə Vətən sevgisinin inandırıcı şəkildə təqdim edilməsinə cəhdlər, xalqımızın ictimai-siyasi şüurunun formalaşmasına təsiri özünü əks etdirir. Məsələn, filmlərdəki obrazlara diqqət yetirdikdə, bayağı düşmən obrazı ilə rastlaşmaq mümkün deyil.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ müharibəsi və Xocalı faciəsi mövzusunda çəkilmiş filmlər içərisində “Fəryad” (1993), “Haray” (1993), “Mən evə qayıdıram” (2014) kimi filmlər müharibəyə, ən əsası isə erməni vandalizmi-

nə ittihamını səsləndirir. Bu mövzuda lentə alınmış filmlərdə yadda qalan obrazlar yaradılmışdır.

Azərbaycan kinofilmlərində yaddaqalan obrazlar kifayət qədərdir. Məsələn, Ceyhun Mirzəyevin İsmayılı, Elçin Musaoğlunun Nabatı və s. obrazlar... Filmlərimizdəki azərbaycanlı obrazları milli mentaliteti, xalqın mənəvi dünyasının zənginləşməsini əks etdirir. Məsələn, “Fəryad” filmindəki İsmayılın ədalətli mübarizəsi, insan faktorunu üzə çıxara bilməsi azərbaycanlıların həmişə sülh tərəfdarı olmasını əks etdirir. İsmayılın canını qurtara biləcəyi halda, körpə erməni uşağının xilas olması üçün humanist hərəkəti insani faktorların göstəricisidir.

“Fəryad” filmi kinomatoqrafiya tariximizdə yer tutan filmlərimizdəndir. Aydın Kazımzadənin film haqqında qeydlərində İsmayılın dolğun obrazını görürük: “Ögey ana” filminin baş qəhrəmanı - balaca İsmayıl artıq böyümüş, ailə sahibi olmuşdur. “Fəryad” hərbi - vətənpərvərlik filminə isə İsmayıl Hüseynov (akt. Ceyhun Mirzəyev) batalyon komandiridir. O, torpaqlarımızın erməni işğalçılarından azad olunması uğrunda mərdliklə vuruşur, əsir düşür, əsirlikdə fiziki və mənəvi əzablara düşar olur.

Qarabağ müharibəsinə həsr olunmuş bu filmin baş qəhrəmanının prototipi var. Burada təsvir olunan hadisələr real faktlara əsaslanır. Film bir çox mükafatlara layiq görülmüşdür. 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə erməni qəsbkarları Xocalıda qətlə təhvil verildilər. Onlar günahsız insanları kütləvi şəkildə qətlə yetirdilər, şəhəri darmadağın etdilər. Bu müdhiş hadisə tez bir zamanda bütün dünyaya yayıldı”.³⁹⁸

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunu əks etdirən filmlərdə obrazlar rəngarəngdir. “Arxada qalmış gələcək” (2004) filminə qeyri-reallıq fonunda real həyatı məsələlərin əksini tapması və Səməd obrazı diqqəti cəlb edir. “Arxada qalmış gələcək” bədii filminin problematikasi ata-anası və qardaşları ilə qaçqın düşərgəsində, vaqonlarda məskunlaşmış 15 yaşlı Səmədlə bağlı hadisələri əhatə edir. Filmdə Bərdədə,

³⁹⁸ Kazımzadə A. Kino və zaman. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2016, 784 səh. s. 541;

qaçqın düşərgəsində məskunlaşmış Səməd yığılaraq başını zədələyir. Zədə nəticəsində yaddaşını itirməsi ətrafındakılarının diqqətini ona yönəldir. Səmədin yığılaraq zədədən huşunu itirməsi, on-on beş il əvvəl, yəni yaxın keçmişin, daha dəqiqi 90-cı illərin əvvəllərində baş vermiş hadisələrin iştirakçısı olması əsərdəki hadisələrin inkişafına təsir edir. Filmdə Qarabağ uğrunda döyüşlərin getməsi, Milli Ordunun əməliyyata çıxmış kəşfiyyatçı dəstəsi ilə Səmədin rastlaşması, dindirilmə zamanı Qarabağ torpaqlarının erməni faşistləri tərəfindən işğal olunmasını deməsi, kəşfiyyatçı dəstəsinin bu xəbərə inanmamaları və s. filmdə əksini tapır.

Keçmişə qayıdan Səməd özünü müharibə bölgəsində - Birinci Qarabağ müharibəsində kəşfiyyat aparən hərbiçilərin arasında görür. Uşaq şahidi olduğu, yəni on-on beş il sonra baş vermiş hadisələri kəşfiyyatçılara nəql edir. Səmədin torpaqların işğal olunması faktını nəql etməsi kəşfiyyatçılar tərəfindən ağrı ilə qəbul edilməsi də filmdə əksini tapır. Doğma torpağın işğalını, insanların qaçqın və məcburi köçkünə çevrilməsinin acı aqibətini göz önündə canlandırır. Filmdə dünya birliyinin bu tarixi hadisələrə qarşı biganəliyini, ədalətsizliklər qarşısında susqunluğunu tamaşaçısına çatdırır. Vətən müharibəsində qazanılan qələbə onu isbat etdi ki, Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı döyüşən hərbiçilər, vətəndaşlar əbəs yerə vuruşmamışdılar. Bu günkü qələbə o tarixi zəmin üzərində cücərmiş, kök qoymuşdur. Bir amili qeyd etmək lazımdır ki, “Arxada qalmış gələcək” filmi Sergey Abramovun “Cəbhəyanı meşədə” povesti əsasında lentə alınıb. Həmçinin film 2006-cı ildə “Xəzər – Dostluq Dənizi” festivalında (Aktau, Qazaxıstan) 2-ci Mükafata layiq görülmüşdür. Filmin ssenarisi də “Torpaq – uğrunda ölən varsa vətəndir” müsabiqəsində təltif edilmişdir.

“Arxada qalmış gələcək” filmi Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı insanların qələbəyə olan inamını qabarıq şəkildə əks etdirir. Biz bunu kəşfiyyatçı dəstəsinin “biz qalib gələcəyik!” demələrində, Səmədin yaddaşı özünə qayıtdığı zamanı “deməli, biz hələ məğlub olmamışıq” deməsində özünü göstərir. Müəllif

Səməd obrazı ilə qalib gələcəyimizə inamı inandırıcı şəkildə təqdim edir.

71-ci Venesiya kinofestivalının Orizzonti Competition müsabiqəsində iştirak etmiş “Nabat” (2014) dramının kinomuzda Qarabağ mövzusunda yeni mərhələ olması vurğulanır. Nabat xalası obrazı erməni işğalçılarının Azərbaycan ərazisinə hücum təhlükəsinə baxmayaraq, sərhəddə yerləşən dağ kəndini tərk etməyən yaşlı, tənha qadının obrazıdır. Boşalmış kənddə təcrid olunmuş halda yaşasa da, gündəlik həyat tərzini davam etdirən Nabat bununla da həyatın davam etdiyini göstərir. “Bir gün səhər tezdən xəbər tutur ki, bütün kənd camaatı evlərini tərk edib, kənddən çıxıb. Kənd xarabaya çevrilməsin deyə Nabat hər axşam qaş qaralandan sonra kimsəsiz qalmış evlərin işıqlarını yandırır. Bunu gören düşmən tərəf kəndə girməyə risk etmir, düşünür ki, kənd camaatı kənddən çıxmayıb...” “Musa Quluzadənin povesti əsasında lentə alınmış film “tamamilə yeni tərzdə lentə alınmış, simvollarla bir çox mətləblərin üstünü açan “Nabat” Qarabağ müharibəsinə yeni, orijinal baxışdır”.³⁹⁹

Jurnalistin Nabata ünvanladığı “Qarı nənə, burada tək yaşamaqdan qorxmursan?” sualına cavabda onun mənəvi aləmi açıqlanır: “Ərimin, oğlumun qəbrini burda qoyub mən hara gedim. Mən burda tək deyiləm, bir inəyim, bir də tütəngim var”.

Kinoşünas Ayaz Salayev “Nabat” filmini, həmçinin filmin baş qəhrəmanına çevrilmiş Nabat obrazını özünəməxsus şəkildə açıqlamağa cəhd edir: “Filmdə qadın artıq insanlar tərəfindən tərk edilmiş kəndi elə bil ki, özü canlandırır. “Nabat”da gördüyümüz aləm elə bil ki, kabuslar dünyasıdır. Bu xətt filmdə əvvəldən axıra qədər aparılır. Məsələn, filmin əvvəlində biz fotoatelyedə çalışan insanı görmürük, yalnız onun stəkan tutmuş əlini görə bilirik. Yaxud qadının əri öləndə biz onun kimliyini görə bilmirik. Bundan əlavə, bir çox əlamətlər, pəncərələrdə yanan işıqlar, qadının əri öləndə pəncərənin özü-özünə açılması və s. diqqəti çəkir.

³⁹⁹ KazıMZadə A. Kino və zaman. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2016, 784 səh. s. 609;

Filmin sonunda qəhrəmanın oğlu canlanır. Bu özü də kabuslar aləminə işarədir. Axırda kəndə gələn ordu səhnəsində də mövzu açıq qalır. Bunlar real insanlardır, yoxsa kabuslar? ...

Filmdə real dünya və ruhlar dünyası arasındakı sərhəd çox şərtidir. Mənim aləmində əsl milli kino məhz “Nabat” filmidir...” “Nabat” kinodramı yüksək mədəniyyətə malik, cəsur və qürurlu, güclü milli ruhun daşıyıcısı olan Azərbaycan qadınının obrazını yüksək bədii dillə ifadə edən sənət əsəridir”.⁴⁰⁰

Aydın Kazımsadə “Nabat” filmi dəyərli film, filmin qəhrəmanı Nabatı isə yüksək mədəni dəyərlərə malik olan obraz kimi dəyərləndirir: ““Nabat” filmi Qarabağ həqiqətlərini dünyaya çatdırmaq baxımından dəyərli ekran nümunəsidir.

Film Azərbaycan qadınının şücaətini, dözümlü və qəhrəmanlığını tərənnüm edən balladadır”.⁴⁰¹

Qarabağ mövzunu əks etdirən filmlərdə işğal olunmuş yurda, evə qayıdış obraz səviyyəsinə yüksəldilir. Məsələn, evinin sonuncu yadigarı və nişanəsi olan açarların itməsi ilə evinə qayıtmaqla bağlı son ümidini də itirən İnsan obrazı Qarabağ müharibəsi haqqında “Açar” bədii filmində əksini tapır. Filmdəki Ümid kişinin obrazı doğma torpağı, evi zorla əlindən alınmış, yeganə istəyi isə doğma yurduna qayıtmaq olan insanın obrazıdır. “Qəribə adamdır e vallah, bilmirəm neylir bu dağılmış evin açarını? Ev olmayandan sonra onun açarı nəyə lazımdır?” sualına verilən cavabda Ümid kişinin canlı obrazı artıq tamaşaçının gözü önündə canlanır. Ümid kişinin obrazı “Səni qınamıram e, qaçqınçılıq görməmişən. Təkcə evinin son nişanəsini itirməyib e, bütün keçmişini, gələcəyini, hamısını itirib. Yazıq kişi... Açar itib, elə bil bir də kəndimizə geri qayıtmayacaq.” Müəllif təzad yaratmaqla, Birinci Qarabağ müharibəsini görmüş insanla gələcəyə, doğma yurd - yuvanın azad olacağına inanan gəncliyi göstərir.

“Fəryad” filmindəki Qarabağ qazisi, mərhum Mehman Hüseynovun prototipi olan İsmayılın obrazı ilə erməni Armen Xa-

⁴⁰⁰ Azəri L. Nabat - müharibə kadr arxasındadır. “Mədəniyyət” qəzeti, 13 avqust 2014-cü il;

⁴⁰¹ Kazımsadə A. Kino və zaman. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2016, 784 səh. s. 610;

çatıryanın surəti bir-biriləri ilə ziddiyyət təşkil edir. Filmdə müəllifin yaxşıqla pislili, mənfi ilə müsbəti üz-üzə qoyması kimi, yaxşılığın pisliliyə, müsbətin mənfiyə üstün gəlməsi xalqımızın qələbəsi kimi simvollaşdırılaraq təqdim edilir.

“Vətən mənə oğul desə” (1996) filmində Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı, çavuş Etibar İsmayılovun obrazı təqdim edilir. Filmdə Eldar İsmayılovun döyüş dostlarının həyatını xilas etmək üçün düşmən tankının altına atılaraq, onu məhv etməsi nümayiş etdirilir. Filmdə yalnız Etibar İsmayılovun igidlik və şücaəti deyil, Azərbaycan Ordusunun Vətən torpaqlarını erməni qəsbkarlarından qorumaları uğrunda döyüşmələri də lentə alınıb.

Filmin ssenari müəllifi və baş prodüseri Nurəddin Aslanov film haqqında “Yeni Müsavat”a vermiş olduğu müsahibəsində filmin mahiyyətinə varır: “Bu film bütün Qarabağın işğalına yol açmış hadisələrdən bəhs edir. Mən bu filmin ssenarisini real hadisələr əsasında qələmə almışam. Kəndimiz alınanda 14 yaşıım var idi və erməni vəhşiliklərini öz gözlərimlə görmüşəm... Əslində bu film mənim ilk işimdir. Çox ağır, əziyyətli yollar keçdik. Bildiyiniz kimi əksəriyyət bu janrda film çəkməyə risk etmir. Çünki həmin filmin nə qədər uğur qazanacağını əvvəldən bilmək olmur. Bu tip filmlər gəlir gətirən filmlər deyil. Lakin buna baxmayaraq bunun kommersiya tərəfini düşünmürəm. İstəyirəm ki, bu film gənc nəslin yaddaşlarında silinməkdə olan tariximizi canlandıraraq, həmin ağırlı - acılı günlərimizi heç vaxt unutmayaq. Yoxsa şəhidlərimizin ruhu bizi bağışlamaz”.⁴⁰²

Filmdə baş qəhrəman Yavəri canlandıran aktyor İlqar Cəhangirin fikirləri isə filmin tarixi reallığı əks etdirməsini təsdiq edir: “...hadisələr 1988-90-cı illəri əhatə edir. Əsasən real hadisələri əks etdirir, qəhrəmanlar da tarixi şəxslərdir. Sadəcə bir qədər bədiiləşdirilib”.⁴⁰³

⁴⁰² https://musavat.com/news/qarabag-heqiqetlerinden-behs-eden-son-nefesedek-trillerinin-teqdimati-oldu-fotolar_518883.html;

⁴⁰³ https://musavat.com/news/qarabag-heqiqetlerinden-behs-eden-son-nefesedek-trillerinin-teqdimati-oldu-fotolar_518883.html;

“Dönüş” (2018) filmində isə hərbi həkim İmran Qurbanovun həyat yolu, könüllü hərbi həkim kimi döyüşlərdə iştirakı lentə alınıb. Filmdə İmran Qurbanovun Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı rəhbərlik etdiyi tibb bölüyünün Ağdərə, Kəlbəcər, Laçın və Murovda gedən döyüşlər zamanı fəaliyyəti işıqlandırılır. Film bir daha təsdiq edir ki, Qarabağ müharibəsini əks etdirən filmlərdə yalnız hərbi zabit və döyüşçülər deyil, həmçinin döyüşçülərin həyatları uğrunda mübarizə aparmış, öz həyatlarını riskə atmış insanların obrazları da canlandırılır.

Böyük Britaniyanın “Broken Pot Media” şirkətinin istehsalı olan “Oğul” sənədli araşdırma filminin qəhrəmanı Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı beş gün təkbaşına mühasirədə qalaraq ermənilərə müqavimət göstərmiş Natiq Qasimovdur. “Oğul” sənədli filmi 1992-ci ildə Qarabağ münaqişəsi zamanı itkin düşən hərbi əsir Natiq Qasimovun axtarışından bəhs edir. Natiq Qasimov son ana qədər əlindəki Azərbaycan bayrağını ermənilərə vermir. Ermənilərə təslim olması isə, erməni yaraqlılarının 22 Xocalı sakinini öldürəcəkləri təhdidi ilə bağlıdır. Natiq Qasimov sıgındığı alban kilsəsindən çıxaraq, təslim olur. Maraqlı məqam filmin rejissoru və ssenari müəllifinin azərbaycanlı olmamasıdır. Filmin rejissoru və ssenari müəllifi Karan Sinqdir. Karan Sinq Ermənistan, Azərbaycan, İtaliya, Böyük Britaniya və Rusiyada müharibə şahidləri ilə müsahibə aparmış, münaqişənin məğzinə varmışdır. Filmdə italyalı müharibə fotoqrafı Enriko Sarsininin də müsahibəsi yer alır. Enriko Sarsini Natiq Qasimovun erməni zabitləri tərəfindən dindirilməsinin şahidi olub.

Müstəqillik dövrü Qarabağ müharibəsində baş vermiş həyat hadisələrini əyani göstərmə üsulu ilə obrazlı şəkildə ifadə edən dramatik əsərlərdəki obrazlar qaleriyası dolğunluğu ilə diqqət çəkir. Obrazın danışığı və hərəkətinin vəhdətdə təqdim edilərək, dramatik əsərlərdəki obrazların portretinin süjet daxilində təsvirinə şərait yaradır. Məsələn, Günel Anarqızının “Sərhədsiz səma” radio - pyesində Azərin, Şahidin mükəllimələrində mənəvi aləmləri, ətraf aləmə münasibətləri açıqlanır. Pyesin iki qəhrəmanının düşüncələrində Qarabağ müharibəsinə münasibət, həm

də onların mənəvi aləmi əksini tapır: “Azər: - Həmin gecə həll-edici gecəydi. Artıq Qarabağı almışdıq. Sonuncu döyüş Şuşa uğ-rundaydı.

...Hamı gedib yazılırdı orduya ki, səfərbərlik elan olunanda yollansınlar müharibəyə. Cəbhədə vəziyyət qızıışan kimi o vax-tın internetində day kim şəkil qoymadı və yazmadı ki, gedirəm müharibəyə...

...Abırsız şəkillərini qoyan kim, özünü açıq-aşkar bazardakı kimi satan kim, bir-birinin ətini didən kim. Belələriylə Qarabağı ala bilərdik?!

Doğrusu, indi o vaxtlara boylanıb baxanda düşünürəm ki, əhsən bizimkilərə. Necə baş çıxartdılar bu vəziyyətdən, necə ağilla və tədbirlə hərəkət elədilər. Bilirsiniz, ən böyük bəla nədi? Savadsızlıq.

Üstünə tərbiyəsizlik də gələndə olur faciə.

Cahillərin sayı çoxalanda da bu olur millətin faciəsi. Məncə, bizim dərdlərimizin çoxu da elə belə cahillərin ucbatından baş vermişdi. Vaxtilə doğru–dürüst siyasət apara bilməyən gədə–gü-dənin, Qarabağı satan, torpağımızı qoyub gedən qansız, əqidəsiz cahillərin...”

Günəl Anarqızı “Sərhədsiz səma” radio - pyesində siyasi mənzərəni canlandırır. Birinci Qarabağ müharibəsinin uğursuz-luqlarının səbəblərinə aydınlıq gətirir. Bu siyasi məqamlara to-xunan müəllif, şəhidliyin ali zirvə olmasını təbliğ edir: “Hə, nə-dən danışdırdım... O uşaqdan. Şahiddən.

Adı eləydi. Qəribədi, adı da sanki onun nə vaxtsa şəhid ola-cağını bilirdi, o tale yükünü, şəhidlik ruhunu özündə daşıyırdı.

Şahid əvvəldən ön cəbhəyə yazılmışdı. Deyirdi ki, ehtiyatda olmaq istəmirəm, mən cəbhəyə vuruşmaq üçün gəlmişəm”.

Müəllif şəhidliyin müqəddəs olmasını Şahidin dili ilə təqdim edir: “Öldüm. Daha doğrusu, şəhid oldum. Vətən uğrunda dö-yüşdə arxadan vurulan düşmən gülləsinə tuş gəldim. Sonra da sən məni vuran namərdi vurdun. Ürəyimi deşib keçən güllə həm də sənə dəymişdi, güllə üzərindəki qanım sənə qanınla qarış-mışdı, beləliklə həm də qan qardaşı olmuşduq...”

Günəl Anarqızının “Sərhədsiz səma” radio - pyesində dialoqlar kəsərli ideya və fikirlər ifadə etməsilə diqqəti cəlb edir. Həmin dialoqlar vasitəsilə yalnız pyesin qəhrəmanları Azər və Şahidin daxili aləmləri deyil, cəmiyyətin sosial məqamları da açıqlanır.

Çingiz Ələsgərlinin “Şahidə çevrilən şəhid” pyesində şəhidlik obraz kimi təqdim edilir. Müəllif müharibəni bir insanın, bir dövlətin problemi kimi deyil, cəmiyyətin ümumproblemi kimi açıqlayır: “Müharibə bir nəfərin, 100 nəfərin müharibəsi deyil, müharibə millətin, xalqın müharibəsi olmalıdır”.⁴⁰⁴ Müharibədə qardaşını itirmiş Səidin bu fikirlərinə münasibət bildirən Aydın Dadaşovun yanaşması diqqəti cəlb edir. Aydın Dadaşovun Səidin “cümlələri cəmiyyətdəki müəyyən bir zümrənin fikrini səciyyələndirir”⁴⁰⁵ kimi qeyd etməsi özünü doğrultmur. Çünki Səidin fikirləri cəmiyyətin, hətta dəyərdim ki, bəşəriyyətin müharibəyə olan münasibətlərini səciyyələndirir.

“Ümid” filmində də şəhidlərin yüksək dəyərləndirilməsi təbliğ edilir. Biz bunu ananın Şəhidlər xiyabanında oğlunun məzarını taparkən, mollaının anaya dediklərində görürük. Mollaının sözləri şəhidlərin ölməz obrazını canlandırır: “Sənin oğlun göylərdədir. Allahın dərgahındadır.

Allah öz şəhid bəndələrini çox sevir, onları uca tutur. Onları islamın sütunu adlandırır. Sevin, sevin, ana, sənin oğlun ölməyib. O, göylərdə yaşayır. Mələklər, hurilər, qılmanlar içindədir. O səni görür, sən onu görə bilməzsən. O bizdən ali qatda yaşayır”.

Elçin Hüseynbəylinin “Qaçaq qocalar” pyesində əsas obraz kimi Bakı şəhərində qaçqın həyatı yaşayan iki qocanın obrazı diqqəti cəlb edir. Müəllif Qarabağ müharibəsinin ağrı-acılarını döyüş səhnələri ilə deyil, xalqın keçirdiyi iztirabla əks etdirir. Mahmudlu kəndindən olan keçəl Usub (Yusif) və sırtıq Mamed (Məhəmməd) olan iki qocanın işğal altında olan Qarabağ torpaq-

⁴⁰⁴ Ələsgərli Ç. Pyeslər. Bakı, 2006, 160 səh. s. 185;

⁴⁰⁵ Dadaşov A. Müasir Azərbaycan dramaturgiyası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012. 304 səh. s. 137
// web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=276297&pno=59;

larına qayıdış istəyi qabarıq şəkildə təqdim edilir. Müəllif pyesdə Usubla Mamedin obrazı ilə yanaşı “xatirə”ni də obraz səviyyəsinə yüksəldir. Elçin Hüseynbəyli “xatirə” əsasında hər iki qocanın keçmişinə qayıdır. Keçmişin qocaları buraxmaması, onların keçmişə qayıtmaq arzusu erməni əsirliyində olan kəndlərinə getməsinə vadar edir. Qocaların qoyub gəldikləri kənddə heç nəyin dəyişmədiyinə inanmaları da müəllif tərəfindən təqdim edilir. Keçmişə can atan Usubla Mamed hamıdan gizlincə kəndə qayıtmağı düşünərək, qatarla Horadizə, oradan da piyada erməni əsirliyində olan kəndlərinə qayıtmağı qərarlaşırlar.

Elçin Hüseynbəylinin Birinci Qarabağ müharibəsini əks etdirən bu pyesdə xalqın torpaqlarını azad edəcəyi ümidi qabardılır. Müəllif pyesdə ermənilərin mənfur əməllərinə işıq salaraq, onların tipikləşmiş surətini yaradır: “Hansı Qarabağ, ə? Hanı bizim qohumlar, hanı bizim qonşular, hanı dədələrimizin qəbirləri, başdaşlarını da çıxarıb aparırlar, ə? Ə, bəs bu camaat hanı?” Müəllif “hanı dədələrimizin qəbirləri, başdaşlarını da çıxarıb aparırlar” cümləsi ilə də erməni yaraqlılarının vandalizmini əks etdirir.

Müəllif Mamedin, yəni Məhəmmədin “ə, bəs bizimkilər deyirlər ki, yüz il keçsə, Qarabağ bizimdi” fikirlərində xalqın inamının məhv olmadığını əks etdirir. Bu inamı Elçin Hüseynbəyli pyesdə güllə səslərinə, düşmənin yaxınlaşmasına əhəmiyyət verməyən qocaların sevinclə qışqıraraq hamını el-obaya dönməyə səsləyən çağırışlarında əks etdirir. Bu çağırışlarda insanların zəfərə inamı da özünü göstərir.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzunu əks etdirən dram əsərləri, ssenariləri və filmləri xalqın tarixi yaddaşını əks etdirir. Onların istər müasir dövrümüzdə, istərsə də gələcəkdə xalqın yaddaşına çevriləcəyi labüddür.

Nəticə

XX əsrin 90-cı illərindən başlanan, yaşadığımız günə qədər davam edən Qarabağ uğrunda vuruşmanın bədii ədəbiyyatda əks etdirilməsinin iki qismə bölünməsi diqqəti cəlb edir:

1. Birinci Qarabağ müharibəsi
2. 44 günlük Vətən müharibəsi.

İki dövrə bölünən Qarabağ müharibəsi Azərbaycan xalqının milli şüuruna, mədəni irsinə təsirsiz ötüşmədi. 44 günlük Vətən müharibəsinin xalqın qan yaddaşına zəfər, qalibiyyət kimi daxil olması danılmaz faktdır. Hətta, 2016-cı ildə dördgünlük İkinci Qarabağ müharibəsi kimi xalqın tarixi yaddaşına yazılmış Aprel döyüşləri də bu iki müharibə arasında keçid rolunu oynadı.

Qarabağ mövzusunda qələmə alınmış əsərlərin Birinci Qarabağ müharibəsi və Vətən müharibəsinin zaman kəsiyində janr xüsusiyyəti, problematikası, obrazlar qaleriyası, bədii dil baxımından fərqlənməsi diqqətdən yayınmır. Birinci Qarabağ müharibəsinə həsr olunmuş əsərlərdə gələcəyə nikbin ümid əksini tapırdısa, Vətən müharibəsinə həsr edilmiş əsərlərdə qələbə əzmi, qələbənin təntənəsi əksini tapır.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında qələmə alınmış bədii nümunələrdə müharibələr arasında paralel müqayisənin verilməsi milli çağırışın təcəssümü kimi dəyərləndirilməlidir. Tarixə nəzər saldıqda, bunu aydın şəkildə görmək mümkündür. 1941 - 1945-ci illər ərzində Sovet İttifaqı və Almaniya arasında gedən Böyük Vətən müharibəsi zamanı minlərlə azərbaycanlıların bu müharibədə iştirak etməsi məlum faktdır. Həmin müharibə zamanı azərbaycanlılar faşistlərə qarşı İttifaqın qalib gəlməsi üçün vuruşurdularsa, Qarabağ müharibəsində həmin azərbaycanlıların xələfləri öz ata-baba yurdlarının azadlığı üçün öz torpaqlarında təcavüzə qarşı mübarizə aparmış və aparmaqdadırlar. Yaxud o zaman dinc əhali evakuasiya edilib təhlükəsizliyi təmin olunurdusa, Qarabağ müharibəsinin ilk mərhələsində yerli əhali – qoca, uşaq, qadın qaynar nöqtələrdə – cəbhə bölgəsində yaşayır, canlı

hədəfə çevrilirdilər. Bu amil qələmə alınmış bədii nümunələrə önəmli təsir göstərmiş, bəşəri dəyərlərin qorunmasının labüdlüyü şüarı səsləndirilmişdir. 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra qələmə alınmış əsərlər xalqın zəfər, qələbə sevincini əks etdirməsi ilə ədəbiyyat səhifəsində yer tutmaqdadırlar. Qələbə sevinclərini, zəfər təntənəsini əks etdirən əsərlər mübarizə aparmış xalqın sücaətini deyil, həmçinin qələbə yolunda itkilərimizi də tarixi reallıq baxımından təqdim edir. Bədii nümunələrdə Ali Baş Komandanımızın, Azərbaycan Ordusunun zabit və əsgərlərinin, azad olunmuş torpaqlarımızın obrazları ilə yanaşı, Vətən uğrunda canını qurban vermiş şəhidlərimiz, günahsız yerə qətl edilmiş insanların, viran olmuş məkanların da canlı obrazları bədii dillə tarixin yaddaşına həkk olunur.

44 günlük Vətən müharibəsindən sonra yaranacaq ədəbi nümunələr tarixi unutmayacaq, yeni bədii nümunələr yaranacaq. Sözsüz ki, yaranacaq bədii nümunələr torpaq uğrunda vuruşmuş qazilərimizi, canını qurban vermiş şəhidlərimizi unutmayacaq, onların yaddaqalan obrazlarını yaradacaq, xalqı daim Vətənin hər addım torpağını qorumağa səsləyəcək. Yaranacaq yeni bədii nümunələrdə sona çatan torpaq həsrəti ilə bərabər azad olunmuş torpaqlara böyük qayıdışı da əks etdirə biləcək nümunələrin yaradılmasına yazarların diqqətinin yönəldilməsini zərurətə çevirir. Vətən müharibəsində əldə edilmiş zəfər, qələbə sevincinin və qürurunun əks etdirilməsi yaranacaq ədəbiyyatımızın əsas ana xəttini təşkil edəcək və bu da gələcək nəslin milli şüurunun formalaşmasına təkan verəcək.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan əsgəri” marşı // Ölməzliyə Abidə. Tərtibçi-müəllif Rəhilə OrXan – Cəbrayıllova. Bakı “Ziya”, 2010.
2. “Xalq qəzeti”, 8 avqust 2006-cı il.
3. “Qobustan” jurnalı, № 2, 2000.
4. “Salam, Qələbə!” deyəcəyimiz günə az qalıb
[//http://anl.az/down/meqale/az_ordusu/2017/may/545567.htm](http://anl.az/down/meqale/az_ordusu/2017/may/545567.htm)
5. “Salam, Qələbə!” deyəcəyimiz günə az qalıb. “Azərbaycan Ordusu” qəzeti. 27 may, 2017-ci il.
6. “Ulduz” jurnalı ilə “525-ci qəzet”in layihəsi olan “9-luq”. “Ulduz” jurnalı, № 2, 2021.
7. Abuzər Turan. Zəfər nəğməsi // <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6812-zefer-negmesi-sayin-cumhur-basqanim>
8. Adıgözəl Aydınov. Şuşa şeiri (nəzirə) // https://www.youtube.com/watch?v=rDlgg_ttzIg
9. Ağa Savalan. Qarabağa gedirəm // https://525.az/?name=xeber&news_id=86875
10. Ağayar Şərif. Səhra məsnəvisi. Bakı, 2003.
11. Aqil Abbas. Dolu (roman). Bakı. Təhsil, 2008.
12. Alxan Məmmədov. Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ədəbiyyat Bakı, “Elm”, 2003. 276 s.
13. Alxan Məmmədov. Milli istiqlalın carcısı və tərənnümçüsü - Məhəmməd Hadi. Bakı, 2019. 112 s.
14. Anar. Erməni mifinin süqutu // <http://www.azbyb.az/admin/media/files/1606356989-Ulduz%20Noyabr.pdf>
15. Anar. Erməni mifinin süqutu. “Ulduz” jurnalı, № 11 (618), 2020.
16. Asif Rustəmli. Misri ovxarlı misralar. 525-ci qəzet. 6 mart 2002-ci il.

17. Aşur Özdemir. Yeni Kazak nesrinde tahkiyevi türler üzə-rine. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, Sayı: 5/1, 2016.
18. Atəş
[//https://www.youtube.com/watch?v=sInTQTZRRpw](https://www.youtube.com/watch?v=sInTQTZRRpw)
19. Ay Bəniz Əliyər. Xarıbülbul. “Ulduz” jurnalı, № 5, 2021.
20. Aydın Dadaşov. Müasir Azərbaycan dramaturgiyası. Ba-kı, “Elm və təhsil”, 2012. 304 səh.
[//web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=276297&pno=59](http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=276297&pno=59)
21. Aydın Kazımsadə. Kino və zaman. Bakı, 2016. 784 s.
22. Aydın Ögüt (Türkiyə). Azərbaycan hərbi orkestr // [http://www.musigi-](http://www.musigi-dunya.az/new/added.asp?action=print&txt=133)
[dunya.az/new/added.asp?action=print&txt=133](http://www.musigi-dunya.az/new/added.asp?action=print&txt=133)
23. Azad Qaradərəli. Bizə iki qəbir qazın // <http://artkaspi.az/az/zehra/#.YCKXYFczbIU>
24. Azad Qaradərəli. Cəbrayıl əfsanəsi (roman) // [https://kulis.az/xeber/senet/Goyscinlr-ucub-gedib-](https://kulis.az/xeber/senet/Goyscinlr-ucub-gedib-colorredCbrayil-Dovltzad-haqqinda-romancolor-37774)
[colorredCbrayil-Dovltzad-haqqinda-romancolor-37774](https://kulis.az/xeber/senet/Goyscinlr-ucub-gedib-colorredCbrayil-Dovltzad-haqqinda-romancolor-37774) // <https://kulis.az/news/36833>
25. Azad Qaradərəli. Cəbrayıl əfsanəsi. Radioroman. Bakı. Mücrü Nəşriyyatı, 2021, 176 s.
26. Azad Qaradərəli. Sevgilim Vətən. Vətən müharibəsi he-kayələri. Bakı, Mücrü Nəşriyyatı, 2021, 248 sh.
27. Azad Nəbiyev. Milli təəssübkeşlik, yoxsa erməni saxta-karlığı. Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2003. 50 s.
28. Azər Turan. Çağdaş Azərbaycan şeirində modernist este-tikalar // [https://edebiyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/8582-](https://edebiyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/8582-cagdas-azerbaycan-seirinde-modernist-estetikalar)
[cagdas-azerbaycan-seirinde-modernist-estetikalar](https://edebiyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/8582-cagdas-azerbaycan-seirinde-modernist-estetikalar)
29. Azərbaycan əsgəri // <https://www.youtube.com/watch?v=7GB06noZLbY>
30. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə. II cild. Bakı, “Lider nəşriyyatı”, 2005. 472 s.
31. Azərbaycanın tarixi Zəfəri: Vətən müharibəsinin başlan-masından bir il ötür //

https://azertag.az/xeber/Azərbaycanın_tarixi_Zeferi_Veten_muharibesinin_başlanmasından_bir_il_otur_VIDEO-1886019

32. Balayar Sadiq. Zəfər simfoniyası (poema) // <http://www.azyb.az/admin/media/files/1609903498-Ulduz%20Dekabr2020.pdf>

33. Balayar Sadiq. Zəfər simfoniyası (poema). “Ulduz” jurnalı, № 12 (619), 2020.

34. Barat Vüsal. Lalə məzarlığı // <https://525.az/news/159806-sehid-qani-barat-vusalın-seirleri>

35. Bədirxan Əhmədli. Dramaturq: sənət və həqiqət. Bakı, 2011.

36. Bəxtiyar Vahabzadə. Azərbaycan əsgəriyik // <https://www.youtube.com/watch?v=0stIZrZpyJA>

37. Bəxtiyar Vahabzadə. Yaşa, yaşa Azərbaycan! // https://www.youtube.com/watch?v=-_FzCTsjCRw

38. Cahangir Məmmədli. Çağdaş Azərbaycan nəsrinin inkişaf meyilləri. Bakı, 1998.

39. Cavanşir Quliyevin “Əsgər marşı” plagiatdır // <https://nezermedia.az/medeniyyetvemaqazın/31377-cavanshir-quliyevin-esger-marshi-plagiatdir-vdeo.html>

40. Çingiz Ələsgərli. Pyeslər. Bakı, 2006. 160 s.

41. Dəyanət Osmanlı. Yaşıl üzlü bozqurd səsli Qarabağım.... Zəfər duyğuları (Poeziya antologiyası 2022 –Şuşa ilinə həsr olunur). Bakı, “Elm və təhsil”, 2022. 220 s.

42. Elçin Əhmədov. Azərbaycanın Vətən müharibəsindəki hərbi - diplomatik uğurları və ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyətsizliyi // <https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/52/2881/azerbaycanın-veten-muharibesindeki-herbi-diplomatik-ugurlari-ve-atet-in-minsk-grupunun-fealiyyetsizliyi.html>

43. Elçin Hüseynbəyli. Gözünə gün düşür (hekayə) // <http://www.azyb.az/admin/media/files/1606356989-Ulduz%20Noyabr.pdf>

44. Elçin Hüseynbəyli. Gözünə gün düşür (hekayə). “Ulduz” jurnalı, № 11 (618), 2020.

45. Elçin Mehrəliyev. Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusu. Bakı: Nurlan, 2008.
46. Elçin Mehrəliyev. Publisistika: meyllər, problemlər, ax-tarışlar // edebiyyatqazeti.az/news/diger/1891-elcin-mehreliyev
47. Elçin Məhərrəmov. Vur komandır // <https://www.youtube.com/watch?v=OzJnb-SJbJA>
48. Elmar. Vüqarlı. Qarabağ - Azərbaycandır // <https://sia.az/az/news/literature/767799.html>
49. Elnarə Akimova. Ermənilərin öldürdüyü uşaqlar // <https://edebiyyatqazeti.az/news/proza/6401-ermentilerin-oldurduyu-usaqlar>
50. Eyvaz Borçalı. Boylandığım pəncərə. Bakı. 2019. 196 s.
51. Eyvaz Zeynalov. O gün hamı Xocalılıydı (hekayə) // <http://www.azby.az/admin/media/files/1606356989-Ulduz%20Noyabr.pdf>
52. Eyvaz Zeynalov. O gün hamı Xocalılıydı (hekayə). “Ulduz” jurnalı, № 11 (618), 2020.
53. Əhməd Kamal. Təraneyi-Vətən. “Füyuzat” jurnalı, № 26. 1907-ci il.
54. Əjdər Ol. Qəbulda (hekayə) // <http://www.azby.az/admin/media/files/1606356989-Ulduz%20Noyabr.pdf>
55. Əjdər Ol. Qəbulda. “Ulduz” jurnalı, № 11, 2020.
56. Ələmdar Quluzadə. Şəhid şəhər. Bakı. Ozan, 1998.
57. Əli Əmirli. Bircə addım (dram). “Azərbaycan” jurnalı, № 11, 2021.
58. Əlirza Həsərat. Barıt qoxulu çiçək (lirik-fəlsəfi poema) // <https://edebiyyatqazeti.az/news/poeziya/6940-barit-qoxulu-cicekhttps://edebiyyatqazeti.az/news/poeziya/6940-barit-qoxulu-cicek>
59. Fəmil Mehdi. Bədii publisistika. Bakı, 1982. 294 s.
60. Fəzil Şahin. Qarabağa yürüş marşı // <http://tarixinstitutu.az/news/view/306>
61. Fərəc Fərəcov. 44 günün nağılında. “Ədalət” qəzeti, № 171 (5831), 29 dekabr 2020-ci il.

62. Fərəc Fərəcov. Cavabsız sevgi. Bakı, 2017. 152 s.
63. Fərəc Fərəcov. Yayıçı soyqırımı. Naxçıvan, 2002. 120 s.
64. Fərəc. Fərəcov. Şəhid anası. “Ədalət” qəzeti, № 171 (5831), 29 dekabr 2020-ci il.
65. Fikrət Qoca. Qarabağ bayatıları // edebiyatqazeti.az/news/gundem/721-qarabag-bayatilari
66. Fikrət Qoca. Vətən müharibəsi // <https://525.az/news/158681-veten-muharibesi-fikret-qocanin-seiri>
67. Gülxani Pənah. Əbədiyyət yolları... // <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/8141-ebediyet-yolculari>
68. Güllü Məmmədova. Fatehlərin zəfəri. Xüsusi təyinatlılar (tarixi sənədli roman). Bakı: “Zərdabi Nəşr” MMC. 2022. 288 s.
69. Güllü Məmmədova. Kalbalı xan (tarixi roman). Bakı: “Nurlan”, 2007. 460 s.
70. Güllü Məmmədova. Oğurlanmış Zəngəzur. Bakı, “Zərdabi Nəşr” MMC, 2021. 448 səh.
71. Gülşən Lətifxan (Kazımova). “AzərAida adası” (roman). Bakı, Təhsil, 2007. 408 s.
72. Günel Anarqızı. Sərhədsiz səma. “Ulduz” jurnalı, № 11, 2020.
73. Hacı Mehtab. Zəfər marşı // <https://www.youtube.com/watch?v=OKnRvTIouzk>
74. Hacı Soltan. Şəhid // Seyid Namiq Aslanov. Qarabağ Azərbaycandır! (elmi-publisistik tarixi etnoqrafik risalə). Bakı, 2020. 208 s.
75. Həsənəli Qaradaği. Əsərləri. Bakı, “Şuşa” Nəşriyyatı, 2001. 180 s.
76. <http://www.azhistorymuseum.az/index.php?mod=5&id=1143>
77. <https://cenub.az/4295-li-mirli-o-xanmn-yaradcl-dbiyyatmzda-hadisdir-msahib.html>
78. <https://cetinbayramoglubaku.wordpress.com/2017/04/16/abdulla-saiq-mars/>

79. <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6415-azerbaycandir-qarabag>
80. <https://edebiyatqazeti.az/news/proza/6574-irevanin-yollari>
81. <https://edebiyatqazeti.az/news/proza/6627-irevanin-yollari>
82. <https://xalqqazeti.com/mobile/az/news/62572>
83. <https://kulis.az/xeber/media/firuz-mustafanin-dramaturgiya-meruzesi-41077>
84. <https://manera.az/index.php?newsid=13242>
85. https://musavat.com/news/qarabag-heqiqetlerinden-behs-eden-son-nefesedek-trillerinin-teqdimati-oldu-fotolar_518883.html
86. <https://president.az/articles/41713>
87. <https://publisist.az/mezmun/bedii-publisistika/48>
88. Hüseyn Adıgüzel. Atatürk, Nerimanov və Kurtuluş Savaşımız. İstanbul, İleri yayınları, 2004. 159 s.
89. Hüseyn Bağiroğlu. Qarabağ əbədi Azərbaycanıdır! // <http://senet.az/qarabag-%C9%99b%C9%99di-az%C9%99rbaycandir-huseyn-bagiroglunun-seirl%C9%99ri/>
90. Hüseyn Həşimli. “Yeni Füyuzat” jurnalı və poeziyanın yaradıcılıq axtarışları. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan bölməsinin Xəbərləri (İctimai və humanitar elmlər seriyası), № 1, 2011.
91. Hüseyn İsmailov. Ölülər. Bakı, 1966. 170 s.
92. Hüseyn Kürdoğlu. Dördlülər // Qarabağ dastanı. Otuz ilin həsrəti – 44 günün zəfəri. Bakı, “Təhsil”, 2021. 528 s.
93. Hüseynbala Mirələmov. Xəcalət (povest, esse, pyes). Bakı, “Gənclik”, 2002. 240 s.
94. Hüseynbala Mirələmov. Yanan qar. Bakı, 2007. 400 s.
95. Xalid Kazımlı. Canavar balasına rəhm edən amansız döyüşçü (hekayə). “Ulduz” jurnalı, № 11 (618), 2020.
96. Xalid Kazımlı. Canavar balasına rəhm edən amansız döyüşçü (hekayə) //

<http://www.azbyb.az/admin/media/files/1606356989-Ulduz%20Noyabr.pdf>

97. Xanım Aydın. “Evə özüm yox, cənazəm qayıdacaq...” “Ulduz” jurnalı, №02 (621) Fevral, 2021.

98. Xəyal Rza. Kötük baba (hekayə) // <http://www.azbyb.az/admin/media/files/1606356989-Ulduz%20Noyabr.pdf>

99. Xəyal Rza. Kötük baba. “Ulduz” jurnalı, № 11, 2020.

100. İ. Babayev, P. Əfəndiyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı. Maarif, 1970. 268 s.

101. İbrahim Yusifoğlu. Seçilmiş əsərləri. IV cild. Bakı. “Şirvannəşr”, 2020. 364 s.

102. İbrahim Yusifoğlu. Şuşa // www.yenises.az/w11003.html

103. İlham Qəhrəman. Mühəribə bayatıları... Zəfər duyğuları (Poeziya antologiyası 2022 –Şuşa ilinə həsr olunur). Bakı, “Elm və təhsil”, 2022. 220 səh.

104. İlqar Rəsul. Bizim evin pilləkəni // <http://www.azbyb.az/admin/media/files/1606356989-Ulduz%20Noyabr.pdf>

105. İlqar Rəsul. Bizim evin pilləkəni. “Ulduz” jurnalı, № 11 (618), 2020.

106. İsa Həbibbəyli. Böyük zəfərin poetik dastanı // <https://edebiyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/7217-boyuk-zeferin-poetik-dastani>

107. İsa Həbibbəyli. Bütövlüyün təntənəsi Zəfərin isti izlərinin poeması. “Ədəbiyyat qəzeti”, 11 yanvar 2021.

108. İsa Həbibbəyli. Bütövlüyün təntənəsi Zəfərin isti izlərinin poeması //

<https://literature.az/?page=339&newsId=116338&lang=aze>

109. İsa Həbibbəyli. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, “Nurlan”, 2007. 696 səh.

110. İsa Həbibbəyli. Ön söz, yaxud mənəvi-ictimai mühitin bədii dərkisi // Nizami Cəfərov. Hüseynbala Mirələmovun yaradıcılığı və ya ədəbi tərcümeyi-halı. Bakı, AzAtaM, 2014.

111. İslam Qəribli. Hüseynbala Mirələmov: tarix və müasirlik. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016. 184 s.

112. Kamal Abdulla. Sarı Camış (hekayə) // <http://www.azbyb.az/admin/media/files/1606356989-Ulduz%20Noyabr.pdf>

113. Kamal Abdulla. Sarı Camış (hekayə). “Ulduz” jurnalı, № 11 (618), 2020.

114. Kamalə Abıyeva. Sən elə azadsan. “Ədalət” qəzeti, № 171 (5831), 29 dekabr 2020-ci il.

115. Kamil Əfsəroğlu. Çadır. Bakı, 2020. 336 s.

116. Kamran Nəzərli. Qoca uşaq (hekayə) // <http://www.azbyb.az/admin/media/files/1606356989-Ulduz%20Noyabr.pdf>

117. Kamran Nəzərli. Qoca uşaq (hekayə). “Ulduz” jurnalı, № 11 (618), 2020.

118. Kəmalə Ağayeva. Vur komandır // <https://www.youtube.com/watch?v=BCp-AGeXDOW>

119. Qarabağ Azərbaycandır! Zəfər Azərbaycanındır! // www.neftchala-ih.gov.az/news/604.html

120. Qarabağ bizimdir, Qarabağ Azərbaycandır! // <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=12860>

121. Qarabağ dastanı. Otuz ilin həsrəti – 44 günün zəfəri. Bakı, “Təhsil”, 2021. 528 səh.

122. Qarabağın “Komandır”i gəldi – Müsahibə // <https://sherg.az/arxiv/66175>

123. Qasım Qasımzadə. Zümrüd tac // Qarabağ dastanı. Otuz ilin həsrəti – 44 günün zəfəri. Bakı, 2021. 528 s.

124. Qəşəm Nəcəfzadə. Xocalı mövsümü fevral // Bəriş. Bakı, “Elm və təhsil”, 2019. 256 səh.

125. Qəşəm Nəcəfzadə. Ölüm o dünyada qaldı. “Azərbaycan” jurnalı, № 12, 2020.

126. Qəzənfər Paşayev. Oğluma məktub // <https://525.az/news/156452-ogluma-mektub-qezenfer-pasayev>

127. Qulu Ağsəs. Xoş gördük, Şuşam // <https://edebiyatqazeti.az/news/diger/7288-xos-gorduk-susam>

128. Qulu Ağsəs. Şuşa // <https://manera.az/poeziya/9432-shusha-qulu-agsesin-sheiri.html>
129. Lalə Azəri. Nabat - müharibə kadr arxasındadır. “Mədəniyyət” qəzeti, 13 avqust 2014-cü il.
130. Leyla Əliyeva. Dünya yuxutək əriyir... // https://achiqkitab.aztc.gov.az/upl/books/online/dunya_yuxutek_eriyyir/mobile/index.html#p=8
131. Leyla Əliyeva. Dünya yuxutək əriyir... Bakı, 2016. 200 s.
132. Leyla Əliyeva. Müharibə // <https://ustacaz.wordpress.com/2020/07/19/leyla-%c9%99liyeva-bir-seir/>
133. Leyla Əliyeva. Poeziya // <file:///C:/Users/mekht/Desktop/Leyla%20Əliyeva%202022/776719684.pdf>
134. Leyla Əliyeva. Poeziya. Bakı, 2016, 200 s.
135. Leyla Əliyeva. Zəhranın xatirəsinə // <https://axsam.az/news/74606-leyla-eliyeva-zehra-haqda:-bagisla-ki-tanis-deyildik...>
136. M.F. Axundov. Əsərləri, III cild, Bakı, 1955.
137. M.F. Axundov. Mirzə Aganın pyesləri haqqında kritika. Bədii və fəlsəfi əsərləri. Bakı. Yazıçı, 1987. 364 s.
138. Mehdi Mükərrəmoğlu. Geriyə yol yoxdur. “Qobustan” jurnalı, № 1, 1999.
139. Mehdi Şərifov. Yaddaşın dumanlı ləkələri (hekayə). “Qarapapaqlar” aylıq elmi-kütləvi dərgi, № 4 (46), aprel, 2011-ci il. səh. 50-55.
140. Məhərrəm Qasımlı. Ozan-aşıq sənəti. Bakı, 2007.
141. Məmməd Arif. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. I c. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1967. 620 s.
142. Məmməd Cəfər. Dahi sənətkar. “Kommunist” qəzeti, 7 aprel 1973-cü il.
143. Mərziyyə Nəcəfova. Poeziyamızın Qarabağ savaşı – Vətən müharibəsi. Bakı, “Elm və təhsil”, 2021. 272 s.

144. Milli Qəhrəman Çingiz Mustafayev – 54 // <https://oxu.az/society/39941?sa=X&ved=2ahUKEwjryKnxlvPmAhXrw8QBHbF7ARQQFjADegQICBAB>
145. Mir Möhsüm Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni - müsəlman davası. Bakı, 1993.
146. Mir Möhsüm Nəvvab. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq - Qərb”, 2006. 216 s.
147. Mövsüm Əhməd Vüsal // Seyid Namiq Aslanov. Qarabağ Azərbaycandır! (elmi-publisistik tarixi etnoqrafik rəsə-lə). Bakı, 2020. 208 s.
148. Musa Urud. Şərəfli bir tarixi yazan səsi eşitdik: “Qarabağ Azərbaycandır!” // <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/8112-serefli-bir-tarixi-yazan-sesi-esitdik-qarabag-azerbaycandir>
149. Mustafa Çəmənli. Cəbhə xatirələrim... İyirmi yeddi il sonra // <http://www.azyb.az/admin/media/files/1606356989-Ulduz%20Noyabr.pdf>
150. Mustafa Çəmənli. Cəbhə xatirəlim... İyirmi yeddi il sonra. “Ulduz” jurnalı, № 11 (618), 2020.
151. Nadir komandır, nadir şəxsiyyət – general Polad Həşimov // <https://science.gov.az/en/news/open/16989>
152. Nərgiz Cabbarlı. Roman janrının hüdudsuz eksperiment imkanları... ..bu imkanların reallaşan və reallaşa bilməyən nəticələri // <https://edebiyatqazeti.az/news/science/6351-roman-janrinin-hududsuz-eksperiment-imkanlari-bu-imkanlarin-reallasan-ve-reallasa-bilmeyen-neticeleri>
153. Nərgiz Paşayeva. Yeniləşən ədəbiyyatın yeni insanı (Xalq yazıçısı Elçinin yaradıcılığı əsasında). Bakı, 2004. 211 s.
154. Nəriman Həsənzadə. Kafkas İslam Ordusu Marşı // <https://www.youtube.com/watch?v=u3CbCnncE5s>
155. Nəriman Həsənzadə. Qarabağnaməm İlhamdır... // <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2020/noyabr/728388.htm>

156. Nəriman Həsənzadə. Seçilmiş əsərləri // <http://www.elyazma.org/wp-content/uploads/2015/04/Neriman-Hesenzade.pdf>
157. Nəriman Həsənzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2004. 336 s.
158. Nəriman Həsənzadə. Zəfər yolu (lirik poema) // <https://edebiyyatqazeti.az/news/poeziya/7848-lirik-poema-zefer-yolu>
159. Nizaməddin Şəmsizadə. Yazıçı ömrünə uvertürə. Bakı, “Təhsil”, 2010.
160. Nizami Cəfərov. Hüseynbala Mirələmovun yaradıcılığı və ya ədəbi tərcümeyi-halı. Bakı, AzAtaM, 2014.
161. Nizami Muradoğlu. Baba ocağı. Bakı, 2014. 248 s.
162. Nizami Muradoğlu. Ərənlər, irəli, ərlər, irəli! // <http://www.folklor.az/918.htm>
163. Nizami Muradoğlu. Qarabağım ana yurdum uludur // <http://www.folklor.az/918.htm>
164. Orxan Paşa. Qırx dörd günün gerçək nağılı // <https://edebiyyatqazeti.az/news/poeziya/7872-qirx-dord-gunun-gercek-nagili>
165. Ölməzliyə Abidə. Tərtibçi-müəllif Rəhilə OrXan – Cəbrayılova. Bakı “Ziya”, 2010. 444 s.
166. Pərvanə Bayramqızı. İnsanlığın hekayəsi (hekayə) // <http://www.azyb.az/admin/media/files/1606356989-Ulduz%20Noyabr.pdf>
167. Pərvanə Bayramqızı. İnsanlığın hekayəsi (hekayə). “Ulduz” jurnalı, № 11 (618), 2020.
168. Pərvin. Qarabağı vərəqləmək. “Azərbaycan” jurnalı, № 10, 2021.
169. Pyesin əsas komponentləri - Əli Əmirlinin ustad dərsi. Süjet və onun qurulması (IV dər) // <https://525.az/news/183297-pyesin-esas-komponentleri-eli-emirlinin-ustad-dersi>
170. Rahid Ulusel. Vətən müharibəsi və ədəbiyyatda milli özünüdərk problemi. “Azərbaycan” jurnalı, № 11, 2021.

171. Ramiz Duyğun. Bir oğul istəyir Vətən (lirik poema) // <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6002-bir-ogul-isteyir-veten>
172. rasulrza.musigi-dunya.az/sheirler/susam_menim.shtml
173. Rəsul Rza. Şuşam mənim // Qarabağ dastanı. Otuz ilin həsrəti – 44 günün zəfəri. Bakı, “Təhsil”, 2021.
174. Rəşad Məcid. Şuşa // Qarabağ dastanı. Otuz ilin həsrəti – 44 günün zəfəri. Bakı, “Təhsil”, 2021. 528 s.
175. Rövşən Budaq. Behiştin gülləri solmaz // https://525.az/?name=xeber&news_id=86875
176. Rüstəm Kamal. Ali Baş Komandan, müqəddəs savaşımız və simvollarımız // <https://edebiyatqazeti.az/news/edebitenqid/7274-ali-bas-komandan-muqeddes-savasimiz-ve-simvollarimiz>
177. S. Zöhrəbəyov. Vətən nələsi. İrsad. 17 yanvar 1907.
178. Sabir Rüstəmxanlı. Qarabağa dönüş (poema) // <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6662-qarabaga-donus>
179. Sabir Rüstəmxanlı. Qarabağa dönüş. Bakı, 2021.
180. Sabir Rüstəmxanlı. Millətim // <https://publikxeber.com/117384.html>
181. Salidə Şəmmədqızı. Əriyən şam (hekayələr toplusu). Bakı. “Elm və təhsil”, 2011. 124 s.
182. Salidə Şəmmədqızı. Müasir Azərbaycan romanlarında ictimai-siyasi mühitin təsviri problemləri. Bakı, 2007. 78 s.
183. Salidə Şərifova. Ədəbi prosesə nəzəri baxış (2006 - 2007-ci illərin tənqidi məqalələri). II kitab. Bakı, «Elm», 2008. 216 s.
184. Salidə Şərifova. Ədəbi prosesə nəzəri baxış (tənqidi məqalələr - 2003-2005-ci illər). I kitab Bakı, «Maarif», 2006. 210 s.
185. Salidə Şərifova. Klassiklər və müasirlər söz müstəvisində. Bakı, “Elm və təhsil”, 2018. 568 s.
186. Salman Alioğlu. Komandır // <https://525.az/news/167050-komandir-reportaj>
187. Seyfəddin Eyvazov. Xalq yazıçısı Elçinin dramaturgiyası. Bakı, 2008. 110 səh.

188. Seyid Namiq Aslanov. Qarabağ Azərbaycandır! (elmi – publisistik tarixi etnoqrafik risalə). Bakı, 2020. 208 s.
189. Səidə Əliyeva. Azərbaycan əsgəri // Zəfər duyğuları (Poeziya antologiyası 2022 – Şuşa ilinə həsr olunur). Bakı, “Elm və təhsil”, 2022. 220 s.
190. Səidə Əliyeva. Elegiya // Vətən şəhid əmanəti. Bakı, Mütərcim, 2020. 168 s.
191. Səidə Əliyeva. Əsir Qarabağa bahar tələsmir! // <https://1905.az/s%09%09id%09%09-%09%09liyeva-%09%09sir-qarabaga-bahar-t%09%09l%09%09smir/#more-19623>
192. Səidə Əliyeva. Əsir Qarabağa bahar tələsmir! // <https://menazerbaycanliyam.wordpress.com/qarabag-seirl%C9%09r/>
193. Səidə Əliyeva. Əsir Qarabağa bahar tələsmir! // Sənin üçün darıxmışam. Bakı, “Nurlan”, 2009. 80 s.
194. Səidə Əliyeva. Xarıbülbul // Təbiətlə, paklıqla üz - üzə. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016. 268 s.
195. Sənubər İsmayılova. Cənab müzəffər Ali Baş Komandan // <https://president.az/articles/49252/print>
196. Səyavuş Məmmədzadə. Şuşanı qar gördüm // Qarabağ dastanı. Otuz ilin həsrəti – 44 günün zəfəri. Bakı, 2021. 528 s.
197. Səyyad Aran. Balıq günü. Sazaq. Bakı, 2016. 224 s.
198. Səyyad Aran. Tacın qaytarılması (roman) // <https://edebiyatqazeti.az/news/proza/8379-tacin-qaytarilmasi-romandan-parca>
199. Süleyman. 2019-cu ildə Azərbaycanı Qarabağ məsələsində “əymək” istəyirlər // www.anl.az/down/meqale/az_azerbaycan/2019/yanvar/627624.htm
200. Süleyman. 2019-cu ildə Azərbaycanı Qarabağ məsələsində “əymək” istəyirlər. Azad Azərbaycan. 11 yanvar 2019-cu il.

201. Şahanə Müşfiq. Qəhrəmanlıqla qazanılan ölümsüzlük // <https://525.az/news/187683-qehremanliqla-qazanilan-olumsuzluk-sahane-musfiq-yazir>
202. Şərif Ağayar. Komandır // <file:///C:/Users/MSH/Downloads/serif-agayar-komandir.pdf>
203. Şərif Ağayar. Komandır. Bakı. 2018.
204. Şuşa Azərbaycanın ən əziz və böyük tarixi olan bir guşəsidir // shusha-ih.gov.az/news/521.html
205. Talib Tale. Azərbaycan Əsgəri // <https://www.youtube.com/watch?v=0x5higvqfjk>
206. Tehran Əlişanoğlu. Qalibiyyət və Ədəbiyyatın dərsləri (Zəfər günü tezisləri). “Ədəbiyyat qəzeti”, 15 dekabr 2020-ci il.
207. Tehran Əlişanoğlu. Sabir Əhmədlinin trilogiyası (Tənqid.net) // <http://yarpaq.az/az/tehran-elisanoglu-sabir-ehmedlinin-trilogiyasi-tenqidnet/test>
208. Teymur Kərimli. “Əziz Şuşa” Biz qayıtdıq! // <https://525.az/news/186013-susaname-teymur-kerimlinin-seirleri>
209. Teymur Kərimli. Şuşamız // <https://525.az/news/186013-susaname-teymur-kerimlinin-seirleri>
210. Vahid Əziz. Azərbaycan Ordusu // <http://mp3.elsen.pro/veten-sah-olsun/eldar-mansurov-azerbaycan-ordusu-mars-ifa-elxan-ehedzade-ve-nefesli-aletler-orkestri-1990-dhVd3tnfIIg.html>
211. Vahid Əziz. Azərbaycandır Qarabağ // <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6415-azerbaycandir-qarabag>
212. Vahid Əziz. Bu gün bir aydı ki, yurd savaşıdadı... // <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6415-azerbaycandir-qarabag>
213. Vahid Əziz. Əsgərin // <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6415-azerbaycandir-qarabag>
214. Vahid Əziz. Heyrət səcdəsi // <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6788-heyret-secdesi>

215. Vahid Əziz. Qələbəli Azərbaycan // <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6415-azerbaycandir-qarabag>
216. Vahid Əziz. Mənim Şuşam // www.youtube.com/watch?v=bx17ZU8NWdo
217. Vahid Əziz. Var ol, Ali Baş Komandan // <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6415-azerbaycandir-qarabag>
218. Vəqif Arzumanlı. Vətən və millət sevgisi // <https://teleinform.com/?p=15303>
219. Vəqif Bəhmənli. Şuşa // <https://manera.az/edebiyat/9493-can-ona-sadaga-bash-ona-peshkesh-vaqif-behmenlinin-sheirleri.html>
220. Vəqif Bəhmənli “Bu qala bizim qala...” “Azərbaycan” jurnalı, № 1, 2022.
221. Vəfa Vahidqızı. İkinci Qarabağ müharibəsi: Qərb və Rusiya mediasının yanaşması // <https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/52/2875/ikinci-qarabag-muharibesi-qerb-ve-rusiya-mediasinin-yanasmasi-tehlil.html>
222. Vidadi Babanlı. Ana intiqamı (povest). Bakı: Gənclik, 1996. 96 s.
223. Vüqar Əhməd. Sevir Azərbaycanım – Ali Baş Komandanım // Seyid Namiq Aslanov. Qarabağ Azərbaycandır! (elmi-publisistik tarixi etnoqrafik risalə). Bakı, 2020. 208 s.
224. Vüqar Əhməd. Şuşanın dağları başı vüqarlı // <https://azerforum.com/az/susanin-daglari-basi-vuqarli>
225. Vüsal Barat. Şəfqət bacısı // <https://525.az/news/159806-sehid-qani-barat-vusalın-seirleri>
226. Vüsal Nuru. Qarabağ günəşi. “Azərbaycan” jurnalı, № 10, 2021.
227. Vüsal Nuru. Qaraqaşlı. Bakı, 2020. 264 s.
228. Yaddan çıxmaz Qarabağ... // <https://www.clb.az/dosyalar/977.pdf>

229. Yaşar Qarayev. Tarix yaxından və uzaqdan. Bakı, Sabah, 1996. 712 s.
230. Yunus Oğuz. Dağlıq Qarabağ məsələsində dönüşün baş verəcəyini gözləyirəm (müsahibə) // www.anl.az/down/meqale/az_azerbaycan/2019/yanvar/627624.htm
231. Zahid Xəlil. Şuşa //
- <https://edebiyyatqazeti.az/news/poeziya/6521-demir-yumruq>
232. Zemfira Məhərrəmli Sevgimi neylədin, Daşaltı dərəsi? (hekayə) // <http://www.azyb.az/admin/media/files/1606356989-Ulduz%20Noyabr.pdf>
233. Zemfira Məhərrəmli Sevgimi neylədin, Daşaltı dərəsi? (hekayə). “Ulduz” jurnalı, № 11 (618), 2020.
234. Zemfira Məhərrəmli. Zəfər yolunun yolçuları (sənədli hekayə) // <https://edebiyyatqazeti.az/news/proza/6923-zefer-yolunun-yolculari>
235. Zeynal Vəfa. Haqqın səsi //
- <https://edebiyyatqazeti.az/news/poeziya/7053-haqqin-sesi>
236. Zəlimxan Yaqub. Bu gecə yuxuma girmişdi Şuşa // <https://1905.az/bu-gece-yuxuma-girmisdi-susa-zelimxan-yaqub/>
237. А.А. Грабельников. Работа журналиста в прессе. М.: РИП-Холдинг, 2007.
238. А.А. Тертычный. Жанры периодической печати. М.: Аспект Пресс, 2000.
239. А.С. Елеонская. Русская публицистика второй половины XVII века, Москва: 1978.
240. Б.В. Стрельцов. Аналитические жанры. Минск, 1974.
241. Б.В. Стрельцов. Фельетон: Теория и практика жанра. Минск: Изд-во БГУ им. В.И. Ленина, 1983. 64 с.
242. В. Кожбахтеев. Оазис. Аналитическая журналистика в России. №27, 2002.
243. Г.В. Колосов. Поэтика очерка. М.: 1977.
244. Е. Журбина. Искусство фельетона. М., 1965.
245. Е.П. Прохоров. Публицист и действительность, Москва, 1973.

246. Л.Е. Кройчик. Система журналистских жанров // Основы творческой деятельности журналиста. СПб.: 2000.
247. Л.Е. Кройчик. Современный газетный фельетон. Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1975. 230 с.
248. М.М. Лукина. Технология интервью. СПб.: 2003.
249. М.Н. Ким. Жанры современной журналистики. СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2004.
250. М.Н. Мамедов. Поетическое творчество Алиага Вахида. Автор. дис. канд. филол. наук. Баку, 1981.
251. Н.Ф. Погодин. С чего начинается пьеса. Изд. Советская Россия, 1969.
252. П.В. Палиевский. Роль документа в организации художественного целого / П.В. Палиевский// Проблемы художественной формы социалистического реализма. В 2 т. – М., 1971. Т. 1.
253. Р.Н. Иванов. Смертельная схватка. Москва. 2015. 520 с.
254. С.И. Ожегов. Словарь русского языка. М.: Оникс, 2005.
255. С.Ш. Шарифова. Жанровое смещение в романе: коммуникативно-социокогнитивный подход Москва, «Московский парнас», 2011, 400 стр.
256. С.Ш. Шарифова. Теоретические проблемы жанрового смешения и литературного влияния в западной и восточной литературе. Москва, «У Никитских ворот», 2021, 530 с.
257. Т.В. Лебедева. Жанры радиожурналистики. М.: Аспект Пресс, 2012.
258. Фельетон умер! Да здравствует фельетон? – Европейская ... // <https://ru.ejo.ch> › nashi-novie-statyi › da-zdravstvuet-felyeton // 28 апр. 2016 г.
259. Х.Г. Короглы, А.М. Набиев. Азербайджанский героический эпос. Баку, Язычы, 1996, 308 с.
260. Я.Р. Симкин. Сатирическая публицистика. Ростов - на-Дону, 1976.

SALİDƏ ŞƏMMƏD qızı ŞƏRİFOVA

**MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN
ƏDƏBİYYATINDA QARABAĞ MÖVZUSUNU ƏKS
ETDİRƏN ƏSƏRLƏRİN JANR XÜSUSİYYƏTİ,
PROBLEMATİKASI, OBRAZLARI VƏ BƏDİİ DİLİ**

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:

Professor Nadir Məmmədli

Üz qabığının dizayneri: Kamran İbrahimov

Tekniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 01. 06. 2022.

Şərti çap vərəqi 27,5 Sifariş № 152

Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 1000

*Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

E-mail: nurlan1959@gmail.com

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan : Bakı, içərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.